

અનુક્રમણિકા

મકરણ સાહચીસમું : ગુજરાત સદાનતની પડતી

દેશમાં લડાઈઓ, અવ્યવસ્થા અને અધિકાર; સુવત્તાન અદ્ભુતશાહ ત્રીજો-નામનો સુવત્તાન - આ સમય માટે આધાર થયેલી મુશ્કેલી - સુલતાન અદ્ભુતશાહ ત્રીજો - ખાનદેશના સુવત્તાન મુગારકશાહની પોતાના હક્ક માટે ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ - નામિઝ્ઞિમુલ્ક કરેલી લડાઈ - નામિઝ્ઞિમુલ્ક કેણું? - નાસિરઉદ્દિન મુલ્કનો પગજીવ અને સૈયદ મુગારકની જીત - સુલતાનના કાકાને બોલો કરી ખીજ અમીરોએ કરેલો બળવો - અમીરોએ ગૂજરાતના ભાગ પાડી વહેંચી લીધા - આલમખાન યોદીનું ગૂજરાતમાં ફરી આવવું અને ખટખટ કરવી - આલમખાનને કરેલી લડાઈ અને એની હાર - ખાનદેશના મુગારકશાહની ફરી ચડાઈ અને નદરખાર-સુલતાનપુર પરમણા હમેશ માટે ગૂજરાતમાંથી ગયા - ઇતિમાદખાન અને મૈયદ મુગારક વચ્ચે, લડાઈ અને સૈયદ મુગારકનું અવસાન - સૈયદ મુગારક જીખારીનું ચારિત્ર્ય - સૈયદ મીરાની જાગીરનો પ્રશ્ન - ઇતિમાદખાન અને ઇમાદુલ્લિમુલ્ક વચ્ચે ફરી ઝડપો - પોર્ટુગીઝોની દ્વિત્યાવ - હમણુ બદર પોર્ટુગીઝોને હાથ હમેશ માટે ગયું - પારનેરા અને વલસાડની લડાઈઓ - ભગવાન ખુદના દાતનું અપમાન કરવામાં ફિરંગીઓ બની ગયા - મોટા અમીરોની રાગ જોડી મત્તા - સુરતના રજા ખુદાવદખાને બડચના ઇમાદુલ્લિમુલ્કને મારી નાખ્યો, પોર્ટુગીઝોની ખટખટ - ચગીઝખાનની સુરત ઉપર ચડાઈ અને પોર્ટુગીઝોની દગાખોર ખટખટ - ચગીઝખાનની ફરી સુરત ઉપર ચડાઈ અને ખુદાવદખાનને મારી નાખવો - ચગીઝખાને બડચ પાસે ઇમાદુલ્લિમુલ્કનો રોળે બધાંયો - સફર ખુદાવદખાન અને મરઘન ગામીને સુરતમાં રોળે - ચગીઝખાન અને હમસીઓ વચ્ચે વેર - ઇતિમાદખાને સુવત્તાન અદ્ભુતશાહને મારી નાખ્યો - આ અશાત સમયમાં વરતીની દશા - મુઘલ મરદાર બડેનગખાન ખાનખાનાનનું પાટણમાં ખૂન - સોળમી મદીના પાટણ અને મદઅલિમની ગિયતિ - આ સમયના મુખ્ય અમીરો - સીદી અલી રેહસે ૧૫૫૪માં કરેલું ગૂજરાતનું વર્ણન - રાજકીય પરિસ્થિતિ - સુરતથી અમદાવાદ જતા રોળેના વડવાદનને વાગોળ - વાલિયા-અગ્રેજી બનિયા-ઉપનથી વડ, બનિયુ અને બીજા પડેલા નાગોઃ એનું સારકૃતક મદદર - વડ-“બનિયન દી” - બડી-પાગરા પોળ વગેરે.

મકરણ આડવીસમું : સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો

ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન. ઇતિહાસમાં એક છોકરાને મુઝફ્ફર નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો - આ સમયના ઇતિહાસ માટે ૧૧ સાગ્રી - ગૂજરાતના ફરી પડેલા ભાગલા - ઇતિહાસમાં અને કુવાદીઓ વચ્ચે લડાઈ - ચગીઝખાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ અને હાર - ઇતિહાસમાંનો નસાડી ચગીઝખાને ગૂજરાતની સત્તા લીધી (૧૫૬૬) - ચગીઝખાન ગૂજરાતના રાજ્યાસને - ખાનદેશના સુલતાનની ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ અને ચગીઝખાને એને હરાવ્યો - ચગીઝખાનનો ન્યાય અને વ્યવસ્થા (ઈ. સ. ૧૫૬૭) - સિકદરીના લેખકના પિતા અને ચગીઝખાન, એનો મળતાવડો સ્વભાવ - ચગીઝખાનની ઉદારતા અને એનો વાણિયો વજર - જુઝારખાન હબસીએ કરેલું ચગીઝખાનનું ખૂન - 'મહમૂદી' સિક્કા ને ચગીઝખાનનું નામ - શેરખાન કુવાદીએ બદલો કિલ્લો લીધો - દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મિરઝાઓની સત્તા - ગૂજરાતના અમીરોમાં પાછી ખટપટ - ઇતિહાસમાંની દગા બરેલી ખટપટ અને અકબરને આમંત્રણ - મિરઝાઓ અને આદલાનો વચ્ચે બળેડા-અકબરનો ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ - મિરાતે અદમની લેખકની રચેલ કક્ક ટીકા - ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત - સલ્તનતના અંતસમયના અમીરો - જુઝારખાન હબસી - એને સરખેજમાં દફન કર્યો - મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુમારકનો રોજો - વર્ષ માટે મિ. બ્રાઉનની જૂથ - બાદશાહ જહાંગીરે કરેલું વર્ણન - ગૂજરાતની સ્થાપત્યકલાના ગૌરવ જેવી-અમદાવાદ લાવ દરવાજો આવેલી સીદી સઈદની જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ - સીદી સઈદનું ચરિત્ર - એક સરકારી પુરવ - એની પ્રસિદ્ધ મસ્જિદનું વર્ણન - સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિવેચકોની આ મસ્જિદની બાધણીના વર્ણન થયેલી જૂથ - એ મસ્જિદનું વર્ણન - એની જગપ્રસિદ્ધ જળાઓ - સિક્કા કોરી - એ સમયનો નડિયાદનો લેખ પૃ. ૯૧૨-૯૪૩ મકરણ આગળ ચાળીસમું : અકબરની ગૂજરાત ઉપર જે વાર ચડાઈ : ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત

અકબરની ગૂજરાત ઉપર પહેલી ચડાઈ - અકબર પાટલુમાં - સુલતાન મુઝફ્ફર કેદ પકડાયો - ગૂજરાતના અમીરો અકબરને તાબે - અકબર અમદાવાદ યહને ખબાતમાં - મિરઝાઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય - સરનાય લડાઈ - ગિરઝાને તાબે કરવા અકબરનો નિશ્ચય - હિત્તર ગૂજરાતમાં પાટલ માં મિરઝાઓ અને શેરખાનનો બળવો - અકબરનું સુગત તરફ પ્રયાણ સુગતનો કિલ્લો સર કર્યો - મોટી સુલ્તેમાંની તોપો આગ્રા મોકલી - પોલીસ એનવીઓ - દારૂના ઘેનમાં રજપૂતોની જીવલેણ રમતનું અકબરે કરેલું

અનુકરણ - ૬૨૫-૭ મહેગજી રાણાએ અકબરને જગ્યુસીધર્મ સમજાવ્યો -
 અમદાવાદમાં આવી ગૂજરાતની વ્યવસ્થા કરવી - અકબરની આગ્રા તરફ
 રવાનગી - ગૂજરાતમાં ફરી ગયો - ખખત પાસે લડાઈ - બળવાખોરોએ
 અમદાવાદને ઘેરા લાલ્યો - કડી પાસે જંગલ - અમદાવાદની લડાઈની વ્યૂ-
 રચના - અકબરના આગમનથી મિરજા વગેરેને થયેલું આશ્ચર્ય - ગૂજરાતનું
 શાહી સૈન્ય જોડાયું નહોતું છતાં નાના સૈન્યથી યુદ્ધનો અકબરે કરેલો નિર્ણય -
 અમદાવાદ પાસે અકબર અને મિરજા મુઝફ્ફર દુસેનની લડાઈ - ઇખ્તિયાર
 ઉમ્મીદ અકબર ઉપર ચડી આવ્યો - અકબરનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ અને
 ગૂજરાતની ફરી વ્યવસ્થા - અકબરનું આગ્રા તરફ પ્રયાણ - ગૂજરાત સંત
 નતો સત્તાવાર રીતે આવેલો અન.

૫. ૯૪૪-૯૭૩

મકરણ આળીમખું : સુલતાન મુઝફ્ફરનાં છેવટનાં વર્ષો

અકબરની સત્તા સામે ગળવો અને થોડા વખત માટે ગૂજરાતની
 ગાદીએ બેસવું અકબરની મત્તા - એ સમયે દેશની સ્થિતિ - કિશોર અબ્દુર
 રહીમખાન સૂબો અને વઝીરખાન નાયબ સૂબો - બાદશાહી જનનાને હજ
 કરવા ફિંગીઓનો પરવાનો મેગવવામાં ગૂજરાતી વેપારીની લાગમનો
 ઉપયોગ - ટોડરમખની જમાગધી અને દુગરપુર શિરોહી વગેરે સાથે મોઠવણ -
 ગુવરખ બેગમની ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ અને બહાદુરી - મુઝફ્ફર દુસેન
 મિરજાએ અમદાવાદને ઘેરા લાલ્યો - શહાબુદ્દીન અહમદખાન સૂબો-એણે
 કરેલો બહોબરત - સૌરાષ્ટ્રમાં અમીનખાન અને જામના સૈન્યે શાહી સૈન્યને
 હરાવ્યું - અબુતુરાય મક્કાથી પયગમર સાહેબના પવિત્ર પગવાનો પરધર
 આગ્રા લઈ ગયો - અબુતુરાયે આ પવિત્ર પગલા અમદાવાદ લાવી આશા
 વલમાં પધરાવ્યા - શહાબુદ્દીનને મદની ઇતિમાદખાનને સૂબા તરીકે નીમ્યો -
 અકબર પાસેથી છૂટી મુઝફ્ફરનું ગૂજરાતમાં આવવું - શહાબુદ્દીનના આદા
 મયા પછી વધેલી અશાંતિ અને ઇતિમાદખાનની મનોદશા-શાહી સૈનિકો
 મુઝફ્ફરને મળ્યા - ઇતિમાદખાનનો ગભરાટ અને શરમભરેલી શરતો કરી
 શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવો - શહાબુદ્દીન વગેરે શાહી અમીરોની અમદા
 વાદ ઉસમાનપુર પાસે લડાઈ - શાહી સગદારો હાયાં, ઇતિમાદખાનનું ડરપોક
 પછું, શાહી જાવણી લૂટાઈ - અમદાવાદ અને મધ્ય ગૂજરાત મુઝફ્ફરના
 તાગમાં - ઉત્તર ગૂજરાતમાં શાહી લશ્કરની નમગાઈ અને લેખક નિઝામુ
 દીનની બહાદુરી - વડોદરાની લડાઈ - સુલતાને વડોદરા અને ભરૂચ બીધું -
 મિરજાખાનનું શાહી લશ્કર સાથે આવવું - સુલતાન અને મિરજાખાન વચ્ચે
 સરખેજ પાસે લડાઈ - શાહી લશ્કરનો વિજય-અખ ગૂજરાતમાંથી બળના
 ખોરોને હાકી કાઢ્યા - નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરનો પરાજય - ગૂજરાતમાં ટૂંકા
 વખત માટે શાંતિ

૫. ૯૭૪-૧૦૦૪

પ્રકરણ એકતાણીસમું : અકબરના સૂબાઓ - સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનાં
છેલ્લાં વર્ષો (પાશ)

સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની તૈયારીઓ - અકબરના દરબારમાં જૈનોની પ્રતિષ્ઠા -
જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજય સૂરિ - સુરિજીના મમયંમાં દેરાની પરિસ્થિતિ - સુરિજી-
ના જીવનકાર્યનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ - મતાવાળાઓએ શ્રી સૂરિને
સતાવ્યા હતા - શ્રી હીરવિજય સૂરિને અકબરનું આગંવણ - શ્રી સૂરિ અને
અકબર : અહિંસા વગેરેને લગતાં કરમાન - શ્રી હીરવિજય સૂરિનું અવમાન :
એમના પછી પદ્મવર શ્રી વિજયએન સૂરિ - સુલતાન મુઝફ્ફરની ફરીયાદી યુદ્ધની
તૈયારી - સૌરાષ્ટ્રમાં શાહી લશ્કર આવતાં મુઝફ્ફરની નાસબાગ - મુઝફ્ફર
ગૂજરાતમાં - મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો અને શાહી લશ્કરની ગૂજરાત-
માં દ્વિધ્વજાસ - ઝાઝાવાડનો રાપસિંહ અને એનાં લોકગીતો - જમીનદારો,
વાંઠાદારો, કોળા ગરાસિયા વગેરેમાં અસાંતિ : મુઝફ્ફરને મળતી સલામ -
સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની ખૂંડે નિઝામુદ્દીન બક્ષી-ની દોડાદોડી - કચ્છના લોકો
ગધનપુર ઉપર ચડાઈ કરે છે. નિઝામુદ્દીન કચ્છને શિક્ષા કરે છે અને કોળા
ગરાસિયાને વસા કરે છે - સૌરાષ્ટ્ર જીતી લેવાની અને મુઝફ્ફરને તાબે કરવા-
ની નિશ્ચયાત્મક તૈયારીઓ - શાહી લશ્કર અને મુઝફ્ફરના સાથીઓ વચ્ચે
બારે યુદ્ધ - નવાનગર અને ધ્રોળની પાસે મોટી લડાઈ : બનેલી બારે ખુવારી -
ખાન આઝમ જૂનાગઢ લેવામાં ફાળ્યો નહિ - જૂનાગઢ જીતી સૌરાષ્ટ્રને
મુખ્ય સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવ્યો - સુલતાન મુઝફ્ફરના છેવટના દિવસો -
જગત-દારકાના વાપેલા સાથે યુદ્ધ - કચ્છમાં મુઝફ્ફરનું પકડાવું અને એનો
આપઘાત - ખાન આઝમ અકબરના દબ્બૂરમાં આવવાના કરમાનને અવગણી
મક્કા ગયો - અકબરના સમયના નામાકિન પુરુષો ઇતિમાદખાન - મિરજાં
અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાન - ખાને આઝમ અઝીઝ કોકા - નિઝામુદ્દીન અહમદ-
તખ્તકોતે અકબરીનો લેખક - ખાનખાનાને બનાવેલો પાગે ફત્વ - ખાન-
ખાનાનની પુત્રી એરુસિસાએ એમાં જઈગીરને આમત્રેલો - યુરોપિયન મુસા-
ફરોએ કરેલી બાગની નોંધ - અકબરના સૂબા - મુઝફ્ફરે શાહના પુત્ર બહા-
દુરનું ગૂજરાત ઉપર આક્રમણ - વહીવટમાં મહત્ત્વના ફેરફારનાં કરમાન-
નહું પંચાંગ - લોકો સાથેના વર્તાવ માટેનું બીજું કરમાન - કેટલીક જગત-
ની માણીનું કરમાન.

પૃ. ૧૦૦૫-૧૦૪૦

પરિશિષ્ટ : ગજરાતનાં વહીવટકર્તા

પૃ. ૧૦૪૧-૧૦૬૫

સંશોધન ગ્રંથમાળાનાં પ્રકાશન

ગ્રંથાંક	ગ્રંથ-નામ	ઈ. સ. ક્રિસ્ત
૧	આચાર્ય હેમચન્દ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ
-અનુ. પં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી ૧૯૪૯ અપ્રાપ્ય	
૪	પ્રાચીન ગુજરાતી હોદો
-રવ. પ્રો. રામનારાયણ ત્રિ. પાઠક ૧૯૪૮ ૪-૦-૦	
૫	અસાધિતનું 'હંમાહિવી' કાવ્ય
-પં. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી ૧૯૪૫ ૧-૮-૦	
૭	પુરાણોમાં ગુજરાત,
-પ્રો. ઉમાશંકર જોશી ૧૯૪૬ ૪-૦-૦	
૮	જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત
-ડૉ. ભોગીલાલ જી. સાંડેસરા ૧૯૫૨ ૫-૦-૦	
૯	ગુજરાતનો સાર્વકૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૧
-રત્નમણિરાવ ભી. જોડે ૧૯૪૫ અપ્રાપ્ય	
૧૦	ગુજરાતના પંચમહાલના ભીલો
-પાંકુરંગ ગોવિંદ વણીકર ૧૯૪૪ ૨-૮-૦	
૧૩	કથાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની
સામાજિક સ્થિતિ
-રામલાલ યુનીલાલ મોદી ૧૯૪૨ ૧-૪-૦	
૧૪	ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ
-પ્રો. વિનોદિનીબહેન નીલકંઠ ૧૯૪૨ ૧-૪-૦	
૧૬	ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન
જપાપ છે.	
૧૮	રણમસ્લ હંદની ઐતિહાસિક આલોચના
-પ્રો. અબ્દુ ઝકર નદવી ૧૯૪૧ ૦-૪-૦	
૧૯	અખો : એક અધ્યયન
-પ્રો. ઉમાશંકર જોશી ૧૯૪૧ ૧-૮-૦	
૨૦	Indo-Aryan and Hindi
-Dr. Sanatikumār Chatterjī 1942 અપ્રાપ્ય	
૨૧	Archaeology and Ancient Indian History
-Dr. Hiranand Shastri 1944 3-0-0	
૨૨	મુઝફ્ફરશાહી (ફારસી મૂળ અને ગુજરાતી)
-અનુ. પ્રો. અબ્દુ ઝકર નદવી ૧૯૪૨ ૧-૪-૦	

- ૨૫ ભારતીય આર્ય ભાષા અને હિંદી
—અનુ. ડૉ. ભોગીલાલ જી. સાહેસરા ૧૯૫૨ ૪-૮-૦
- ૨૬ અભિધર્મ
—પ્રો. ધર્માનંદ કામંબી ૧૯૪૪ ૨-૦-૦
- ૨૭ Studies on Indian Art
—O. C. Ganguli 1953 5-0-0
- ૨૮ કાદિયાવાડના મુખના
—શ્રી ભગવાનલાલ બી. માકડ ૧૯૪૮ ૧-૦-૦
- ૨૯ ઉચ્ચારશાસ્ત્રપ્રવેશિકા
—અંબાલાલ જી. પચાસ ૧૯૪૮ ૨-૦-૦
- ૩૦ શામળાનુ વાતાંમાદિત્ય
—૨૧ પ્રો. નવલરામ જી. ત્રિવેદી ૧૯૪૮ ૧-૦-૦
- ૩૧ જ્યેષ્ઠીમન તાતિ અને મહ્યપુરાણ
—પ્રો. ભોગીલાલ જી. સાહેસરા ૧૯૪૮ ૦-૧૪-૦
- ૩૨ લાપતાંક
—પ્રો. હરિહર પ્રા. બટ ૧૯૪૯ ૦-૮-૦
- ૩૩ ધરિનનો ચેરાગ
—પ્રો. શીરોઝ ઠા. દાવર ૧૯૫૦ ૬-૦-૦
- ૩૪ ગુજરાતના નાગરોનું કારસી ભાષા અને
સાહિત્યનું ખેડાણ —ડૉ. છોડુભાઈ ૨. નાયક ૦-૧૨-૦
- ૩૫ મૌર્યાદ્વના સુમરા
—શ્રી ભગવાનલાલ બી. માકડ ૧-૦-૦
- ૩૬ જૈમિનીયમ ઉપદેશસ્ત્રમ
—પ્રો. કે. વી. અબ્બકર ૧૯૫૧ ૧૦-૦-૦
- ૩૭ ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ
—કે. શાંતીદેવે કાઠિએ ૧૯૫૧ ૩-૦-૦
- ૩૮ ઉત્તરાખ્યપત્ર સૂત્ર
—ડૉ. ભોગીલાલ જી. સાહેસરા ૧૯૫૨ ૩-૦-૦
- ૩૯ હડપ્પા અને મોહેન્નો-દડો
—ડૉ. હરિપ્રસાદ ઝં શાસ્ત્રી ૧૯૫૨ ૪-૮-૦
- ૪૦ ગણધરવાદ —પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા ૧૯૫૨ ૧૦-૦-૦
- ૪૧ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ભા. ૧-૨
—૨૧. કુર્ગોસેવર કે. શાસ્ત્રી ૧૯૫૩ ૫-૦-૦
- ૪૨ સંસ્કૃત સાહિત્યમા વનરપતિ
—જાપાલાલ મ. વેલ ૧૯૫૩ ૮-૦-૦

૪૩ Planetary Tables Vol 1 :

ગ્રહસારણી પ્રથમ ખંડ : બુધમારણી

-Prof. H. P. Bhatt 1953 2-0-0

૪૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૨

-રતનભણિગાવ બી. જોડે ૧૯૫૪ ૫-૦-૦

૪૫ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર ભા. ૧

-ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૪ ૪-૮-૦

૪૬ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા. ૧

-ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૪-૦-૦

૪૭ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા. ૨

-ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૫-૦-૦

૪૮ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર ભા. ૨

-ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૫ ૨-૮-૦

૪૯ યોગશતક

-ડૉ. હિન્દુકલાગદેન ઝવેરી ૧૯૫૬ ૩-૦-૦

૫૦ The conception of Spiritual Life in

Mahatma Gandhi & Hindi Saints

-Prof. Dr. R. D. Ranade 1956 3-0-0

૫૧ અધ્યાત્મવિચારણા

-પં. સુખજાણજી મંધવી ૧૯૫૬ ૩-૦-૦

૫૨ Planetary Tables Vol. II : ગ્રહસારણી

-Prof. H. P. Bhatt 1957 2-0-0

૫૩ મહામાતૃ વસ્તુપાત્રનું સાહિત્યમંડળ અને

તેનો મંસ્કૃત સાહિત્યમા ફાળો

-ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાહેબરા ૧૯૫૭ ૬-૦-૦

૫૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૩

-રતનભણિગાવ બી. જોડે ૧૯૫૭ ૫-૮-૦

૫૫ અધ્યાત્મવિચારણા (દ્વિતી)

-પં. સુખજાણજી મંધવી ૧૯૫૮ ૩-૮-૦

૫૬ સૂરીમત

-ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૧૯૫૯ ૪-૦-૦

૫૭ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૪

-રતનભણિગાવ બી. જોડે ૧૯૫૯ ૪-૮-૦

પ્રકરણ સાડત્રીસમું ગૂજરાત સલ્તનતની પડતી

દેશમાં લડાઈઓ, અવ્યવસ્થા અને અંધકાર
સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો-નામનો સુલતાન

૧ યા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા હતાં છતાં બહારથી દેખાતું બગડ્યું નહોતું. ઈ. મ. ૧૫૫૪માં એના મરણ પછી ગૂજરાતનું એક દેશ તરીકે ઐક્ય તૂટ્યું. એની સીમાઓ નષ્ટ થવા લાગી. નવો સુલતાન નામગાત્ર હતો. સત્તા બંધી એક-બીજાનો દ્રેપ કરનારા અમીરોના હાથમાં હતી. એમણે ગૂજરાતના ભાગલા પાડી અંદર અંદર વહેંચી લીધા દેશમાં લશ્કરની દોડદોડ સિવાય કાંઈ દેખાતું નહિ. આજ સુધી^૧ શરમાતું પડે એવી ગૂજરાતની દશા આ સમયે થઈ એક રીતે જોતા બ્યારથી સુલતાન બહાદુરશાહને પગ્દેશી લોકો ઉપર લાવ પેલા થયો અને મૂળગૂળગતીઓની કદર યોછી થઈ ત્યારથી દેશની પડતીનાં બીજા રોપાઈ ગયા હતા. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં એ બીજાના ક્ષણે કૂટયા અને હવે અહમદ ત્રીજાના સમયમાં એના વૃક્ષ મોટાં થયાં. હવે પછી એના કડવા ફળ આપવાના હતાં

આ સમય માટે આધારઅંધોની સુશ્કેલી

જેને આપણે આધારઅંધો કહી ચકીએ એવી મુમલમાન તવારીખો પણ અહમદશાહ ત્રીજાનો આડેવાડ બરોબર આપતી નથી. મિરાતે સિકંદરી જે બીજા સુલતાનોનાં લાગા વર્ણન કરે છે તે પણ અહીં રમહીન થઈ જાય છે. ખરી રીતે અહમદ ત્રીજાનો નામનો અમલ તે એના અમીરોનો જ અમલ છે. સિકંદરીના લેખકના પિતાએ આ વખતે મજકાર્પણ સક્રિય લાગ લીધા છે. લેખક “મારા પિતાએ એમ કહ્યું અને તેમ કહ્યું” કરીને લાગા અહેવાલ લખે છે, પરંતુ એમાં મુદ્દાનું કાંઈ દેખાતું નથી. સૈયદ મુખાનક જુખારીના વકાઈ તરીકે લેખકના પિતાએ જે કામ કરેલા તેના કટાણામરેલા વજુન મિવાય સિકંદરીમાં કાંઈ દેખાતું નથી^૨ બીજાં પ્રકરણોમાં કંઈક સમય લખાણ

૧ : દીવ ગયા સુલતાનના વખતમાં ગયું હતું અને દમણ આ વખતે ગયું. નદરબાર વગેરે ખાનદેશમાં ગયા એ વજુતને ગરમાવા જેવું

૨ : મિરાતે સિકંદરી કલાઈવ બિચીનો સરોખિત તરજુમો ગયા સુલતાનથી બપ થાય છે. મુ. બા. અને અ. બા. ફરજુલ્લાહ ફત્ત સરખાઈને આધાર લીધો છે. સિકંદરીની વિવ્રતો પળી વાર બીજા ઇતિહાસોથી જુદી પડે છે

કરનારો લેખક અર્થે રમકીન ધર્મ જાય છે તમકાતે આકરી તો આ સુત તાનના મમયનું વર્ણન બે જ પાનામાં મગારી દે છે પોર્ટુગીઝ લેખકોએ આ મમયમાં પશુ કેટલીક ખટપટો કરી છે, પણ મિકદરી માત્ર એક જ વખત એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે. અરબી ઇતિહાસ એની રીત પ્રમાણે સાગ વણનો અને ઉલ્લેખ આપે છે, પરંતુ એ દગસી અમીરોની અસર નીચે દોવાથી એમની વિગતો વધારે આપે છે કે આમ આધાર્યથોના લેખકો લગભગ સમકાલીન હોવા છતાં જરોગર ખાતરીવાળું લખાણ કરતા નથી અને કેટલીક વાર તો ગૂંચવળ ઊભી કરે છે એટલે આ સુવતાનના આઠ નંબના નામના અમન માટે લખવા ધણી આવડેલી ગણીને પણ બધી ખટ-પટમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ ગ્લી જામ લેનાર સિકદરીના લેખકના પિતાના વર્ણનને વધારે માન આપવું એ ઠીક લાગે કે. લેખક પોતે પિતાને મુખે સાંભળેલા અહેવાલમાં કેટલું ઓછું વધનું કર્યું હશે એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે

સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો

મહમૂદ ત્રીજો કોઈ વારસે મૂકી ગયો ન હતો એટલે અમીરોએ ગ્લી ઉલ્મુલક નામના માણસને મહમૂદનો એક મગો અમદાવાદમાં અહમદખાન નામે હતો તેને બોલાવવા બોલકથો અહમદખાન એક વાણિયાની દુકાને થી કબૂતરને નાખ્યા દાણા ખરીદતો હતો એવામાં રઝીઉલ્મુલકે ઓગળીને એને ઝડપી ધોડાવેલમાં બેસાડ્યો અને મહમૂદખાન લઈ ગયો ખાતરી દાખએ નડવા માડ્યું, પણ ખરું કારણ બાદમાં પડી શાંતિ થઈ

આ વખતે ગુજરાતમાં ઇતિહાસખાન એવંદ મુગાન્ક સુખારી, બાગ નો ઇમાદઉલ્મુલક રમી અને સુરતનો ખુદાવદખાન ગજમ એ મુખ્ય બગનાં અમીરો હતા અને આ સુવતાનના અમનનું વર્ણન એટલે ખરી રીતે તો આ અમીરોનું અને એમના દટાનું વર્ણન જ છે ઇતિહાસખાને રાજ્યના મુખ્ય અમીર તરીકે વહીવટ લાગમાં લઈ ગુજરાતના જિલ્લાઓ આદર આદર વહેંચી લીધા ગજનના હાથી ધોડા ખખડો વગેરે પણ વહેંચી લીધું કિશોર અહમદખાનને અહમદશાહ નામ આપી એના નામનો ખુતમો પડાવી મિકા

૩ અરબી ઇતિહાસમાં કેટલીક વિગતો છે જે ખીલમાં મળતી નથી ખીલ ઇતિહાસોએ કરેલા અમીરોના નામોના ચચવાડા અરબી ઇતિહાસ હકે છે સર ડેનિસન રોસે એ ઇતિહાસના ભા ૨ નામાં પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન વખાણથી ચર્ચો છે

૪ સિન્દરી શુ ભા ૫ ૩૭૫ આ સુલતાનનું નામનું રાજ્ય છે સ ૧૫૫૪થી ૧૫૬૧ સુધી રહ્યું તવારીખો એને અહમદ ખીલ કહે છે, પણ કુતુબુદ્દીન ખીલે અહમદ દોવાથી આ ત્રીજો છે

પણ પડાની દિશાથી ૬૬૧ રજીસ્ટ્રેશન અવધ મામની ૧૫મી તારીખે મહમૂદા-
બાદ (મહેમુદાબાદ)માં એનો રાજ્યાભિષેક થયો. સૈયદ મુબારકે એને રાજ
તિલક કર્યું. સુવત્તાને સૈયદને ગુરુ માની દીક્ષા લીધી ૫

ખાનદેશના સુલતાન મુબારકશાહની પોતાના હક્ક માટે

ગુજરાત ઉપર ચડાઇ

હવે આસી૭ છુરદાનપુરનો સુવત્તાન મુબારકશાહ જે ગુજરાતના સુવત્તાન
નો દૌદિત્ર થતો હતો એને ખજા પડી કે અમીરોએ સુવત્તાનના દૂરના મગાને
નામનો માગીએ એમાંડી નજરકેડે જેવો ગમી રાજ્ય અદર અદર વહેંચી લીધું છે
નજીકના મગા તરીકે ગુજરાતની માદીનો એ પોતાને વારસ માનતો હતો
આ કારણથી એણે લશ્કર લઈ ગુજરાત ઉપર ચડાઇ કરી આ મમાયા-
અગદારાદ પહોંચ્યા ત્યારે ગુજરાતના અમીરો સુવત્તાન આહમદને સાથે રાખી
લશ્કર લઈ માગા લડવા નીકળ્યા. મને લશ્કરોએ નર્મદા નદીને તીરે સામમામા
આવીને પડાવ નાખ્યો ૬ સૈયદ મુબારક ગુજરાતના લશ્કરના અગ્રેમરી હતા
અને બીજા અમીરો એમની માથે હતા. માત્ર નામિગિરિમુલક દૂર રહી જે
જીતે તેના પક્ષમાં જવા ખટપટ કરી રહ્યો હતો અને મુબારકશાહને મહેશો
મોત્યો હતો કે મુબારક સૈયદ સિવાય મધા અમીરો આમના પક્ષમાં છે અને
તેમને હગતવાથી બધું આપના હાથમાં આવશે. આ સમાચાર જ્યારે સૈયદ
મુબારકને મળ્યા ત્યારે એમણે, મુબારકશાહના ગુરુ મૌયાના ડહાઉદીનને
મગાને સિંકદરીના લેખકના પિતા મિયા મંજુને પોતાના વકીલ તરીકે સુલેદનો
મહેશો લઈ સાથે મોકલ્યા. મિયા મંજુએ ઘણી હોશિયારીથી વાટાઘાટ ચલાવી
૬૬ નિશ્ચય કરીને આવેના મુબારકશાહના મનને સુલેહ કરવા તરફ વાળ્યું
અને મંજુ થઈ પાઠા આવ્યા. સિંકદરીમાં આ વાટાઘાટનું વર્ણન ખૂબ
લગાણથી આપ્યું છે. સૈયદ મુબારકે પણ મિયા મંજુ ની કહર કરી ૭

૫ સિંકદરી ગુ. ભા. ૩૭૫-૩૭૭ કહે છે કે હાથી, ચોડા ઉપસત ગુજરાતી ચલણના ૨૨
કરોડ તનખા જે ૨૨ લાખ અકબરી તનખા બરોબર થાય (સૌ ગુજરાતી તનખાને
એક અકબરી તનખા ૧) એટલી કિંમતનું સોનું તથા જવાહીરો સૈયદના હાથમાં આવ્યા
૬ એ જ, પૃ. ૩૭૮ મુબારકશાહ નમદાને દક્ષિણ કિનારે બસયથી ૧૫ માઇલ દૂર રાણપુર
કોટા આગળ આવીને ધડચો હતો

૭ એ જ, પૃ. ૩૭ થી ૩૮૬ ઘણું વળાણથી કવિતો સાથે લેખકે આ વર્ણન આપ્યું છે
જુગ ધરેલા મુબારકશાહે મિયા મંજુને મોટું દંનામ આપવા માંડ્યું તે એણે ન લીધું
એ બાબતના લાખા વણનમાં જમણમાં થાળીઓ ઉપાડનારાને સેવકી (Tip) આપવાનો
રિવાજ હતો એવો ઉલ્લેખ આવે છે તે રસમય છે. ઉલ્ટે પોતાના શેઠ સૈયદ માસેથી
મળુ દંનામ સ્વીકારે છે તાડસ (મોર) નામનો ઘોડો તથા રકમ બેટ એને મળે છે

નાસિરઉદ્દિનુલ્લે કરેલી લગામ

મુસેદ યવાથી ગૂજરાતનું લશ્કર અમદાવાદ તરફ પાછું ફર્યું આ વખતે નાસિરઉદ્દિનુલ્લે નિરાસ થયો હતો. એણે અમોરમા ખટપટ કરી બાગવા પડાવ્યા અને ઇતિમાદખાન તથા સૈયદ મુબારકના પક્ષકારો એક બાબુએ તથા નાસિરઉદ્દિનુલ્લેના બીજા બાબુ ચાલવા લાગ્યા નાસિરઉદ્દિનુલ્લેનો એક મગદાઈ અતકખાન સૈયદ મુબારકના તંત્રીમાં મદદો લઈને આવ્યો હતો ત્યાં જોલાબોલી થતાં સૈયદને ખંજર મારવા ગયો, પરંતુ સૈયદના માથાસોએ એને પકડી લીધો અને મારી નાખવા દતા તે વખતે સૈયદે અટકાવ્યા અને યુદ્ધના મેદાનમાં એને મારીશું એમ કહી ઢોડી ચૂક્યો. નાસિરઉદ્દિનુલ્લેને ઇતિમાદખાન ઉપર ખાસ વેર હતું. પણ હવે એને લાગ્યું કે સૈયદને કેકાણે લાવ્યા વિના ઇતિમાદખાનને કાંઈ થઈ શકશે નહિ. જન્મે ઉમંગવોનાં લશ્કરો વડોદરા નજીક પહોંચ્યા ત્યારે સૈયદનું સૈન્ય બરોજર અડ્ડું નહોતું નાસિરઉદ્દિનુલ્લે આ તકનો લાભ લઈ પોતાની પાસે મોકલું લશ્કર હોવાથી અચાનક લડાઈ શરૂ કરી. એમાં મોખરે રહેલો અતકખાન માર્યો ગયો < સૈયદના ટેલકા નજીકના સગાઓ માર્યા ગયા. ઇતિમાદખાન જે થોડે દૂર હતો તેણે કાંઈ સહાય કરી નહિ આ પરિસ્થિતિ જોઈ સૈયદના મિત્રોએમને દોરીને બીજો રસ્તો કપડવંજ લઈ ગયા. ઇતિમાદખાનના ટેલકા મરદારો નાસિરઉદ્દિનુલ્લે માથે જોડાઈ ગયા. આ વિજયથી નાસિરઉદ્દિનુલ્લે અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની સત્તા જમાવી.^૬

નાસિરઉદ્દિનુલ્લે કોણ?

સત્તાના અભિમાનથી નાસિરઉદ્દિનુલ્લે અમદાવાદમાં જૂના અમલદારો સાથે સારી વર્તણૂક રાખી નહિ અને પૈસા પડાવવા લાગ્યો. જે મહિના સત્તા બોગરી મુલતાન અડમદને સાથે લઈ મોકલું લશ્કર ભેગું કરી એ ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક ઉપર ચડાઈ કરવા કપડવંજ તરફ જિપડ્યો. સૈયદ અને ઇતિમાદખાન પાસે પૂરતું સૈન્ય અને તૈયારી નહોતાં, એટલે ઇતિમાદખાને દિલ્હીના અદિલશાહની મદદ માગવાનો વિચાર કર્યો, અને મજાએ એ વાત સ્વીકારી, પરંતુ સૈયદ કાંઈ બોધ્યા વિના આવ્યા ગયા.^{૧૦}

૮: એ જ, પૃ ૩૮૭-૮૯ આ વર્ણન પણ લાગુ છે. અહીં અતકખાન સૈયદ મુબારકને તમે તે બહારના છે અને ગૂજરાતનું મત્રીપદ નાસિરઉદ્દિનુલ્લે સિવાય બીજાને ન મળે એમ કહે છે તે નોંધપાત્ર છે

૯ સિમ્હરીશુ ભા. ૫ ૩૮૯ મુલતાન અડમદ આ વખતે નાસિરઉદ્દિનુલ્લેના કબજામાં આવ્યો

૧૦: એ જ, પૃ ૩૮૯-૯૦

મિનાતે મિકદરીના લેખક અહીં એક રમમય વાતનો ઉદ્દેશ કરે છે કહે છે કે મૈયદ ત્યાંથી અત પુગમા ગયા અને પોતાના પુત્ર મૈયદ માગી પાની જે ઘણી પવિત્ર અને જુદિમાન હતી તેની આ ગામતમા મનાદ બીની ખીમીએ કહ્યું કે “આ ગામતમા હું આપને શી સંપાદ આપુ? પરંતુ આપ જાણો છો કે આપની ઉમ્મર ૫૮ વર્ષની થઇ છે અને આપ હજારત ૫૫ ગજરના વસના છો એમા ૧૧ વસના માખુમે ૬૦ અગર તો ૭૦ વર્ષથી વધારે જીવતા નથી, ૧૧ તો પછી એક કશિયા-ખગનથી નામીને આપ ખીમની સદાય લેના જગો એમા ત્રી આખડ ૧૨ એના કરતા યુદ્ધમા પડીને નમીમ અજગાવસુ આ એમી જન્ને રીતે કાર્તિ મગશે પરંતુદીગારે જે ધાર્યું હશે તે થશે” આ સામગી સૈયદને શર અડધુ મિકદરીના લેખવના પિતા મહુ વટનાના મૈયદ હજારત દુસેન જુખારીનો મહેશો લખને આવ્યા હજારતે નાસિરઉલ્લુકને લગાઈ ન કાવા મમખામે હતો, પણ તથે માન્યુ નહોતુ તેથી એમને ખરામ લાગ્યુ હતુ મૈયદ દુસેને સૈયદ મુગારકને કહેવડાવ્યુ કે કુરાનેશરીફમા કહ્યું છે કે પગવદીગારની રહેમથી કેટલીયે નાની દુકડી એએ મોગી સેનાને હરાવી છે આ મહેશને પણ સૈયદે શુભ શુકન ગણી યુદ્ધ કાવાનો નિશ્ચય કર્યો ૧૩ એમણે પોતાના તથા વટવા અને આશાનના મગીને માતસો આદસો જતાદુ મૈયદોની દુકડી ભેગી કરી ૧૪ આ વખતે એવુ જન્યુ કે ધમાદહિનુક રમી અને હિનુખખાન લગસી જે નાસિરઉલ્લુક સાથે હતા અને જેમના તાવામા સુનતાન હતો, તેમણે સૈયદને કહેવડાવ્યુ કે તમે રાત્રે હુમલો કરો અને અમે સુનતાનને લખને તમારી સાથે જોડાઈ જમથુ નાસિરઉલ્લુક પોતાની મોગી સેનાના જોરમા અલિમાનથી દાર પી રાત્રે સહ જાય આ મહેશો પણ સૈયદે ઇતિમાદમા ને કહ્યો, પણ એને એમા નિશ્વાસ પડ્યો નહિ સૈયદનો લડવાનો નિશ્ચય હતો, પરંતુ ઇતિમાદ ખાનમા હિંમત નહોતી એણે પોતાના તત્તથી તાતારખાન ધોરીને મોકલવા કહ્યું તેની સૈયદે ના પાડી ૧૫

૧૧ એ જ, પૃ ૩૫૦

૧૨ એ જ પૃ ૩૪૦ અહીં નાસિરઉલ્લુક મળ દિડ વાણિજો હતો એવુ સમજાય છે ફજલુલ્લાહની અગ્રેજ આજ્ઞાતિમા પણ એ પ્રમાણે લખેલું છે

૧૩ એ જ, પૃ ૩૬૦ ૩૬૪

૧૪ એ જ, પૃ ૩૬૧ જુખારી સૈયદો આશાવલ અને વાવામા મોટે ભાગે રહેતા હતા શાહઆલમનુ રસૂલાબાદ પણ આશાવલને અડીને હતુ આ ઉદ્દેશ નોખખાત છે

૧૫ એ જ, પૃ ૩૬૩

નાસિરઉલ્લુહનો પરાજય અને સૈયદ મુબારકની છૂટ

હવે નાને આ બહાદુર દુન્દી નીકળીને નામિરઉલ્લુહના મોટા લશ્કર માટે લડના ગઈ એના લશ્કરના આગના ભાગના સમગ્રઉલ્લુહ કંતો તે લડતા ધવાયો અને સૈયદ મુબારક તતે બહુ આ-ના છે તે બધી સામી હાવણીમા ગબરાત ફેનાયો ઘણા નાસી ગયા આ વખતે હમાદઉલ્લુહ સુનતા । અદમદને લદને મૈયદને મળ્યો મૈયદ એને સુલતાન માથે પાઠ્ય આવનાનું કહી નામિ-ઉલ્લુહના તથુ તરફ ગયા નામિરઉલ્લુહ આમ સૈયદને એકાએક આવેના જોઈ ઘોડા ઉપર બેસી નાસી ગયો આમ સૈયદ મુબારકને નિજમ પ્રાપ્ત થયો ખીજા અગોરો પણ એમની સાથે જોડાયા હવે સૈયદ તથા ઇતિમાદખાને અમદાનાદમા પ્રવેશ કર્યો ૧૬ સિકદરીનો લેખક કહે છે કે નામિરઉલ્લુહ આપાને તરફ ગયો કે એની ખમર મળતા સૈયદ મુબારક અને ઇતિમાદખાન એને પડડવા એ માનુ જીવડયા નામિરઉલ્લુહ ત્યાંથી નાસીને પાપના જગતો તરફ ગયો ૧૭

૧૬ એ જ, પૃ ૩૦૪

૧૭ સિ હરીશ્વ વા પૃ ૩૦૫ આ નાસિરઉલ્લુહ કોણ એ બહુ ગુણવત્તુવાળી ચર્યાનો વિષય છે પ્રો ડામિસેરિયેટ (પૃ ૪૫૦) એને દરિયાખાન હબસી કહે છે એ અરબી ઇતિહાસને આધારે કહેતા હોય એમ લાગે છે પરંતુ સિન્દરીમા એનું એ વર્ણન છે તે તાકે એમનું ધ્યાન ગયું હોય એમ લાગે છે નથી અથવા તો અરબી ઇતિહાસને વધારે આધારભૂત ગણી સિન્દરીના કવેચ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું હોય સિ હરીમા એનું વ બાલ્યથી વર્ણન છે તે જોયું એ જ અરબી ઇતિહાસ ખીજા તથુ નાસિરઉલ્લુહ ક ગણાવે છે તે આ દરિયાખાનથી જુદા લાગે છે ગુજરાતના ઇતિહાસમા તથુ દરિયાખાન થઈ ગયા છે તેમાનો એક આ નાસિરઉલ્લુહ છે એમ અરબી ઇતિહાસ કહે છે ગુજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમા ઘણા અમીરોને એક જ ખિતાબ આપવામા આવે છે અને સિન્દરી વગેરે ફરશી ઇતિહાસો ખિતાબથી ઉ રોખ કરતા હોવાથી અમીરોમા થયો વાર ગોટાળા ઉપત્ત થાય છે તેના ધણા દાખલા મળે છે આ ગોટાળો થયું અને અરબી ઇતિહાસને ખાસ કોઈ છે તે ખરું છે સર ડેનિસન કોસે એની સ્પષ્ટતા કરી છે, છતાં અહીં કોઈ જોઈએ કે સિન્દરી વગેરની રેકે અરબી ઇતિહાસે પણ ભૂલ કરી છે એનો મોટો દાખલો નિઝામઉલ્લુહ અને મુબારિક ટુલક એ ખાઈ સવળનો પુત્ર અને એક જ વ્યક્તિના બે ખિતાબ છે તે જાણ જોઈ ગયા છીએ છતાં અરબી ઇતિહાસને ખાસ એ બંનેને બાપ કીકો કહે છે ને મુબારિકને વત ધનો પૌત્ર કહે છે એવા જ ગોટાળો હમાદઉલ્લુહ ક મવીકજ અને રૂમીના ખુલ્લખાને કરેલા ખૂન માળત પણ છે એટલે આ નાસિરઉલ્લુહ કનુ અરબી ઇતિહાસનું વર્ણન અહમદ ખીજાના સમયના બનાવોનું જ છે ત્યાં કાર્ટે બૂન થઈ હોય તે સમ્મત છે સિન્દરી કુ વા અને ફરફુનાના બમેજ ૧૨૯૦મામા આ નાસિરનો સૈયદ અનકખાન સૈયદ મુબારકે બહારની (પરદેશી) કહે ૧ અને પોતાના સરદાર નાસિરનો—ગુજરાતના મુખ્ય વહીવટદારનો—હક વધારે છે

સુલતાનના કાકાને ઠાલો કરી ખીજ અમીરોએ કરેલો બળવો

સૈયદ અને ઇતિમાદખાન રાજધાનીમા નથી એ વાતનો લાભ લઈ દસનખાન દખણી અને ફતેહખાન બુઝુર્ગ આદિ ટેટલાક સરદારોએ મળવો કરી સુલતાન અહમદના એક શાહુજી નામના કાકાને બાદશાહ બહેર કર્યો. સૈયદ મુબારકને આ ખગર મળતા હાઝરથી ઉતાવળી કૃત્તે એ મહમુદાબાદ આબ્યા બજારખોરોએ ઇતિમાદખાનને પણ ચડારી પક્ષમા લીધો હતો. એ સૈયદથી છૂટા પડી અમદાવાદ તરફ ગયો, પણ સૈયદને આ સમાચાર મળતા પોતાના પુત્ર મીના સાથે ઝડપી માણસો મોકલી ખાનને રોકવા અને સમજાવ્યો કે તમારા લાભમા બધુ થાય કે તો આવી વર્તણૂક રાખવી તે યોગ્ય નથી. શરૂઆતે માર્યો ઇતિમાદખાન બોલ્યો કે દરેક અમીર બળવો કરવા ધારે છે તેથી કટાણી હુ તો નિવૃત્ત થવા જઈ છુ છેવટે સૈયદે કોના મનનું મનાધાન કર્યું. બગવાખોરો અને સૈયદના લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ થઈ એમા શાહુજી નાસી ગયો. હમનખાન દખણી મેદાનમા મરણ પામ્યો. સુલતાન અહમદને માથે લગને ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક અમદાવાદ સડેના મા દાખન થયા ૧૮

એમ કહે છે તે સાથે સૈયદ મીરાની સી સૈયદ મુબારકને કહે છે તેમા આ નાસિરુલ્મુલ્ક કહ્યો. બમાવ છે એમ કહે છે બન્ને બાપાતરકારો એને વટવેલો વાણિયો ગણે છે એ જોતા આ નાસિરુલ્મુલ્ક કોઈ ગુજરાતી અમીર હોઈ શકે ને એ દરિયાખાન હખમી જ (અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે) હોય તો એ તો ખાસ પરદેશી થયો. સૈયદ મુબારક ગુજરાતના જ છે, હતા એ મૂળ અરમસ્તાનના તેથી એમન બહારના કહ્યા છે સિંદ્દરીના રેખકના પિતાના આ બધા બનાવોમા અગત સળધ અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દનીર કરતા વખતે છે તે સ્પષ્ટ છે એના પિતાએ આ બધા અમીરો સાથે પોતે જાતે ભાગ લીધો છે અને સૈયદ મુબારકના તો એ ખાસ વકીલ હતા એમણે પોતાના ઇતિહાસ લેખક પુત્રને ને વાત કહી હોય તે જોઈ હોય એમ સિદ્ધ કરવા માટે સળળ પુરાવા બેઠ્યો સિંદ્દરી પ્રમાણે આ નાસિરુલ્મુલ્ક ખાલના જગલમા માલો પડ્યો ને અવસ્તાન પામ્યો એટલે સિંદ્દરી અને અરબ ઇતિહાસમા આ બાબતમા મોટા મતભેદ છે તે એનો મરોબન તરલુમો બહાર પડે ત્યારે સમજાય પ્રે. કોમિસેરિયેટ સિંદ્દરીમા ને લાખુ લખાણ છે તેને એક જ વાક્યમા (પૃ ૪૫૦) સમાવ્યુ છે અને (પૃ ૪૮૧)મા મુસાફર અલી રેડસ નાસિરુલ્મુલ્કને ઉત્તેજ કરે છે અને પોદુમીએની સહાય માગે છે તેને પ્રે. કોમિ હબસી જ ગણે છે ગ્રયવલ્લુએમને લાગી હોય તેથી નાસિરુલ્મુલ્કની વાત એક વાક્યમા પતાવી હોય એમ બને સિંદ્દરીના પણ સંશોધિત તરલુમો થવાની જરૂર છે સરકવાઈવ જેવીનો એવો તરલુમો છે, પણ તે મહમુદ નીજથી અટકી નય છે એ દિવગીરીની વાત છે ઉપર કહ્યુ એ કારણથી અહીં સિંદ્દરીના લખાણને વિસ્તારથી વર્ણવ્યુ છે

૧૮ સિંદ્દરી મુ બા પૃ ૩૯૫ ૯૭

અમીરોએ મુઘલશાસના બામ પાડી વહેંચી લીધા

દરે આ ક્ષેત્રોએ ગુજરાત ૧૧ બામ પાડી અંદર અંદર વહેંચી લીધા આમદાવાદ શહેર અને આમપાસના ગામ મુઘલોના અર્થ માટે રહ્યા હતા, ત્રાતાસ, પેટલાદ, નડિયાદ, જલિયવ, રાધનપુર, સમીમુંજપુર, અલુદિત વાડ, મોપન, સોલંકા અને બીજા બામ હિતિમાદખાન અને એના સાથી એને મળી એણે તાતારખાન યોરીને સોલંકા ખાન આપ્યો કિલ્લાખાન જનુમ ને મમ પુર, સમીમુંજપુર અને અલુદિતવાડ આપ્યા નડિયાદ મિસરકેને આપ્યું હિનુખખાન દખરીને પગાર પેટે જાનારાના કિલ્લાકે મામ આપ્યા પાટણ, ખબાન બદર અને તેના ૮૪ મામ, ધોમકા, ધોધા, ધંધુકા, આપાનેર, મર ૧૧૧ (દાસરા), વડોદરા, વાડાસિનોર અને ૪૫૩૨૪ સૈયદ મુગામકના બામ મા આપ્યા, એમણે એમણી પોતાના હાથ નીચેના મુખાખાન અને મર ખા. ફોનારીને પણ ધોમ મામ આપ્યાં બાકી સુલતની ઉક નહરબાર સુધીનો બામ હિતિમાદખાન મુકે રૂમીને મળ્યો એમણી એણે રોડરાનો બામ ૧૪ હિનુખ ખાન દખરીને અને સુરત પોતાના સાથા ખુદારખાન રૂમી(૧૪૪૫)ને આપ્યા ૨૦ મોલાસા હિતિમાદખાન ૧૧ સૈયદોને અપાવ્યું આમ દરેક જણ ખુશી થયા હિતિમાદખાન વઝીર થયો સૈયદ સૈયદપુર મવા

આલમખાન લોદીનું મુઘલશાસન ફરી આવવું અને અટપટ કરવી

આમ શાંતિ થઈ હતી તે દૂર સમય માટે જ હતી મુખ્ય અમીરો મા અટપટ આપ્યા જ કરતી હતી હિતિમાદખાન ૧૧ હાથમા બધી સત્તા હોવા છતાં એ ૧૧ મળી પાર પામી શકતો નહોતો અને સૈયદ મુગામકે ખુબારી એકમા જ એવા અમીર હતા કે જે ભારત કરખુપૂર્વક રાજ્યનું અને ગુજરાતનું જનુ આહતા હતા એનું એક કારણ એ હતું કે એ સત્વનિહ અને વીર પુરુષ હતા હિતિમાદખાનને અંદરખાનેથી એમની સાથે ફાવતું નહિ, પણ બહારથી મંગલ સારો મળતો હતો આમ થોડો વખત આત્મા પછી મદમૂફ શીખતા વખતમા અમીરે હિતિમાદખાન સાથે નાસી મયેસો આવમખાન સોદી ઉત્તર દિશથી માજવામા રહી લાચી પાડો મુઘલશાસન આ પો, અને અહીંના અશાત વાતાવન્યમા એ ૧૧ અટપટી ટેવ પ્રમાણે પાછી અશાંતિ ફેનાવવા પ્રયાન કરવા વાગ્યો સૈયદ મુગા કની લાગવમ લણી હોવાથી એણે મોદા

૨૬ એ જ, ૫ ૩૨૭ ૬૮ આમા એક જ નામ છે બધુને આપવાનું આવે છે દાખવા તરીકે વડોદરા એમા એમ લાગે છે કે એકને શહેર અને બીજાને પરખડું એમ હોડુ નોંધ્યો ૨૦ આ ઉપરથી લાગે છે કે સુલતનો સરદાર ખુ રવખાન બુલે હવા એ બામ બાકીમા હિતિમાદખાનને લાગે હતો

શબ્દોથી એમને ખુશ કર્યા ઇતિમાદખાનને આવમખાનનો ડર હતો તેથી એને આશ્રય આપવા એની ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ મૈયદ મુજારકની ભવાગત્ય આગળ એનું ચાલ્યું નહિ એને જાગી પડ્યું મળી આખરે આવમખાન પોતાની જાળ પાયરી, ઇતિમાદખાનની એવી સેવા જાળવી કે એનો વિરોધ શમી ગયો અને બન્ને ગાદ મિત્રો થયા. એવામાં ઝાલાવાડમાં ઉત્પુરખાને બખેડા કર્યા એની સામે ઇતિમાદખાન તથા આવમખાન ગયા, પણ એ બાબત મૈયદ મુજારકને ખચર આપી નહિ તેથી એમને હીક ન લાગ્યું વીરમગામ પાસે લડાઈ થઈ એમાં ઉત્પુરખાન હાર્યો અને મૈયદ મુજારકને આશ્રયે જઈ રહ્યો. હરથથી ઇમાદઉલ્મુક પણ આ વખતે આવ્યો હતો એણે અને સૈયદે વચ્ચે પડી બદ્દિયવ પરગણું ઇતિમાદખાન પાસેથી ઉત્પુરખાનને અપાવ્યું. આમ સૈયદ અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે અંતર વધતું જતું હતું ૨૨

આલમખાને કહેલી લડાઈ અને એની હાર

વખત જતા આવમખાન, ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુક વચ્ચે પણ ખટપટ જામી. કોઇને એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ નહોતો, દરેક જણ મીઝતી મતા દૂર કરવા ઇચ્છતો હતો. ઇતિમાદખાન અંદરથી આવમખાનથી કટાબ્યો હતો, પણ આ બધાથી સૈયદ મુજારકનું તેજ ખમાતું નહોતું એ લોકોએ આદર અંદર નક્કી કરી સૈયદ મુજારક સામે લડવાનો નિશ્ચય કરી ગૂજરાતના કેટલાક અમીરોને પસંમાં લઇ અમદાવાદથી નીકળી કાકરિયા તરફ ઉપર પડાવ નાખ્યો. મૈયદને આ સમાચાર મળતા એમણે મિકદરીના લેખકના પિતા મિયા મજુને આ અમીરો પાસે મોઢલ્યા અને એમનું લશ્કર કોના સામે લડવા જાય છે તે પુછાવ્યું આવમખાન અને ઇમાદઉલ્મુકે ચર્ચામાં મનની વાત કહી અને મૈયદને દૂર કર્યા વિના શાંતિ થશે નહિ એમ જણાવ્યું મિયા મજુ પછી ઇતિમાદખાન પાસે ગયા ઇતિમાદખાને કહ્યું કે આ બધું આલમખાનનું કાર્ય છે અમે મૈયદને પહેચેથી કહ્યું હતું કે એ ખટપટિયો છે, પણ એમણે સાબર્યુ નહિ તેનું આ પરિણામ છે બધાની વાતચીત ઉપરથી મિયા મજુને લાગ્યું કે એકે અમીર નિખાવમ નથી અને એકબીજા સામે રમત રમે છે કાકરિયાથી આ બધા લશ્કર માથે ઊપડી ખારી નદીને કાંડે પડાવ નાખીને પડ્યા હતા, એવામાં ઇમાદ ઉલ્મુકનો વડીલ અડુશખાન મિયા મજુને લખીને રાત્રે સૈયદને મળવા આવ્યો એણે ઇમાદઉલ્મુક તથા ઇતિમાદખાનને સુવનાન સાથે લઈને મૈયદને

મળવાનું યવિત્ર કુરાનના સોગમ આપીને કહ્યું. એ પ્રમાણે એ લોભ મળ્યા. સૈયદે આશ્ચર્યમાનને પણ શાંતિ માટે સમજાવ્યો. પણ એણે માન્યું નહિ અને લડાઈ કરી એમાં હાર્યો, અને આપાનેર તરફ નાસી ગયો. એ પછી બધા અમદાવાદ આવ્યા. ૨૨

ખાનદેશના મુબારકશાહની ફરી ચડાઈ અને નંદરખાર-મુલગાનપુર પરબલ્યાં ઉમેશ માટે ગુજરાતમાંથી ગયાં

આ બંધી અંદર અંદરની ખટપટ તથા લડાઈઓ ચાલ્યા કરતી હતી તે સમાચાર ખાનદેશના મુબારકશાહને મળ્યા એટલે એણે ફરી ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી ગુજરાતના અમીરો પણ ભરફર લાઇ સામા મયા અને નર્મદા કિનારે ચામસામે પણ નાંખ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચંગીઝખાન એક વખત નર્મદાની સામે પાર જઈ મુબારકશાહનો સરંગમ લંડી પાડે આવ્યો. આ તકનો લાભ લઈ નાસી ગયો તો આશ્ચર્યમાન ચૌરખાન ફોલાદી સાથે મળી અદમદનગર તરફ ગયો ઇતિમાદખાને એ તરફના અમીરોને એને કાઢી મૂકવા લખ્યું એમાં જે લડાઈ થઈ તેમાં આશ્ચર્યમાન માર્યો ગયો. ૨૩ હજી પણ ગુજરાતના ભાગ્યમાં શાંતિ નહોતી. સુવતાન અદમદના ઉપર કોની સત્તા રહે એમા ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે ઊંચાં મન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કના કહેવાથી ઇતિમાદખાનના એક હુજમિત દુધલખખાનને હજારોઓએ મારી નાંખ્યો, આથી ઇતિમાદખાનને એટલું સાગી આવ્યું કે એ મુબારકશાહ પાસે ચાલ્યા જવાના ઇરાદાથી શહેર બહાર આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કે તથા સૈયદ મુબારકે પણ એને ધણો સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યું નહિ. એ દવે મુબારકશાહને ગુજરાત ઉપર રીતસરની ચડાઈ કરવા સમજવી લાઇ આવ્યો. આ તરફથી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને એના દળસી અમીરોએ સામા થવાની તૈયારી કરી. સૈયદ મુબારકને પણ સારા રાખ્દો કહી સમજવી સાથે લીધા. મિઠંદરીનો શેખર કહે છે તે પ્રમાણે મુબારકશાહ ગાદશાહ છતાં સ્વભાવનો કંજૂશ હતો, ઇતિમાદખાન અમીર છતાં પ્રમાણમાં વધારે ઉદાર હતો, તેથી એ એને કાવતું આવ્યું નહિ. ઇતિમાદખાનના સાચોદાર અમીરોએ એવા કંજૂશની સાથે જોડાવા

૨૨: એ જ, પૃ. ૪૦૧ થી ૪૦૫. સિદ્દરીમાં આ બધી ખટપટનું બહુ લંબાણથી વર્ણન આપેલું છે. એમાં આ અમીરોના મનમાં પ્રેક્ષાપણી સાબિતી પણ મળે છે. ઇમાદ-ઉલ્મુલ્ક પછીમાં સૈયદ મુબારકની વિરુદ્ધ અને ધરીમા પણ આ જાણ છે. ઇતિમાદખાન તો ટરકણ પહેમી અને મનનો તદ્દન મેલો દોષ એમ જણાય છે, પણ એ લીને બચાડતો નથી.

૨૩: એ જ, પૃ. ૪૦૫-૪૦૬

કરતા ગૂજરાતની મદદારી વધારે મારી છે એમ મમજાવ્યું, પણ મૈત્ર્ય લઈ સાથે આવેલા મુગારકશાદને શી રીતે પાછો કાઢવો એ પ્રશ્ન હતો છેવટે સુવતાનપુર તથા નદગઝાર પરગણા જે આજ સુધી ગૂજરાતની હદમાં હતા તે મુગારકશાદને આપવા એમ નક્કી થયું મુગારકશાદે બદલામાં ઉત્તમ મલમલ અને કમગપટા માટે વખણાતા ત્રણ ગામો ઇતિમાદખાનને આપ્યાં. આમ સમાધાન થયું એમાં ગૂજરાતે પોતાના મરદાં હિપગના ગૂજરાતી બાપાનાં વર્ચસ્વવાળા પરગણા હમેશને માટે ખાનદેશના ભાગ સાથે જોડાવાથી બોચા, ઇતિમાદખાન સુવતાન અહમદને લઈને અમદાવાદ આવ્યો અને પડેલાની પેઠે સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. ૨૪

ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક વચ્ચે લડાઈ અને સૈયદ મુબારકનું અવસાન

હવે સુવતાન અહમદને ઇતિમાદખાનના હાથ નીચે રહેવું પર્મદ નહોતું તેથી પોતાના મલાહકાર મવીમ છુખારીના કહેવાથી સુવતાન સૈયદ મુગારક પાસે આવ્યો. સૈયદને આ કાર્ય પર્મદ નહોતું અને સુવતાનને લાવવા માટે મવીમ છુખારીને કહ્યું કે આ પગલું મૂખાઈકારેલું છે અને જોખમકારક છે. ઇતિમાદખાનને હવે એમ લાગ્યું કે સૈયદ સુવતાનને બોલાવ્યો છે અને તેથી પોતાની મત્તા જશે. આ કારણથી સૈયદની સત્તા હમેશ માટે દૂર કરવા હમાદઉલ્લુકને માથે લઈ લશ્કર સાથે એણે મહમૂદાબાદ નજીક જઈને પડાવ નાખ્યો. સૈયદ મુગારકની બીક ખરી પડી એમણે ખાનને કહેવડાવ્યું કે “સુવતાનને અમે બોલાવ્યો નથી, પણ એ પોતાની ઇચ્છાથી આવ્યા છે. એના મનનો ડર ભાગી એનું સમાધાન કરી આપ એને લઈ જાઓ” આના જવાબમાં ઇતિમાદખાને કહેવડાવ્યું કે “એમ હોય તો સુવતાનને મોકલી આપો”. સૈયદ મુબારકે સામે ઉત્તર મોકલ્યો કે “અમારે સુવતાનના પ્રતિનિધિ થવાની ઇચ્છા નથી તેમજ મોટી પદવી પણ લેવા ઇચ્છા નથી. આવા કારણસર લડાઈ કરવાની પણ ઇચ્છા નથી આપ સુવતાનને સમજાવી લઈ જઈ શકો છો. પણ સુવતાન પોતાની ઇચ્છાથી આશ્રયે આવ્યા

૨૪. સિન્દરી ગુ. બા. પૃ. ૪૦૭૮ સિન્દરીનો લેખક કહે છે કે ઇતિમાદખાન એક દિવસ મા જેટલું ખર્ચ કરતો એટલું મુબારકશાહ બાદશાહ હોવા છતાં એક મહિનામાં કરતો આ કારણથી એની સાથે ઇતિમાદખાનને શત્રુ નહિ ઇતિમાદખાને બિ નાના રથજો લઈ બે મોટા પરગણા ખાનદેશના સુવતાનને આપી દીધા સૈયદ મુબારકને તો હમાદ ઉલ્લુક એમ સમજાવીને વાગે છેતો કે આ સંસ્થાન છુખારી સૈયદોના આરીર્વાદથી ગૂજરાતી બાદશાહોને મળી છે, તે બીજો લઈ ભય એમાં શી આબર?

છે તો તેો અમે કેમ મોખીએ ?' પોના ॥ બાઈસાદનું ગદાણ કરવાનો ધર્મ
 છે એમ મમલ મૈયદે આવેા છેતર દીધો હતો, પગ્ગુ હતિમાદખાને તે ખ્યાન
 મા લીધો નદિ ખીજા કોષ મૈયદ સાથે જોડાય એ ખીકરી આ લોહાએ
 તોપો ગોદા લડાઇ શરૂ કરનાની નેચારી કરી રખ સૈયદ મુખાન્કના પુત્ર
 મૈયદ મીરા પોનાની દુકડીના મોખરે દતા એમનો પુત્ર સૈયદ હામી' બા
 વર્ષની ઉમ્મરનો હતો તોપણ બારે મખનર પહેરી ઘોડે ચડી મુદ્દમા જિતરો
 હતો સૈયદ મુખાન્ક પોતે માખમે સાથે પાછળ આવતા દતા, પગ્ગુ રંગે
 ચડાવવાનો હતો તેમા મૈયદ હામીદનો ઘોડો લપરચો રગ્તામા ઘોડાટ મુ
 રલો તેથી પાછળ ॥ માખમે આપી રાખ્યા નદિ મૈયદ મુખાન્ક એના
 પડી ગયા તેમને હતિમાદખા ॥ ૩૮ના માખમેએ ઝોળખ્યા, એને
 આમપાસ ફરી વળી બાલા મારી મારી નાખ્યા ૨૧ ખીજા પાગ્ગુ સૈયદ
 મીનાની દુકડીએ દુસ્મીનો દડાવ્યા, પગ્ગુ પાછળ પોતાના પક્ષનો પરાજય
 થતો જોયો પાછા ફરતા એમણે પોતાના પિતા મૈયદ મુખાન્કને મરણ
 પામેના જોયા એ સૈયદના શમો ત્રા જ દેન કરી પોતે કપડાન
 તન્ક ચાંચ્યા મયા આમ હતિમાદખા ॥ ૩૯ પક્ષનો વિજય થયો નુલતાન
 અહમદને હવે અમદાવાદ જતુ પડ્યુ સૈયદપુરો વૃગી લેવામા આન્યુ, પણ
 કોષ અમીરના કુટુમ્બને દાર્ઘ દાનિ થઈ નદિ કેટલાક દિવસ વીયા બા
 બને પક્ષ વચ્ચે સનાદ થઈ, પણ મૈયદ મુખાન્ક ચડીદ થયા ૨૭

સૈયદ મુખાન્ક છુખારીનુ ચારિત્ર્ય

મિરાતે સિકદરીનો મેખક આ બામતમા સૈયદના ટેલાક ચમત્કારોનું
 વર્ણન કરે છે કહે છે કે સૈયદે પોતે લડાઇના મેદાનમા પડશે એવી આ
 ગાલી કરી હતી જે જગ્યાએ સૈયદ મળ્ય પાખ્યા દતા એ જગ્યા એમણે
 પહેનેથી જ જાણી હતી ત્યા એ દેન થયા અને ત્યા એમનો ભગ્ય રોજો
 આજે જોયો છે એમણે આ લડાઈમા નીકળતી વખતે પોતાના પૌત્ર સૈયદ
 ૨૫ એ જ, પૃ ૪૦૬ ૧૦ હાજીખાન અફઘાન સૈયદ સાથે જોડારો એવી ઇતિમાદખાનને
 ખીક હતી તખ્તકાતે અકબરી કહે છે કે ઇમાદ મુલક ઉગ્રધખાન છુખારખાન અને ઇખ્તિ
 ચારઉલુવક ઇતિમાદખાન સાથે હતો (પૃ ૩૯૫)

૨૬ એ જ, પૃ ૪૧૨ તખ્તકાતે અકબરી પૃ ૩૯૫મા તોપના ગોળાથી સૈયદનુ મરણ થયુ
 એમ લખે છે

૨૭ એ જ, પૃ ૪૧૨ ૧૩ સિન્દરી લખે છે કે મુજરાતના લોકોને એક રિવાજ હતો કે
 બને દુસ્મન પચે વડે છતા એકબીજાના કુટુમ્બને હેરાન કરતા નદિ સૈયદપુર લટાયુ છતા
 કોઈ કુટુમ્બને દાનિ થઈ નહોતી તખ્તકાત પૃ ૩૯૬ લખે છે કે મુલતાન જગલમા રખડી
 ઇતિમાદખાનને તામે થયો તેને પૂરવામા આવ્યો

હામીદો પોતાની પાધડી પહેરાવીને કહેલુ કે હવે આ પાધડી તારી કે
અરબી પ્રતિદામનો લેખક કહે છે કે આ વખતે સૈયદ અધ હતા લડાઇમાં
એમનો ધોડો એમનો અગત્સક દોગતો હતો ધોડો પણ મમજતો હોય એમ
ચાલતો હતો પરંતુ આ હમીકત ખીજ કાઢ પ્રતિદામઅથવા નથી ૨૮
મિકદરીએ કેટલાક ચમત્કાર લખ્યા છે છતાં એનો લેખક કહે છે કે સૈયદના
મધા ચમત્કારો લખીએ તો એક મોટુ પુસ્તક લગાય

સૈયદ ધણા ઉદાર, હમેશા ખીજનુ બધુ ચાહનાર, એકવચની, પવિત્ર
છત્રનવાળા, તથા વીંગ પુરુષ હતા એમ કહેવાય છે કે કેટલાક અધ્યાન
મોદાગરો ઉત્તર તન્દીથી ધોડા વધ વેચવા આવ્યા હતા તે કપડવજામાં
મૈયદને મળ્યા સૈયદને ધોડા તો ખરીદ કર્યા હતા, પણ એટલા પૈમા પામે
હતા નહિ એટલે ઉધાર માગ્યા મોદાગરોએ ઉધાર આપવા ના પાડી ત્યારે
મૈયદે ખેડડી કિંમતે ઉધાર માગ્યા હતા મોદાગરોએ વેચવા મન ખતા યુ
નદિ એ અધ્યાનોમાં એક માણુમ વિચિત્ર રીતે બવિંચ જોનારો હતો અને
એની આગાડીમાં ખધાને વિશ્વામ હતો એણે કહ્યુ કે હાન આવતી લડાઈમાં
મૈયદનો વિજય છે. આ આગાડી માબગી મેવડીને બદલે કુ કિંમતે મોદા
ગરોએ ઉધાર ધોડા અપ્યા સૈયદ વિજય કરીને આવે ત્યારે ધોડેથી કિતરતી
વખતે પૈમા ચૂકવવા એવી શરત કરી નાસિતઉસ્મુલકને હરાવી ઇતિમાદખાન
માથે સૈયદ અમદાવાદ આ ધા ત્યારે ત્રણ દરવાજા આગળ મોદાગર એમને
મળ્યો અને ઉગાણી કરી સૈયદે ઇતિમાદખાનને સહેળના મર્લ શરાફ ઉતર
લુકમ નખી આપવા કહ્યુ મોદાગરોના પૈમા ચૂકવાઈ ગયા ૨૯ સૈયદ મુમા-
રક હાન પણ ખુશગ કરતા અને આવક આવે તેનો મમહ કરતા નહિ
એમના દિવમાં બવમનસાઈ એટલી હદ સુધી હતી કે કોઈ માણુમ ખૂરી
દાનતતો છે એમ જ્યારે એમને કહેવામાં આવતુ ત્યારે એ ઉત્તર દેતા કે
આપણે કોઈનુ ખૂડુ પ્રચ્છતા નથી તો આપણુ ખૂડુ કોણુ ધરડે? પવિત્રતાની
ખામતમાં તમિયત ખગડતા રાત્રે ઘણી વાગ ચૌચ જલુ પડે તો તેલી
વાર રનાન કરતા ધરના ઓરડામાં બેગી તહી ધર્મધ્યાન કરવામાં એ ખહુ
માનતા નહિ તેથી એ કહેતા કે ધોડા ઉપર બેગીને પણ હુ ઈશ્વરને લજી
ગકુ છુ એમને માટે સિકદરીનો લેખક એક બેન લખે છે કે “સાધુની
ટોપી પડેરાની કાંઈ જરૂર નથી માધુના સદ્ગુણોવાળો તુ યા અને ગમે

૨૮ સૈયદ અધ હતા અને એમને દોરવા પડતા એ વાગ માત્ર અરબી પ્રતિદાસમાં છે
૨૯ સિન્દરી શુ લા પૃ ૩૦૪ ૯૫ શરાફ ઉપર ચિઠ્ઠી લખી પૈસા અપાવવાની વાત
નોંધપાત્ર છે

તો લગ્નકરી પોતાક પદે ' . સુજાતના મુમલખાન અમીરોમા મૈયદ મુગા રકે એક અનોખુ રથાન પ્રાપ્ત કોયુ છે અને એમનો રોગે એમના પુત્ર મૈયદ મીરાએ મંધાવ્યો તેનું વર્ણન આમળ કરીય ૩૦

સૈયદ મીરાની જાગીરનો પ્રશ્ન

સુજાતના નમીનમા શાનિ દગ્ગ પછુ નડોતી મૈયદ મુગારકના આવ માન પછી ઇમાદઉલ્લુહ અને ઇનિમાદખાન વચ્ચે ગેય મન દલ્લા હના મૈયદ મુગારકના પુત્ર મૈયદ મીરાની યિતિ દરે મારી નડોતી એના પિતા ની જાગીરના પગમણી ઇનિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્લુહના માણ્વોએ વર્ષ લીધા હતા મિયા મરુ મૈયદ મીરાના પછુ વફાદાર મેવક હતા અને ઇતિ માદખાન તથા ખીમ મોટા અમીરો સાથે મારો મંગલ ધગાના હતા એમણે ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્લુહ ને મૈયદ મીરાને એમના પિતાની જાગીર મળે તેવી બચાવણુ કરી વાટાપાટ શરૂ કરી ઇમાદઉલ્લુહ મોટે મીરુ બોલતો, પછુ એની દાનન બાદ હતી. ઇતિમાદખાન મૈયદના ગુણ બૂલી નડોતો ગયો, એમણે એણે એમના પુત્ર મીરાને ધેનકા, કપડવજ, બદિયન, મરનાન (દામગા) અને વાડામિનોર પરગણા નક્કી કરી આપ્યા પરંતુ ઇમાદઉલ્લુહને આ વાત પમંદ પડી નહિ એણે ઇજિતપા-ઉ મુરકને કપડ વંજ, મરનાન અને વાડામિનોર આપી દીધા અને બદિયન જુઝારખાન દગમીને આપ્યું મૈયદ મીરાના માણ્વો આ જાગીરનો કમળે ને તે પડના ઇમાદઉલ્લુહના માણ્વોએ એનો કમળે નહ લધો આમ મન અમીરો વચ્ચે વિરોધ ધુલ્લો પડ્યો હતો હતો ૩૨

ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્લુહ વચ્ચે ફરી ઝંઘરો

ખીજ બાગુ છાકરવાદ મુવતાન પછુ આ તખ્તોરોમા ઉમેરો કરતે જ ન્યો હતો એણે ઇતિમાદખાન સાથે ઇમાદઉલ્લુહ સાથે દગર કર્યા એવ વાત નહાર આવી ઇમાદઉલ્લુહે અડગચી પોતાના પુત્ર અગીજખાનને બરક માથે અમદાવાદ મોના થો હતો હવે મધા વચ્ચે મેળ કગવવા પોતાનું જનનું

૩૦ એ જ, પૃ ૪૧૦ અને ૪૧૩ ૪૧૫ કહે છે કે સેયદને એક રાત્રે લાંબા આવની નડોતી કારણ સમજાવ નડોતુ છેવટે તિલ્લેગીમા કેટલી રમ છે તે પૂછતા મોકરોએ કહ્યું કે એક જામની લિપજ આજ આવેલી તે મરેલી છે, એટલે એમણે એ રકમ દાન કરી દીધી અને પડી નિરાતે જાડી ગયા !

૩૧ એ જ, પૃ ૪૧૬ ૪૧૮ મુલવાનની સચા તો જાડી જ નહિ પરંતુ અમીરોમા પછુ ખરી સત્તા કેના હાથમા હતી તે સમજાવ મુરોવ છે અજાતની બુમિ પોતાની મિલકત હોય તેમ આ અમીરો મરજ ફાવે તેને આપવા હતા

કરી છટના સૈયદ મુળારક જેરી લાગતગવાળી વચ્ચિત હતી નદિ ઇતિ-
માદખાને ચગીઝખાનના સમાચાર મળતા જૂનાગઢથી તાતારખાનને ખોનાખ્યો
એણે આવી માણુદ પાસે પડાવ નાખ્યો અને ચગીઝખાને મદમૂદાવાદ પામે
પડાવ નાખ્યો, જામે એકગીગતથી પહેના અમદાવાદ શહેરમા પ્રવેશ કરવા
મથતા હતા તાતાખાન વહેવો આવવા છતા ચગીઝખાન પણ શહેરમા
પેઠો વેર હવે ખૂબ વધી ગયુ હતુ ઇમાદઉલ્મુદ્દકે ભદ્રના માદશાહી મહેન
હિર તોપો ચોદરી ઇતિમાદખાનના મહેન તરફ મો કરી મૂકી. ઇતિમાદ
ખાન પણ શાત નહોતો બેરો એણે કડી પામે પડાવ નાખી રાધનપુર, પાટણ
વગેરેથી પોતાના સગદારોને વચ્ચર સાથે મોવાના મથા સાથે મગી શહેર
નજીક આન્યા હવે એણે ઇમાદઉલ્મુદ્દકને કહેવડાવ્યુ કે 'હજી સમને તા
તમાગી જાગીરમા આપ્યા જાઓ,' નહિતો ભવિષ્યમા એ પણ નહિ રહે"
ઇતિમાદખાનનુ મગ જોઇ એની સામે ચરાનુ યોગ્ય ન ધારી ઇમાદઉલ્મુદ્દક
મઝ્ય આપ્યો ગયો ઇતિમાદખાને શહેરમા પ્રવેશ કરી સુનતાન અહમદ
ઉપર પોતાની કડક ચોટી મૂકી દીધી ર

પોર્ટુગીઝોની હિલચાલ

સુનતાન અહમદના દૂકા અમન દગ્મખાન ગોવામા ત્રણ મવર્નરો આવી
ગયા છ સ ૧૫૫૪મા ડામ પેરો ડી ગે-કેરે-લામ વાર્ધસરોન તરીકે આપે
એણે એના ફર્નાન્ડો મર્ટિનેઝો નૌકાસૈન્યનો ઉપરી નીમી સુગતમા રહેના
પુર્તીના વહાણો પકડી લાવવા ડા વહાણના કાફના માથે મોકલ્યો સુગતમા
કારાહસન-જહાગીરખાન એ વખતે દરેગો હતો એણે વહાણ મોપવાની
ના પાડી છેવટે વાટાવાટ પછી એ વહાણોનો નાશ કરવાનુ હુકુ ડા આ
વાર્ધમરોન માત્ર દમ માસ રહી માદો પડ્યો ને મરણ પામ્યો એ ૧૫૫૫
પહેના જે વસાઇનો મરદાર હતો તે ફ્રેન્સિસકો બેરેટો મવર્નર તરીકે નિમાયો
એના વખતમા દક્ષિણના આદિનખાન આગાના વહાણો માથે લડાઇ થઈ
હતી તેમા આગાએ જે વહાણો સનામતી માટે ખખાત બદરે મોકલના
હતા એકમા એની સ્ત્રી અને કિંગતી માન વગેરે હતુ ડામ એન્ગોનિયો
ડી નેરોનાના હાથમા આ વહાણો આવી ગયા ડા મૂજગતમા આ સમય

૩૨ સિન્દરી યુ બા ૫ ૪૮૧- ભદ્રના મહેલ ઉપરથી તોપો ઇતિમાદખાનની
હવેરી સામે ચોકવાઈ એ જોતા અને મહેલ કિલ્લામા જ હરો ?

૩૩ Danvers I P 503 કારાહસનન પોર્ટુગીઝો Cara Cem લખે છે

૩૪ એ જ ૫ ૫૦૫ આગાનુ નામ પોર્ટુગીઝ બેડણી પ્રમાણે Jacolim Aga લખે
છે એ દક્ષિણના આદિનખાનના અમલદાર હતો અને ડાકણમા કરે દિવાવતો હતો
એની પાસે ૭૦૦૦નુ સરકર હજી છતા એન્ગોનિયો નેરોનાએ એને દરાના

અશાંતિનો હતો અને જનમાનની મનામની નહોતી એવા વખતમા પણ દક્ષિણના આગાને ખજાત મનામતીનું સ્થગ લાગ્યું એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્વની વાત ગાંધી શકાય પોર્ટુગીઝો હજી સમુદ્રના સ્વામી હતા મેરેગા ત્રણ વર્ષના અમન પછી મલ્તોગો એની જગ્યાએ ડોમ ક્રીસ્ટોવો ડી એલેન્કા વાઇસરોય તરીકે નિભાઈને આવ્યો.

હમણે બહર પોર્ટુગીઝોને લાચ લેનેશ માટે મળું

આ વાઇસરોયે હવે હમણે બહરનો કમળે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો એના પહેલાના ગવર્નર જેરેટોએ ગુજરાતના સુબતાન સાથે વાટાઘાટ મનાવી પોતાના વહીવટ માથે દસ અરબી રોડા અને ૪૪ મમલા જે તરીકે મોકલ્યા હતા સુબતાન તરફથી ફિરગી વહીવટને એમ કહેવામા આવ્યું કે હમણેમા જે હામી સગર છે તે સુબતાનની અમદાવાદની મરકાતુ ઉપરીપણુ રી કારતો નથી એટલે જો એને ફિરગીઓ કાઢે તો હમણે તમને આપવામા વાધો નથી ૩૫ બીજી તરફથી ઇતિમા ખાનની ઇર્ષ્યા કરનારો વીધે ઇમાદ ઉ મુલકે રમન રમવા માડી હતી એણે ૫૦૦ પોર્ટુગીઝ મિનિકાની મદદના બદલામા હમણે બહર આપી દેવા દા પાડી હતી ૩૬ આમ ગુજરાત જાણે નધણિયાતું હોમ એડુ અમીરો જનારી ન્થા હતા હમણે બહર એ વખતે સૈફુદ્દીન મુકમિલ્લાદ હિંદુધર્માન હમણી ૩૭ હાથમા ન્હું એ હમણેનો કમળે માર્કને આપવા તૈયાર નહોતો અને આમતો કરવાની ધી તૈયારી એણે કરી ચાર ૮૫૦ હાસી સૈનિકો એની પામે તૈયાર હતા હવે નરા આવેના વાઇસરોય મેગેન્કા ૧૦૦ વડાદોનો માર્કો લઈ પોતે ગોનાથી ઉપડ્યો અને કિનારાની સ્થિતિની તપાસ કરવા ડોમ ડી એલેગો ડી નેરોનાને આગમ મોકલ્યો વાઇસરોયનો કાર્યો હમણેમા નહોતા મુખ્ય આગમ કિતથો અને નેરોના મોખરાની દુકડી લઈ આગમ વધ્યો આ લોકોને દેખતા જ રીડીઓ લકચા વિના પારનેગ તરફ નામી ગયા પોર્ટુગીઝોએ એક પણ માલસ ગુમાના વિના હમણેનો કમળે લીધો ૩૮ વાઇસરોયે ઘૂટણીએ પડીને પ્રાથના

૩૫ એ જ પૃ 511-12 સુલતાનને રોડા સસવાની બેટને દલ્લેખ ખીબ પોટ ગીઝ લેખકો ઉપરથી પ્રો કોમિ એ કર્યા છે કેનવસ માત્ર જેરેટો ચક્રવર્તી પરવાનો મેળવેલો એટલે જ ઉલ્લેખ કરે છે સીગેમોડા (Sofata) હમણે ખાલી નહોતો કરતો એમ પોટ ૪૦૪ લખે છે એ અરબી ઇતિહાસક્રમણે સૈફુદ્દીન મુકમિલ્લાદ નામનો હાસી અમીર છે ૩૬ પ્રો કોમિસેરિયેટનો દર્શનક સ (અગ્રેજ) પૃ ૪૬૩

૩૭ Danvers I P 517 સીડી મિફ્લાદ પાસે ૪૦૦૦ માલસોના લગર હજી પણ એ સડયો નહિ પોર્ટુગીઝોએ દરિય ઈતથા જમીન રસ્તે એમનો રસ્તો બદલાય એવો વ્યૂહ કર્યા હતા

કરી દમગીઓની પરિશદને ૨૪૨૭ કરાવી દેવામાં ફેરવી ત્યાં પ્રાર્થના કરી વાલમરોય તા ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૫૬૬૦ નિસે દમગી પદાવેરો અને એ દિવસ કૈધાનિક પચાગ પ્રગણે "અવર તેડી ઓફ ધી પ્યોરિફિકેશન"ના ઉત્ખનનો દનો, એટલે દમગીને એણે એ નવું નામ આપ્યું પોર્ટુગીઝના રામના ટ્રેવાક પરામાં દમગીનો ઉદ્ધેષ કરતાં ત્યાં વતીઓને "અવર તેડી ઓફ ધી પ્યોરિફિકેશન"ના વતીઓ કલ્યા છે ૩૮

પારનેગ અને વલમાડની લડાઈએ

પારનેગના કિલ્લામાં રહી દમગીઓ ફિરગીઓને શાંતિમાં રહેવા દેતા નહોતા એમના સરદાર સીદી મિશ્તાદ પામે મે દમગર માર દતા દમગીથી નાસી આવેલા વેપારીઓને પણ એ લોકો પાછા દમગી જવા દેતા હોતા આ કારણથી વાર્ષિકરોએ એમની સામે ૧૫૬૭ ગોક'નુ દમગીઓની ૫૦૦ માણમની ખુવારી થઈ અને પોર્ટુગીઝ મર'ગ મોનિઝ રેરેગ વિજય કરી ૩૬ તોપો જમગે કરી દમગી પાછો આવ્યો વાર્ષિકરો દમગીમાં નવો કિલ્લો, દેવગ અને કેટલાક મકાનો મધાના, અને નક્ષત્ર માટે ડી ઓગો ડી નોરે અને ૧૭૮૦ સેનિડે સાથે દમગીનો પકેતો મરદાર ગના મો ૩૯ દમગીની દક્ષિણે ૪૦ માર્ચિલ છેટે આવેલુ વનમાડ નદર એક નાનો કાફતો મોની વાર્ષિકરોએ લીધુ અને ત્યાં ૧૨૦ માણમેને રક્ષણ માટે નીમ્યા સીંગ મિશ્તાહે ૬૦૦ સનાર અને બીજા પાયદળ લશ્કર સાથે વનમાડ ઉપર હુમલો કર્યો વનમાડના કિલ્લાનો સરદાર આ વારો પિટો ૧૦૦ ફિગી પાયદળ, લીમ મનાર અને કેટલાક ફેલી સિપાઈઓ સાથે લડવા આવ્યો, પણ ખુવારી સાથે પાડો પડ્યો, પણ કિલ્લો છાડ્યો નહિ દમગીઓએ કિલ્લાને ઘેરો ધાંરો પિંગો આ વખતે મરણ પામ્યો હોનાથી ગોમ્મ ડી સિ નાએ દમગીથી દસ વખાણો મા મદદ લઈ ફિટ્ટાઓનાજ આવ્યો ત્યાંથી જવાન કર્યો સીંગ મિશ્તાહે પણ થોડો વખત ઘેરો ગધ રાખી વધારે લશ્કર લાવીને લગાઈ આવુ રાખી પોર્ટુગીઝો કિલ્લામાંથી નીકળી નડતા અને દુર નાને દર રતા નગી દમગીમાં મદદ આવતી, પણ કટાળા બરેના ઘેરાના અત આ મો નહિ તેથી વાર્ષિકરો વેરે વનસાડનો કિલ્લો છોડી દેવા હુકમ કર્યો એ પછી દમગીગોએ આવીને કિલ્લો તોડી પાડ્યો અને આસપાસના ગામ લૂંટ્યા પામે આવેના તારાપુર

૩૮ મો કોમિસેરિયેટ બીજા પોર્ટુગીઝ આધારથી પૃ ૪૬૪ અને નોંધ ૧ મા આ વિગત મોધી છે

૩૯ Danvers I P 512 13 અહીં વવસાડને એટ Island કહે છે તે સમગ્ર નથી વલસાડના રહેવાસીઓ પોર્ટુ ડિઝિનુ નામ સાબળીને નાસી ગયા એમ લખે છે

ખદ-મા હી ફેરિયા હતો એના ઉપર મલો ડ્યો. એણે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો, પણ ધવાયો અને દમણ આપ્યા પછી મરણ પામ્યો એ પછી દમણના મરદાર નોરેનાએ ભારે પ્રયત્ન કરી વૈધીન આગળ દમણીએને હગવ્યા, અને એમનો ધણો સગમમ લૂગીને દમણ પાડો ફર્યો ૪૦ દીવ પછી દમણ ખાતે પણ હવે હાથમ માટે ફિરગીઓનું ચાણુ થઈ ગયું આમ કોકણને કિનારે જોવા તો એમનું મુખ્ય ચાણુ હતું જ અને હવે દીવ તથા દમણ હાથમા આવ્યા હિં-મા મળવાન મોગવ મતા કે દક્ષિણમા તે પછી મરાઠા સત્તા પણ આ ચાણુને કાઢી રાખી નથી એ આપણા દેશની મનોદશાની વિચિત્રતા છે

ભગવાન જીવનના દાંતનુ અપમાન કરવામાં ફિરગીએ ખતી ગયા

હવે ગુજરાત માથે મંમથ ન ધરાવતો છતાં, મૂલગતને હેરાન કરનાર પોર્ટુગીઝોની ધર્મોપતા ભરેલી મુખાંતનો એક રમમય દાખલો જરા ટૂંકામાં જોઈએ સિતોન સાથેની એક અચડામણમા ઈ મ ૧૫૧૦મા બહનાપદ્મથી ને લુ મગી તેમા ભગવાન જીવનો એક દાન વાર્ધમનોય એગેન્ડાને મળ્યો બૌદ્ધોની આ પરમ પવિત્ર વસ્તુ ગણાય એટલે બહાદેશમા આવેના પેચુના રાજાએ એ દાત મેળવવા માટે પોર્ટુગીઝોને ચાર લાખ કુરોડો (૧,૦૫,૦૦ પૌડ)ની નકમ આપીને ખરીદવા કહેવડાવ્યું પોર્ટુગીઝો ॥ જોવાની તિતેગી આ નખતે પણ ખાલી હતી અને સરકાર પૈસાની તગી અનુભવની હતી, એટલે અમીરો વગેરે ધણાએ આ મોહો કબૂત કરવાની મવાદ આપી, પરંતુ એ સમયના ધર્મચુગ્ત પાદરીઓને એ કૃત્ત ધર્મ વિરુદ્ધનું લાગ્યું અને વાર્ધમરોધ પણ એ મતનો થયો, એટલે એણે એ દાતનો જુકો કરાવી ખાગીને ભરમ કરીને નદીમા ફેંપી દીધી આ મનાવના મશારણા માટે એક હાથ જેવું પતરુ કનાવી એના ઉપર વામણમા બાગતો દાતનો જુકો ચિતરાવી, આમપાસ અમખ્ય બૌદ્ધો એમની પવિત્ર વસ્તુ માટે મોગી રકમ આપના હો ॥ તેના દેખાવ ચિતગવ્યા આ વિચિત્ર કાર્યની છેક પોર્ટુગીઝમા પણ ડાગી થઈ જોવાના ધર્મોપો આમ કરવા જતા મની પણ ગયા, કા થુ

૪૦ Dancers I P 516-17 વજસાડનો રેરો લાખો ચ નો હોય એમ લાગે છે તારાપુરના ઉ-લેખથી સમજાય છે કે દમણ અને વસાહ વચ્ચે ન્યા ઠીક લાગ્યું ત્યાં પોર્ટુગીઝોએ નાના ચાણા જમાના હતા એમાં વહસાડમા એ લોખે ફ્ર આ નદિ સેફુ ઉપર મિફુન ડ અને ફિરગી સીંગ બાફુત કહે છે તે અમદાવાદની સરકાર કે ભરથના ધમાદડમુ કળી સત્તા માનનો નહોતો એ નોંધપાત્ર છે એ કલુષખાની દબસી હતો તેથી એ પ્રથ લે વત્નો હશે

કે મિયોનમા જાહેર થયું કે એ ફ્રાંસ માત્ર જોડો જનાવડી હતો અને ખરો દાંત એમની પાસે જીજો હતો! ૪૧

મોટા અમીરોની રાજ્ય જેવી સત્તા

ગુજરાતના મોટા અમીરો અંદર અંદર લડ્યા તો કુટા હતો, પણ હવે તો અમદાવાદની મધ્યસ્થ અકારનો ડગ પણ રહ્યો ન હતો. એ લોકો મન કાવે તેની માથે લડાઈ અને સુલેહ કરતા અને સુલેહમાં મગજ મુજગ પ્રદેશોની આપણે પણ કરતા. ખિતાબો આપવાનો દંક જે માત્ર સુવત્તાને જ હતો તે પણ આ લોકો મગજ મુજગ હવે આપતા હતા. આ વખતે અમદાવાદમાં ઇતિમાદખાન સર્વશ્રેષ્ઠ હતો અને બરુચમા ઇમાદઉલ્લુલ્હ અરસલાન ડગી સર્વ-મત્તાધીશ હતો. સુરતમાં ખાજા મહરનો પુત્ર ગજગ અધિકારમાં હતો. ખીજા બાગુએ હજમી અમીરો જોરમાં આવતા હતા અને ત્રણ વગદાર મોટા અમીરોએ ઉબુધખાનનો ખિતાબ મેળવ્યો હતો. જુઝારખાન હમસી એના પુત્ર ગિલાન જુઝારખાનના દીવમાં અવસાન પડી મોટો લાગવગવાળો અમીર થયો હતો. ઇમાદઉલ્લુલ્હ રમીના પુત્ર ચંગીઝખાનના પણ નજદીકના ભવિષ્યમાં પ્રમિદ થવાના ચિહ્નો દેખાઈ રહ્યા હતા આ જ્યાં સુવત્તાનના જોટલા જ સત્તાધિકારી હતા ઇમાદઉલ્લુલ્હ ડગીને તો ‘મદ્રે માલુકો’ Madre Malucon નામથી પોર્ટુગીઝો ખબાતનો ગળ જ કહેતા હતા ૪૨ એટલે એ સત્તાધીશ થઈ ગયો હતો.

સુરતના રજા ખુદાવદખાને અરુચના ઇમાદઉલ્લુલ્હને મારી નાખ્યો,
પોર્ટુગીઝોની ખટપટ

સુરતનો હાકેમ રજા ખુદાવદખાન ઇમાદઉલ્લુલ્હ ડગીનો સાથો થતો હતો એમની વચ્ચે ખટપટ જગાવવા પોર્ટુગીઝોએ પ્રયત્ન કરવા માડ્યા. ઇતિમાદખાનની સામે લડવા લશ્કરી મદદ કરવા માટે ઇમાદઉલ્લુલ્હ પોર્ટુગીઝોને દમણ આપેલું તે હવે પાછું મેળવવા એણે મોટું લશ્કર લઈ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાંના સરદાર ડી જોઝે નોરોનાને આ સમાચાર મળતા એવડા મોટા સૈન્યનો સામનો કરતા એ મહારાયો, એટલે એણે ઇમાદના સાળા રજાને સુગત લખ્યું કે ઇમાદઉલ્લુલ્હ સુરત જતી લેવા લશ્કર લખને આવે છે, દમણ

૪૧ : Dabbers I P 519 20 કેનવર્સ આ દાવની વિગત માટે પૃ. ૫૧૬માં લાખી નોખ લીધી છે. એમાં એનો ઇતિહાસ આપેલો છે

૪૨ : એ જ, પૃ. 521. પોર્ટુગીઝોને મોટે ભાગે બંદરો સાથે સખમ હોવાથી ભરથ સુસત વગેરે કિનારાના રથજો ઉપર સત્તા લોખવતા ઇમાદઉલ્લુલ્હ-મદ્રે મલુકો-ને ખમાતનો રાજ કહે તે સંભવિત છે અમદાવાદમાં ઇતિમાદખાન એ સત્તા લોખવનો હતો.

છતાનું તો મા. જદાનું જ છે ૪૩ ગંગા ખુદાવદખાને આ વાત માચી માની સુગત આગળ રજા પોતાના મનેતીને મળી કિસ્વામા જમવા માટે નોતર્યો નહકની મગાઈ મમજીને ઇમાદઉલ્લુહ સાજાને ત્યાં ગયે અને એ સાજાએ એને દગાથી દાર ક્યો તા ૧૭ ગમગન ૯૬૬ (ઈ સ ૧૫૫૯)ને ગાજ બરચનો આ પ્રગિદ્ધ ડગી અગીર માર્યો ગયો ૪૪ બીજી દબીકત એવી છે કે ખુદાવદખાન ગંગાનું મગજ અગિયર ચંદ્ર મધુ દનુ અને એ પ્રાગને હેરાન કરતો હતો ૪૫ આ માટે રૈયને ઇમાદઉલ્લુહ પાસે દાદ માગી ઈમાદ સુગતના કિસ્વાને ઘેરો ધાક્યો તે યોગ મદિના આપ્યો પણ અમદાવાદથી કોઈ મદાય આની નહિ તેથી એણે સુલેદ કરવા ધારીને પોતાના મનેતીને નોતર્યો અને દગાથી મારી નાખ્યો. ગંગો ઇમાદના વરકનમા કનન ચનાત્રી ગને દગવી નમાડી મૂધુ દમજીનો ડી નોરો ॥ આથી મોગી આફતમાથી બચી ગયો ૪૬

ચંગીઝખાનનો સુરત ઉપર ચડાઈ અને પોર્ટુગીઝોની દગાઓર ખટપટ

હવે પોતાના પિતા ઇમાદઉલ્લુહના ખૂાનું વેર લેવા બરચથી ચંગીઝ ખાન મોટું લક્કર વધને સુરત ઉપર ચડી આવ્યો. ખુદાવદખાન સુરતના કિસ્વામા બરાઈ ગયો. ચંગીઝખાને જવારથી ઘેરો ધાની કિસ્તા ઉપર તોપ-મારો ચાલુ કર્યો પોર્ટુગીઝોએ આ વખતે પણ ડગો અને ખટપટ શરૂ કર્યા દમજીથી નોરોનાએ લુછાં આશ્વારેઝ ડી ટેવોરાની સરદારી નીચે હસ વદાણોનો કાફો સુન્ન તરફ મોકની આપ્યો, તે તાપીના મુખમા આવી પહોંચ્યો, પરંતુ આ કાફાના સરદારે ને ગમે પક્ષ મામે દગા બરેની ગમત રમવાનું હરમાન હતું ડી નોરોનાએ ચંગીઝખાનો વખતુ હતું કે આ મદદ તમારે માટે મોકલવામા આવી છે ક્રેપ્ટન ટેવોરા ગોનાના વાઇમરોમનો એક

૪૩ એજ, પૃ 521 22

૪૪ એજ, પૃ 521 અહીં એક વિચિત્ર વાત નોખવાની છે કે ઇમાદઉલ્લુહ મનીકજી અને આ ઇમાદઉલ્લુહ રૂમીના મરણ સુરતમા હિ ઉપર અને સિલ્હરી ૯૬૬મા ૧૪ વર્ષના અતરે પણ તા ૨૭ રમગન એ એક જ તારીખે ઘયાનુ વવારીખે લખે છે આ એક ગો-ટાણો જ છે પ્રો કોમિ ની આ રાકા ખરી છે, પણ એમણે કોલ કર્યો નથી અને તો આ તારીખે બીજા ઇમાદનું હિ ૯૬૬નું મરણ સ્પષ્ટ લાગે છે, મલીકજીનું મરણ બૂલથી લખેલું લાગે છે

૪૫ સિલ્હરી ગુ બા પૃ ૪૧૯ પોર્ટુગીઝ લેખકો પોતાના દગો ને ખટપટ કમુવ કરે છે હતા સિલ્હરીનું લખાણ રજળના ગાડપણ માટેનું છે તેનું કારણ સમજાય તેનું નથી ૪૬ Danvers I P 521 સિલ્હરી ગુ બા પૃ ૪૧૯ ઇમાદને તજીની સગ દીના દાવે જમવા નોતરી દગાથી ખુદાવદખાન રજળે માર્યો એટલું તો પોર્ટુગીઝો અને સિલ્હરી બન્ને કમુવ કરે છે

ખીન્ને પત્ર લખને આવ્યો હતો, તે એણે ખુદાવદખાનને આવ્યો એમા પોર્ટુ-
ગીઝોની મદદ એને માટે છે એ જાનનું લખાણ હતું ૪૭ પૃષ્ઠ આ ખટ-
પત્રનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ બરજ તરફ માર્ક શરુનું આદેશનું થયું
છે એવા મમાચાર મળતા ૪૮ ચર્ચીકખાને એ તરફ પાછા ફરવાનું યોગ્ય
ધારી મુક્તે દર્શાવે, આથી ટેવોગ દમણ પાડો ગયો એણે ચર્ચીકખાન પાડો
ગયો એ જાનાવનો લાજ લઈ હોસિયારોથી ખુદાવદખાને કમાવ્યું કે પોર્ટુ-
ગીઝોએ તમને મમસર મદદ કરી છે અને એ કાનૂનીયી એમ ૥ ઉપકાર
ના બાર નીચે તમે દયાયેના છો ટેવોગ આ પ્રમાણે દમણમા આવ્યો ત્યારે
ત્યાનો મરદાંગ હી નોરોના મનુસૂત્રારીએ પડ્યો હતો ૪૯

ચર્ચીકખાનની ફરી સુરત ઉપર ચડાઈ અને ખુદાવદખાનને મારી નાખવો

ચર્ચીકખાનનું વેર દર્શાવે જાકી હતું એણે કનથી સુરત ઉપર ચડાઈ
કન્વા તેનાગી કને જગા ખુદાવદખાને જોવા વાહસરોયને લખી મોકલ્યું કે
ચર્ચીકખાન ફરી કુદ કરના આવે છે તે કાનૂનીયી જે તમે અને માતા
કુટુંબ અને ખજાના સાથે મારી પર્મદ કરેલી જગ્યાએ સવામત પડોચાડશે
તો સુરત બદલ અને કિલ્લો પોર્ટુગીઝોના રાજને તામે સોંપી દર્શાવે આ
સમાચાર મળતા જ વાહસરોય કાનૂનીયોએ ચીદ વહાણનો ઘરતો તૈયાર
કર્મી હોમ એન્ટોનિયો હી નોરોનાની મરદારી નીચે સુરત તરફ રવાના કર્યો
અને એની સાથે ખુદા હી મેક્સોને હી આંજો નોરોનાની જગ્યાએ દમણના
સરદારી લેવા મોકલે આ કારણે દમણ આવ્યો ત્યારે હી સા ચાર વહાણ
તૈયાર કરી રહ્યો હતો એ બધા વહાણો મળીને સુરત તરફ ગયા એમા
૫૦૦ વહાણક માણસો હતા બદલની ગોળીઓ ૫૦૦૦૦ વસ્તો હતો તેમા
થઈ આ માણસો કિનારે જીત્યા અને ચર્ચીકખાનના ૨૦૦૦૦ માણસોના
લશ્કરને કનવી નસાડ્યું ૫૦ ખુદાવદખાનને હવે સુરત મરને સોદો ફિરગીઝો

૪૭ એ જ, પૃ 521, ટેવોગને હુકમ કર્યો કે તારે એની રીતે દેખાવ કરવો કે બન્ને
પોતાનો માને

૪૮ બરજ ઉપરનું આદેશનું કોનું હવે તે સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ સિક્કરીના વર્ણન ઉપરથી
તે ઇતિહાસખાન તરફથી હશે એમ લાગે છે

૪૯ Danvers I P 521 22 પોર્ટુગીઝ લેખકો પ્રમાણે નોરોના ગરીબ કિષતિમા
મરણ પાડ્યો, કારણ એણે જે હતું તે સોતાના દેશ અને રાજની સેવા મદિ વાપર્યું
હતું આ ભાવના પોર્ટુગીઝોમા ખાસ દેખાવ છે

૫૦ એ જ, પૃ 522 આલ્લા થોડા પોર્ટુગીઝોએ વીસહજારને શી રીતે હરાવ્યા એ આ
ધર્મ છે રાસ્ત એ જ કારણ હશે

માથે કરવાનો પગાવો થયો હતો એ સલાહ કરનારા લોકો પૈકી આ વાત જાણી એની ઉપર ગુસ્સે થયા હતા, એટલે એણે ફિરગીએને વગાડી પ્રમાણે મુક્ત આપી દેવાની ના પાડી. સદાચક્રાના બળવાથી એ નારાજીને વિદ્યાની બહાર જતો હતો એવામાં ચગીઝખાનના હાથમાં પકડાયો અને એણે ગોળે ગાળી નાખી પિતા ॥ ખૂનનું વેર વાગ્યું ૫૧ કારાદમન જલ્દા-ગીઆરો ચગીઝખાન માથે સનાદ કરી તેમની સુગત એના હાથમાં રજુ

ચગીઝખાને બદલ્ય પાસે ઇમાદઉલ્મુલ્લુકનો રોજા બધાબધો

આ વિગત પછી ઇમાદઉલ્મુલ્લુકનો પુત્ર ચગીઝખાન મઠી અને નર્મદા તરફના ગિલ્દાઓની એના પિતાની મળીગતો વારગ હતો. ઇમાદઉલ્મુલ્લુકને જાતે પોદુંગીઓએ તારકાસિક ખજાતનો ગળ કબ્જો દોર, પરંતુ એનો પુત્ર ચગીઝખાન તો એક વખત રાજસત્તા હાથ કરી ગૂજરાતના પાટનગરમાં રાજવી દાકથી રજો હતો એ આગળ જોઈશું એણે બદલ્ય પાસે વેળા પુર ગામની પાસે નર્મદા નજીક આવેલા બાબા રૈદાનના નામથી પ્રસિદ્ધ એક ટેમ્પલ ઉપર પોતાના પિતાનો મોટો રોજા બધાબધો ૫૨ રાજમા કેટલાક લેખ કુરાનેચરીફ ॥ વાકયો માથે પડેલા છે અરામત વિના એની રિયતિ બહુ મારી નથી, પરંતુ રચગ મનોહર છે એક લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે બાબા રૈદાન ૩૦૮ હિજરી-ઈ મ ૬૨૦ ૨૧મા ઇસ્લામના પ્રચાર માટે ગુજરાતમાં આવેલા, અને એમના નાના ભાઈ અહમદ અને બીજા આળીસ શહીદાની સાથે એ રચગે દફન થયેલા, એથી એ રચગ પવિત્ર ગણાતું હતું ઇમાદઉલ્મુલ્લુકના રોજાનો લેખ ફારસીમાં છે, એમાં કુરાને ચરીફના વાકયા ઉપગત કેટલીક હકીકત અને બધાબધાની તારીખ આપેના છે.

‘મહાન અફનાહ કહે છે, અફનાહને રસ્તે જેઓ મરણ પામેના છે તેમને મરણ પામેના કહેવા નહિ, પરંતુ તે જીવતા જ છે તેઓનું અફનાહ

૫૧ એ જ, પૃ 523 સુરતના લોકોને એ કિસ્સો ફિરગીએને સોંપાય એ ગમત નહોતું અને એમણે ખુદાવદખાન સાથે બળવો કર્યો એ સોખપાત્ર બીના છે સિન્દરી ગુ વા ૫ ૪૧૬ ૨૦ મા ચગીઝખાને દમલ ફિરગીને આપવાનો કરાર પાડો કરી સમજ પછુ આપવાનું કબૂલી પોતાની મદદે બોલાવ્યા, એથી ખુદાવદખાન બહાર નીકળી ચગીઝને મળ્યો ને માર્યો ગયો એમ લખે છે

૫૨ રાજમા મળેલા એક લેખમાં બાબા રૈદાનની આ વિગત આપેલી છે તેમાં કહે છે કે હિ ૩૦૮માં એમણે બદલ્યમાં ઇસ્લામનો પ્રચાર કર્યો, પણ પાછળથી નારિકતક થઈ પડેલા વધ્યા પ્રો કેમિ પૃ ૪૬૮, નો ૨ મા લખે છે કે આ વખતે અહલિલવાડ પાટણમાં છેલ્લો આવડો રાજ હતો, પરંતુ આવડાઓની બદલ્ય સુધી સત્તા દોષ એમ માનવાને કાર્ક કારણ નથી

પૂરુ દરે છે અને તેમા તેમને આનંદ છે એમણે જે સોમને પાડી મૂકેલા છે અને જેઓ હજી તેમની માથે જોડાયા નથી તેમનાથી પણ તેમને આનંદ જ છે તેમને દુઃખ કે લાચ કાઠ દરકત દરી શકશે નહિ આ ઉમદા રથના અને સુદગ કાગ કે જેણે કાષ્ટને ન મરેલું માન ગેળવેલુ છે અને જેણે ઘણા દર્શનાર્થીઓ મારે ગધ દ્વાર ખોદ્યા છે, તે ઉદાર, સુંદર, મદાન નરીગદાન, ખદન, અગીઝખાને-જેનું રાઝ્ય ધંધર સમૃદ્ધ મનાવે-હુમ્મ કગીને પોતાના પિતા શહીદ ધમાદકે મુદકનું રગાગક બધાવ્યુ છે ખુદા એની હાગને આરીવાંદ આપો અને એને અર્જમા વાસ આપો હિ મ હૃદય (ઈ મ ૧૫૫૬-૬૦), લેખ કોતરનાર મુહમ્મદ ખતાન છે" ૫૩

સફર ખુદાવદખાન અને મરજન શામીનો સુરતમાં રોજો

અહીં ખામ સફર ખુદાવદખાનનો રોજો જે સુરતમાં એના પુત્ર રમગ ખુદાવદખાને બધાઓ દરી એમ મનાય છે એની નોખ લેવી જોઈએ, આ રોજો અમદાવાદી રોજના ધાટો બધાવેનો છે અને મરામત પછી સુરતમાં અમદાવાદી ગ્યાપત્યના મકાન તરીકે જુદો પડી આવે છે આ રોજમાં સફર મનમાની ખુદાવદખાનના નામ સાથે દૂધ વેળ છે પણ આજે એ 'મીઝા શમીના રોજ'ને નામે સુરતમાં જોળખાય છે એના કારણુ નોખ પણ અહીં લેવી જોઈએ મરજન શામી ગ્રીખાની નામનો એવ વીર પુરુષ હમાદકે મુદક, મુહમ્મદ ઉનુધખાન અને અગીઝખાનની સેવામાં આ સગર મા આવેલો ઇ સ ૧૫૬૦માં એણે આ અમીરોની નોકરી છોડી દીધી આ જોડયથી અમસેવકોની દુઝડી લઈ પોર્ટુગીઝો સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવા દમણ તરફ જઈને આસપાસના ગામડા લૂંટી ત્યાં કતન કરવા લાગે ૫૪ આમ કગતા એક જોળી વાગતા એનું અવસાન થયુ એના શમને સુરત લઈ જઈ સફર ખુદાવદખાનના રોજમાં દફન કરવામાં આ મુ આ મરજન શામી મુજહિદ (યોહી) અને શહીદ બન્ને રીતે માન પામ્યો હતો, તથા અમદાવાદ પુરુષ પણ ગણાતો હતો, તેથી શુકનારે રાત્રે સુરતના મુમનમાતો અને દરિયાઈ ખાતવાઓ એની કબરની ઝિનાગત કરતા હતા આ કારણથી આજે

૫૩ પ્રેઃ કોમિસેરિયટ આ રોજના લેખનો તરજૂમો અને એનું સુંદર ચિત્ર ૪ ૪૬૮ ૯૮માં આપેલા છે

૫૪ હાજી દખીરના અરબી ઇતિહાસમાં આ વખતો આવેલી છે પ્રેઃ કોમિ એ ૪ ૪૭૧માં આ નોખ લીધી છે મરજન શામીનું ખાસ વેર ફિગ્ગીઓ તરફ હોય એમ સમજાય છે

સુન્તના મુન્નાં લતામાં આવેશે આ રાત્રે મહુને ગદ્યે 'મરજન શામી'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ૫૫

ચંચીજીખાન અને હજરીઓ વચ્ચે વેર

ઈમાદઉલ્મુલ્કના હાથમાં દક્ષિણ ગૂજરાત પૂતી તો પૂરેપૂરી રાજ્ય જેવી મત્તા હતી, તે દરે એના મગ્ન પછી એના પુત્ર ચંચીજીખાનના હાથમાં આવી. હજરી અમીરોમાં જુઝાખાન મુખ્ય હતો એ વખતે મંડલ દિલાવરખાન હજારીને મળેલો ઉત્તુરખાનનો ખિતાબ એના દીવાન યાદૂત માગિતખાન પામે હતો ઈ. મ. ૧૫૫૮માં આ મોગે હજરી અમીર ગુજરી ગયો. એનું શબ સંખેજમાં ગિલાય જુઝાખાનની માથે દફન કરામાં આપ્યું ત્યારે રાજ્યના ગદા મોટા અમીરો અને સુલતાન અહમદ પોતે પણ હાજર રહ્યો હતો. ૫૬ એના મગ્ન પછી એનો ઉત્તુરખાનનો ખિતાબ જુઝાખાને યાદૂત હજરીના પુત્ર મુદમદને આપ્યો. આ મુદમદ ઉત્તુરખાન ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ખવરતખાનના ખિતાબથી પણ જાણીતો છે. ઉત્તુરખાનનો ખિતાબ સલ્તનતના ખિતાબોમાં જોયો ગણ્યો હોવાથી સુલતાનને તો શુ પણ દક્ષિણ ગૂજરાતના મત્તાધીર જેવા ગણાતા ચંચીજીખાનને પણ પૂછ્યા વિના જુઝાખાને યાદૂતના પુત્રને આપી દીધો, એ દાગળથી ચંચીજીખાનને ખોટું લાગ્યું અને હામીઓ માથે એને વડાઈ થઈ એમાં દગમીઓ દાયા ચંચીજીખાને પોતાના દૂતતમોને હજરી અમીરો નામ આપી ગણાતા ચિટ્ટીઓ બાપી ૫૭ આમ ગુસ્સે થયેલા દગમીઓ અમદાવાદ જઈ ઇતિહાદખાનને શરણે ગયા ઇતિહાદને તો એટલું જ જોઈતું હતું એ મધુ સરકર એમ કહી ભર્યું ઉપર ચડ્યો ચંચીજીખાન આ વખતે કિદનામાં લગ્ન ગયો મૌન દેના તાનારખાને આ મન્ને વચ્ચે સમારાન કરાવતા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઇતિહાદખાને એને માગ્યો નહિ તેથી તાતાખાનને ખોટું લાગ્યું એટલે એણે ઉત્તર

૫૫ સુરતમાં કિલ્લા સિવાય આ એક જ ઐતિહાસિક મકાન નોંધપાત્ર છે આને મલીક મોખીના નામથી પ્રસિદ્ધ રૂથળોનો કાઈ અવશેષ નથી ખાખ સફર માત્ર રાજદારી પુરુષ હતો મરજન શામી ચમત્કાર માટે પ્રસિદ્ધ હતા તેથી રાત્રે એમના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. અને મરજનનું અષ્ટમસ મિરજા આને થઈ ગયું છે

૫૬ ગૂજરાતનો અમીર ઇતિહાસ. એના કર્તા હાજી દર્વીર ઉત્તુરખાનની નોકરીમાં હતો એટલે એને લગતી વિગતો એણે પોતાના ગ્રંથમાં ખૂબ વિસ્તારથી આપી છે સર ડેનિ સન રોસે ભા ૨ પ્રસ્તાવનામાં તથા અનુક્રમણિકામાં એ અમીરના નામ સામે નોંધો આપેલી છે

૫૭ 'સિંદરી, શુ ભા ૫ ૪૨૦ ૨૧. હજરીઓનો કદમગલ નામનો હાથી ૧૬૪ સાથે ચંચીજીખાને પકડ્યો હતો

ગુજરાતના ઇતિહાસખાનના સાથીઓ મુખાખાન અને ગેરખાનને ચડાવી ખટપટ આરમી. ફતેહખાન બનુચ આ ત્રણ જળરાખોરોની સામે ઇતિહાસ ખાન તરફથી લડનો હતો. રાધનપુર આગળ વડાઈ થઈ તેમા ફતેહખાન હાર્યો આ સમાચાર ઇતિહાસખાનને મળ્યા એટલે એ તુરત જ બચ્ચ ડોડી અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની પરિસ્થિતિ દઢ કરામા રોકાયો ચગીઝ ખાન આ રીતે છૂટી ગયો ૫૮

ઇતિહાસખાને સુલતાન અહમદને મારી નાખ્યો

અમદાવાદમા આ વખતે ઘણા વિદેશીઓ આવ્યા હતા ઇતિહાસ ખાનને ડર હતો કે આ ગવી અશાંતિનો લાલ લઈ સુલતાન અહમદ સ્વતંત્ર થવા માથુ ઊંચુ કરે તો શુ કરવું' સુલતાન ડોકરવાદ અને દારૂની લતે ચડેલો હતો એ દારૂના ધેનમા ફેળના ચડને તરવાર મારીને 'ઇતિહાસખાનનુ માથુ ધડથી છુટુ કરુ છુ' એમ બોલતો એ જ પ્રમાણે 'વજ્રહૃદયમુલ્ક અને રઝીઊ'મુલ્કના માથા પણ ગુદા કરીશ' એમ મોનતો આ બધી બદલાયેલી બાજુ બોર્ડ ઇતિહાસખાને સુલતાનને જ મારી નાખવા નિશ્ચય કયો વજ્રહૃદયમુલ્ક અને રઝીઊમુલ્કે ઇતિહાસખાનને મહેનમા ખાનગી રીતે મતાડી એક દિવસ સુલતાનના મુખથી એને મારી નાખરાના શબ્દો સભળાવ્યા ઇતિહાસખાને તે વખતે બદાર આવી સુલતાનને કહ્યું કે "તમારા હક્કમા મેં શુ ખોટું કર્યું છે કે તમે આમ મોતો જા?" સુલતાન હવે ગભરાઈ ગયો હતો ૫૯ ઇતિહાસના માણસોએ એને મારી નાખ્યા અને એની લાશને માગમતી નદીની રેતમા ફેંકી દીધી હિ મ ૯૬૮ શામ્તાન મામની પામમી તારી ૧ મેમવાગની રાત્રે (૨૧ એપ્રિલ ૧૫૬૧) આ બનાવ ગયો એને માણેકચોકમા અહમદશાહના રોજમા દફન કરામા આવ્યો મકતુન શુદ્ધી ગુનાહ-કાઠ પણ ગુનાહ વગર એને મારી નાખવામા આવ્યો, એ શબ્દો ઊપરથી અહમદ પદ્મતિથી એ તારીખ નીકળે ૩૧૦

૫૮ એ જ, ૫ ૪૨૦૨૧ ચગીઝખાનને તુરતથી બચ્ચ માછા આવતુ પડેલુ તે આ ચડાઈના સમાચારથી હવ

૫૯ સિંદરી, ૫ ૪૨૧ ૨૨ ફેબના યડ કાપી આ પ્રમાણે સુલતાન બોલતો એ ઉલ્લેખ તબક્કે અકબરીના ખૂબ દુકા વલનમા પણ ૫ ૩૯૬મા આવેલુ છે તમકાત પ્રમાણે સુલતાનના દેહને વજ્રહૃદયમુલ્કના મહેલની સામેના નીના લાગમા ઇતિહાસે મેંટી દીધેલુ, અને એવી વાત ચલાવે કે કે સુલતાન વજ્રહૃદય મુલ્કને ત્યાં કારાદાવા અને ખટપટ જમાવવા મરેડો અને ત્યાં ન જોળખાવાથી મા તં મરેડો

૬૦ સિંદરી, ૫ આ ૫ ૪૨૨ વજ્રહૃદયમુલ્કને ત્યાં સુલતાન મરેડો આવેલો એ જોડે પણ કમલ કરે ૭

આ અશાંત સમયમાં વસ્તીની દશા

અનેક ખટપટે અનેક નાનીમોટી લડાઇઓ, અને એ માટે અમીરો તથા તેમનાં સરકારોની ગૂજરાતભરમાં દોડદોડ, ચોતરફની અશાંતિ, તામ, તથા જનમાલની ખુવારીવાળા ગૂજરાતના ઇતિહાસના આ કમનસીબ સમયનો નળગા અને નામના સુલતાનના અવસાનથી અંત તો ન આવ્યો. સંસ્ત-નતનો સૂર્ય અસ્ત થતો નીચો ઊતરતો જતો હતો અને અંધકારની છાયા પડવાની તૈયારી થતી હતી. આ બધી દોડદોડમાં દેશની મૂળ વસ્તી અને વેપારી વસ્તીની શી હાલત હતી એની નોંધ તો સરકારની દોડદોડનો ઇતિ-હાસ લખનાર લેખકો લેતા જ નથી. પોર્ટુગીઝોના વર્ણન ઉપરથી એનો ખ્યાલ આવશે તે પાછળ જોઈ ગયા. એ વસ્તીએ કાચખાની પેડે પોતાનાં સામાજિક અંગ મંકોચીને સત્તાધીશોનું મન સામ અને દામથી શાંત રાખીને કપરા સમયમાં જન્મે તોટ્યો પોતાનો જ્યાંવ ક્યો એમ માનવું પડે. જમનામાં લડવાનું જોર હતું તે દિલ વગર બાહુનીની પેડે જમણે પૈસા આપ્યા તેમની તરફથી લડ્યા. શક્તિ નહોતી તે લૂંટાયા કે વેંડે પકડાઇને મજૂરી કરી.^{૧૧}

મુઘલ મરદાર બહેરામખાન ખાનખાનાનનું પાટણમાં ખૂન

આ વખતે-ઇ. સ. ૧૫૬૧માં-ગૂજરાતના પુરાણી પાટનગર પાટણમાં એક વિચિત્ર જનાવ જન્મે તેની નોંધ લેવી જ પડે. મુઘલ શહેનશાહ હુમાયુનો સગો અને મુખ્ય સરદાર તથા અકબરનો મુરબ્બી સુપ્રસિદ્ધ બહેરામખાન ખાનખાનાન મક્કા શરીફની હજ કરવા નીકળ્યો હતો. ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ કર્યો પછી પાટણ મોટું અને મુંદર રથજ હતું એટલે પોતાના કુટુંબ અને રસાલા સાથે થોડા દિવસ આરામ લેવા લાં રોકાયો.^{૧૨} પાટણમાં ઇતિ-

૧૧: આ વિષયની વધારે ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. હિંદુ પ્રભના પોર્ટુગીઝોએ જે થોડાં વર્ણનો કર્યા છે તે ઉપરથી આ વસ્તુરિપતિ સમન્વય છે. મુસલમાન સત્તાના સમયમાં “ગુજરાતી” તરીકે જે સામાન્ય ઉલ્લેખો લેખકોએ તથા મુસાફરોએ કરેલા છે તેને અર્થ “ગૂજરાતી મુસલમાનો” એવો મોટો બાજ થાય છે. હિંદુઓને માટે પોર્ટુગીઝોએ ‘બનિયા-વાણિયા-રાબ્દ વાપર્યો છે. અને મુસાફરોએ જેટાઇલ Gentiles-રાબ્દ વાપર્યો છે. બારબોસા સ્પષ્ટ લખે છે કે એમના રણજુનો આધાર કેવળ મુસલમાન ઉપર જ હતો.

૧૨: અબુલફઝલ: અકબરનામા, બા. ૨. ઈવોરિજનો તરલુમે, પૃ. ૨૦૦-૨૦૨. તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૪, પૃ. ૨૬૮, બીની. મનતુખખતવારીખ, બા. ૨, IV.H Lowe નો તરલુમે, પૃ. ૪૦. ત્રણ લેખકોની મુખ્ય વાત એકજતાં ઝીણી વિગતોમા સહેજ ફેર છે. અબુલફઝલે લખાણથી વિગત આપી છે. અબુલફઝલ: અકબરનામા, ૨, પૃ. ૧૯૯ ૨૦૦ માં બહેરામખાનનું વર્ણન કરતાં રસમય વાત કરે છે. એ માણસ આમ સારો હતો,

માદખાન તરફથી મુસાખાન પુખાગી સૂગો હતો એ વખતે ટેલકાક તોફાની અફરાનો પણ ત્યાં રહેતા હતા એમાના એક મુબારકખાન લોકહાણી નામના અફઘાનના પિતાને પગપગમા મરઠાવાડાની લડાઈમા બહેરામખાને મારી નંખાવેનો, ૧૩ એટલે આ અફઘાનને એના પિતાના મરણનું વેર લેવા ઇચ્છા હતી તે સાથે ગેરખાનના પુત્ર સલીમખાનની કાશ્મીરી સ્ત્રી અને એની પુત્રી પણ હજ કરવા જતા હતા તે સાથે જ હતા બહેરામખાનના ચાર વર્ષના પુત્ર બખ્શરગઢીમખાન સાથે એ કન્યાનું સગપણ કરવું એની વાત અહીં આની રહી હતી એમ કહેવાય છે કે અફઘાનોને એ સગપણ પસંદ નહોતું ૧૪ સુ. ૥ મુસાખાન પુલાદીએ બહેરામખાનની સારી મહેમાનગીરી કરી હતી, પગલુ અફઘાનો એનાથી દબાતા નહોતા પાટણના નિરામ દરમ્યાન બહેરામખાન ત્યાંના બાગબગીચા અને સહસ્રવિંગ તળાવની સહેન માનવા જતો હતો સરોવરના બકરચલમા એક સુદર મંડપ હતો ત્યાં નૌકામા સહેન કરીને બહેરામખાન પાછો આવ્યો કઠિ ઊતરીને એ વાહનમા બેસવા જતો હતો એવામા એને માન આપવા આવતા હોય એમ ત્રીસથી ચાળીસ અફઘાનો આવ્યા એમાના એકે ખાનને પાછળ બરડામા એવા ગળથી ખજર માર્યું કે એની અણી આગળ છાતીમા બાર આવી, તે ખાન મળ્યું પામ્યો મીળએ તરવારથી એનું માથું જીવું કરી નાખ્યું ૧૫ એનો મૃતદેહ ધૂળમા પડેતો હતો ત્યાંથી કેટલાક ફકીરોએ ઉઠારી ગેળ હીસામની દરગાહમા એને દફન કર્યો તા ૧૪ જમાદીઉન અવળ હિ ૯૬૮-ઈ સ ૧૫૬૧ જન-સુ

પણ કુસંગ જે મનુષ્યભવના દોષોમા સંવધી એટલા છે તેનાથી એ બગડ્યો હતો ખરાબ સોખળીએ એની વધારા પડતી ખુશામત કરતા તેથી તે પોતાના મુણ જ ખરા કે ખોટા માત્ર જોતો, દોષ જોઈ શકાતો નહિ એ રી એની પડતી આવી ૧૩ એ જ પૃ ૨૦૦ બહોની, પૃ ૪૦ બહોની લખે છે કે મુબારકખાને બહેરામખાનનું ખૂન કર્યું ને એના નામને (મુબારક) ન થોભે એવું એ કાર્ય હતું ૧૪ અકબરનામા, ભા ૨, પૃ ૨૦૧ ૨૦૩ તબકાત ઇલિયટ, ભા ૫ પૃ ૨૬૯ કાશ્મીરી કન્યાની વાત માત્ર અબુલફઝે અકબરનામામા જ લખેલી છે, બીજા જે મ થોમા નથી ૧૫ અકબરનામા ભા ૨ પૃ ૨૦૧ ૨૦૨ અને નોંધ ૧ બહોની પૃ ૪૦મા કહે છે કે કાશ્મીરી કુટુંબ હાજીખાન અવવરી સાથે પાટણ નહોતું આવ્યું પણ હાજીખાન પાટણમા જ હતો એણે અને સૂબા મુસાખાને બહેરામખાનને સારું માન આપ્યું પણ સગપણ આ કોરને પસંદ નહોતું સત્કારવા છતાં સૂબો ખાનનું રક્ષણ ન કરી શકે તે એનું કારણ આ દોષ એમ ધારવામા આવે છે તબકાત ઇલિયટ ભા ૫ પૃ ૨૬૮ ૧ મા પાટણનું નામ દિંગીમા નરા(Nara) છે તળાવને માટે 'મિવાબી સબ્દ વાપરે છે, તે 'સહસ્રવિંગ સહસ્રલિંગ માટે પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં હજાર મંદિરમા જેનું એક રાજામંડ (Rajamand) નામે મંદિર છે એમ લખે છે આ સમગ્રજ તેડુ નથી

આરી ૩૧ ને રોજ આ બનાર બન્યો ૧૬ એના શરીરને પાઠળથી મશદ વધ જઈને ત્યાં દફન કર્યું મરણ સમયે એનું વય માત્ર ૩૬ વર્ષનું હતું હજ કરવા જતી વખતનો ઈશ્વરમ—હજનો ખાસ પોશાક એણે ધારણ કરેલો હતો ૧૭ એના કુટુંબને મુસ્લિમીથી બહુ મબાળપૂર્વક અમદાવાદ મોકલી દીધું ૧૮ પાઠળથી અકબરના હુકમથી એ શોકોને આગ્રામાં રહેવાનું નક્કી થયું આ બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુરરહીમ ખાનખાનને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ને ભાગ ભજવ્યો છે તે આગળ જોઈશું.

સોળમી સદીનાં પાટણ અને સદસલિંગની સ્થિતિ

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અહીં એક નોંધ લેવી જોઈએ કે પાટણમાં હિંદુ રાજપૂત રાજ્યના અંતને આ સમયે (૧૫૬૧) આઠી સદી વીતી ગઈ હતી મુસલમાન રાજ્ય દલ રીતે પગબર યઈ ગયું હતું ગૂજરાતનું પાટનગર પાટણ થી ફેરનાઈને અમદાવાદમાં સ્થપાયે પણ દોઢસો વર્ષ થઈ ગયા હતા પાટણ માં અમદાવાદથી સૂના નિખાતા ઉભા વીસ વર્ષ તો ટટા બપોડા અને દોડાદોડીના જ ગયા હતા, છતાં મદરના નગરો ગાદ મૂતા પાટણ હજી પણ અમદાવાદથી બીજી પક્કિતનું શહેર રહ્યું હતું અમદાવાદના બાદશાહો પાટણ વારંવાર જતા અને મુસલમાન વિદ્વાનોનું પણ એ કેન્દ્ર રહ્યું હતું તે સાથે ૧૫૬૧ સુધી તો એ બાગબગીચાથી શોભતું રમ્ય શહેર હતું, અને ઉત્તર તરફથી દક્ષિણમાં મદરો તરફ જતા પથિકોને આરામના થોડા દિવસ અહીં પસાર કરવાનું મન થાય એવું મનોહર પણ હતું મદસલિંગ તળાવ એ સમયે સારી સ્થિતિમાં હશે એમ પણ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે

૧૬ અકબરનામાં, ભા ૨, પૃ ૨૦૨ ૩ કાસીમ અરસલાને કવિતામાં એના મરણની તારીખમાં સહીદ શબ્દ “મુહમ્મદ બેરામ” એ શબ્દો લખ્યા છે તે ઉપરથી હિ ૯૧૮ નીકળે છે

૧૭ ઉલ કરવા જતા પહેરવાના પોશાકને ઇલરામ કહે છે (બદોની સા ૨, પૃ ૪૧) તખકાત એકલા ‘મુહમ્મદ બેરામ’ શબ્દ લખે છે, પરંતુ ઉપરનો ઉલ્લેખ ખરો છે અકબરનામાં અને મનતુબ્બુતવારીખમાં તારીખ કાદી આપતી અને ઇલરામ પહેલાના વર્ષનના કાળની થોડી લીટીઓ આપી છે બદોની પણ ઇલરામખાનના ગુણોના વખાણ કરે છે, પરંતુ અબુલફઝલ એ ખામીઓ લખે છે તે કારણથી અકબરને એના ઉપર અણુ ગમેા પેદા થયો

૧૮ અકબરનામાં, ભા ૨, પૃ ૨૦૨ ૨૦૪ ખાનખાનના કુટુંબને રસાલો અને સામાન અફઘાનોએ ત્રી લીધા એમના કુટુંબને અમદાવાદ જતા રસ્તામાં પણ તોફાનીઓએ સતામણી કરવી આજી રાખી હતી, પરંતુ મુસ્લિમીઓ પડવા છતાં પણ કુટુંબ સલામત અમદાવાદ પહોંચ્યું ત્યાં થોડો સમય રહ્યા પછી આગ્રા લઈ જવા વ્યવસ્થા થઈ

એમાં દોડીમાં બેસી મહેલ માની મકામ એટલું પાળી એવું દમે એમ પણ વાગે છે. તમામ ની વચ્ચેના બહુમતિ ઉપર મોર્મ મદિર ની જગ્યાએ મુસલમાન મતાધીનાએ મકામ કાઢી દેતા એમ મનન્ય જે પાળીમાં રહેતા આતા મેંપને મુમતમાન કાઢી લેખેલા 'નિશિમન' કહેતા હતા ૧૦

આ સમયના મુખ્ય અમીરો

મુનતાન અદમદ ત્રીજાના સમયમાં ખરી રીતે અમીરોનું રાજ્ય હતું એ આગળ કહેલા વર્ણનો ઉપરથી મનન્ય એમાં મેંદ મુનામક ભુખારીનું અગ્નિ લેઈ મહા દત્તિમાદખાન સિવાય બીજા મોટા અમીરો પંદેરી હતા અને એમને પોતાનો અગત્યવાર્ય મતવાય તો મૂજરાત ની ૩ એ ૥ લાંબા ની લાંબ પડી નહોતી ઇતિમાદખાન પણ મવાઈ દતો મોની મતા દજ વાળી ચાવવાની હતી એટલે એનું વર્ણન આગળ કરીશ ઇમાદઉલ્મુલ્ક અગમખાન અને મરગ ખુદાઉદખાન દક્ષિણ મૂજરાતમાં અને બજર અને મુત્તગા રાત નેવા હતા એમના અગ્નિમાં પણ અગત્યવાર્ય અને ખટપટ મિત્રાવ ખાસ કાર્તન દેવાથી એમ ની વિગ્ત નોધ લેવા ની જરૂર નથી તે જ પ્રમાણે ઉત્તર મૂજરાતમાં મેખાન, મુમાખાન, અને સૌનામટમાં તાતારખાનની પણ ખામ નોધ લેવાની જરૂર નથી ઇમાદઉલ્મુલ્કો પુન અગ્નિમાં વાનિયામાં મોની પદરીએ ચડ્યો તેનું વર્ણન આગળ કરીશ હવે સી અમીરોમાં ત્રણ ઉત્તુખખાન થઈ ગયા તેના ઉલ્લેખ થયા છે તેમાં ઉલ્લેખ અવત્તખાન મુદમ્મદ ઉત્તુખખાન આગળ રાજ્ય ખટપટમાં સારો ભાગ લે છે એ જ સમયે મિતાનનો પુત્ર ભુખારખાન પણ મોટો હવે સી અમીર થયો એ જાતેનો ઉલ્લેખ પણ આગળ ના પ્રકરણમાં કરીશ અકબરની મજાદ વખતે આ બધા અમીરોએ અગત્યનો ભાગ બજાવેલો છે એટલે આ પ્રકરણમાં એમના સામાન્ય ઉલ્લેખ સિવાય વિગ્તારને સ્થાન નથી એ છે ના મુદમ્મદ ઉત્તુખખાનની માથે મૂજરાત ૥ બુમુલ્ક અરમી ઇતિહાસમાં લેખક હાજી દખીરનો ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઈએ એનો પિતા મૂજ પાટણનો વતની સુલતાન બહાદુરના જનાના અને ખમના માથે મજા શરીર ગયેલો હાજીદખીર મજાઈ ઇ સ ૧૫૧૫માં અમદાવાદમાં

૧૬ અકબરનામાં, ભા ૨, પૃ ૨૦૩ હમાં નોધમાં કાષાતરકારે આ નિશિમન રાખ્દ આ પો છે અને એને પાણીની વચ્ચેનો મકામ water pavilion કહે છે એ જગ્યાએ પહેલા મદિર હતો અને મુસલમાનોના સમયમાં મકામ થયો હતો એમ મનાય છે દક્ષિણમાં તજાવામાં બકરથલમાં આવા મકામો એવામાં આવે છે તેને ટપ્પા મલમ્ કહે છે એમાં કારિયાની જે પુલથી નહિ પણ દોડીમાં જવાનું હોય છે ઉપરનું વર્ણન પણ એવું જ જણાય છે

વરયો, અને ૧૫૫૮માં ઉત્તરાખાનની નોકરીમાં જોડાયો ને ૧૫૭૩ મુધી એ િ માથે ન્હો, એટલે અગ્રી ઇતિહાસમાં મોટી વધારે હકીકત દર્શાવેલી અને ખામ કરીને ઉત્તરાખાનની આવે છે મહામા એ અમદાવાદ પાસે હતો અને ગૂજરાતમાં ઉત્તરાખાન માથે હતો તેથી એનું આખું નામ અમદાવાદ મુદમદ ખીન મિગાનુદીન ઉમર, અન મહી, અન આસરી, ઉત્તરાખાની, એવું છે, પણ હાથ અદ્દમીગના નામથી એ પ્રમિદ છે ૭૭

સીદી અલી રેઠસે ૧૫૫૪માં કરેલુ ગૂજરાતનું વર્ણન

આ વખતે ઈ સ ૧૫૫૪માં સીદી અની રેઠમ નામનો એક તુર્કની નોકામેનાપતિ ગૂજરાતમાં આવેલો તેની ને, ધ રસમ હોવાથી અહીં લેવી જોઈએ એ લેખક, કવિ, ગણિતશાસ્ત્રી અને ખામ કરીને જૂગોળ ખગોળ તથા મમુદને લગતા શાસ્ત્રનો ખામ જાણકાર હતો એનું ‘અલ મુદિત’- ‘મદાસાગર’ એ નામનું પુસ્તક એણે ઈ સ ૧૫૫૪માં અમદાવાદમાં ખીને પૂરું કર્યું એ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ઉપયોગી વાત છે તુર્કના એક કાદના સેનાપતિ તરીકે એ ઇનની અખાતમાં આવેલો મસ્કન આમગ ફિરગીએના કાદનાનો બેગ થતા મખત લડાઈ થઈ એમાં એ હાર્યો અને ગૂજરાતના ૭૦ હાથ દખીરના વડવાએ ચોદમી સદીના અતમા ઉત્તર હિંદથી પાટણમાં આવીને વસેલા, અને વિદ્યાના અધ્યયન અધ્યાપનમાં ખાસ રસ લેતા હતા, તથા લેખક પણ એ કહેવમાં થયા હતા ગૂજરાત સંસ્કૃતવતી રાજ્યાતથી આ રીતે તેઓ ગૂજરાતી થયા હતા હાદ્દમીરના પિતા સિરાનુદીનને આસફખાને બહાદુરશાહનો જનાનો અને ખામનો મહા લઈ જતી વખતે, પોતાના મુખ્ય કારભારી તરીકે સાથે લીધો હતો આ ઇતિહાસ લેખક હાછનો એ વખતે મહામાં ઈ સ ૧૫૩ મા જન્મ થયો હતો ઈ સ ૧૫૫૫માં એ હિંદ પાછો આવ્યો હતો આસફખાન જ્યારે ઇસ્લિમ તુર્કો વગેરે રથને ગયો હતો ત્યારે સિરાનુદીન આખા જનાના અને ખામનાનો રક્ષક હતો ખામનો તથા જનાનો કળને કરી લઈ લેવાનો ઇસ્લિમથી મહાના હાકેમ ઉપર દુકમ નીકળ્યો ત્યારે આસફખાને એ રદ કરાવ્યો હતો એ જવા સમાચાર મહામાં સિરાનુદીનને મળ્યા ત્યારે એણે અને જનાનાની સ્ત્રીનો તથા નોકરોએ જે વિષમ મનોહરામાં રાત્રિ ગાળી હતી તેનું વ હન એણે લેખકને કહેલું તે રસમય છે ગૂજરાતની મીઠાઈઓ અને મુરખાએ તા ઘાળ એણે તે રાત્રિએ એક મજલીસમાં વહેંચેલા તેનું વર્ણન પણ કર્યું છે વહાલ મારફતે ખ ઘ નીએ પણ દૂર દેશાવર જતી તે રસમય વાત એ જમાનામાં તો, મધી શકાય આસફખાનને સુધાન મદમૂદ ત્રીલને ગૂજરાત પાછો તેડાવી લીધો ત્યારે એણે બધું સિરાનુદીનને સોંપ્યું હતું આ બધું વર્ણન તથા લેખકની શેરી વગરેનું વર્ણન સરે ડેનિસન રેસે, અરબી ઇતિહાસના અલ્-બહારી પ્રસ્તાવનામાં કર્યું છે તેમાં લેખકે પોતાના પિતા એ કહેલી વ તનો દવારો આપ્યો છે ‘બહાદુરશાહનો જનાનો અને ખામનો’ એ મથાળાના લેખમાં નવચેનન મ સિકના ૧૮૫૩ની દિવાળીના અકમાં એ એ બધી વિષતો વિસ્તારી આપી છે

કિનારા તરફ નાસવા પ્રયત્ન કર્યો મહારાણના કાદા આગળ થઇ આનતા અરણી મધુદ્રમા એને વગાળવાનું તોફાન નડ્યું તેથી એ કચ્છના આખાત તરફ ધસડાઠ આવ્યો ત્યાંથી એનો અન્ન-વસ્ત્ર થયેલો કાફલો સૌગંધને કિનારે પુગમિયાણી, ૭૨ મોમનાથ, માગરોળ વગેરે થઇને દી. પાસે આવ્યો, પણ ત્યાં ફિરગીએના કચ્છી ગયો નહિ ત્યાંથી આગળ આવતા પાછું દરિયાઈ તોફાન નડ્યું, અને વહાણો ભાગી જશે એ ડર લાગે લાગે લાગનાથી બધા ખારવા નવજ થઈ પીપ લઈ જીવ જાવવા તૈયાર થયા અનીએ પોને જો, બધા તોફાનથી બચે તો એક મોડુક્ટ મહાગા ગરીબોને વહેંચવાની બાધા રાખી છેવટે તોફાન શમ્યું અને દમણને કિનારે એ લોકો જિતના, ત્યાં ગૂજરાત તરફથી મવીક ઇન્ડિયન સરદાર હતો તેણે એમને સલાય કરી મરદારે આ બદર ખુલ્લું હોવાથી ફિરગીએ ગમે ત્યારે આવે માટે એ લોકોને સુરત આસ્થા જવાની મનાહ આપી ફિરગીએનો ડ-આ તુમને એટલો ભારે હતો કે કેટલાક જમીનને રસ્તે સુરત ગયા અને થોડા વહાણોમા ગયા. કેટલાકે દમણમા જ નોકરી ચીકારી. અની રેઇસે આ બધું વર્ણન અને પોતાના દરિયાના અનુભવો 'મિરાત અન મગાવિક' નામના પ્રથમા આખ્યા છે ૭૨

રાજકીય પરિસ્થિતિ

સુરતમા ઇમાદઉલ્લુલ્લે તરફથી આગા હમ્મઝા કેટલાય હતો અલી રેઇસ એ સમયના ગૂજરાતના રાજકીય વાતાવરણનું પણ વર્ણન કરે છે, અને કહે છે કે સુલતાન અહમદ ત્રીજાને લશ્કરે ત્રીકાર્યો હતો, પણ નાસિરઉલ્લુલ્લે નામના અમીરે બળવો કરી સ્વીકારવા ના પાડી હતી ૭૩ એણે ગોવાના પોર્ટુગીઝ ગવર્નરને મદદ માટે લખ્યું તત્તુ અને બદનામા દમણ, સુરત, ખખાત, બરુચ, સોમનાથ, માગરોળ, પુરામિયાણી બદરો આપવાનું કહ્યું હતું અલી રેઇસ કહે છે કે સુલતાન અહમદ લશ્કર લઈ મારી પાસેથી

૭૧. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ગૂજરાતના ઇતિહાસ (અગ્રેજી)મા આ સીદી અલી રેઇસ માટે એક આખું જુદું મકરણ લખેલું છે એમા એનું ચરિત્ર તથા ગૂજરાત સાથે સબધ ધરાવતીન હોય એવી બીનાઓ પણ લખી છે પૃ ૪૭૭ થી ૪૮૮ સુધી લખાણથી વર્ણન છે આ માણસની મુસાફરીના અહેવાલનો ગૂજરાતને લગતો ભાગ અગ્રેજીમા તરજુમો કરી મિ હેમરે મુબારક લિટરરી સોસાયટી આગળ વાંચેલો અને એ છપાવેલો અહીં માત્ર ઉપરુક્ત પ્રકરણમાંથી સાર જ લીધો છે

૭૨. એ જ, પૃ ૪૮૦, મિરાત મહલ માલિક દેરોનું દાણ

૭૩. નાસિરઉલ્લુલ્લે નામના અમીર માટે જે ચૂંચવાડો છે તેની ચર્ચા પાછળ કરી છે આ અમીર જુદો હોવા જોઈએ અને હબસી હોય એમ લાગે છે

ખમેા તુઠીં તોપચીઓ માથે ભર્ય હૈ. ચડાઇ લઈ ગયો અને જગવાખોર નામિરકેદમુઠને દગા-યો, એ પછી નામિ-કેદમુઠક મરખ પાખ્યો સુનતાને ભડમથી ખુદાવદખાન અને કારાદમન જલ્દાગીખાનને સુરત મોખ્યા અથી રેઇસનો આ અહેવાવ તવારીખોથી જુદો પડે છે, અને અદમદશાદ શ્રીને લરકર લઇને ભર્ય ઉપ-ચડ્ય એ હમીકત એની બીજી વિમતેઃ જોતા નવાઇ પમાડે એવી છે. ૭૪ પોર્ટુગીઝોએ ખુદાવદખાનને દૂત દારા હેવેવડાખ્યુ કે સુરત મામે અમારે કાઇ લડતુ નથી, પણ તુઠીં અમીને અમને સ્વાધીન કરી દો ખુદાવદખાને એ જાખત રપજ ના પાડી. તુઠીં સૈનિખો દૂતને મારી નાખવાના દતા, પણ અથીએ પન્દેશની જૂમિ ઉપર કાઇ માદમ કગવાની મનાઇ કરી મુગતમા ધણા મદિના રહેવાથી અને ખે વર્ધનો પમાર ન મળવાથી તથા મજ્જનમ ખૂરી પડવાથી એના માખસો પણ કટાણી ગયા દતા, એટલે એમને, જર્જરિત વદાલોના કાફવાને અને લરકનો સામાન વગેરે ખુદાવદખાનને વેચી દીધુ તથા તુઠીંએ મુજરાતમા નોકરી રવીકરી લીધી, અને ખે સરદાર તથા પચામ માણમેા માથે દરિયાઇ રસ્તે ઈજિપ્ત જવુ અરકચ સવાથી, જમીનગસ્તે જવાનો નિશચ કરી મુગતથી અમદાવાદ જવા ઉપડયા ૭૫

સુરતથી અમદાવાદ જતાં જોવેલાં વડવાંદરાં ને વાગોળ

મીદી અહીં રેઈસ સુનતથી જગ્ય, વડેદરા, ચાલાનેને રતે અમદાવાદ જવા ઉપડયો રતમા એણે જે જે વિચિતતા જોઇ એનું વર્ણન કર્યુ ૭૬ નવા વૃક્ષો જોયા તેનું પણ વર્ણન કર્યુ છે તાડના જાડ, એમાથી થતી તાડી અને તેનાથી ચડતા કેદનુ વર્ણન કર્યુ છે ટેવાક જાડ ઉપર આગીસ ઈચ જેટલી લાગી ને ખે પામોવાળા વાગોળોથી એને આશય ઉપજ્યુ છે રતમા વડના જાડની નવાઇ પણ એને લાગેની અને જે વર્ણન કર્યુ છે તે કમીગ વગેરે લાગુ પડે છે એની નીચે એક હજાર માણમેા ખેમી શકે એમ લખે છ વડવાઇએ ઉપરથી ઊતરી નીચે મૂળ બી જાય ને મડપ જેડુ થાય એ આશ્ચર્યથી વર્ણવે છે હનુમાન વચ્ચે-કાળા મોના વાદરાનુ પણ વર્ણન કર્યુ છે ૭૭ આપાનેથી મહેમદાવાદને રતે અવી રેઇમ અમદાવાદ આ-યો, અને ત્યા સુલતાન અહમદ અને એના અમીરોને મળ્યો ઇમાદઉ-મુલક એ વખતે

૭૪ આ તુઠીં અમલદાર અદમદશાદ માટે જે લખે છે, તે તવારીખો જોતા માનવામા આવે એડુ નથી

૭૫ એ જ, પૃ ૪૮૨, ૪૮૫

૭૬ મેા કોમિ નો ઇતિહાસ, પૃ ૪૮૩

મુખ્ય વજર હતો. તુર્કીના એકથી તરીકે એ મુલતાનને મળ્યો. સુલતાને એને ધોડા, કેટલાંક હિંટ અને મુસાફરી માટે નાણાની મદદ કરી. અલી રેઇસ કહે છે કે એ વખતે પોર્ટુગીઝોનો એક દૂત પણ અમદાવાદ એનાથી વહેશે આવીને વજરને મળ્યો હતો. એક વાર બધા મજલીમમાં બેઠા હતા અને ગરમાગરમ વાતચીત ચાલી રહી હતી. પોર્ટુગીઝ દૂતે તુર્કીના આ દૂતને સોંપવાની વજર પાસે માગણી કરી. વજરે એમ કરવાની સાફ ના પાડી. આ વાતોથી મુસ્લિમ ધર્મીઓ અલીએ ફિરંગી દૂતને કહ્યું કે “ચૂપ રહે, તું મને અસ્તવ્યસ્ત કાફલાવાળો ગણી બોલે છે, પરંતુ ઈશ્વર કરશે તો અમારા જાદશાહ તને હોરમઝ અને ગોવામાં પણ હરાવશે.” એ સાંભળી એ કાફર બોલ્યો કે “આજ પછી એક જીતું પક્ષી પણ હિંદના બંદરમાંથી બહાર નહિ જઈ શકે.” તુર્કીનો દૂત જમીનરસ્તે જવાનો છે એ જાણી ફિરંગી દૂત બેસતો બંધ થયો. ૭૭ અલી રેઇસ સરખેજ થઈ મુસાફરીએ નીકળ્યો. સુલતાન અહમદે એને બરખની સરદારી આપવા માંડી, પણ એણે તો સ્વદેશ જવાનો આગ્રહ આપ્યો રાખ્યો. રસ્તામાં સલામતી માટે એ સમથના રિવાજ પ્રમાણે બે તાક એમને આપવામાં આવ્યા. ભાટ બોકો પેતાના જીવને બોગે, થોડા પૈસા વળાવાના કામ માટે લઇને રજપૂત તથા કેળીના હુમલાથી મુસાફરોને બચાવે છે તેનું અલી રેઇસે સારું વર્ણન કર્યું છે. ૭૮ પાટણ પહોંચ્યા પછી એ વખતે શેરખાન કુલાદીના આધિના અને રાધનપુરના કુતેબખાન જમુચની તકરારોનું પણ એણે વર્ણન કરી ગુજરાતની અશાંત રાજદારી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે. કચ્છના રણને રસ્તે સિંધ થઈ લાખે સમયે એ સ્વદેશ પહોંચ્યો એ વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી.

વાણિયા-અંગ્રેજ બનિયા-ઉપરથી વઠ, બઠનિયુ અને બીજા પડેલાં

નામો : એનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ

અહીં વડના જાડનો હિસ્સાબ છે તે ઉપરથી એ વૃક્ષનું આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં રસમય સ્થાન છે તેની નોંધ કરવી જોઈએ વડનું જાડ હિંદનું

૭૭ : એ જ, પૃ. ૪૮૫. આ વાત પોર્ટુગીઝોનું સમુદ્ર કિયરનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે. આ વર્ણનમાં પ્રો. કેમિસેરિયેટ કબીરવડનું અને વાદરાનું વર્ણન ફોર્સ આરિયેન્ડલ મેમોરિઅમાંથી ઉતારી આપે છે, અને પરિશિષ્ટમાં પણ આપે છે. જોન કપરેન્ડે કરેલું વર્ણન પરિશિષ્ટમાં આપેલું છે. આ અદારમી સદીના અતસમયનું અને ૧૬મી સદીની શરૂઆતનું વર્ણન છે. એને અહીં સ્થાન નથી તેથી તેની નોંધ લીધી નથી.

૭૮ : ભાટના વળાવાનું વર્ણન અલી રેઇસે બરેન મર ક્યું છે સામાજિક પ્રકરણમાં એ બેઈશું અહીં એણે ગુજરાતને માટે વાણિયાની ભૂમિ Land of Banians શબ્દ વાપર્યો છે.

એક ખાસ નમૂનેદાર વૃક્ષ છે. બહાનના મુસાફરોને વડવાઇઓ બીજા અનેક મૂળિયામાં ફેરવાઈ વૃક્ષને એક વિશાળ ઝડપ જેવું બનાવે છે એ જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે એમાં વડને યુરોપિયનો-બનિયન-Banyan Tree-કહે છે તે વાત ખાસ અગત્યની ગણી શકાય પશ્ચિમના દરિયાપારના મુસાફરો અને વેપારીઓ અરબી સમુદ્રના આપણા કિનારાના સપર્કમાં ખાસ પડેલા આવે છે. અહીં વેપારના બ્યવહારમાં એ લોકો વાણિયાના સપર્કમાં આવતા હિંદુ વસ્તીને અને ખાસ કરીને વેપારી આનમને વાણિયા-બનિયા-એ નામથી ઓળખે છે વાણિયાનું ધ્યાન પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સામાજિક ઇતિહાસ-માં ખૂબ જ અગત્યનું છે, અને વડના વૃક્ષ ઉપરાંત કેટલીક વસ્તુઓને એ નામ પરદેશીઓએ આપેલું છે એટલે એની નોંધ અહીં લેવી એ અગત્યનું છે

આપણે વેપારી વર્ગને ‘વાણિયા’ના સામાન્ય નામથી જાણીએ છીએ, અને એ શબ્દ રહ્યો જૂનો છે કેટલાક વિદેશી મુસાફરો હિંદમાં મુસ-માનોને મૂર (Moors) અને હિંદુઓને જેન્ટાઇલ્સ (Gentiles) કહે છે,^{૭૭} પરંતુ પશ્ચિમ હિંદમાં આવેલા મુસાફરો હિંદુઓને ધણે ભાગે વેપારીઓને મળીને જતા હોવાથી વાણિયા બનિયા કહે છે ૮૦ આ વાત જાણ સુધી પણ એટલે સુધી ચાલે છે કે પારસીઓ પોતે મૂજરાતી હોવા છતાં, બીજા મૂજરાતી હિંદુ-ઓના ગાઢ સપર્કમાં ન આવ્યા હોય તોપણ એમને બાનિયા કે વાન્યા કહે છે એટલે જે લોકો મૂજરાતની સામાજિક ગતિગતથી અનભિડ છ તેમને મન આપણા પ્રાંતના લોકો-કહેવાતી દયશી વર્ણો સિવાય-વાણિયા જ લાગે છે બગાળ-ખાસ કરીને કન્યાતામાં પહેલાના વખતમાં દાસોને અને પેદીના મુનીઓને બનિયા કહેતા હતા આખા બગાળમાં અનાજના વેપારીને પણ બનિયા કહેતા પહેલાના યુરોપિયન લેખકો પશ્ચિમ હિંદના હિંદુઓને સામાન્ય રીતે ‘બન્યા’ કહેતા એવા ધણા ઉદ્દેશો મળે છે ૮૧

વડ-‘બનિયન ટ્રી’

પરંતુ વેપારી સમાજનું આ નામ અન્ય વસ્તુઓમાં શી રીતે આવ્યું? વડને બનિયન ટ્રી કહે છે તે માટે એમ કહેવાય છે કે ઈરાની અખાત ઉપર એક ઝાડની નીચે હિંદુ વેપારીઓએ એક મંદિર બાંધેલું તેથી એ વૃક્ષને

૭૭ આચારવિચારમાં પોતાને બીજાથી જાણ્યા માની અવગ રહી બીજાના સંસર્ગથી પોતાને દુષિત માને એને જેન્ટાઇલ કહે છે

૮૦ અહીં ફેરિસ પોતે જ મૂજરાતને વાણિયાની ભૂમિ-land of Banians કહે છે એ પાછળ જોયું, બાસ્તિયા પણ બનિયા શબ્દ સોજમી સહીની રાસઆતમાં વાપરે છે.

૮૧ એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ૧૪મી આવૃત્તિ Banya શબ્દ

યુરોપિયનોએ પહેલું જ ‘બનિયન ટ્રી’ નામ આપ્યું. ૮૨ બીજે મત એવો છે કે વડનાં મોટાં ઝાડ મેળાઓ માટે યોગ્ય રચળ હોવાથી પ્રામગિક બજારો એવાં વૃક્ષો નીચે બરાતા. એ કારણથી એમાં વાણિયા બેગા થતા હોવાથી વડને “બનિયન” નામ આપાયું. યુરોપિયનો દિંદમાં સૌથી પહેલા પશ્ચિમ દિંદની આપણી ભૂમિ ઉપર આવ્યા અને એમના દેશમાં ન દેખાતું વડનું વિચિત્ર ઝાડ આ ભૂમિ ઉપર જોયું તેથી બનિયા-વાણિયાના દેશનું ખાસ વૃક્ષ ગણી કદાચ એ નામ આપ્યું છે. આમાંથી ગમે તે કારણ હોય છતાં એ નામ વાણિયા શબ્દ ઉપરથી પાશ્ચાત્યોએ આપેલું છે એટલું તો ચોક્કસ છે અને એ દષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ પણ છે.

બંડી-પાંજરાપોળ વગેરે

બીજી એક વાન ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે આપણે હાલમાં જોને દૂકી ખાંચતું ગંજીકરાક-કહીએ છીએ તેને માટે ‘બનિયન’ શબ્દ એન્ડ્રોસી ઇન્ડિયનો વાપરે છે. વિદેશી પાશ્ચાત્યોએ આપણી ભૂમિમાં આવી બડી કે કેડિયું પહેરતા હિંદુઓને જોયા હોય એટલે એવા પહેરવાના વસ્ત્રને બનિયન નામ આપ્યું હોય. ૮૩ એ માટે આપણામાં ‘બંડી’ શબ્દ પણ સ્પષ્ટ છે અને શબ્દશાસ્ત્રીઓએ એનું મૂળ જોવું જોઈએ. બીજું અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યમાં ખારવાઓને જે ખોરાક આપવામાં આવતો તેમાં અઠવાડિયામાં બે દિવસ માસ આપવામાં આવતું નહિ. હિંદુ વેપારીઓની લાગણી ખાતર આમ કરવામાં આવતું અને બે દિવસને Baniyas days-બનિયાના દિવસો-વાણિયાના દિવસો કહેતા. ૮૪ તે સાથે બીજી નોંધ લેવા લાયક એ વાત છે કે પાંજરાપોળને વિદેશી પાશ્ચાત્યો ‘બન્યાની ઇસ્પિતાલ-Baniyas Hospital’ મશ્કરીમાં કહેતા. ૮૫ આ બે છેલ્લા પ્રયોગો જૈન વેપારી વાણિયાઓને ઉદ્દેશીને હશે. જે કે ગૂજરાતનો વેપારી ગમે તે સંપ્રદાયનો હશે તોપણ અહિંસક જ છે. ખારખોસા વગેરે ખુસાફરાનાં વર્ણનો જોતાં એમાં હિંદુ બનિયાનું વર્ણન જૈનોના મામાબિંદુ રિવાજોને લાગુ પડે છે. આ બધું જોતાં વાણિયા-બનિયા Baniyas શબ્દ સામૂહિક દષ્ટિએ કેટલો મહત્ત્વનો છે તે સમજાશે.

૮૨: એ જ, બનિયા શબ્દ.

૮૪: એ જ, બનિયા શબ્દ.

૮૫: એ જ, બનિયા શબ્દ. એમાં animal Hospital ને ‘બનિયા હોસ્પિટલ’ કહે એમ લખે છે. એ જ પાંજરાપોળ.

પ્રકરણ આડવીસમું સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન

ઇતિહાસખાને એક ઠોકરાને મુઝફ્ફર નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો

સુલતાન અહમદ ત્રીજાને પણ કોઇ વારસ નહોતો, એટલે ઇતિહાસખાને એક નાનું કે નથુ નામના ઠોકરાને^૧ મહમદ ત્રીજાનો પુત્ર છે એવું સોગંદ બાંધને ઠહું અને એને મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો નામ આપીને દિ. સ. ૯૬૨માં ગૂજરાતની ગાદીએ બેસાડ્યો. સુલતાન નાની ઉંમરનો હતો એટલે એને નજરકંદ જેવો રાખીને પોતે રાજ્યની બધી સત્તા હાથમાં લીધી. ગત સુલતાન અહમદને ઇતિહાસખાને મારી નાંખ્યો હતો એટલે એનું આ કાર્ય પણ અમીરોને પર્મદ પડ્યું નહિ. જુઝારખાન અને ઉતુષખાન હજસી સિવાય બીજા અમીરો અંદરથી ઇતિહાસખાન સાથે નારાજ થયા.^૨ ગૂજરાતના ગિલ્લાઓના ફરીથી ભાગ પાડવાનો સમય આપ્યો. લડાઇઓ, ટંકા અને બખેડા ગયા સુલતાનના સમયમાં હતા તેનાથી પણ વધારે થયા. આ સુલતાનનો સમય સફેનશાહ અકબરની ગૂજરાત ઉપર સવારી અને ગૂજરાત મુઘલ આક્રાંચનો એક ભાગ બની ગયું તે બધી બીનાઓ સાથે મંકળાયેલો છે. ગૂજરાતના મોટા અમીરોમાં એકાદ અપવાદ મિવાય કોઈ પ્રતિભામંવળ અમીર

૧ : ફારસી ઇતિહાસગ્રંથો આ નામ જુદી જુદી જોડણીથી લખે છે. તબક્કાતે અકબરી (૫. ૩૬૭) નનું લખે છે. બીજા નકલમાં વનું લખે છે. તારીખે ગુજરાત નહુ લખે છે. એ ગ્રંથ એવી વાત પણ લખે છે કે એને પિતા ગેવાળ ખતિનો હતો અને માતાને મહમૂદ જનાનામાં રાખી હતી. તેનું કુંકરું તે નક્કી થતાં પહેલાં નથુનો જન્મ થયો, એટલે એ માત્ર સુલતાનના જનાનામાં જન્મ્યો. એટલું જ. તબક્કાત એની માતાનું નામ ભરિયા લખે છે અને એ સુલતાનના જનાનામાં હતી એમ પણ કહે છે. ફિરિસ્તા હખ્ખુ નામ આપી એ હખ્ખીનું ટુંકુ રૂપ છે એમ લખે છે. સિંદ્દરી કહે છે કે ઇતિહાસખાને પાક કુરાનના સોગંદ ખાઈ અમીરોને કહ્યું કે નથુની માને સુલતાનના મરણ વખતે દિવસ હતા, અને એણે પાલળથી આ ઠોકરાને જન્મ આપેલો. એ જ ઇતિહાસખાન પાલળથી ફરી ગયેલો કે નથુ કે નનું સુલતાન મહમૂદનો પુત્ર નથી. બધું ભેલું ઇતિહાસખાને કોઈ ગમે તેવાને ગાદીએ બેસાડી પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા રજવાડામાં ઘણી વાર બનતું તેમ આ ભત્તની ખટપટ કરેલી. ગૂજરાત સંસ્કૃતના છેલ્લા બે સુલતાનો અને ખાસ કરીને આ છેલ્લા સુલતાનનો વારસો રખત નથી.

૨ : મિરાતે સિંદ્દરી, સ. ભા. ૫. ૪૨૪

રહો નહોતો ઇતિહાસખાન મુખ્ય અમીર અને રાજ્યનો કુલમુખત્યાગ હતો છતાં હલકી વૃત્તિનો, હિંમત વિનાનો, ડરકણ અને ખટપટી હતો એટલે આ હેઠના સુલતાનના સમયમાં, અમરના રાજ્યની વ્યવસ્થા દૃઢ રીતે સ્થપાતા પહેલાં, દેશમાં શાંતિ રહી નહિ, લોકોને લશ્કરની દોડાદોડીથી પુષ્કળ ત્રાસ પડ્યો, વેપાર ઘટી ગયો આના વિષય મળેજોમાં શરૂઆતમાં અમીરો સાથે અને પછીથી વર્ગો મુઘી અકબર જેવા મોટા બાદશાહ સાથે મુઝફ્ફરે જે સામનો કર્યો તેનો યશ એ સુલતાનને આપવો કે ગૂજરાતના સોમને આપવો એ નક્કી કર્યું મુસ્કેન છે

આ સમયના ઇતિહાસ માટેની સામગ્રી

આ સમયને માટે મુસનમાન તવારીખોના જેવા અને જેટલા સાધનો મળી આવે છે તેટલા વિગતવાળા બીજા કોઈ સમય માટે મળના નથી અકબરે ગૂજરાતમાં જે બાગ બગીચો તે જોતા એના સમયની તવારીખોમાં પણ વિગતવાર વર્ણન મળી આવે છે આ વખતના બધા ઇતિહાસગ્રંથો લગભગ સમકાલીન હોવામાં આવે છે, છતાં વિગતોમાં એઓનામાં કાંઈ ને કાંઈ ફેર અને ગૂંચવાડો માલૂમ પડે છે મિરાતે સિકદરી, તખકાતે અકબરી, તારીખે ગૂજરાત, ઝફઝલાલેક, તારીખે ફિરિયા, મનતુખતુતવારીખ, અકબરનામા, એ બધા ગ્રંથો સમકાલીન છે એમાં ત્રણના લેખકોએ તો આ સમયના બનાવોમાં જાતે સક્રિય ભાગ લીધેનો છે એમાં સિકદરીના લેખક અને એના પિતાએ ગૂજરાતના ખાસ વતની તરીકે લીધેના ભાગને કારણે વિશ્વસનીય ગણાય એવું લખાણ કર્યું છે આમ છતાં એમણે નાની વિગતોને મોટું કે આપી કેટલીક ગૂંચવણ પણ ઊભી કરી છે અને એમની રીત પ્રમાણે સૈયદ મીરા અને સૈયદ હામીદના વર્ણનમાં ઝીણામાં ઝીણી વિગતો આપી છે એ જ પ્રમાણે ઝફઝલાલેકનો લેખક ઉતુષખાન હમસીની નોકરીને લીધે એ લોકોની વિગતો વધારે આપે છે અમરનામાં આશુમદજન અનકારમુક્ત ખુશા મતમાં તથાપ છે, અને બદાઉની મનતુખતુતવારીખ, તખકાત તથા અબુલ ફઝલમાંથી તારવણી કરે છે તખકાતે અકબરીનો લેખક ખાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ ગૂજરાતનો બક્ષી હોવાથી અને અકબરના સમયની મુઝફ્ફર માથેની લડાઈઓમાં પોતે ભાગ લીધેલો હોવાથી સ્પષ્ટ અને ગૂંચવણ વિનાનું લખાણ કરે છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે કે આ સમયમાં અમીરોની અને અકબરના લશ્કરની દોડાદોડીમાં સામાન્ય પ્રજાને તો ખૂબ સહન કરવું પડ્યું છે, તેથી

૩ આ પરિસ્થિતિ હોવાથી તખકાતે અકબરીના લખાણને ચોક્કસ ગણી ન્યા ઝીલ મધોમાંથી નોંધવા ચોક્કસ કે ફેરવાયું જણાય ત્યાં ઇસ્તેખ પરી અર્દી લખાણ કર્યું છે

હિંદુ પ્રજાની કોઈ ખામ નોંધ પ્રાપ્ત થતી નથી. હિંદુઓએ પ્રવૃત્તિઓ ચંક્રાચીને સમયને અનુકૂળ રહી જેના દ્વારે કંડો તેો નમસ્કાર કરીને જીવન ગાળ્યું છે એવું અમલમાં છે.

ગુજરાતના ફરી પડેલા ભાગલા

હવે ઇતિહાસખાનના હાથમાં મધ્યસ્થ મરકારની બંધી મત્તા મુખ્ય વંદરના જેવી આનુ રહી અને એણે મસનદે આસીને ખિતાન ધાગ્યું કર્યું. આમ છતાં બધા અમીરોએ ગુજરાતની ફરી વહેંચણી કરી એમાં ઇતિહાસખાનની અવોપરી સત્તા તે માન નામની જ હતી. ઉત્તર ગુજરાતનો પાટણ અને કડીનો વિભાગ રોરખાન અને મુઆખાન કુલાદીએ સીધો ગંધન પુર ચરાદ મુજપુર બાજુનો ભાગ ફતેહખાન બન્યો અને મધ્યે ઇતિહાસખાનની પોતાની પાસે માબરમતી અને મહીની વચ્ચેનો ભાગ રહ્યો એમાંથી એને બીજા કંડલાક ગુજરાતી અમીરોને થોડા ભાગ આપવા પડ્યા. ધોળકા તથા ધધુકા સૈયદ દામીદ છુખારીને મળ્યા. બરુચ, સુરત, નાદોદ, ચાપાનેર એ બધો ભાગ ઈમાદઉલ્મુકા પુત્ર ચગીઝખાન પામે આનુ રહ્યો. એમાં ચગીઝખાનના બનેલી રુસ્તમખાને^૧ બરુચ પોતાની પામે રાખ્યું. સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ અમીનખાન ધોરી પાસે રહ્યો અને એ અમીર ગુજરાતી અમીરોની ખટપટથી અલગ રહેવા લાગ્યો. આ બધા અમીરો પોતપોતાની દલમાં સ્વતંત્ર જેવા જ હતા. અમદાવાદમાં ઇતિહાસખાનના હાથમાં નજરોડી જેવો સુતતાન મુઝફ્ફર ખાન નામનો બાદશાહ હતો. આ પ્રમાણે ગત સુતતાનના સમય માં ગુજરાતની જે ફુર્દશ આનુ થઈ હતી તે હવે વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થઈ

ઇતિહાસખાન અને કુલાદીઓ વચ્ચે લડાઈ

હવે નાના નાના ઝગડાઓ કરી આ બધા અમીરોએ લડાઈઓ કરવા માઠી એનું વિરતૂત અને વિગતવાર વર્ણન સિફદરી વગેરે તવારીખોમાં આપેલું છે એ બધું કટાણાબરેલું છે અને ઉપયોગી પણ નથી, તેથી એની વિગત માં અહીં ન જીતરતા મુખ્ય બનાવોની નોંધ લઈશું. પાટણના કુલાદી અફ

૪ તખ્તગી અફઝરી ૫ ૩૬૮, ૪૦૨ આ ઉપરાંત ખાસ તખ્તગીતમાં મળે છે

૫ એ જ, ૫ ૩૬૮ સૌરાષ્ટ્રમાં તખ્તગી અમીનખાન ધોરી લખે છે. બધારે સિફદરી તાતારખાન ધોરી લખે છે

૬ એ જ ૫ ૩૬૮ આ રુસ્તમખાનની બાબતમાં ગોઠાયેલા છે. શ્રી કામિ એને ચગીઝખાનનો પુત્ર કહે છે, પણ તેનો આધાર આપ્યો નથી. અરબી ઇતિહાસમાં લખાણ ગૂંચવણવાળું છે. તખ્તગી ઉપર મુજબ સમય લખે છે એ વધારામાં લખે છે કે એ કંડક સ્વભાવનો હતો અને કદી હંસતો નહોતો, મરકારીને ધિક્કારતો. (અરબી ઇતિહાસ)

ધાનો અને રાધનપુરના ફતહખાન બનુચ વચ્ચે ઝગડો શરૂ થયો. ફતહખાને આ બાગત ઇતિમાદખાનને ફરિયાદ કરી, એટલે એ મોટું લશ્કર લઈ પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો. અફઘાનો પાટણના કિલ્લામાં રહી લડવા લાગ્યા અને શેરખાને મુલોદ માટે ઠહેણ મોકલ્યું, પણ ઇતિમાદખાને એ કબૂલ રાખ્યું નહિ એટલે પાટણના ઘેરાબેલા લશ્કરમાંથી કેટલાક અફઘાનો મરણિયા થઈ નીકળ્યા અને નેમની પાછળ શેરખાન મુસાખાન પણ ને લશ્કર હતું તે લઇને નીકળ્યા એ સોફાએ અમદાવાદના મોટા લશ્કર ઉપર ભેરફાડ હુમલો કરવાથી ઇતિમાદખાન પાછો ફરીને અમદાવાદ ગયો. ૭ એ પછી હાજીખાન નામનો ખાલુસ ઇતિમાદખાનની નોકરીમાં હતો તેની કડી પરમણામાં જાગીર હતી તે માટે ફરી જાયા મન થતા હાજીખાન કુલાદીઓ સાથે જોડાયો અને એ સોફાએ લડાઈ માટે હિંચવાસ કરવા માડી, ઇતિમાદખાન ફરીથી તૈયારી કરી લશ્કર લઈ આવ્યો. જોડાણ પાસે નડાઈ થઈ એમાં એ હાથો એટલે ભરૂચ ચગીઝખાન પાસે જઈને એની મદદ માગી બધા જોડાણ પાસે ફરી મળ્યા અને વણી વાટાઘાટને બાદે મધિ થઈ એમાં ઇતિમાદખાને હાજીખાનની મગીઝ આપી દીધી.^૮

ચગીઝખાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ અને હાર

દક્ષિણ ગૂજરાત ઉપર સત્તા ભોગવતા ચગીઝખાનને હવે ગૂજરાતમાં સર્વોપરી ચવાની ઇચ્છા થઈ એણે ઇતિમાદખાન સાથે પત્ર-વ્યવહાર કર્યો એમાં સુલતાન મુઝફ્ફરને સુલતાન મહમૂદના પુત્ર તરીકે નામનો ગાદીએ બેસાડી તમે તેની પાછળ જ આવસને એસો છો, તમે તથા ગૂજરાતના બધા અમીરો સરખા હોઈ તમારે પણ સુલતાનને નમવું જોઈએ, વગેરે વચ્ચે લખ્યા ઇતિમાદખાને એનો હિત આપ્યો કે સુલતાનને અમીરોની સામે સોગંદ ખાઇને મેં ગાદીએ બેસાડ્યો છે એ વખતે તમે તો માત્ર બાગક હતા તમારો પિતા ઇમાદજી મુલક હયાત હોત તો આ વાત જાણતા હોત અને મજલીસમાં સુલતાન સાથે કયા બેસવું એની પણ સાક્ષી પૂરત સુલતાન આવણા બધાનો માદશાહ છે એટલે તમારે એની નોકરીમાં તાબે રહેવું જોઈએ. ૯ પાટણ શેરખાન કુલાદીને આ પત્રવ્યવહારની ખબર પડતાં એણે ચગીઝખાનને સંદેશ મોકલ્યો કે મસનદે આવી ઇતિમાદખાન

૭ એ જ, પૃ ૩૮૮ ૪૦૦, સિફદરી, સુ ભા ૫ ૪૨૪ ૨૫

૮ એ જ, પૃ ૪૦૦, સિફદરી, પૃ ૪૨૭ ૨૮ અને ત્રણેમાં વિગતોમાં થોડો ફેર છે, પણ તે નોંધપાત્ર નથી

૯ એ જ, પૃ ૪૦૦ ૪૦૧

માથે વેગ બાધવાની ઉત્તરમ તમારે ન કરી જોઈએ શેરખાન અને ચગીઝ ખાન વચ્ચે થોડા મમથથી સારો મંબળ બધાયો હતો બધાની અંદરખાનેથી ઇતિમાદખાનને ઉખેડી નાખવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ ઇતિમાદખાનની રાજ દારી કુનેદ અને અમીરોને એકઠીન આમે લડાવવાની નીતિથી પરિસ્થિતિ લખાતી હતી ચગીઝખાન ધીર પુરુષ હતો, અને રાજખખપટમા બહુ નિખ્યાત નહોતો, એ વાતનો લાભ ઇતિમાદખાને લીધો ચગીઝખાને વડોદરા આવીને ઇતિમાદખાનને નખ્યુ કે મારી જાગીર પૂરતી નથી અને એમા વધારો થવો જોઈએ ઇતિમાદખાને ઉત્તરમા મારી લાપામા લખી જાણ્યુ પુ કે છુરદાનપુ તથા નદરમાર મૂગથી મૂજરાતના ભાગ હતલ ખાનદેશના સુનતાને એ ભાગ ખાનમા કયો છે તે આપણે પાછા મેળવવા જોઈએ એટલે જો તમે એ છૂતી લેશો તો તમારી જાગીરમા એટલો વધારો થશે ચગીઝ ખાનો આવી વાત કરવામા ઇતિમાદખાનની દાનત સારી નહોતી અને જેમતેમ કરી એને દુર કરવો હતો, અને જો ખાનદેશ સાથેની લડાઈમા હારે તો એક રાત્ર એાઠો થાય એમ એ સમજતો હતો ભોગો ચગીઝખાન આ કાનાદાવા ન મમજો અને ડેતરાયો, ભરૂચથી મોઢુ લસકર લઈ એ દક્ષિણ તરફ બેપકચો અને ન રખારનો કમળે લીધો, પણ એટલેથી સંતો ન પામતા એણે પાવનેર ઉપર ચડાઈ કરી એમા મીરા મુનારકયાદના પુત્ર મીરા મુહમ્મદશાહ સાથે મોની વડાઈ થઈ એમા ચગીઝખાન હારી ગયો એના લસકર તથા સરખમની ખુવારી પણ જારે થઈ ઇતિમાદખાનનો હેતુ આ રીતે સફળ થયો ચગીઝખાન ભરૂચ તરફ નામી ગયો ૧૦

ઇતિમાદખાનને નસાડી ચમીઝખાને મૂજરાતની સત્તા લીધી (૧૫૧૧)

ઉપર જોયુ તેમ મૂજરાતમા અફધાનો તુકો (રખીઓ) અને લ સ્ત્રીઓ વગેરે પરદેશીઓ જોગમા આવ્યા હતા એમા હવે એક નવું તત્વ ઉમેરાયુ ઉત્તર હિંદમા અકબર બાદશાહની સામે જળવો કરી એના સગાઓ—મિર જાઓ મૂજગાતમા નાસી આવ્યા આ વખતે મૂજરાતમા રાતાવરણ જ એવુ હતુ કે જો જોર કરીને આગળ પડે તેને જો જોઈએ તે મળતું ઉત્તર મૂજ ગાતમા અફધાન કુનાદીઓ સાથે એમને હાવ્યુ નહિ એટલે ત્યાંથી એ સોડો

૧૦ તબકાતે અકબરી ૫ ૪૦૦ ૪૦૩ આ ભવના બને વચ્ચે સદેશ તબકાતમા આપેલા ૮ સિંદરીમા બહુ ફેર છે ચગીઝખાન જહાંગર છતાં આ લડાઈમા બહુ રચનામા હાથો હોય એમ લાગે છે ઇતિમાદખાન ૫ સેધી એણે મદદની આશા રાખી હશે પણ એમા એ ઉદરાયો હોવાથી કાઈ વળ્યુ નહોતુ તબકાત તો લખે છે કે લસકર અને સરખમ મૂખીને ચમીઝખાન ભરૂચ આહવો ગયો પણ એ અતિશયોગિનિ હશે

ધોળામા સૈયદ હામીદ પાસે આવ્યા એ પછી ચગીઝખાને એમને બોલાવ્યા એટલે ભરત્ય જાહેને રજા ૧૧ મિરઝાઓની સલામ આવી મળવાથી ચગીઝખાનના મનમા ઇતિમાદખાનને હુખેડી નાખવાની ઇચ્છા ફરી જન્મી પાવનેઝ આગળ ખાનદેશના સુનતાને એની જે દુર્દશા કરી હતી એમા ઇતિમાદખાનનો હાથ હતો એ વાત દેવે એના જાણુવામા આવી હતી, એટલે એણે ઇતિમાદખાનને મદદેશો મોકલ્યો. > "ખાનદેશના યુદ્ધમા તમે મને મદદ ન મોકલી તેથી હાજ થઈ દેવે સુનતાને નમન કરવા દુ અમદાવાદ આવુ છુ એ વખતે બન્નેના લસ્કરો જગા થાય તો ઝડપે થઈ જાય માટે તમે તમારી જાગીરમા જશો સુલતાન પણ એથી પોતાના માપદાદાના રાજ્ય ઉપર ચલતરાતથી અમન કરી શકશે ચગીઝખાન મહમૂદખાન પાસે પોતાના લસ્કર માથે આનીને પડ્યો હતો આ બાબુથી ઇતિમાદખાન લસ્કર લઇને સુનતાન સુલશ્શરને રાજજત સાથે આગળ કરીને લડવા નીકળ્યો એણે વટવા આગળ પહોંચા નાખ્યો અને પછી ખારી નહીને કાઢે લડત જોઈ યુ ચગીઝખાન મહમૂદખાનથી આવી પડેલ્યો કેટલીક નાની મોટી લડાઈઓ થઈ એમા ચગીઝખાનનો વિજય થયો ઇતિમાદખાન સુનતાન સુલશ્શરને માથે લઈ મોડાસા થઈ કુમરપુર તરફ નાસી ગયો મિરઝા એએ આ વખતે ચગીઝખાનને ખારી મદદ કરી હતી ૧૨ ઇતિમાદખાને આ વખતે અકબરને જૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા નમ્હુ

ચગીઝખાન મૂજરાતના રાજ્યામને

વિજયી ચગીઝખાને દેવે અમદાવાદમા પ્રવેશ કર્યો ઇતિમાદખાનના મહેલમા મુખમ રાખીને એ રાજમહેલમા સુલતાનના તખ્ત ઉપર બેઠો ૧૩

- ૧૧ એ જ, પૃ ૪૦૩ ચગીઝખાને મિરઝાઓને ભરત્ય પાસે જાગિ આપી
- ૧૨ એ જ, પૃ ૪૦૩ ૪૦૪ તખ્તકાતમા જીઝારખાન વગેરે હાજરીઆ સુક્ર કરને લઈ અમદાવાદ ત્રથા અને પછી એ ઇતિમાદખાન પાસે ગયા એમ લખે છે સિન્દરી (૫ ૪૩૧) ઇતિમાદખાન સુલશ્શરને લઈને મોડાસા ગયો એમ લખે છે સિન્દરી શુ લા ૫ ૪૨૮ ૩૧મા આ લડાઈનુ બહુ વિગતથી વર્ણન આપ્યુ છે તેમા તખ્તકાત કરતા થોડો ફેર પણ છે સૈયદ હામીદ જુખારી ચગીઝખાનની સામે હતા એમ એ લખે છે વર્ણનમા ઇતિમાદખાન હાર્યો અને ચગીઝખાન જીત્યો એમ કબ્જા કરવા છતાં એક નાની લડાઈ મા સૈયદ હામીદે ચગીઝખાનને હરાવ્યો એમ પણ લખે છે એ છતાં પહેલાં લસ્કરનુ કોઈ નાનુ હમકહુ હેલુ એઇએ સૈયદની બહાદુરીનુ વર્ણન પણ વિગતથી કરે છે ફિરિસ્તા ઇતિમાદખાન તરફથી સુધી આવેલો અને ડરીને પાછો ગયો એમ લખે છે
- ૧૩ તખ્તકાતે અકબરી ૫ ૪૦૫ એમા ઇતિમાદખાનના મહેલમા રહ્યો એમ લખે છે, મ્યારે સિન્દરી શુ ભા ૫ ૪૩૨મા સુલતાનના તખ્ત પર બેઠો એમ લખે છે એ પોતાના ઘરમા નથી રહ્યો એ સ્પષ્ટ છે

આ વખતે ઉત્તર ગૂજરાતના ગેરખાન મિવાય બધા અમીરોએ એને નમન કરી એની સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો એણે પોતાના માણસોને ઉત્તર મહિસો આપી ગેરખાન ચગીઝખાન સાથે વાઘો ઉઠાવી અમદાવાદની આમવાસનો મુસલ સુલતાનની ખાનગી મિલખતમાં ગણાતો હતો તે પડાવી ન લેવો જોઈએ એમ કહેવડાવી લશ્કર સાથે પાટણથી કડી આ યો ચગીઝખાનને એ સમયે ગેરખાન સાથે વેર કરવું ઠીક ન લાગવાથી મંદિ કરી અને છેડ સાબરમતીના ઉત્તર કિનારાનો ભાગ ગેરખાનને આપ્યો આમ મવાથી અમદાવાદ શહેરના હમખાનપુર ખાનપુર વગેરે મામા કાઠાના પરા ગેરખાનના તાબા નીચે આવ્યા ૧૪ મિરઝાઓએ ચગીઝખાનને ઇતિમાદખાનને હરાવી અમદાવાદ તારે કરનામાં મારી સહાય કરી હતી અને એના મનામાં ભરત્વ તરફનો દુશ્મન પ્રદેશ એણે એમને આપ્યો હતો તે હવે મિરઝાએને ઓઠો પડવા લાગ્યો અને અમતોપના બીજ રોપાયા કેળાક ખરખરી અને લડાઈ કરાવવામાં સ્વાર્થ માધનારા લોકો મિરઝાઓ પાસે ભેગા થતા ગયા આ સમાચાર ચગીઝખાનને મળ્યા ત્યારે એણે એમની સાથે લશ્કર મોકલ્યું આ લશ્કરમાં ધણા દુશ્મનો અને ગૂજરાતીઓ હતા મિરઝાઓએ આ લશ્કર માધણને મારી નાખ્યા અને કેટલાકને પકડ્યા, પણ કેવો ગૂજરાતમાં ગેરવાને બદલે એ લોકો ખાનદેશ તરફ ચાલ્યા ગયા ૧૫ એ પછી એમની હકીકત અકબરની ચકાઈ માથે સમઘ ધરાવતી હોવાથી એ વખતે વર્ણન કરીશું

ખાનદેશના મુલતાનની ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ અને ચગીઝખાને એને હરાવ્યો

મિરઝાઓના દક્ષિણ તરફ જતા પહેલા ચગીઝખાનને એમણે કરેલી મદદનો મામાન્ય ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ ખાનદેશનો મીરા મુહમ્મદશાહ ચગીઝખાન ઉપર પહેલા મેળવેની જીતથી અને ઇતિમાદખાને એને ચગીઝખાન સાથે ઉરકેરવાથી ગૂજરાત જીતવાની આશાએ અમદાવાદ ઉપર ચડી આ યો ૧૬ મોટું લશ્કર નહ એણે વડોદરા રોકાઈ મહી ઓગમી અમદાવાદ

૧૪ આ મોઘ વખતમાં છે (૫ ૪૦૫) ચગીઝખાને અકબરનો સાથ લે નતની મુલેહ કરી તે વિચિત્ર સાથે છે કદાચ બધાને સંતુ બનાવવાની એની ઇચ્છા નહિ હોય આ પરાઓમાં કાલુપુરનું નામ પણ છે તે ખાનપુર જેમ નદી પાર નથી એ નવાઈ જેવું છે ૧૫ એ જ, ૫ ૪૦૫ ૬ મિરઝાઓના મુસલ સેનિકો કેળવાયેલા અને દંભવવાળા હતા પણ થોડા હતા તેથી દક્ષિણ તરફ ગયા

૧૬ એ જ, ૫ ૪૦૫ સિંદરી ત્રી આ ૫ ૪૩૫ વખતમાં આ વલન બદુ દંડમાં છે સિંદરીમાં જરા વધારે વિગત છે

નજીક જેલણપુર ગામ આગળ આવી પડાન નાખ્યો. ચગીઝખાને આ વખતે ઇતિમાદખાનને લખ્યું કે જહારનો માણસ આપણી જન્મજૂમિ ઉપર ચડી આવ્યો છે એટલે મારી શૂલો માફ કરી આપ મદદ આવે! આ સદેશો નહ એણે સૈયદ હામીદ જુખારીને મોકલ્યા હતા. મીરા મુહમ્મદશાહે ઇતિમાદખાનને મદેશો મોકલ્યાં કે આ મુલકમા હું આપને મદદ કરવા આવ્યો છું, એટલે આપણે ભેગા થઈ ચગીઝખાનને ટાલીએ ખટપટી ઇતિમાદખાન મૂલતાયો. એણે જાનેને કડેવડાવ્યું કે હું આવું છું ૧૭ મોડામાથી નીકળી એ મામુદાયાદ સુધી આવ્યો. આ વખતે જેરખાન ઉત્તર મૂલરાતમાથી મીરા મુહમ્મદશાહને આવીને મળે છે એવો દેખાવ કરી ચગીઝખાનને મળ્યો. ૧૮ ચગીઝખાને આ બધા લશ્કર અને મિર્જાઓની મદાયથી મીરા મુહમ્મદશાહને સખ્ત હાર આપી લડાઈનો મરજમ છોડી એ પાછો ખાનદેશ નાસી ગયો. આ વખતે ચગીઝખાનના નશ્કરમા રજપૂતો અને કોળીઓ પણ સારા પ્રમાણમા હતા. મીરા મુહમ્મદશાહની હારના સમાચારથી ઇતિમાદખાન મુહમ્મદરને વર્ષ પાછો કુગરપુર તરફ ચાલ્યો ગયો.

ચગીઝખાનનો ન્યાય અને વ્યવસ્થા (ઈ સ. ૧૫૧૭)

ચગીઝખાને આ પ્રમાણે શત્રુઓને દૂર કરી મૂલરાતના પાટનગર અમદાવાદમા બાદશાહી ઠાઠથી રાજ્ય કરવા માડ્યું. એણે વહીવટ અને વ્યવસ્થા એવી તો ઉત્તમ રીતે કરી કે લોકો સુખી થયા અને જૂના સુલતાનોનો સારો વખત યાદ કરવા નાગના ન્યાય સારી રીતે થવા લાગ્યો. અને કોઈ કોઈના ઉપર જુદામુજરી શકવું નહિ ચગીઝખાન સુલતાનના ગુલામનો પુત્ર હતો પણ એના મુખ ઉપર નાદશાહી નૂ દેખાતું હતું એક વખત એક મિર્જા અમીરનો એક દરવારી એક ગરીબ માણસની છોકરીને ઉપાડી ગયો હતો. ચગીઝખાને મિર્જાની ધણી સિપારસ છતાં એ મુલકને ફાંસીએ ચડાવ્યો. એણે મિર્જાને સારા શબ્દોમા કહ્યું : આજે લાગવગથી એકને છોડી મૂકીએ તો કાલે બીજાને છોડવો પડે. આપ બીજું કાંઈ પણ કહો તે કદુ પણ ન્યાયની માન્યતા જો આવું થાય તો પરમેશ્વરના બોકોને છત્રવું મુશ્કેલ થઈ પડે, માટે આ બાબતમા મને માફ કરો ૧૯ એ ઘણી લશ્કરના કોષ પણ

૧૭ સિન્દરી, ગુ લા પૃ ૪૩૫ ઇતિમાદખાનનો ખરો સ્વભાવ આ બીજા બાબત કરે છે

૧૮ એ જ, પૃ ૪૩૫ ૩૬ તબકાતમા તો મિર્જાઓની મદદની વાત માત્ર છે, જેરખાન અને ઇતિમાદખાનનું નામ નથી સિન્દરી પણ મિર્જા શરફુદ્દીન હુસેનની તીરદાઝની ટુકડીની મદદની નોંધ કરે છે ચગીઝખાનના લશ્કરમા રજપૂતો અને કોળીઓ હતા એમ સિંહ દરી લખે છે તે ગ્રંથ પાત્ર છે

૧૯ સિન્દરી, ગુ લા પૃ ૪૩૨

માન્યુસે કોઇના ઉપર શુભ કયો નહિ, એક વખત એ સરકર માં કાંકરિયા તળાવ પાસે પડ્યો હતો ત્યારે આલપાસ જુવારનાં ખેતરો દનાં. એનો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઇ સૈનિકનો ઘોડો ખેતરમાંથી એક માટો પળુ ઝડી નહિ. ભરાતે મિહંદરીનો લેખક કહે છે કે આ દેખાવ મેં પોતે નજરે જોયો હતો. ૨૦

મિહંદરીનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાન, એનો મળતાવટો સ્વભાવ મિહંદરીનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાન યોગકાળી સૈયદ મીરાં અને સૈયદ દામીદને માનથી અમદાવાદ જોવાની લાખે. લેખકના પિતા મિયાં મંજુ ઇતિમાદખાનના દોગ્ત હતા તેથી માથે ગયા નહિ, પણ લેખકના ભાઈ ગેખ યસુફ જે કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા તે સાથે ગયા અને ચંગીઝખાનને ખુશ કર્યો. ખાને મિયાં મંજુ કેમ નથી આવ્યા એમ પૂછતાં તળિયત સારી નથી એવું ગેખ યસુફે કહ્યું. આ માંભળીને ઇતિમાદખાનની મૈત્રીને ઉદ્દેશી ખાને મિયાં મંજુની મરકરી કરતાં કહ્યું કે “એમને કદાચ પાલનું પાણી લાગ્યું હશે”, ૨૧ શેખ યસુફે ઉત્તર દીધો કે પાલનું પાણી મદનું ન હોવાથી ઇતિમાદખાનની સાથે એના પિતા નહોતા ગયા અને મારે પોતાને જુલુ પકડ્યું હતું. પાલનું પાણી ગૂજરાતીઓને સદનું નથી અને હારીને નામેના અમીરો પાલના જંગલમાં જતા રહે છે એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે તેના ઉદ્દેશો પાછળ જોઈ ગયા છીએ. ચંગીઝખાનની આ મરકરી માંભળી સૈયદ મીરાં જુખારીએ મિયાં મંજુને શિખામણ આપી કે આજના મંજોગો જોતાં તમારે ચંગીઝખાનને મળવું જોઈએ. એ ઉપરથી સૈયદ સાથે મંજુ ખાનને મળવા આવ્યા અને ખાને એમનો સારો મતકાર કરી ખાણું આપ્યું. ખાણામાં ઘણા અથાણાં કરેલાં હતાં અને મિયાં મંજુને અથાણાં ખૂબ ભાવે છે એવું હાથઉદ્દમુદ્કે ચંગીઝખાનને કહ્યું, પરંતુ મંજુ ખટાણને બિલકુલ અડકતા નહિ એ વાત ન કહી. ખાને આગ્રહ કરી કરીને પોતાના હાથથી મંજુને અથાણા મૂકવા માંડ્યાં ને આગ્રહથી ખવડાવ્યા. જ્યારે ખટાણની જાળીની ખજર ખાનને પડી ત્યારે એણે પસ્તાવો કર્યો અને પહેલી વાત કેમ ન કરી એમ રાત્રીઉદ્દમુદ્કને કહ્યું. મિયાં મંજુએ કહ્યું કે આ ખટાણ મને કાયદો કરશે, કારણ કે તે મિત્રના માથે અપાર્જ છે. એમ કહી એ કવિના

૨૦: સિહંદરી, જુ. ભા. ૫. ૪૩૨-૩૩

૨૧: એ.જ., પૃ. ૪૩૬-૪૪. પાલનાં જંગલોમાં પાણી મરીર જંગલો છે એવી ગૂજરાતના બહુ માન્યતા હતી, હાલમાં જેવી સૈનિકો વ્યાસ માટે કહેવાય છે. પાલ એ રાજ-પીપળાના જંગલો અને છેક ગોમરાની બાલુમા અને પાવાગઢની પાછળનાં જંગલોને માટે વડનું નામ છે એમ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં લખ્યું છે.

મોટા "મિત્રોના હાથથી જે અગ્નિ પ્રદીપ કરવામાં આવે છે તે મિત્રો માટે અપ્રાદિભના (અવર્ગના) ભાગમાં પવટાર્ધ ભય છે ચગીઝખાન ખરેખર ઉદાર સ્વભાવનો મૃદુ સ્વ હતો તે આ કવિતાથી એટલો ખુશ થયો કે ગળે સારા મિત્રો થઈ ગયા ૨૦

ચગીઝખાનની ઉદારતા અને એનો વાલિયો વજીર

ચગીઝખાનની ઉદારતાના વખાણ તવારીખોએ ખૂબ કર્યા છે એણે મૂળગત ઉપર મહુ ટૂંકા મગય માટે મત્તા ભોગરી, પરંતુ એનો એટલો મમય મૂળરાતના આત્મિક ઇતિહાસ માટે નોંધપાત્ર કદી રાખાય એવો છે. એ એક ઘુસ્સે પસંદગી હતો અને મુવાબમાંથી એનો પિતા ગ્રેમી પાયરી ઉપર ચડ્યો હતો, પરંતુ એના ન્યાયી અમલમાં પડેનાના અનેક ઝગડા અને લડાઈઓની દેશદોડીથી કટાક્ષેલી પ્રજા મુખી થઈ એની ઉદારતા કહેવત જેવી થઈ ગઈ હતી અને એને હાતીમતાઈ આવે મગખાનાય છે ૨૩ અલગ પાસેથી નામીને આવેલો અબ્દુલ્લાખાન ઔરંગ એને શરણે આવ્યો હતો ૨૪ ચગીઝખાને એને મિત્રી માલથી ભરેલા પોતાના બે વહાણો મદદમાં આવ્યા હતા તે બેટ આવ્યા એનો એક વાલિયો વજીર હતો એને આ નેહને કાગી આવ્યું એણે ખાનને કહ્યું કે "ખાનજી, આપે જો વહાણોના માલ ઉપર એક વાર નજર કરી હોત તો આપ મારી નોકરીની કદર કરી શકત" ખાને એને ઉત્તર દીધો કે "ધારો કે એ વહાણો ચતુર્થ અશરફીઓથી ભરેલા આના હોત તોપણ શું? વહાણો બદરમાં આવ્યા ત્યાંથી જ તમારી નોકરીની કદર થઈ છે" ૨૫ મૂળગતમાં ઘણા મુસનમાન અમીરોના વહીવટદારો

૨૨ સિંદરી, જુ લા પૃ ૪૩૩ ૩૫ ફીકિલ્લુકે આવી ખેરી વાત કરી અને ચગીઝખાને તેને હાથ આપે ત્યારે મિયા મહુ એટલું જ બોલ્યો કે મલીકનુ તો એ કામ જ છે એટલે કે ખેટું બાલવાનું કામ છે ચગીઝખાન અને સિંદરીના પિતા મહુનો આ સબધી તથા બનેલા સંબંધ બચાવ કરવું અને અચાણને નિમિત્ત બનાવવું આ બધું સાર્વજિક દષ્ટિએ નોંધપાત્ર ન હોય

૨૭ બદીની, મનતુખલ્લતવારીખ લા ૨ (Lowenનો તરજુમો) પૃ ૬૭ ૬૮ બદીની ઉપર નાણે એમ કહી છબ ઉપર સત્તા ધરાવતા એક શાહ આગીફ સફવી હુસેની ખૂબ પૈસા ધરતો એમ લખે છે તે પૈસો એણે ચગીઝખાન પાસેથી મેળવેલો અને એના ઉપર ખાનના કાપસિકા હતા એમ લખે છે

૨૪ સિંદરી ઔરુંગ લખે છે ત્યારે વળકાત અને બદીની ઉજ્જે લખે છે એ ખડુ કાગીજ, કારણ કે અબ્દુલ્લાખાન અકબર પાસેથી નામીને આવેલો હતો અરબી ઇતિહાસ પણ ઉજ્જે લખે છે

૨૫ સિંદરી, જુ લા પૃ ૪૩૨

હિંદુઓ-ખાસ કરીને વાણિયા-હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે અમીરો ખાસ કરીને રાજદારી અને વસ્કરી સ્વભાવના હતા અને એ કાર્યમાં રત રહેતા, એટલે એમની નાણાકીય વ્યવસ્થા એવા માટે હિંદુ વહીવટદારો વિના ચાલતું નહિ અહીં ચગીઝખાન જેવા વસ્કરી સ્વભાવના અમીરોને એના વાણિયા વજીરે સમુદ્રના આપાત નિકાશના વેપારમાં પણ ચોક્કસ હતો એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્વની રાત ગણાય આ વિષય આગળ આંસ્કૃતિક પ્રકરણમાં ચર્ચાશુ ચગીઝખાનના આ વાણિયા વજીરનું નામ સુલ્ત હુસૈન ખાનની ઉદારતાના બીજા દાખવા પણ નોંધાયેલા છે જેનો વિસ્તાર ડરવાની જરૂર નથી ખાન મવિઓનો, કલામરનો અને વિંદાનોનો પણ આશ્રયદાતા હતો માળવાનો સુપ્રસિદ્ધ રાજવી અને હિંદનો વિખ્યાત મગીતશાસ્ત્રી, રૂપમતી જેવી મુગ અને સ્વતંત્રતા રાણીનો પતિ, માર્ગદર્શક માળનામાથી એક નરના લગ્નરથી નાસી મૂજરાતમાં આવ્યો હતો એને પણ ચગીઝખાને આશ્રય આપ્યો હતો ૨૬

શુઝારખાન હબસીએ કરેલું ચગીઝખાનનું ખૂન

આમ થોરા મમય જાણે શાંતિ અને વ્યવસ્થાનો અમલ ગુજરાતમાં આવ્યો હોય એમ પ્રજાને રાગુ હતીમાદખાન અને શુઝારખાન તથા હિલુખ ખાન હબસી વચ્ચે સુલતાન સુલ્તનની ખર્ચને લગતી કાંપી ચર્ચા ચાલી રહી હતી ચગીઝખાને એ બન્ને હબસી અમીરોને અમદાવાદ મેનાવી સારો સત્કાર કર્યો એણે એમની સાથે સાચા મનથી મિત્રી બાંધવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો હતો એ પ્રમાણે અમદાવાદમાં કાકરિયા પાસેના ૨૭ બાગમાં નન્ને વચ્ચે અર્ચાઓ ઘર્ષ અને મધા આખર સુલતાન મહમૂદના શુભાશો હતા માટે મરખા ફરમાનના હતા એવી વાતચીત થઈ ચગીઝખાને માનપૂર્વક એ વાત કહ્યું રાખી ૨૮ એવામાં બીજલીખાન નામનો એક હાસી ચગીઝ ખાનનો શુભાશ હતો તેને એણે અમીર બનાવી ખજાત બદર જાગીરમાં આપેલું પરંતુ એની માએ એ વાતનો વિરોધ દવાથી પાછું લઈ લીધું આ કારણ

૨૬ એ જ, પૃ ૪૩૧ ૩૨

૨૭ તબક્કાતે અકબરી પૃ ૪૦૭ સિક્કદરી શુ બા પૃ ૪૩૬ ૩૭ આ બન્ને લેખકોના આ બાબતના વર્ણનમાં કાઈને કાઈ ફેર દેખાય છે અહીં આ બંધાના મેળાપનું સ્થાન તબક્કાત મોકરિયા પાસે મહમૂદ સુલતાનનો બાગ લખે છે તે ઘટામહત્વના મહેલને લખેલો બાગ હોવાનો જ સંભવ છે સિક્કદરી લખે છે કે ઇતિમાદખાન સિવાય મૂજરાત ના બધા અમીરો અને મિરજાઓ ચગીઝખાનને તાબે થયા

૨૮ તબક્કાત, પૃ ૪૦૭

થી મુસો થયેલા બીજવીખાન દમસીએ ઉતુવખાન અને જુઝારખાન હા
 સીને ચડાવ્યા અને પહેલા ચગીઝખાને એમના જે અપમાનો કરેલા તેની
 યાદ આપી એણે એ બન્નેને એવી વાત કરી કે ચગીઝખાનનો ધગદો ચોધાન
 ખેલવાને બહાને તમને બન્નેને બોનાવી મારી નાખવાનો છે ૨૯ ખરી ગીતે
 ચગીઝખાનના મનમાં આવે કાંઈ પણ ધગદો દતો નહિ આ હકીકત ખરી
 છે કે ખોગી તેની સાબિતી માટે એમ કહેવામાં આવ્યું કે ચોવાન માટે
 કાકરિયાને બદલે ભદના મેદાનમાં રમવાનું કહેવામાં આવે તો દગો થવાનો
 છે એમ ચોક્કસ માનવું, કમળુ કે કાકરિયાનું મેદાન મોટું હોવાથી ત્યાંથી
 નાસી ગયા જ્યારે ભદના મેદાનમાંથી મામલુ મુસ્કેવ પડે ૩૦ હવે થયું એવું
 કે મૈત્રી થયા પછી ચગીઝખાને આ બન્ને દમસી અમીરોને ચોધાન ખેલવાને
 આમત્રણ મોકલ્યું અને દગારમાંથી સીધા ભદના ચોધાન તરફ આવવા
 માંડ્યું આમ થવાથી બન્નેનો વહેમ સાચો પડ્યો એમણે મધી તૈયારી
 રાખી, ચગીઝખાન એમને મારે તે જોઈ જ એને પૂરો કરવાનો નિયમ થયો
 ચગીઝખાનના મનમાં કાંઈ કપટ હતું નહિ ભદના મેદાને શાહમાં વચ્ચે
 ચગીઝખાન અને એની જમણી માણુ ઉતુરખાન તથા ડાની બાણુ જુઝાર
 ખાન ઘોડા ઉપર ચાનતા હતા ઘોડા અગરક્ષક આરમો પાછળ આવતા
 હતા અને તેમની પાછળ દમસી સૈનિકો હતા ૩૧ કારણમાં આવેની ફરહત
 ઉંમુદની મરિજદ પાસે આવતા ઉતુરખાને ચગીઝખાને પોતાનો નવો
 અરખી પ્રોડો તાજો વહાણ ઉપરથી જિતરેલા તે ગતા યો અને તે માથે
 જુઝારખાનને નિશાની કરતા એણે જોરથી તગાર ચગીઝખાનને મારી ખભા
 થી ડગ સુધીનો ભાગ ચીરી નાખ્યો અને માથું જુદું થઈ ગયું ૩૨ ગા
 ભરેણું અપકૃત્ય કરી દમસીએ ત્યાંથી નાસી ગયા એમણે ખાનની માન
 મિલકત પાછળથી વચળે કરી ખાનના ડેગતણુ વગેરે શહેરના મુડાઓએ

૨૯ તબકાતે અકબરી પૃ ૪૦૭૯ સિફરી ગુ લા પૃ ૪૩૭ ૩૮ આ વખતમાં આ
 બન્ને લેખકોમાં ફેર પડે છે કયા મેદાનમાં પોતો ચોધાન રમવું એ દયાની નિશાની કરી
 કે મળવાનું એ વાત તબકાત લખે છે અને એ લાવનાર સુક્ષ્મર હતો એમ કહે
 બીજવીખાન હબસી સાથેના અલુખનાવનું અને એણે ઉતુરખાન તથા જુઝારખાનને
 ખોડી રીતે ચડાવવા એ વાત સિફરી લખે

૩૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૪૦૮

૩૧ સિફરી, ગુ લા પૃ ૪૩૮ ૩૯, તબકાતે અકબરી, પૃ ૪૦૯

૩૨ એ જ, પૃ ૪૩૯, તબકાત પૃ ૪૦૯ તબકાત કહે છે કે ધા એવી રીતે કર્યો કે માથું
 બણે હવ જ નહિ એમ લખ્યું

લૂંટી લીધા.^{૩૩} ચગીઝખાનના બનેલી દુસ્તમખાનનો મૃતદેહ લાવી ઉપર નાખી રહેના એના મહેનમા લઈ જવાને બદલે પસીયો ભર્યો વધ મરો અને ત્યાં એને એના પિતાના રોગના દર્દન દર્શાવ્યા આ બનાવ ઈ મ ૧૫૬૭માં બન્યો.^{૩૪}

‘મદમૂલી’ મિસ્કા ને ચગીઝખાનનું નામ

ચગીઝખાનનો દુકા અમન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં નોંધ પાત્ર છે એ આ ઉપરથી જણાય છે એ આમત્યની રાજકીય નોંધ લેતી જોઈએ ઇતિહાસમાં એવા રાખના ગનેના છ કે નવકતા જ્યાં કોઈ પ્રિય રોમ ત્યારે તેના સમયના આન મિસ્કાએને તેનું નામ વડે બાજે આપવામાં આવે ન ‘વિમનપ્રિય કમ્બ’ની નોંધ પાત્ર લીધી છે અને સિક્કા પ્રકરણમાં વધારે ચર્ચા કરીશું સુનખાન સુનાનોના મમ્મમાં મદમૂલી મેમડો મલહૂં ચર્ચા એટલે મસ્તખાનના ધણી સિક્કાને મદમૂલી લખતા એના પુત્ર મુઝફ્ફર ખીજાના મમ્મના કટવાકે સિક્કાને થોડો મમ્મ મુઝફ્ફરની નામ મળ્યું હતું, પરંતુ મદમૂલી એ ગુજરાતનો સર્ગાન મિસ્કા હતો ચગીઝખાનના સમયમાં જો મિસ્કા માનુ હતા તેને લોકમાં ‘ચગીઝી મદમૂલી’ એવું નામ આપ્યું અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં ભર્યો તથા મુરત માનુ એનું ચર્ચણ વધારે હતું ગુજરાત મસ્તખાનના અંત પછી પણ પ્રેનાઈ મિસ્કાએને ‘ચગીઝી મદમૂલી’ લખતા હતા એના ઉદરેજો મળે ૨ ૩૫ મિરાતે સિક્કાની ચગીઝખાનના મમ્મ પછી મિસ્કાએનો દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રદેશમાં ઉત્તર ક-તા એ પ્રદેશની આવડ ‘મદમૂલી ચગીઝી’ મા આકાડા લખે છે ૩૬ મુઝબાદની રાજઆતમાં ઈ મ ૧૫૭૭થી ૧૬૧૮ સુધીમાં મુરતમાં પાડના મિસ્કા

૩૩ તખ્તમાં બકસરી ૫ ૪૦ ચગીઝખાનના મલ્કસોન પણ લખ્યા એમ લખે છે સિન્દરી ૫ ૪૩૯માં ઉપસીઓએ બધું કળને ક્યું એમ લખે ૩ અમદાવાદમાં મુઝબાદે દેદે રાજકીય આરંભના બનાવ વખતે આ પ્રમાણે કહ્યું છે, એ વખતની વિચિત્રતા નોંધપાત્ર ૩

૩૪ આ દુસ્તમખાનને પ્રે કોમિસેરિયેટ લખ પણ ચગીઝખાનનો પુત્ર લખે છે (૧) ફિરિસ્તા એક જગ્યાએ એને કાણેજ લખે છે કેમિસેરિયેટ ફિરિસ્તાની પદે બનેલી લખે ૩ સિન્દરી આગળ જીજ બનાવ અંગે લખતા એને ચગીઝખાનનો વફાદાર નોંધ લખે છે ૧

૩૫ પ્રે કોમિ એ ૫ ૪૯૭માં શ્રી દોહીવાળા એ માર્કટર, અને બ્યોર્ન ટેલરના સિક્કાને લગતા નિબધોને આધારે ચગીઝી મદમૂલી ઉપર એક નોંધ લીધી છે એમણે નવસારી મા પારસીઓના દરવાજાઓમાં એ નામના ઉલ્લેખો લેયા ૩ એમ લખે છે

૩૬ સિન્દરી, મુ ૧૫ ૫ ૪૪૨

એને પણ સોમે 'મદમૂલી' કરેતા એક ૧૬૪૦મા નવમ્બરીમા પારમીઓએ કરેના મિયામતના વેચાણખતોમા ચગીત્રી મદમૂલીની રકમોના ઉદ્દેશ્ય મળે છે ચગીત્રખાનના મદત્ત અને સોમપ્રિયતા માટે આ એક નોમપાત્ર દાખલો છે અમદાવાદ શહેરમા ચગીત્ર પોગ અને ચગીત્રપુર નામનુ પરુ પણ આ ખાન ની માદ આપે છે ૩૭ આમ મૂજરાનના ઇતિહાસમા થયેલા એ પરદેગી પ્રમિદ અમાન - માત્રી માગી નાખવામા આવેો તેની સિમા જુઝાખાનને અકમરગાદ મોગી રીતે કરી તેની નોધ આગળ વર્ધે

શેરખાન કુલાહીએ બદલો કિલ્લો લીધો

ભયાન બધા અમીરાને ખગર પડી ક રુસ્તમખાન બદલ ગયો છે ત્યારે જુઝારખાન અને ઉતુઘખાને બદના કિલ્લાનો કમલો વીધો ચગીત્રખાનના સમાચાર શેરખાન કુલાહીન મળ્યા ત્યારે એ પણ પાટણથી આવ્યો અને નદીને સામે પાર પડાવ નાખ્યા ૩૮ એણે મુમયરો મોકલી અમદાવાદ શહેર ની પર્વિચનિની તપાસ કરાવી અને દમગી અમીરાને કહવડામુકે શહેર અમને મોપી દો અને તમારી જાગીરોમા જાઓ શેરખાને નદીની સામે પારથી પોતાના સરદાર આદાતખાનને જુઝમા મવારો માથે મોકલ્યો અને એણે ખાનપુર આગ્રુથી બદની દીવાલમા બાકુ પાડી કિલ્લો લાય કર્યો દમગી સીઓએ શહેરનો ભાગ કમજોરાખ્યો અને મ્દસાક અફઘાનોએ શહેરમા જાહેને પણ લૂટ કરવા માડી રહ્યા આ બધુ જોતા જુઝાખાન વગેરેએ ઇતિ માદખાને તાકીદે અમદાવાદ આવવા બધુ ઇતિમાદખાન મુલતાન મુલકુદરને લઇને તુરત આવ્યા અને શેરખાને બદ ખાલી કરી આપતા મુલતાન પોનાના મહેતમા રહવા લાગ્યા ચગીત્રખાને કરેલી સરતો મુજબ સામર

૩૭ મિરાતે અદમગીની પુરવણીમા ચગીત્રપુર અને એક એ નામનો રસ્તો એમ નેખ છે એ પકુ નીની પૂવ તરફ છે એટલે ચગીત્રપોળ હોય હાલ ચગપોળ કહે છે નરીપાર પશ્ચિમ તરફ મીઠાખળીની ખાસે એક ચગીત્રપુર હવે એ કોનુ તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી

૩૮ તખ્તકાતે અકબરી, પૃ ૪૦૮ ૧૦ સિંદરી યુ બા પૃ ૪૪૦ એના વર્ણનમા જરા ફેર છે બદની દીવાલ તોડી અફઘાનો પેઠા એમ ન લખતા સિંદરી કહે છે કે હબસીઓએ કિલ્લો સોંપી દીધો અને અફઘાનોના વર્તનથી મ્દાણી ઇતિમાદખાનને બાલાવ્યો એણે હમલો કરી કિલ્લો ખાલી કરાવ્યો

૩૯ એ જ, પૃ ૪૧૦ સિંદરી પૃ ૪૪૦ તખ્તકાત કહે છે કે શેરખાને સાદાતખાનને આ કામ ઉપર નીચેા હતા તખ્તકાત કહે છે કે ઇતિમાદખાનની વિનવત ઉપરથી કિલ્લો ખાલી થયો સિંદરી તોષ-ગ્રાફ્યુનો મારો ચલાવવાનું હવે છે વિનવત માને એવો શેરખાન હતા તો નહિ

મતીનો ઉત્તરનો ભાગ શેરખાનને આપવાથી એનું સમાધાન થયું. ૪૦

દક્ષિણગુજરાતમાં મિરજાઓની સત્તા-ગુજરાતના અમીરોમાં પાછી ખટપટ

હવે ઈ. સ. ૧૫૭૨માં અકબરની ચડાઈ થઈ ત્યાસુધીના ચાર વર્ષ આ પ્રમાણે અમીરોની અંદર અંદરની ખટપટ અને ઇતિમાદખાનની નામની સત્તામાં પમાર થયાં. સુલતાન મુઝફ્ફર નામનો સુલતાન રહ્યો હતો. ઉત્તરમાં શેરખાન ટુલાદી અને મધ્ય ગુજરાતમાં જુઝારખાન વગેરે હબસીઓ ખૂબ જોરમાં હતા. એવામાં માળવામાંથી મિરજાઓ ગુજરાતને નધણિયાતું જોઈ ફરી ચડી આવ્યા. ચંગીઝખાનના ખૂનના સમાચાર મળતાં ઇલાહિમદુસેન મિરજાં અને મુહમ્મદદુસેન વગેરે મિરજાઓએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. એમણે ચંગીઝખાનના મુખ્ય મથક બરચ ઉપર ચડાઈ કરી. રુસ્તમખાન રૂમીએ એક વર્ષ સુધી કિલ્લાનો બહાદુરીથી બચાવ કરી અમદાવાદથી ઇતિમાદખાન વગેરે કોઈની સહાય ન આવવાથી તાબે થયો. ૪૧ મિરજાઓએ એ પાછી વડોદરા સુરત વગેરે છેક ખાનદેશ સુધીનો ભાગ પોતાને તાબે કર્યો અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં મહી નતીની દક્ષિણે સ્વતંત્ર જેવા રહ્યાં. આ બધું જાની રહ્યું હતું ત્યારે મિરજાંઓને કાઢવા માટે અમીરો ઇતિમાદખાનને સમજાવી રહ્યા હતા. એણે શેરખાનની સલાહ લઈ ત્રણ ભાગમાં લશ્કરને વહેંચી બરચ ઉપર ચડવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, પરંતુ કોઈ પણ કારણ આપ્યા વિના બધી ગોઠવણ પડી જાગી આમ બનવાથી જુઝારખાન અને ઉશુધખાનને દગો ચવાનો વહેંચ પડ્યો. એમણે ઇતિમાદખાનને સખી જણાવ્યું કે “તમારા બાળવાન સન્ન ચંગીઝખાનને અમે દૂર કર્યો અને તમને તમારી અસલની સત્તાને રથાને પાછા લાવ્યા છતાં તમે અમારી સાથે દ્રોહ કરે છે તે ઠીક નથી.” આમ જણાવી એમણે અમદાવાદની દક્ષિણના પરગણાં પેટલાદ અને ખંભાત સુધી મહીની ઉત્તરનો ભાગ પોતે વહેંચી લીધો. ૪૨ જેમને જાગીરા નહોતી એવા માણસો એની પાસે આવ્યા તેમને પણ પૈસા આપી મંત્રાવ્યા. આ સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા ત્યારે એણે જુઝારખાનને યુક્તિથી છોટરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને જુઝારખાનને પોતાના પદમાં લીધો. ૪૩

૪૦ : આ સમાધાનનો ચસ સિદ્દરી સેફત મીરજાંને આપે છે પૃ. ૪૪૦

૪૧ : તખકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૦-૨૧; સિદ્દરી પૃ. ૪૪૧. રુસ્તમખાને એક વર્ષ બચાવ કર્યો એ વાત સિદ્દરી લખે છે. સિદ્દરી એમ પણ લખે છે કે આ વખતે અમદાવાદમાં હબસીઓ ખૂબ જોરમાં હતા.

૪૨ : તખકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૦-૧૧

૪૩ : એ જ, પૃ. ૪૧૧

ગુઝારખાનના જવાબી દબખીઓનો પક્ષ જરા નબળો પડ્યો તેથી ઉલુઘ ખાન શેરખાન કુલાદી તરફ ગયો, અને શેરખાનનો પક્ષ મજબૂત દેખાવાથી સુલતાન મુઝફ્ફર પણ એ પક્ષ તરફ જવા નિશ્ચય કરી અમદાવાદ પાસે ગ્યાસપુર ગામમાં પડાવ નાખી રહેલા ઉલુઘખાનને જઈ મળ્યો. શેરખાન વગેરેએ ગતાવધા ખાતર સુલતાનને રીત પ્રમાણે કુરનિસ જાળવી તાબેદાર તરીકે માન આપ્યું, પરંતુ પાછળથી સુલતાનની દશા પાછી નજરકેદી જેવી કરી ૪૪ આ સમયમાં થોડો સમય દબસીઓ અને ખાસ કરીને ગુઝારખાનની મતા મધ્ય ગૂજરાત અને અમદાવાદમાં સારી રીતે જમી, નિરાશ થયેલા ઇતિમાદખાને પોતે જીવનથી કટાણા એકાતમા માણુ જીવન ગાળવા માગે છે એવો દેખાવ કરવા માડ્યો ૪૫

ઇતિમાદખાનની દગા ભરેલી ખટપટ અને અકબરને આમંત્રણ

ઇતિમાદખાનના જીવનમા ખરી રીતે દગો છેતરપિંડી આન એકને એક વાત કરવી ને બીજાને બીજી વાત કરી એવું પાડવો એ સિવાય કાંઈ હુલ નહિ અને એમ કરીને બધા મોટા અમીરો પાયમાલ થયા છતાં એણે એની મતા લાખો મમય ટકાવી રાખી, ૪૬ હવે એકાતનો ડોળ કરી એણે દક્ષિણમા મતોડદ થયેલા મિરઝાઓને લખ્યું કે તમે અમદાવાદ આવી શેરખાનના અધીનાને હમી ગૂજરાતનું રાજ્ય સ્વાધીન કરો. લશ્કરના ખર્ચ માટે એણે એમને દરેક કુચ-માટે દિવસના ૫૦૦ મહોરો આપવા જણાવ્યું. ૪૭ બીજી ગાળુ એણે શહેનશાહ અકબર-ખવીફાએ ઇલાકીને ગૂજરાતની રિયતિ સર્જીવી દેશ છતી લેવા આમંત્રણ મોકલ્યું એ કાર્ય માટે એણે મીર અશુ તુરાન વધીને સદેશો લખને મોકલ્યો મદેશામા એણે બાદશાહને કહ્યું કે તમે આવી અધીનાને કાઢો, નહિ તો આમે મિરઝાઓને ગૂજરાત આપી દઇશું. ૪૮ વળી

૪૪: એ જ, ૪૧૨, સિદ્દહરી, પૃ ૪૪૨ ૪૩

૪૫ સિદ્દહરી, પૃ ૪૪૧ ઇતિમાદખાને વાનપ્રસ્થ થવાનો દેખાવ કર્યો એ નોખ માત્ર સિદ્દહરી લખે છે; તબકાતમા એ બાબતમા કાંઈ નથી લખકાત તો એને ખટપટી અને છેતરનાર તરીકે જ વર્ણવે છે

૪૬ ગત સુલતાન અહમદના સમયથી સત્તામા રહેલા આ અમીરે અકબરને સૂઝે નિમાયો ત્યાંસુધી ખટપટથી સત્તા આતુ રાખી વીસ વર્ષ એક સત્તા કપર આવ અશાંત સમયમા રહ્યો એ વિભિની વિચિત્રતા છે

૪૭ તબકાત, પૃ ૪૧૩, આ વાત દકામા લખે છે સિદ્દહરી પૃ. ૪૪૩મા આ બધી વિગત આપે છે અને મિરાજાઓને કહેવડાવે છે તમે બાદશાહી કુટુંબના છો માટે આવો અં-ગૂજરાતની માની મેળવો

૪૮ સિદ્દહરી, પૃ ૪૪૩ તબકાત પૃ ૪૧૩મા દકામા લખે છે કે આ વિગત અકબરના વર્ણન વખતે આપીશું

આટલી ખટપટ ઓછી હોય તેમ એણે ગેરખાનને વખ્યું કે “નનુ-(સુવ
તાન મુજ્દર) ગત સુવતાનનો પુત્ર નથી, તેથી એ માગેના વારસ નથી
એ કારણથી મેં મિરજાએને મૂજરાતનું પાટનગર દાંચ કરવા આમ યા છે”
આ વિચિત્ર સમાચાર આટલે વર્ષે કબૂન કર્યાથી શેરખાન એ પત્ર લઈ સૈયદ
હામીદ છુખારીને મળ્યો. એમણે કહ્યું કે “આ છોકરાને ગાદીએ બેસાડતી વખતે
એ જ ઇતિમાદખાને પરિત્ર કરાવના સોમંદ લીધા હતા. હવે વિરુદ્ધ પડવાથી એ
ને નહુ બોલે છે” આમ ઇતિમાદખાનની યુક્તિઓ ખુદની પડતી જતી હતી ૪૯
મિરજાઓ અને અફઘાનો વચ્ચે બેઝેડ-અકબરનો મૂજરાતની
હકમાં પ્રવેશ

આ અરસા (ઈ સ ૧૫૭૭)માં સૈયદ મીરા છુખારીનું અવમાન
પ્રયુક્ત અને એમના પિતાની પેઠે મૂજરાતના અમીરોમાં મુખાધા. ડેરાવ
નાર એક અત્યુરપ યાત્ર્યા જયા ઇતિમાદખાનના આમત્રણથી મિરજા મુદ-
મ્મદહુમેત વડોદરાથી ચારસો મવાર લઇને આ ચો એણે કાકનિયા પામેના
ખટામકળના મહેનમાં પડાવ નાખી થોડા થોડા તીરદાઓ પાસે શહેરમાં
રહેલા અફઘાનો ઉપર હુમલો કરવાનું ચાનું રાખ્યું અને અફઘાનો તેથી
કટાજના ઈશ્માહિમ હુસેન મિરજા પણ આવી પહોંચ્યો હતો ૫૧ એ વખતે
શહેરમાં અફઘાનો બેઠરકાર સ્થિતિમાં હતા, અને ગેરખાનનો એક વાણિયો
વજીર કીકો બકાલ પાટણથી ત્રણ હજાર સવાર તથા મેટી ખખનો ૧૬
માંવી ફૂલો છે, દસ માર્ગન દૂર હાજીપુગ સુધી આવેલો છે, એવી ખખ
મિરજાએને મળી આ વાણિયા વજીરને શેરખાને સુવાહિરઉમુલ્કનો ખિતાબ
ખાપેલો હતો ૫૨ મિરજાઓએ એમની સામે મધ્યરાત્રિએ હુમલો કરવાથી

૬૯ તબકાતે અકબરી, પૃ ૪૧૨ ૬૩ ઇતિમાદખાન પહેલાના સોગંદ આગેલા છતા ફરી
મયો એ વાત માત્ર તબકાતે નોંધી છે

૫૦ સિકંદરી, ગુ બા ૫ ૪૪૨ સિકંદરી કહે છે કે એમનાં જયા પછી મૂજરાતના
અમીરો છેક હલકી જતિવાળા થઈ ગયા, અને એની જવાબા એટલી વધી કે તેમાં એ
મધ્યા ઉવટે બળીને બસમ થયા.

૫૧ સિકંદરી, ગુ બા ૫ ૪૪૪ જપ આ હકીકત તબકાતમાં નથી અહીં શેરખાન હુલાહી
નો વજીર પણ વાણિયો હતો અને એને મુસલમાન ખિતાબ હતો એ નાખખાત વાત છે
પુર સિકંદરી, ગુ બા ૫ ૪૪૫ ૫૦ સિકંદરી આ વખતે મૂજ લખાણથી કટાળો આવે
એવી રીતે ગુલબીને પાચ પાના બરીને લખે છે એમાં સૈયદની નોકરીમાં એ હોવાથી
એમની બહાદુરીનું ઝીણું વર્ણન કરે છે એમાં નાખખાત વાત માત્ર એટલી જ છે કે ચાણ
૧૬૧૪એ એ સાદણીસવાર સદેશ લાવતા હતા તે રખારી હતા રખારીઓ આ કામ એ
કમરે કરતા હતા, વિશ્વાસુ પણ હતા, બસૂસી પણ કરતા હતા સૈયદનું તીર એક
હુવાનનું બખતર ચીરી આરખાત નીકળ્યું એવી વાત પણ લખે છે

અધ્યાનોમાં મહારાટ દેલાયે અને મિરઝાઓ લૂંટનો સામાન લઈ પાંછા અમદાવાદ આવ્યા. આ ચરસામાં સૈયદ દામોદરે પણ લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો અને ધનાયાથી એમને લડાઈના મેદાનમાંથી ખસેડવા પડ્યા હતા. ૫૩ એ બધા જાણેડા ચાલતા હતા એવામાં શહેનશાદ અકબર ગૂજરાતમાં ડીસા સુધી આવ્યો છે એવી ખબર મિરઝા ઇબ્રાહિમને પડી. એણે ઇતિમાદખાનને મક્કમ રહેવા અને અકબર સાથે લડવા કહેવડાવ્યું, પણ એ ડરકણ અમીરે એ વાત ધ્યાનમાં લીધી નહિ એટલે મિરઝાં દક્ષિણ તરફ ગયો. ગેરખાન સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો, અને સુલતાન મુઝફ્ફર તેનાથી દૂરો પડ્યો. ૫૪ એ બધું કહે પછી જોઈશું.

મિરાતે અહમદીના લેખકની રપટ કડક ટીકા

અહીં એક વાતની નોંધ લેવી જોઈએ. પાછળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આ પહેલો લગભગ નમકાલીન ઇતિહાસગ્રંથોમાંથી લીધા છે અને એમાંના કેટલાકના લેખકોએ સક્રિય ભાગ આ બધા બંનાવેલા લીધો છે, છતાં એમના લખાણમાં મૂંઝવાડો અને વિરોધો પણ છે તે જોઈ ગયા. આ બધા આધાર-ગ્રંથોમાં મિરાતે અહમદી જે છેક મરાઠા સમયની રાજઆત (૧૭૬૧)માં લખાઈ છે એના લેખકે કેટલીક વધારે રપટ ટીકા કરી લખ્યું છે તે નોંધ-પાત્ર છે. એ ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન આપણે ગયા બાગના એક પરિશિષ્ટમાં કર્યું છે. ૫૫ સફતનતના છેવટના ભાગના આ બધા જાણેડાઓ અને અકબરની સવારી માટે અહમદીના લેખક અલિમુલ્લમખાન કેટલીક ખાસ ટીકા કરે છે, અને એમણે સિકંદરીનો રપટ આધાર લીધો છે છતાં ખીજા ગ્રંથો દરતા-વેજે અને શોકકયાની સરખામણી એક ઇતિહાસલેખકની દૃષ્ટિએ કરી દશે એમ સદજ સંમગ્ય છે. ગૂજરાતની સ્થિતિ જોતાં અકબરની સવારી ઈશ્વર-પ્રેરિત હોય એમ જણાવી એ લખે છે કે “અમારે ગૂજરાત ગાલ્તની પડતી આવી ત્યારે એ યોદ્ધાએ (અમીરોએ) રાજ્યની આગાહીના ધર્મને રાજ્યની ગળાદીના કાર્યોમાં બદલ કરી નાખ્યા, અને મંપડપી ક્ષેત્રમાં કુમપડપી ખગદને છૂટો મૂકી દીધો; તેમજ એકખીજાની આમડી હિતારવાની મુક્તિઓ કરવા લાગ્યા” એ પછી એમણે કહે છે કે ખુદાની મજાથી એ સોડાની

૫૩: સિકંદરી, પૃ. ૪૫૦ સૈયદ મૂર્છા પામ્યા અને એમને પાલખીમાં સુવાડીને ડાવણી-માં લોવવા પડ્યા એમ લખે છે, છતાં વિજયના વખાણ કરે છે.

૫૪: એ જ, પૃ. ૪૫૦ ૫૧; તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૩ ૧૪

૫૫: એ પરિશિષ્ટમાં અહમદીના વિશ્વાસપાત્ર લખાણ માટે સર જહાંનપા સરકારનો અભિપ્રાય પણ દેડ્યો છે.

સત્તાની પધારી વોટાગી લઈ આગીર તૈયારના વરના બહાનુદીન અકબરને મતા અપાઈ અમીરોની સત્તાનો ઉત્તેજ કમતા લેખક કહે છે કે “આ બિનલક્ષ્યર ક્ષેત્રોએ (અમીરોએ) થોડાક દિવસ ખુબ બોગચુ આ વખતે તેઓએ પ્રજા ઉપર અનહુદું બોનો વરસાદ વરસાવી દીધો. છેવટે માલો માલો નડી પડવા લાગ્યા” ૫૪ એ પછી લેખક ઇતિહાસખાન, ચગીઝખાન, મિરજાઓ વગેરેની ઘડામંચોનો હૃદયેષ્ઠ શ્રી વિગત માટે સિકદરીનો દવાનો આપે છે, અને નોંધ કરે છે કે ત્યારે ગુજરાતખાન સીદીએ ચગીઝખાનને મારી નાખ્યો ત્યારે ગુજરાત દેગમા ઘણી અવરસ્યા ફેલાઈ ગઈ, ૫૭ તેથી લાગ નેઈ મિરજાઓએ સુન્ત બચ્ચ વગેરે લઈ લીધુ અકબરે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી તે માટે ઇતિહાસલેખકો મુલાક કર્યો આપે છે ઇતિહાસખાનનું આમનજી ગુજરાત જેવા ધનવાન દેશને પોતાના સામ્રાજ્યમા બેગવી દેવાનો લોભ, એક સત્તાના હાથ નીચે દેશની અવરસ્યા, અને બાગવો કરી આવેલા મિરજાઓને સુખ પ્રવાની ઈશ્તિ, એવા કાન્થો આપે છે ૫૮ બી ન મધા કારણો અકબરના મનમા કદાચ નજે ૫૭ અહમદીનો લેખક ૫૫૬ લખે છે કે “આદશકે પ્રજાની મિથિત તથા દેશની કાયત કરતા વિશેષ લક્ષ મિરજાઓનો અમિ હોનવવા ઉપર આપ્યું” ૫૯ અકબરની પહેલી ચડાઈ માટે આ ટીકા સામ છે સામાન્ય પ્રજા કુખી થઈ ગયું ને ૫૫૬ વચન અહમદીકારે નખ્યુ છે એવું નીળ લેખકના ધખાલુમા મગતુ નથી એ આકૃતિ દર્શિએ મહાનવી નાન છે

ગુજરાત સંસ્કૃતનતનો અત

ઈ સ ૧૫૭૦ના નવેમ્બરમા ૧૦ ગુજરાતના યુગલ પાટનમ પાંધુમા અકબરે પકાન ના મ્યો અને ગુજરાતી અમીરો એનેતાને થયા એ વર્ણન જુદા પ્રકરણમા કરીશ ગુજરાતનો છેનો સુનતાન મુઝફ્ફર બીજો નોકે

૫૬ મિરાતે અકબરી મેઘદ નિઝામુદીન નિસ્ની ફતલાખાતરે બા ૧ હો: ૫ ૮૮ ૧૦૦

૫૭ એ જ ૫ ૧૦૦

૫૮ પ્રો કોમિસેરિયેટ ૫ ૫૦૬-આ કારણો આપે છે

૫ અહમદી ૫ ૧૦૦ અહમદીનુ કારણ જ બધો વિચાર કરતા સાચુ લાગે છે અકબરની બીજી વારની ચડાઈમા ગુજરાતનો મોઢ કદાચ હોય તે વખતે બનવા નોગ છે અહમદીના લેખકના આ શબ્દો સાચા ઇતિહાસલેખકને શોભે એવા છે

૬૦ અકબર તા ૨૭ જુલાઈ ૧૫૭૨ને રોજ રાજધાનીથી પ્રયાણ કરી રજપૂતાનામા થઈ ડીસા થઈ મુકામ કરતા તા ૭ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને નાગ પાટણ આગ્યો વિગતો આગળ બેઈશ

જાંખા વખત મુઘી અકબર સામે લડ્યો તે પણ નેમ્રગું.^{૬૧} જતાં ગૂજરાત-
માંથી સ્વતંત્ર મુસલમાન સસ્તનતનો આ વર્ષથી સત્તાવાર ગૈરે અંત આવ્યો,
અને ગૂજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બની રહ્યું. એ બધું વર્ણન કરતાં
પહેલાં આ સમયના મુખ્ય પુરુષો તથા જીજ્ઞાસાર્થક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન
કરવું જોઈએ.

સસ્તનતના અંતસમયના અમીરો

નામના મુક્તતાન મુકદ્દર ત્રીજાના સમયના, ખરી રીતે કહીએ તો
નમણિયાના, ગૂજરાતમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ નોંધપાત્ર યર્ષ છે. એમાં ઇતિહાસ-
ખાનના ઉદ્ભવેથી જોવા અને આગળ હજી જોઈ શકાય; ચંચીખાનની પ્રવૃત્તિઓ
વિસ્તારથી જોઈ. ગૂજરાત સસ્તનતના ઇતિહાસમાં એ એક જ અમીર એવો
થઈ ગયો કે જેણે બહુ ટૂંકા સમય માટે કેવળ સ્વતંત્ર બાદશાહના જેવી
સત્તા અને હાદ અનુભવ્યાં.^{૬૨} જ તે સાથે પ્રભને જુદામમાંથી મુક્ત કરી
ન્યાય અને વ્યવસ્થાનું સ્થાપન કર્યું તે જોઈ મળે. ઉત્તર ગૂજરાતમાં શેરખાન
પુલાદી વગેરે અધિકારી સ્વતંત્ર જોવા હતા, પણ તેમના ચરિત્રમાં નોંધપાત્ર
કંઈ નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં તાતારખાન ઘોરા અને અમીનખાન ઘોરીને માટે
પણ એમ જ કહી શકાય. સૈયદ મુજારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં અને સૈયદ
હામીદ મોટા અમીરો હતા. સૈયદ મીરાંએ પોતાના પિતાની પેઠે મહત્તા
પક્ષોમાં સમાધાન કરાવી શાંતિ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યા. એમણે આ મમલમાં
સૈયદ મુજારકનો રાજો મહેમદાવાદ પામે બંધાવ્યો તેની નોંધ આગળ લઈશું.
એમના મરણ પછી એમના પુત્ર સૈયદ હામીદે એવું જ 'સૌર્ય' બતાવ્યું છે,
તેની નોંધ અકબરના અમલમાં લઈશું. મિરઝાઓ દક્ષિણ ગૂજરાતમાં સત્તા
ઉપર હતા અને એ અકબરના સગા તથા પ્રમિદ મુઘલ વંશના હતા, પરંતુ
ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એમના નામની નોંધ મિત્રાય વધારે સ્થાન નથી.
દલસી અમીરોમાં મુહમ્મદ ઉલુઘખાન^{૬૩} અને જુઝારખાન ખાસ નોંધપાત્ર
છે. એમણે ગૂજરાતમાં આ સમયના બેઝાઓમાં જે જાગ લીધો તેની નોંધ

૬૧ : અકબરની પહેલી ચઢાઈ ૧૫૭૨માં થઈ ને સસ્તનતનો અંત આવ્યો, પણ ૬ સ.
૧૫૦૪ સુધી મુક્તતાને લડાઈઓ ચાલુ રાખી એ આગળ જોઈશું.

૬૨ જ. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૫૧૬માં કહે છે કે હિ. સ. ૯૭૫માં એ ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર
બાદશાહ હતો. આ વાત સત્ય છે.

૬૩ : ઉલુઘખાન ખિતાબવાળા ત્રણ હબસી અમીરો થઈ ગયા તેની નોંધ પાછળ લખી
છે. એમાં આ ત્રીજો મુહમ્મદ ઉલુઘખાન અરબી ઇતિહાસકેળેક હાજી દખીરનો શેઠ
હતો એટલે એ ત્રણમાં એની હકીકતની અગ્રણી વિગતને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

પાછળ કરી છે એમણે સમ્પત્તિના છેલ્લા ચાગ વગેરેમાં ઇતિહાસમાં અને સુધાનંદ મુજીશ્વરીની હાજરીમાં પણ સ્વતંત્ર અમીરો જેવી વર્તણૂક રાખી હતી, અને મધ્ય ગુજરાતના કેટલાક ગિરિવાસો તથા ઇટલોક વખત અમદાવાદમાં પણ પોતાની મતા જમાવી દતી એમાં ગુજારખાનનું નામ ખામ નોધવાત્ર છે.

જુહારખાન હજરતી

જુહારખાન દગુસીનું નામ મગજન છે ૧૩ એણે અમદાવાદમાં જે મતા એમણેવી તે ૥ અમલુ જુગી જ રીતે રહેના છે એક એના નામનો રત્નો અમદાવાદમાં કારજ ૬ માનુષા પથ્થર કુન પામે હતો એવી નોધ મિરાતે અદમગીમાં પણ છે પણ આજે તે ૧૫ પત્તો નથી ૧૪ ખીજી અમદાવાદમાં નાન દગવાળે જગમિદ્દ મગિદ્દ બાધનાગ ગેખ સર્કદ સીદીને પોતાના બાઈ જેવો ગણી એણે જોયે ચકાપ્યો એ વાતની નોધ એખના અગ્રિમાં લખ્યું ગધા દગસી અમીરોમાં જુહારખાનનું માન મારુ હતુ અને માલમ તરીકે એનામાં કેવાક ગુણ પણ મારા દતા એ માદોમીધો અને વિશ્વાસુ હતો તે માથે મજબૂત પ્રભાવશાળી મુતમદા મારાફુ હિમત મારો કુશળ, ડાબો, મદાન થોડેમનાર હતો એના વર્તન અને ટેવે પણ મારા દતા ૧૫ એની જિંદગીમાં ચગીઝખાનને આપી પાછળથી ૬ મારી નાખ્યો એ મોડ પાપ ચર્મ મધુ હતુ ૧૨૭ તવારી મોનુ વર્ણન મરોમર વાયતા એમાં હિનુધખાને ખીજા ખટપટિયાઓ ૬ શિખવળીયા એને ગ્રેયો હતો એ મુખ્ય મારણ હોય એમ નાગે છે છતાં પણ એણે કાર્ય ન કરવા માગે એણે પોતાનું મનોબળ ન બતાવ્યુ એટલી ચારિત્ર્યની ખામી ગણાવી સહાય ખટપટિયાઓએ એ બંને બગવાન દગમીઓના મનમાં ચગીઝખાન એમને મારી નાખવાનો છે એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરો હતો એ પણ મારણ હોઈ શકે છતાં એ પાપ કાર્યમાં જોખમદારી હિનુધખાનની કામઠ વધારે છે સહેનશાહ અમર સુરત છતી ભડચ આપ્યો તમારે ચગીઝખાનના ખૂનની ફતિયાદ કરવામાં

૧૩ એ રૂમીખાનનો સુભાષિતો તેથી એને રૂમીખાન પણ કહે છે અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચગીઝખાનના મરણ પછી એના હાથી અને તોપો (૫ ૫૧૫) જુહાર માનને મળે છે એ હજરતી છતાં તુર્કી ભાષા સારી જાણી શકતો અરબી ઇતિહાસમાં મેના નામ આજળ સમગ્રઉલ્લુખ ખિતાબ લખ્યો છે પણ શુભ હોય એમ લાગે છે ૧૩૬૬૬૬૬૬ જુદી બક્ષિત હોય એમ લાગે છે અરબી ઇતિહાસમાં જુહારખાનનું વર્ણન પણ ખૂબ વિગતથી છે

૧૪ મિરાતે અદમગીની પુરવણી-ચકાસો અને રસ્તાઓ-અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એ એની નોધ કરી છે

૧૫ અરબી ઇતિહાસ, ૫ ૫૭૮

આવી અકળ- માર્ગે જોણે અમલ અશક્તિ હોઈ જાયારે તો એમ પણ કહેવાય છે, 'પણુ' શુનો કયો છે એવું હું એણે વ્યૂત કર્યું અકળરના હુકમથી એને હાથેના પગ તણે મારી નાખવામાં આવ્યો તેનો ઉદ્ધેષ આમળ કરીશુ. ૧૬ ભરથથી એનો મૃત દેહને અમદાવાદ લાવી સરખેજ આમળ શેષ અમદમદ મૃદુના રોગ પાસે એનો પિતા બિલાડ જુઝાખાન અને ચાકૂત ઉતુવખાનની બપોરો પાસે દફન કરવામાં આવ્યો. ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૧૬ સરખેજમાં આ રોગે દોલ કયા છે તે નક્કી થય શક્ય નથી, પરંતુ એરની ઇતિહાસમાં દોલે રોગે એવું રહ્યું છે એ વર્ણન કરતાં એક મિત્ર વાર્તા લખી છે કહે છે કે જ્યાં અમદાવાદની દરગાહની ત્રિધારેતે જુઝારખાન અને ઉતુવખાન એક દિવસ ગયા દંતો ત્યારે એ રોગે બધાવેલો થી ગયો વગરે કબરની નજા ખાલી જોઈ જુઝારખાને પૂછ્યું કે આ દોલે દફન થયે ઉતુવખાને ઉતર દીધો કે નહીં આ મનાવ્યું છે તે દફન થશે ત્યારે જુઝારખાને સામે ઉતર વાળ્યો કે આપણા બેમાંથી ન પહેલી અવધાન પામજો તે આંદો દફન થશે થઈ અમલી ઇતિહાસમાં એના રોગનું વર્ણન કરેલું છે એ કથાથી સરખેજની તળાવને કિનારે એ રોગે હોવા જોઈએ દરગાહનું આંગણ મોટું હતું અને દરગાહો હતો બપોરેના રોગે ચાલવામાં હોય પુખ્ત કરીને મનાવેલો હતો એની આંગળ જે થીના ચણાનું અને એક ધેરક હતી. આનાની પામેનો ચણાતરો હોજ (તેજાવ) કો પડે કે રોગમાં પહેલી મિયાલ જુઝારખાન શોહાદની કબર છે એ પાંડો ચોથી ધુમ્મટમાં મડલે ઉતુવખાન મુલતામની કબર છે ત્રીજી ધુમ્મટમાં ચાકૂત ઉતુવખાનની અને બીજામાં મળન જુઝારખાનની છે આ રોગે માથે પ્રજ્વળેતો ઉદ્ધેષ નથી એ આ મધી રિગત જોતા નવાઇ જોવા લાગે છે ૧૮

૧૬ એરની ઇતિહાસ ૫ પૃષ્ઠમાં એ જાન છે અખલ ફરજના વણનમાં કાઈ ફેર છે તે આગળ જોઈશું
૧૭ એ જ, પૃ. ૫૮૨
૧૮ એ જ, પૃ ૫૮૨ ૮૩ રાજની વિગત આથી ૭ સરખેજની રોખ અડમદની દરગાહના મુખ્ય દરવાજા બહાર ચાલતા ઉપર પુખ્તો વાળીને એક ખુલ્લી દરગાહ અમદાવાદી બાધળીની છે એ પણ કાની છે તે જણાયું નથી, પરંતુ અલી ઇતિહાસનું વલન જોતા એ દબસીઓની નથી એમ સમજાય છે વળી એની સાથે નાની મરિજદ ૮, એમને એની રોખ થવાની જ ર છે

મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકનો રોળો

હવે આ સમયમાં સૈયદ મીરાંએ બંધાવેલા સૈયદ મુબારકના રોળનું દ્રુંડ વર્ણન જોઈએ. ગૂજરાતમાં સુલતાનોના અને અમીરોના જે રોળઓ છે તેમાં આ રોળે બાંધણીની દૃષ્ટિએ સર્વથી ઉત્તમ છે. એમાં પહેલાંના સુલતાનોના રોળઓની જેમ યાંબજા પાટડાની બાંધણી નથી પણ કમાનોની બાંધણી કરીને ઊંચાઈ વધારવાથી મનોહરતા મારી રીતે જળવાઈ છે. પાછળ વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે જે જગ્યાએ સૈયદ મુબારકનું અવસાન થયું ત્યાં એમના પુત્રે આ સુંદર રોળે બંધાવ્યો. આજે મહેમદાવાદથી દોઢે માઇલ છેટે આ રોળે આવેલો છે. આ જગતના રોળઓની બાંધણીની વટવામાં કુતુબેઆલમ સાહેબનો નવો રોળે બંધાયો તેમાં અને હાલોલમાં સુલતાન સિકંદરના રોળની બાંધણીમાં સરખાત થઈ અને જૂની યાંબજા પાટડાની બાંધણીની રીત ઓછી થઈ ગઈ. જમાલપુર દરવાજા બહાર ખીર અબુતરાબનો રોળે જે કે સાદો છે છતાં એની બાંધણી કમાનો ઉપર કરેલી છે, એટલે પહેલાંના બાદશાહોના રોળઓ અને પછી આ જગતના રોળઓમાં સૈયદનો રોળે સસ્તનતના અંતસમયમાં બંધાયેલો અને ગૂજરાતના ખીજ રોળઓ કરતાં વધારે આકર્ષક છે. એની રચનામાં દરેક ભાગની મમાનતા બરાબર જળવાઈ છે, તે સાથે એમાં નકશો (plan) સાદો છે. અંદરની બધી રચના અને વિભાગોની ગોઠવણી પણ ઉત્તમ છે, એટલે સાદાઈમાં બાંધણીની મનોહરતાનો આવો સુમેળ લાગ્યેજ દિલ્લી કેઈ દરગાહમાં આનાથી મળી જાય એવો મળજે. ફર્ગુસન કહે છે તે ખરું છે કે જે આ રોળે કદમાં મોટો હોત તો દિલ્લા રોળઓમાં સર્વથી ઉત્તમ ગણી શકાત. ૧૯ પર્સી બ્રાઉન આ રોળની બાંધણીની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે કમાનોની બાંધણી આહો ગૂજરાતમાં એક ક્ષણે પહોંચી છે એમ કહી શકાય. બધા ભાગને જોતાં તેમજ સમગ્રતામાં જોતાં આ રોળની બાંધણી કરનાર સિંધી ગૂજરાતી કારીગરોની જૂની પ્રભુલિકાનો નહિ પણ દિલ્લીની પ્રેરણા લઈ આવેલો હોવો જોઈએ. દિલ્લીમાં લોદી વંશના સુલતાનોની પડતી દશ થઈ તે વખતે ગૂજરાતની પૂરી જાહોજલાલી હતી એટલે ત્યાંના સુસજ્જાન રીત પ્રમાણે બાંધકામ કરનારા સિંધીઓ ગૂજરાતમાં આકર્ષાયા એમ મિ. બ્રાઉનનું માનવું

૧૯: Fergusson's *Indian and Eastern Architecture* કહે છે કે "There is a simplicity about its plan, a solidity and balance of parts in its design, which has rarely, if ever, been surpassed in any tomb in India." (II. 244-245)

છે કમાનોની બાધણી આ રાજામાં મંપૂર્ણતાએ પહોંચી એમ એ માને છે. ૭૦
વર્ષ માટે મિ. ઘાઝનની બૂલ

પરંતુ આપણી સ્થાપત્યકલાના આ વિદ્વાન અભ્યાસીની અહીં એક મોટી ભૂલ થાય છે. એમણે છ સ ૧૯૪૭માં એમનો સ્થાપત્ય વિશેનો પ્રગાળામૂલ મહુવા એવો ગ્રંથ લખ્યો હતો આ બૂલ કેમ થઈ તે આશ્ચર્ય જોવું છે એઓ એમ માને છે કે સૈયદ મુબારકનો રાજો છ મ. ૧૪૮૪માં બધાયો છે, ત્યારે ખરી રીતે એ છ. મ. ૧૫૫૮માં સૈયદના અવમાન પછી એમના પુત્ર સૈયદ મીરાએ બાધ્યો છે સૈયદ મીરાનું અવમાન છ સ ૧૫૭૭માં થયું અને ૧૫૭૭માં મસ્તનતનો અત આગ્યો, એટલે આ રાજો ઈ સ ૧૫૬૦ની લગભગમાં બધાયો છે ઈ. મ ૧૪૮૪માં આ જાતના કમાનોના રાજા બાધવા નો પ્રચાર નહોતો. છેક છ મ ૧૫૫૫ સુધી પણ એ ગ્યના ખામ પ્રચલિત થઈ નહોતી આગના અવગેરો જોતા તો ઈ મ ૧૫૨૫ પછી સુલતાન મિકદરના દાસોયના રાજાથી આ જાતના રાજાનો પ્રચાર થયો એમાં દિલ્હીની અસર મળી કે ત્યારે આવેશા કારીગર મળવા એ માટે આધાર મળતા નથી, પરંતુ ગૂજરાતના કારીગરોની મુક્ત કંઠે પ્રસંસા કરતા મિ બાઝન કમાનોની આ બાધણી એ કારીગરો ન કરી શકે એમ માને છે તે માટે વધારે આધાર જોઈએ કમાનો મજિદ્દોના મહોરામાં તો અસલથી વપરાતી હતી. મકાનોની ઊંચાઈ વધારવા માટે એનો ઉપયોગ મસ્તનતના પાછલા ભાગમાં થયો અને મજિદ્દના લાગા લિવાન કરતા ચોરસ રાજાની બાધણીમાં કમાનો વધાર સારી લાગવા માડી અને મરજતા પણ માપડી ૭૧

બાદશાહ જહાંગીરે કરેલું વર્ણન

છ મ ૧૬૧૮માં બાદશાહ જહાંગીરે આ દરગાહની મુલાકાત લીધી હતી અને એની પ્રશંસા કરી હતી એ પોતાની નિત્યબોધમાં લખે છે
“મહેમૂદાબાદની નદીને કાંઠે સૈયદ મુબારકનો રાજો એમના પુત્ર સૈયદ મીરાએ બાધેશો તે ઉત્તમ છે અને એનું શિખર જોવું છે એને બાધતા જે લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું હશે ગૂજરાતના સુલતાનોના રાજાઓ જોયા, પણ તે આ રાજાના

૭૦ Percy Brown Indian Architecture, Islamic P. 54 ' one and all betray the influence of a master mason not drawn from the local guild of temple builders "

૭૧: ચાપાનેરના મકાનોનો અભ્યાસ કરતા અને હાલોલના સિકદરના રાજાને જોતા કમાનોની બાધણી ઈ સ ૧૫૨૬ પછી આપણા સ્થપતિઓએ અપનાવી એમ માનવું પડે.

દેવાન પોતે જો મરિજ છે ત્યાં મળી જાણ એક હજારખાન એજો કરાધ્યુ હતું ત્યાં ગિજ સમભગ એક, દત્ત માણ્યોને ખાવાનું મળતું. રોજનું વીમ મણ્યુનાજ ગધી દુડીરોને વહેંચવામા આવતું એમને ગિજાનું પથારી-એમાડી જમાડવામા આવતા. આમકાર માણ્યો તાટે જુદી રસાઇ થતી. સહેના-વિદ્વાનો મિત્રો જાને થમન વગેરથી આવેલા પરીદ લોકાને ખામણુની જગ્યાએ જોમાડી જમાડવામા આવતા વિગત લોકો જોના આની શકતા હોય. તેમને ગહેનાની જગ્યાએ ખાણુ મહેસાડવામા આવતું સિયાળામા દુડીરોને કામળા વહેંચવામા આવતા ૭૫

એક સંસ્કારી પુરુષ

શેખ સધદ સીદી વિદ્યારકારને આશ્રય આપનાર હતો અને પોતે પશુ-શાની-હતો એની મજલીમમા ધાર્મિક મુરવો, વિદ્વાનો તથા સામાન્ય જનતા પણ આવતા. શેખ હમીદ-મિમે કાત્રી અમદુદ્દાહ સિંધીએ લખેલું જામિયે હુમૈદી નામનું પુસ્તક એણે વ્યવસ્થિત રીતે વખ્યુ હતું અને તેનું નામ જામિયે સધદી રાખ્યુ હતું એ પુસ્તકાલયનો ગોખ પણ હતો એણે મિસર (હજિપ્ત)થી ખાજ સલામત ગમીનીની મઠારી નીચે એક વદાણુ પુસ્તકો લાવવા મોકલ્યુ હતું પુસ્તકોની યાદી પણ માથે હતી પરંતુ કમનસીમે અમદાવાદ લાવના મારે ખખાતના અખાતમા આ વદાણુ ફૂમી ગયું એમા પણ અમર પુસ્તકો નાશ પામ્યા અને થોડા જ જાચાવી શકાયા ૭૬

એની અમિદ મરિજલુ વણું

૧૮ જાન્યુઆરી એની કાતિ ચિજલ મરનાર મરિજ એણે જે શેખ જાને કલાથી મનાવી હતો એ આ અનિ કિપગથી જોઈ શકાર કે આ મરનારી માણ્યુસ મારે આજ સુનીના નતિદગેમા કાઈનોધ નહોતી મર કેનિમન નેસે મૂઠરાતનો આગી, ઉતિદામ-સફેલ રાસેદ ગદાર પાકચો એમાથી એની બધી નિગતો મળે છે એ અથમા બખે છે કે અમદાવાદ ગહેરના દારઉસ્તનત ૭૭ પાએ શે ૧ મઠદે મોતાને માટે રોજને ગધાચો હતો ત્યાં નાની ઈટોની એક મરિજ

૭૫-અમરની ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૪૦ ૪૩મા આ બધું લખુન જાતેલું છે

૭૬-એ જ, પૃષ્ઠ ૬૬૪૦ ૪૧

૭૭-દારઉસ્તનત સુલતાનની રાજધાની-સુલ્તન-જુહી બદનેદિ લો, આ મરિજ બદનેદિ હિલ્લાની દીવાલનો થોડો ભાગ તોડીને બાંધવામા આવી છે પશ્ચિમ તરફ સુલ્તાનની આ છે એમ કહે છે તરફ દીવાલો તોડીને વિશેષ છટકા નહોતો મુકારખાનની મદદ વિના એ બની શકે નહિ ૧. ૭ ૧૬૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

હતી એની ડાબી બાજુ રોજો જનાળો હતો મસ્જિદને વધારી પથરની બનાવી એની ઊંચાઈ વધારી ધુમ્મટવાળા અગાસી કરી એની બાધણીમા વપરાયેલા પથ્થરો એકથી એ હાથ લગાઈના ઊંચી ગતના લાવવામા આવ્યા. એમા સુદર કારીગરીવાળા બારીઓ મૂકવામા આવી દિગ્ગરી ૯૮૦-ઈ સ ૧૫૭૦-૭૩મા આ મસ્જિદ માધવામા આવી જેખ અમ્મન નામનો માણસ જેની કબર રોખ સમઢની સાથે જ છે એણે મસ્જિદનો ચખૂતરો બાધેગ્ર ઇ. મ ૧૫૭૩મા અકબર ગૂજરાત છાતુ ત્યારે આ મસ્જિદ બધાઇ રહી હતી તિ સ ૯૮૪ના શવાલ મહિનાની ૩૭ તારીખે (ઈ સ ૧૫૭૬-૨૪ ફિસેમ્બર) જેખનુ અવસાન થયુ અને મસ્જિદની માનુએ કરેલા રોજમા એને દફન કરવામા આવ્યો ૭૮

સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિવેચકોની આ મસ્જિદની બાધણીના વર્ધની થયેલી જૂન

હવે મસ્જિદની માધણી, એ જાગતની ચર્ચામા આપણા સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કરેલી જૂન, અને એની મરીમરીના વિવેચકોએ કરેલા વખાણુ પશુ લોઈ જાણએ આ મસ્જિદ બધાવાનું ચોક્કસ વર્ષ અરબી ઇતિહાસમાથી મળે છે તે જાણુ પરંતુ એ માટે ફર્ગુમન વગેરેથી શરૂ કરીને ૭૬ પર્સી બ્રાઉન સુધીના વિદ્વાન સ્થાપત્યકનાના વિવેચકોએ વર્ષ નક્કી કરવામા જૂન કરી છે પર્સી બ્રાઉનનો જીજી રીતે બહુ મૂલ્ય અને સુદગ્ર મથ છેક ૧૯૪૨મા લખાયો તેમા પશુ ઇતિહાસને લગતી આવી બાબતોમા જૂન કરે છે એ મથ બાદર પડ્યો ત્યારે સર ડેનિસન રોસનો મપાદન કરેલો અરબી ઇતિહાસ બદાર પડ્યાને વર્ષો થઈ ગયા હતા, અને ડ્રો કોમિસેરિયે એમના ઇતિહાસમા (૧૯૩૮) એ મથનો ઉપયોગ આ મસ્જિદનુ વર્ષ નક્કી કરવામા આધાર તરીકે કયો પશુ હતો, એટલે માધણીના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પશુ મિ બ્રાઉનની જૂન ચનાવી ન લેવાય એરી કહી શકાય ઇતિહાસમા (૧૯૨૯) મસ્જિદોની બાધણીની પ્રગતિના ઇતિહાસને ધ્યાનમા લેતા સ્થાપત્ય કલાના આ વિવેચકોની જૂલની એ ચર્ચા કરી હતી અને એ પ્રમાણે જોતા મધામાનો સમય, લગભગ ચોક્કસ કહી શકાય એવો, ચર્ચો હતો અગ્રી ઇતિહાસમાથી હવે એ વાતનો તદ્દન ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર મુજબ ૨૫૯ થયો છે વિદ્વાન પાશ્ચાત્ય વિવેચકો મહમૂદ બેગડાના સમયમા કે એથી વહેવા આ મસ્જિદની બાધણી મળે છે એટલે ઇ સ ૧૫૧૫ની સાલની પહેલા ૭૮ એ જ, પૂ ૬૪૦ ૪૧ વર્ષ માટેની ચર્ચા આગળ કરીશું

મળે છે આ કેવળ બૂલ છે. ઈ. સ ૧૫૨૫ પહેલા આ મતની બાધણી નેવામાં આવી નથી. ૭૯

એ મરિજદનુ વર્ણન

આ મરિજદ નાની, ૬૮x૩૬ શીટની લંબાઈ પહોળાઈની છે એમાં એક થાબલા ઉપર ચાર ચાર કમાનો ઉતારી, ઉપરની ચપટા ધુમ્મટોની છત બનાવવા માટે ચોક્કસને કાપીને અષ્ટકોણ બનાવ્યા છે અને ખૂણામાં નાની કમાનોથી ટેકા આપ્યા છે મુહમ્મદ થોમ અને શાહઆલમની મંજૂરદો જે આ સમય પછી બધાયેવી છે તેને મળતી બાધણી છે. કમાનો શુદ્ધ અમદાવાદી છે પાછળની પશ્ચિમ તરફની દીવાલમાં પાચ મોટી કમાનોમાં બગીચો કરેલી છે, તેમાં છેડા ઉપરની બે ભૌમિતિક આકૃતિઓની છે વચ્ચેની કમાન પથ્થર જડી બંધ કરેલી છે. એની આસપાસની બે ફૂલવૈલ અને વનસ્પતિની કારીગરીવાળા જગમગસિદ્ધ બગીચો છે દક્ષિણ તરફ ત્રણ બગીચો ભૌમિતિક

૭૬ Percy Brown Indian Architecture, Islamic P. 55 નુઓ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ, પૃ ૬૨૭ ૩૧. એમાં મેં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. અહીં વાચનારની રત્ન સર્ધ એક અંગત મોખ કરવાની જરૂર છે અમદાવાદનો ઇતિહાસ શુ સાહિત્ય સભાએ ૧૮૨૮માં બહાર પાડ્યો તે પહેલા ૧૮૨૭ના કાર્તિકના “વસત” માસિકમાં આ મરિજદની બાધણી અને એના બાધનાર માટે મેં વિસ્તૃત ચર્ચા બહાર પાડેલી અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એનો સાર માત્ર લીધેલો એમાં માત્ર બાધણીની દૃષ્ટિએ આ મરિજદ સ્થાપત્યવિવેચકો ધારે છે એ સમયમાં નહિ પણ સંતનતના અત્ત ભાગમાં ૧૫૬૦થી ૧૫૭૦ના દસકામાં બધાઈ એના કારણે આપ્યા છે બાધનાર તરીકે સીદી સઈદને તે વખતે થતો ન સાગવાથી જુઝારખાન હબરરીને સીંગ રાહીદ કંપીને એનો બાધનાર ઠોવો જોઈએ એમ અનુમાન કર્યું છે તે સાથે અમ ઇતિ ૫ ૬૩૧ની નોંધ ૧માં એવી આશા પણ વ્યક્ત કરી છે કે સંતનતના અત્તમાં બનાવાણુ ચોક્કસ સામે છે, છતાં બાધનાર જુઝારખાન ઠોમ તે બાબત રાકા કે ચર્ચાને સ્થાન છે એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે, અને અરબી ઇતિહાસમાંથી કદાચ આ વાત સ્પષ્ટ થાય તો તે માટે અરબી વિદ્વાનોને વિનંતિ કરી છે અરબી ઇતિહાસ જોવાથી, પ્રેા મેમિ એ એ વાત સ્પષ્ટ કરી એમાં સતોષની વાત એ છે કે વર્ષ-સમય-નિર્ણય સમગ્ર ખરો નીકળ્યો ન્યારે બાધનાર સીદી સઈદ એ જુઝી વ્યક્તિ નીકળી, પણ જુઝારખાન સાથે એનો બાઈ જેવો સબબ અને એને લીધે રોજ સઈદની ચડતી થઈ એ વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ ‘વસત’માં રોજ છપાવો ત્યારે પ્રેા મેમિ સાહેબને મેં એ વચાને મો અને આમાં પત્ર બવહાર પણ થયેલો. સઈદને જદલે રાહીદની માન્યતા માટે વધારે આધાર જોઈએ એમ એમને મને જાણવેલું પૈદુ સમય અને જુઝારખાનનો સબબ એ બધું અનુમાન ખડું નીકળ્યું તે બાબત ૧૯૩૮માં એમણે અંગ્રેજીમાં ઇતિહાસ લખ્યો ત્યારે કાઈ પણ ઉદ્વેગ કર્યો નથી એ જરા સામે એવું છતાં અનુમાન માટે મને સતોષ થયો

છે ૮૦ ઉત્તર ત ૧ જળીઓની કમાનો-ખુલ્લી છે એનું કારણ સંગમકાંતિ ॥ મમયમા મસ્જિદ અધૂરી રહી છે એ જ કહી સકાય મિનારા માદા પશ્ચિમ ઉત્તમ પ્રમારના છે મસ્જિદને ફરતા કંદોને મિનારાને પણ ફરતા સળગ છે એ વિગેષતા છે આ મિનારા મર્મ મદીના પૂર્વોર્ધમા અર્ધા ઉપર જિખા દતા એમ 'શિઝ' ૧૮૪૭માં દેના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ આજે છતની ઉપર એની નિશાની પણ નથી. ૮૧ વચ્ચેની કમાન કરી જ નદિ હોય કે વધારે ઉત્તમ કંવા માટે નહેવા દીધી હશે કે અન્યવરવાના સમયમા તૂટી મર્મ દશે એ આજે સમજવું મુશ્કેલ છે એ કમાન પોઈ એન્જિનના સમયમ કાઢીને વિલાયત મોખાઈ છે એવી શોકનાયકામા મત્ત નથી, કાન્ય કે એ પદના પણ વચ્ચે કાંઈ નેકોતુ એવા ઉત્તે મો છે મસ્જિદને મનામ સમયમા નુકમાન થયું પણ હોય અગ્રેનેએ મામલતદારની કચેરી એમા કહેલી એ વખતે મહેરમોમા પ્રેસ ચૂકલા અને મર્દારાની કમાનેમા બધ ન થાય એવો દુનાને મુકનો એક રે મસ્જિદ મારી રિથિતિમા કહી સકાય એવી રહી છે એનું માન મો' કર્માન થો છે ૮૨

એની જમમસિદ જળીઓ

પશ્ચિમી દીવાલમા જે એ પ્રસિદ્ધ જળીઓ છે તેની પ્રશંસા યુરોપિયને કમાવિવેચકાએ મુકા કરી છે કમુસન દે હ કે આમા ઓ દિ હીમા ઉત્તમ મરીમરી છે પણ નાજા નિમાના થી ઓ આજુ સેમતો નપણુ મળ્યું નથી ૭૧ તેમ માણુમ કરની પથ્થરની મરીમરી કરતા જણુ કુદરતે જ રચના કરી કાય એવું નાજે હા રોમ અને આંમના ઉત્તમ કપકરેદાએ કહેવી નકરી દરતા પશુઆ ઉત્તમ ૮૩ મર કલોન માશન ને સામાન્ય રીતે કકક

૮૦ પશ્ચિમ દીવાલમા જળ ૧ કા ઉપર મળુ ભૌમિતિક જળીઓ ૭ એની જ સરખેજના રાગમા પૂરે બાણુ છે તે ઉપરથી એ જમનો થ નાજા એક જ કારીમર હશે એમ મો ખજસ માને છે મનુ એ બ ન રવાય ની વારીમેમા મોટાતર છે જળીઓ સુજરાતી ક્ય કા નો ખાસ વાચમેક છે એ જમસ મૂરી વય છે (અમદાવાદના ઇતિહાસ પૃ ૧૩૧) ૮૧ શિઝ સિગીઝ પૃ ૩૧ શિઝ આગ પણ મ ન છે કે ૧૭૮૦માં જનરલ મોડા શહેર લીધું ત્ય અ મસ્જિદમા કચેરી કરી ૧૭ એ બૂલ છે કચરી શિટિશે અમદાવાદ લીખા પ ૧ ૧૮૧૭ પકી કુરનામા આવી

૮૨ ક ૩૧ ના લી રિપોટ અને જમસના અમદાવાદના સ્થાપ થને લગત અગ્રેજ અથમા આ વિગત આપેલી ૪ મસ્જિદને કરી જનારી ચાંદે ચૂન થી ધોળે રી તેથી બૂલથી કેટલાક જમસની મ નતા જળીઓની દાખ લેતા અને ચકલાએ મ ના કરવાય શોડ નકસાન થયેલ છે (અમદાવાદના ઇતિહાસ પૃ ૧૩૦)

૮૩ હોય અને કમુસનનું અમદાવાદન સ્થાપ થનું પસ્તક અમદાવાદના ઇતિહાસ

ગીંગાર છે તે પણ આ જાળીઓ પી પ્રશસા કરતા કહે છે કે આમા કોઇ મહાન મૂલરાતી કલાકારનો તથા છૂપો નહેતો નથી આ જાળીઓને લીધે જ આ મસ્જિદ જગત્પ્રસિદ્ધ ગણી શકાય વનસ્પતિ અને ફૂલવેનની કારીગરીવાળી જાળીઓ જેવા નમૂના તો હિંદુલગ્ના કોઇ જગ્યાએ મળે તેમ નથી સર જોનના અભિપ્રાય પ્રમાણે કનામા સાદાઇ એ મૂલરાતી કલાકારના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે, છતાં રાણી મિત્રીની મસ્જિદની પેકે આ મસ્જિદમા માદાઈ સાથે ટ્રેપ કના વપરાઈ છે, આ મસ્જિદ જેવી સુપ્રમાણ અને લાવણવાળી કમાને માં જાળીઓ એક ડે ૮૪ રસિયાના મધ્યગ્ગર ગઇ સદીના અંતમા અમદાવાદ આવેના ત્યારે આ જાળીઓ જોઈ કડેલુ કે હિંદુ વનસ્પતિ સૌંદર્ય આદી માતૃ છે આ જાળીઓ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે એક ધૂળિરા શહેરમા કામા છીએ એ જૂની જમ્મએ છીએ ૮૫ પર્ચી ખાઉન મહે ૭ ૩ મીટી સત્તની એક નાનડી મસ્જિદને દુનિયાભરમા એની જાળીઓએ પ્રસિદ્ધ કરી છે મૂલગતમા જાળીઓ સામાન્ય છે અને શોભા ઉપરાંત ત્યાં અજવાળા માટે કરાય છે પણ એ બધી નાની છે અને નાના ચોરસ ભાગ પાડી તેમા બુમિતિની આકૃતિઓ કરીને રચેલી છે પણ સીંગ સહઈની મસ્જિદમા તો કોઇ અમાધાનજી કલ્પનાશક્તિવાળા કનાકારે, મધી જૂની પ્રજ્ઞાનિકાઓને દૂર ચૂકીને પથરના ખરમચકા ટુકડાઓ ભણે પાનણ મુનાણ ૮૫ (કેન્વાસ) હોય તેમ ચિત્રકાળી પેકે પોતાના મનની ડરના મુજબના અનકાર પોતયાં છે પૂર્વ તરફના વનસ્પતિસૌંદર્યમા મુખ્ય ગણાતા તાક રચેરની ના તથા સૌંદર્યની ભાવનાને એવી કુશળ કારીગરીથી વ્યક્ત કરી છે કે ટ્રાન્સ પણ દેશની હિતમ માં માથે ચૂકી શકાય આ મતાવી આપે

૫ ૧૩૦ આ જાળીઓનુ કદ ગિચાઈ ૧૦ થી ૧૧ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૧ થી ૭ ફીટ છે કલેલની પ્રસિદ્ધ જાળીઓ પણ કકડા સાધીને બનાવેલી છે

૮૪ સર જહાન મારાલ કેમ્બોજ હિસ્ત્રી ઓફ ઈડિયા ભા કમા રચાય થનુ પ્રકરણ

૫ ૧૧૬ મસ્જિદની સાદાઈનુ વર્ણન કરી લખે છે કે "But though such simplicity is rare in Gujarat there is no mistaking the Gujarati genius in the graceful well proportioned arches and superbly designed window-screens It is these screens that have made the Sidi Sayyidi mosque world famous The other two (Jalis) are adorned with free plant and floral designs the like of which does not exist in any other monument in India

૮૫ રસિયાના ગ્રાન્ડી મુસાફરીના વર્ણનમા બે મોટા પુસ્તકો છે, તેમા એકમા અમદાવાદના વર્ણનમા આ શબ્દો છે

છે કે એ મમયમા અહીં કયા સજીવ હતી ૮૧ આ પ્રભાજે આ મસ્જિદની જાળીઓની કલા ઉપર પણ વિદેશી કલાવિવેચકો મુગ્ધ થયા છે, અને દુનિયામા કોઈ પણ જગ્યાએ આવડા કદની આટલી સુદર નમૂનીવાળી જાળીઓ નથી, એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે ગઈ મીઝા આનો લાકડાનો નમૂનો એક દબાર રૂપિયા ખર્ચાને પરદેશના મંત્રદગ્યાન માટે બનાવેલો ૮૭ ઇસ્લામના માઉથ કેમિસ્ટ્રીન યુજિયમમા અને ન્યૂ થોર્કમા એની પ્રતિકૃતિઓ છે. ૮૮ ફર્નિચરમા નો એની ઘણી નકલો થયેલી છે આદીમા પણ આ નકલોની નકલ કરવામા આવે છે ૮૯ શિસ્તરચાપત્ય એ પદ્યમા લખેલું માહિત્ય જ છે, અને સાહિત્યની પેરે જ એ પ્રગત તથા સમાજની સંસ્કારિતા વ્યક્ત કરે છે એમ મનાય છે એ દષ્ટિએ રચાપત્યકવાનો ગોખ ગૂજરાતીઓને— દિલ્હીએ કે મુસલમાનોને—સ્વભાવમા જડાયેલો હતો એની માફી આખી દુનિયાને આપતી આ મસ્જિદ, આપણા અન્ય કલામય મંદિરોની પેઠે જ, આપણો માર્કૃતિક વારસો છે ૯૦

સુનતાન મુજફ્ફર ત્રીગના નામના અમલની રાજઆતમા ૪ મ ૧૫૬૭મા સીમર ફેડરેક નામનો ઇટાલિયન મુસાફર ગૂજરાતમા આવેલો એ પણ ગૂજરાતને "ખભાતનું રાજ્ય" કહે છે છેલ્લા એ સુનતાનોના મમય થી દીવ છતી લીધા પછી પોર્ટુગીઝોની સત્તા દરિયા ઉપર ખૂબ વધી ગઈ હતી, એમની પરવાનગી વિના કોઇનું પણ વહાણ આવજા કરી શકતું નહિ, ખભાતથી નાના વહાણોમા માત્ર દીવ જઈને ચડતો, વહાણના માલિકો મોટે ભાગે ખ્રિસ્તીઓ અને સુમનમાનો હતા, વગેરે વર્ણન એ મુસાફર કરે છે આપાતનિકાશનું વર્ણન તથા ખભાત રહેતું વર્ણન પણ કરે છે તે વેપાર અને વહાણવટાના પ્રકરણમા આગળ જોઈશું ૯૧

૮૧ Percy Brown Indian Architecture Islamic, P 55 એમણે first with exceptional vision એ સંખ્દો કલામરમાટે અને કારીગરી માટે with artistic sensativeness and technical skill એવા સંખ્દો વાપર્યા

૮૭ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૬૩૦-૩૧

૮૮ એ જ, પૃ ૬૩૧ (બર્જેસમાથી)

૮૯ અમદાવાદના મિસ્ત્રી સોમનાથે આ અને બીજી મસ્જિદોના નમૂના બતાવ્યા

મિ. ચંદુલાલ ગજ્જરે આદીમા તથા લાકડામા નમૂના કર્યા છે

૯૦ પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ કહે છે કે (પૃ ૫૦૫) This lovely and world famous mosque is the last noble specimen of the great creative period of the Muslim architecture of Gujarat

૯૧ આ મુસાફરની નોંધ પ્રો. કોમિ. એ પૃ ૫૦૦-૫૦૧મા લીધી

નોંધ લઈ બાકીની ચર્ચા સામાજિક અને વેપાર પ્રકરણમા કરીશું

સિક્કા કોરી

આ સુલતાનના અમલમાં બીજી નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક રાજ્યોના ચંપણમાં કોરીનું ચંપણ ચાલતું હતું અને એમાં તે તે રાજ્યોના ઉપરાત ગૂજરાતના સુલતાનને સર્વોપરી ગણી એનું નામ પણ આપવામાં આવતું એવા સિક્કાઓને ‘કોરી’ કહેતા અને છેક આ જમાના સુધી કોરીનું ચંપણ સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક રાજ્યોમાં અને ખાસ કરીને કચ્છમાં ચાલુ હતું. કોરી નામનું મૂળ પણ અસમ્ય છે એ બાબત આગળ સિક્કાના પ્રકરણમાં ચર્ચા કરીશું ૯૦

એ સમયનો નડિયાદનો લેખ

આ સમયનો એક દસ્તાવેજ વિ. મ ૧૬૧૮-ઈ.સ ૧૫૬૨નો મળેલો છે એ વેપારી ગૂજરાતી બાબાનો છે તેથી નોંધપાત્ર છે એમાં કાંઈ પણ વિરોધણી વિના સુલતાન મુઝફ્ફર (મુઝફ્ફર)નું નામ છે અને એના કોઈ વજર કે મોટા અમલદારોના નામ નથી પચકુલમાં એ મુસલમાન નામો છે તે પણ રથાનિક નાના અમલદારો લાગે છે લેખ નડિયાદનો છે આ ઉપરથી એમ મમળાય છે કે માત્ર આચાર તરીકે પણ મુઝફ્ફર સુલતાનનું નામ વપરાતું હતું, અને ખાસ કરીને માળગમતીયા મહી સુધીનો મધ્ય ગૂજરાતનો ભાગ સુલતાનને માટે ઇતિમાદખાનના હાથમાં હતો એટલે નડિયાદના દસ્તાવેજમાં તો એનું નામ આવે જ પણ ઇતિમાદખાન કે બીજા કોઈ અમીરનું નામ નથી એ સ્પષ્ટ છે વિશેષણ વિનાના સુલતાનના નામ ઉપરથી શોકમાં એની સત્તા નથી એવો ખયાલ હતો એટલું સમજાય છે આ દસ્તાવેજ ભાગ વહેંચી દારગતી થયાનો છે પરંતુ ઉપરાત દુકાનની વહેંચણી માટે લેખે છે કે “તથા બીજા સર્વ હાટનું લૂગડું તથા સરવાઈ કરી ઉધરાણું દેવું તથા હેમ ૩૫ કરડી સૂખડી તથા બીજું જે કાંઈ હતું તે સર્વ પ્રોછી વીચી લિધું સહી... સરવ પ્રીછી જૂનૂઆ થયા” આમાં બાબાની દૃષ્ટિએ, તથા સરવેયુ ઉધરાણી વગેરે શબ્દો વેપારી સમાજની દૃષ્ટિએ, તથા “મલકત” (મલકત) જેવા મુસલમાની શબ્દો નોંધપાત્ર છે ૯૩ એની વધુ ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું

૯૨ તારીખે સોરઠ અને પ્રેા દોડીવાળાના સિક્કા બાબતના લેખ ઉપરથી પ્રેા કોમિ એ પૃ ૪૯૯-૫૦૦માં લીધેલી નોંધ મહમૂદ ત્રીજાના સમયથી આવા સિક્કા પડતા હતા તે હવે મળી આવ્યાં

૯૩ લેખપદ્ધતિ, પૃ ૭૧-૭૨ આ દસ્તાવેજમાં બજારના સામાન્ય શબ્દો આવે છે તે નોંધપાત્ર છે બાબાની દૃષ્ટિએ પણ એનું મહત્વ છે વેપાર અને સામાજિક પ્રકરણ માં આ સબધી ચર્ચા કરીશું સરવેયુ કાઢવાનો રિવાજ કેટલો નૂનો છે તે બાબત આજના નામાના નિષ્ણાતો ચર્ચા કરી રહ્યા છે ગૂજરાતમાં આ રિવાજ નૂના સમયથી હતો એમ લાગે છે તે પણ આગળ ચર્ચાશું સરવેયાને “સરવાઈ” એ રીતે શબ્દ લીધો છે બધું વેચીને લૂંટા થયા તે માટે સરવ ‘વીચી સાટી નૂનૂઆ થયા’ એ શબ્દોનો પ્રયોગ આને પણ ‘વેચી સાટી’ શબ્દો વપરાય છે તે બેતા સ્પષ્ટ છે

પ્રકરણ આગણ્યાળીસમુ / અકબરની ગૂજરાત ઉપર બે વાર ચઢાઈ ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત અકબરની ગૂજરાત ઉપર પહેલી ચઢાઈ

શહેનશાહ અકબરે ગૂજરાત જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેના કાગલોનો ઉલ્લેખ કર્યો ઈ. સ ૧૫૭૭, ૨૭ જુનાઈએ એણે આગ્રા-ફતેહપુરથી પ્રયાગ કર્યું અજમેરના પ્રસિદ્ધ સત મુઘનુદીન ચિસ્તીને અઠગ પૂજ્ય ગણ્યો એટલે અજમેરમાં એ મતની ફરગાહની યાત્રા કરી પત્રી આમગ વધનાનો નિશ્ચય કર્યો ખાન કવાનને દસ હજારનું લશ્કર આપી આગ્રા મોકલ્યો અકબર રાજપૂતાનામાં ધીમી કૂચ કરીને અઢાવતો હતો, એનામાં શિરોહીના દેવડા રજપૂતોએ ખાન કવાન ઉપર હુમલો કરી એને ખજુરદારી ખાયન કર્યો ૧ મારામારી થઈ એમાં બન્ને બાણી ખુવારી થઈ આ બન્ને અકબરને મળ્યા ત્યારે શિરોહીના રાજપૂતોને મળ કરના લશ્કર મોકલ્યું ગૂજરાતની સરહદમાં શહેનશાહનો પહેલો મુકામ ડીસામાં થયો અહીં એવા સમાચાર મળ્યા કે શેરખાન કુનાહીએ અમદાવાદનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો છે અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યો ગયો છે એના પ્રે પુત્રો એના કુટુંબને લઈને ઈડર તરફ સલામત જગ્યાએ ગયા છે આ બન્ને જાણીને અકબરે રાજા જગવાનદાસના પુત્ર રાજા માનમિંદને શેરખાનના પુત્રોને પકડના મોકલ્યો શેરખાનના પુત્રો આ સમાચાર મળતા કુમરો તરફ નામી ગયા ૨

અકબર પાટલ્યમાં

ડીસાથી અકબરની સવારીએ રાજિયામણા પાટલ્ય ગડેઆ આવીને પકાન નાખ્યો ૩ અકબરના મુરખની જહેરામખાનનું મૃત્યુ પાટલ્યમાં થયું હતું

૧ તબક્કાતે અકબરી, ઇલિયટ પ ૫ ૩૪૦ ૪૧, મિરાતે અકબરી ગુ મા ૫ ૧૦૧ શિરોહીના રાજાએ તામિદારી સ્વીકારી ખાન પાસે માલસો મોકલ્યા પાન સોપારી આપતી વખતે એક રજપૂતે ખાનને જમખર મારી ખભાની આરપાર કાઢ્યું પણ બહા દુરખાન નામના રણકે એને પકડીને બોધ પાડ્યો ખાન પછર દિવસ માટે રહી અકબર સાથે એકાએક તારીએ અલ્લીઆ પલ્લુ આ વાત છે

૨ અહમદી, ગુ લા ૫ ૧૦૨, તબક્કાતે અકબરી ઇલિયટ પ, ૫ ૩૪૨ સિંદરીમાં આ વાત નથી, પણ એટલો જ ઉલ્લેખ છે કે શેરખાન પાસે લશ્કર ચાળીસની સખ્યા જેટલું જ હતું ખાન ચાલ્યા ગયા હતા, એટલે એ સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો

૩ અમુલકદક્ષ અકબરનામાં (ભા ૩, પ ૮-૯)માં પાટલ્યને મટે Pleasant City

તે આગળ જોઈ ગયા હીએ. અહીં એના પુત્ર માગક અબ્દુરરહીમખાનને અમરે મોનાવી એના કુટુંબના અને પિતાના મૃત્યુના બધા સમાચાર પૂછ્યા એને જાગીર આપવામાં આવી અને એ ઉમ્મરમાં નાનો હોનાથી વહીવટ સૈયદ અહમદખાન મદારાને સોંપવામાં આવ્યો. આ વખતે ગેંગખાનના પુત્રોને પકડના કુવળ માનમિલને મોકલેલો તે હડરથી એ લોકો તથા ન આવવાથી લૂટનો માન નહીં પાછો કર્યો હતો તે બાદશાહને આથી મળ્યો પાટણમાં આમ એક અદર્શિયુ પસાગ કરીને અમદાવાદ તરફ દૂર કરના પહેલો મુકામ જોગણા પાસે નાખવામાં આવ્યો. ૪

સુલતાન મુઝફ્ફર દેદ પકડાયો

અહીં મમાચાર મળ્યા કે ગૂજરાતનો સુનતાન મુઝફ્ફર જે ગેંગખાન કુનાદી માથે સોરઠ તરફ નાસી ગયો હતો તે એનાથી ટ્રો પડી નજીબના પ્રેમમાં ગળાટે છે આ ખમર માબગી અમરે મીરખાન પેમાવન વગેરે મદારાને એની તપાસ કરવા મોકલ્યા આસપાસ તપાસ કરતાં સુનતાનના નાજમિલ જેવું જાન મળી આવ્યું અને મેતરોના ખાગાગા મતાતો કરતો સુનતાન પકડાઈ ગયો. મીરખાન એને અમર પાસે લાવ્યો, અને બાદ શાહે એને બીજી કાંઈ ભારે શિક્ષા ન કરતા કન્મઅરીખાનને મોખી કે ની પેઠે ગાખવા કહ્યું. ૫

ગજરાતના અમીરો અકબરને લાગે

હવે અમદાવાદ આવતા અકબરને મીઠા અસુતુરામ વગેરે ગૂજરાતી અમીરોએ તામે થઈ અજગ કરી કે ગૂજરાતનો મુખ્ય અમીર હતિમાદખાન

of Pattan લખ્યું છે પાટણ એ વખતે મુઝર શહેર રહેડું ગમે તેવું હોત જોઈએ એના હાથે મો મો છે તા હમી નવેબર ૧૫૭૨ન રાજ અકબરે પાટણમાં પ્રવેશ કરો

૪ સિન્દરી તબકાત, અણ્ણકક્ષ વગેરે તથા રીંગો જોટાણાનો ઉપેખ કરે છે તા ૧૭ નવેબરે જોટાણા મુકામ કરો (અકબરનામાં)

૫ અકબરનામાં III પૃ ૮૯ આ જાણવતમાં તવારીખમાં મતબેદ દેખાય છે અણ્ણ કક્ષ ૬૫૨ મુજબ કહે છે, ત્યાં સિન્દરી શેરખાનથી છોડા પગી મુઝફર અકબરના અમલદારો પાસે ગયો એમ દેકેપત વ છે તબકાત (ઇલિયટ પૃ ૩૪૨) કહે છે કે સુલતાન કે ૮૮૦ના ૨૭જ માસની મી ન રવિવારે ખૂબ માનપૂર્વક અકબર પાસે ગયા બાદશાહે એને પાતાની પાસે આવવા ગીધો. અહમદી પૃ ૧૦૨માં અકબરનામાના નાબંદો જ લખે છે અને સિન્દરીના સ્થાન કરી કહે છે કે મુઝફર અકબરની પાસેના ગજરાતી અમીરોની પેઠે નોકરની માફક રહેવા લાગ્યો. પ્રો. મેમિસ્ટેરિયેટ ત ૧૫ નવેબર એ અકબર આગળ હાજર થયો અને એન શાહમનસૂર વજરન સોંપવામાં આવ્યો એમ લખે છે, પણ એમણે એ નામ માટે આભાર આપ્યા નથી બધું જોતા સુલતાન અકબરના અમલદારો પાસે કેવી જેવી દસામાં રહ્યો હોય એમ સમજાય છે,

પણ બાદશાહની સેવામાં દાખર થવા તૈયાર છે. અકબરે ગુજરાતની દરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી ઈસ્લામિક દુસેન મિરઝાએ ઇતિમાદખાનને સમજાવવા પ્રયાન કરેલો કે અકબર બાદશાહને તાણે થવામાં લાભ નથી. ગુજરાત જ્યાં પછી એ બધા અમીરોનું જડમૂળ ઉખાડી નાંખશે, મારે આપણે એટ વાર બેગા મગી એની સામે લડી બાગ્ય અજમાવી જોવું. પણ ઇતિમાદખાન સ્વભાવથી જ સડાઈથી ડગનારો હતો; એણે આ વાત કબૂલ રાખી નહિ, એટલે મિઝા દક્ષિણ ગુજરાત તરફ પોતાની જામીરમાં ચાલ્યો ગયો.^૧ ઇતિમાદખાન અકબરને નમ્રતા પાટણ તરફ ચાલ્યો. કહી પારે દાણપુર આમગ મુકામ નાખતા પહેલાં ગુજરાતના બધા અમીરો બાદશાહની તહેનાતમાં આવી પહોંચ્યા. અકબરે અબુતુરાગ, અનવિંદમુફ્ત દકીમ વગેરે અમીરોને ઇતિમાદખાનને આવકાઝ આપવા માથા મોકલ્યા એણે રાજદારી જોઈથી ઇતિમાદખાનને ગુજરાત પ્રાપ્તનો વહીવટ આપવાનું પણ કહ્યું. ગ્રીક અમીરોને ઈનામો આપ્યા કે ગુજરાતના અમીરોની જામીનમીરીએ પણ આગવામાં આવી. ઇતિમાદખાનનો જામીન ખીર અબુતુરાગ થયો, અને ઇતિમાદખાન ખીજા બધાનો જામીન થયો. દરમી અમીરોનું કોઈ જામીન થયું નહિ તેથી તેમને શુધાગ તરીકે ગણવામાં આવ્યા કે દરે બાદશાહી મવારીએ તા. ૨૦ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને ગજ અમદાવાદ પામે નહીને સામે કોઠે આવીને પડાવ નાખ્યો. અમદાવાદ શહેરના લોકોએ બાદશાહને સારો આવકાઝ આપ્યો અને તે મમળના ચાલ્યા આવતા ત્રામભાથી છૂટવા હોય એવો દર્શ જતાયો. અહીં બાદશાહની દુખા કગવામાં આવી સોગંદનો અમીન ખાન ઘોરી પણ એટલું નમ્ર કરવા આવ્યો કે મદેગમાં અકબર શહેનશાહના નામનો ખુલખો પડવામાં આવ્યો.

પણ જોડી પહેરાયેલા કેડી જેવો નહોતો, માત્ર નખતામાં રાખવામાં આવ્યો હતો એમ બધી તવારીખો સરખાવતાં સામે છે. સુલતાન મુહમ્મદે ગુજરાત સલ્તનતના એક કિમતી દસ્તાવેજ જેવો અણતો હતો એ અણુવકૂલના એને મારે લખેલા શબ્દો: *Mozfar Gujarati who was the document of sovereignty for Gujaratis* સુલતાન તરફની લોકલમણી પણ જતાવી આપે છે.

૧: સિંદરી, યુ. ભા. ૪૫૦, આ હલ્લેખ માત્ર સિંદરીમાં જ છે.

૭: અહમદી, યુ. ભા. ૫, ૧૦૩. તખ્તકાત (ઇલિયટ પ. ૫. ૩૪૩)માં ઇતિમાદખાને અમદાવાદ શહેરની ચાવી બાદશાહને આપી એમ લખે છે, સિંદરી લખે છે કે અહર-અહર કારે ચર્ચા પછી ગુજરાતી અમીરો તાણે થયા.

૮: અકબરનામા, ૩. ૫. ૧૦-૧૧. તખ્તકાત (ઇલિયટ પ. ૫. ૩૪૩)માં પણ અહમદી અમીરો ઉપર નખતો રાખ્યો એમ લખે છે.

૯: એ જ, ૫. ૧૧-૧૨; તખ્તકાત (ઇલિયટ પ. ૩૪૩; અહમદી યુ. ભા. ૫. ૧૦૪. સિંદરી

અકબર અમદાવાદ થઈને ખંભાતમાં

અમદાવાદની બહાર છાવણી નાંખી અકબરે આશરે બે અઠવાડિયા વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પોતાના દૂધભાઈ મિરજા અઝીજ કોકા ખાને આજમને ખાસ વહીવટની દેખરેખ રાખવા ફરમાવ્યું અને ગૂજરાતનો જાણીતો હોવાથી ઇતિમાદખાનને મુખ્ય અમીર તરીકે કામ મોખ્યુ. બાદશાહ વારંવાર શહેરમાં જતો. આમ વગર લડાઈએ આખો ગૂજરાત દેશ અકબરને શરણે આવ્યો.^{૧૦} મુસ્લાહિમ હુસેન મિરજાએ આ વખતે તાબેદારી તરીકે બેટા તથા પેશકશી મોકલી, પરંતુ અકબરે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, કારણ કે ગૂજરાતની આ બધી મગમડનું કારણ મિરજાઓ હતા અને એમના તરફથી લડાઈઓ તથા અશાંતિને ઉત્તેજન મળતું હતું એ જાણતી બાદશાહને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. દજી પણ દક્ષિણ ગૂજરાતના વડોદરાથી માડીને સુગત સુધીના ભાગના મિરજાઓ માલિક થઈને બેઠા હતા, એટલે એમને હરાવી તાબે કરીને પ્રાંતને ત્રામથી મુક્ત કરવો એ જ અકબરની આ ચડાઈનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.^{૧૧} બીજા કારણે ગૌણ હતા, એટલે અમદાવાદ શહેરની વ્યવસ્થા કરી દક્ષિણ તરફ ઊપડતા સૌથી પહેલા ખંભાત થઈને જવાનો નિશ્ચય કરી બાદશાહી સવારીએ તા. ૨ ડિસેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ પ્રયાણ કર્યું, અને તા. ૧૨મી ડિસેમ્બરે ખંભાત પહોંચ્યા.^{૧૨} ખંભાતના લોકોએ અને વેપારીઓએ મામે આવી આવકાર આપ્યો. કમ, મિરિયા, ધગન, તુરાન વગેરેના વેપારીઓએ સત્કાર કર્યો. અકબરે દરિયાના દર્શન પહેલા પહેલા કર્યો અને વહાણમાં બેસી સમુદ્રની સહેલ કરી પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસને ભેખક કાઢી કહે છે કે ફિરંગી વેપારીઓ પણ અકબરને મળ્યા, અને એણે ફિરંગીઓનો પોશાક ધારણ કર્યો વેપારીઓએ બાદશાહના હાથ ઉપર મુનન કર્યું.^{૧૩} ખંભાતથી ઊપડતા પડેલા તામે થયેલા ગૂજરાતી અમીરો અને અડમદી વખારામાં કહે છે કે અમદાવાદ આવતા પહેલા હાજુર મુકામે બાદશાહના માણસોએ ગૂજરાતી અમીરોનો સામાન લૂંટ્યો અને બાદશાહે તેમને પકડી સજા કરી અકબરનામાં તુલા કરી એમ લખે છે. અડમદી બાદશાહને માથેથી ખૂબ સોનું હતારીને વહેંચવામાં આવ્યું એમ ઉલ્લેખ કરે છે રાજાઓ અને ધનાઢ્યોને માટે આ પ્રમાણે કરવાનો વ્હોનો રિવાજ હતો. આ બે પણ કોઈકાઈને માટે તુલા કરવામાં આવે છે.

૧૦. અડમદી, યુ. ભા. ૫. ૧૦૪ આ જાળન તવારીખો એકમત છે.

૧૧. એ જ, પૃ. ૧૦૫, તજકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ. ૫. ૩૪૩

૧૨. અકબરનામાં ૩, પૃ. ૧૨-૧૩

૧૩. પોર્ટુગીઝ લેખક કાઢીની આ નોંધ અકબરનામાંના આખાતરકારે ફૂટનોટમાં લીધી છે. તવારીખનો ઉલ્લેખ આ માટે નથી, પણ અકબર આવા દેખાવ કરવામાં હદાપણ સમજતા હતા.

મિરજાઓ માથે ખટપટ કરે છે એવા મગચાર મળતા ઇતિહાસખાન વગેરેને બાદશાહની હજૂરમાં હાજર કરવામાં આવ્યા અકબરે એ લોકોને બારે સગ્ન ન કરતા પોતાના વિશ્વાસુ અમીરોને આ લોકોને કેદી તરીકે રાખવા કહ્યું ખખાતનો વહીવટ હુસનખાન ખજનખીને સોંપી, ઇતિહાસખાનને શાહ બાગખાન અમીરને મોપવામાં આવ્યો. એણે વફાદારીના વચનો કહ્યા, પણ ગૂજરાતી અમીરો ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી એમ અકબરે જણાવ્યું ઇખ્તિયારઉ મુહમ્મદ એકથો નાસી ગયો ૧૪

મિરજાઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય

હવે અકબરે મિરજાઓને તાબે કરવા તરફ ખાસ પ્રયત્ન કરવા માડ્યો, અને વડોદરામાં પડાવ નાખ્યો. મિરજા અઝીઝ કેકાને વહીવટ માટે વડોદરાથી અમદાવાદ મોકલ્યો. અકબરે વડોદરા આવી શાહનાઝખાન, બાગ બહાદુર વગેરેને ચાપાનેર સર કરવા મોકલ્યા. ઇસાદિમ હુસેન મિરજા આ વખતે ભડચમાં હતો. એણે ભડચના કિંનાનો મચાર કરનાર ચગીઝખાનના મગા રુસ્તમખાનને અભયાનના રચનનો ભગ શ્રી મારી નાખ્યો ૧૫ બાદશાહની તૈયારીઓના મગચાર સાબળતા મિરજાઓ ચાપાનેર વગેરે મધ્ય ગૂજરાતના ભાગોમાંથી સુરત તરફ ગયા અને સુરતના કિંનાને ગળખૂલે શ્રી ત્યા બચાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ લક્ષ્મી દુકડીઓ મિરજાઓને પકડવા માટે ચારે બાજુ જવાથી અકબરની પાસે ઘણું ઓછું લક્ષ્મી હતું. આથી જો માન્યુંએ લક્ષ્મીની જગત ન હોય તે માન્યુંથી પાછું યોનાવી લેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો, અને શાહનાઝખાન મીરગફી વગેરેને ચાપાનેર તરફથી પાછા પોનાવવા મહેસા મોકલ્યા.

સરનાલની લડાઈ

આ વખતે એક જાલણે આવીને ખબર કહ્યા કે મહી નગી ઉપગના વાકાનેરનો ઘાટ બીતરીને ઇસાદિમ હુસેન મિરજાએ સરનાનમાં (સમરા ૧૪ અકબરનામાં ભા ૩ પૃ ૧૩, તળકાતે અકબરી-ઇલિયાદ ૫ પૃ ૩૪૩ સિંધરી આ બાબતમાં એક વિચિત્ર ઉલ્લેખ કરે છે (જુ ભા ૫ ૪૫૨) કહે છે કે ઇખ્તિયારઉમુહમ્મદે ઇતિહાસખાન અકબરને મળે તો નાસીપાસ થઈ કહ્યું કે આ નવી સત્તાનો તાપ મારાથી સહન નહિ યાય, આપ પણ સાથે આવો. પણ ઇતિહાસખાન આ વાત માન્ય ન રાખી ઇતિહાસખાન હજૂરમાં હાજર થયો છતાં અકબરના અમીરોને સરના કારણથી વિશ્વાસ ન બેઠો અને એને ભખતામાં રાખવા કહ્યું હોય તે ઉપરથી એને કેદીની દરખામાં રાખવામાં આવ્યો.

૧૫ અકબરનામાં ભા ૩, પૃ ૧૬ સિંધરી ૫ ૪૫૨માં લખે છે કે રુસ્તમખાનને બાદશાહે બિલાવ્યો. તે કારણથી મિરજા અને પોતાની વચ્ચે કુરાનના શપથ હતા છતાં તેનો ભગ કરી મિરજાએ એને મારી નાખ્યો. તળકાત ૫ ૩૪૪માં પણ ઉલ્લેખ છે.

પાસે) મુકામ કર્યો છે ૧૯ આ ખગડ સાબળી અકબરે લશ્કરના આવવાની રાહ જોયા વિના પમદ કરેલા થોડા યુદ્ધોએ તરફ દૃષ્ટ કરી અકબર પાસે આ વખતે બમોથી વધારે વડનારા નહોતા અને તેમા પણ ખરા યુદ્ધો તો બહુ જ ઓછા હતા. તેર સવારો સાથે ઉતાવળી રૂએ અકબરે મિરજાને પકડી પાડ્યો ૧૭ મિરજા મગનાવમા બન્યો આ યથળ મહી નદીના વાઘાને લઈ ખુલ્લી લડાઈને માટે બહુ મુશ્કેલી ભરેલું હતું તે માથે ત્યાં થોરિયાનું વન ધોનાથી જે થોડા પણ એકમાથે જઈ શકે એવું નહોતું કુવર માનસિદ્ધ, રાજા ભગવાનદાસ, શાહ્યાગખાન વગેરે વીર વદાદાગ શોકો બાદશાહની સાથે હતા, મિરજા ઇબ્રાહિમ પામે અકબર કરતા લગભગ ત્રણગણુ વધારે લશ્કર હતું, ૧૮ પરંતુ એક વીર બાદશાહી દુકડી મરનાવના ગદના દગવાળ ઉપર ચડી મધ બાદશાહી વરકર માનુ છતા અપૂર્વ શૌર્ય દાખની સગનાવમા પેહુ વરતીથી ભરેલા ગામગો રગ્તાઓમા લડાઈ થઇ. રાજા ભગવાનદાસે ધણી બહાદુરી બતાવી એનો બાઈ ભૂપત લડાઈમા ખપી ગયો. બને માણુ ખુવારી ભારે થઇ પરંતુ આ લડાઈમા અકબરે પોતે અને તેના માણસોએ જે બહાદુરી તથા હોગિયારી બતાવી એની દુનિયાના ટાઇ દેશના ઇતિહાસમા, સળોગો અને લશ્કરની મખ્યાના પ્રમાણુ ધ્યાનમા લેતા, નોંધાયેલી નથી એમ ઇતિહાસક્રેખક અણુવજન લખે છે ૧૯ મિરજા એની પૂદ પકડવામા અકબર અને ભગવાનદાસ થોરિયાના માકડા રગ્તામા હતા ત્યારે ત્રણ સવારો એમના ઉપર તૂરી પડ્યા એક ભગવાનદાસ તન્દ

૧૬ મિરાતે અહમદી, શુ બા પૂ ૧૦૭

૧૭ અકબર પાસે કેટલા માણસો હતા તે બાબત દરક લેખકમા મતભેદ છે તબકાત વગેરે અકબર પાસે એકસો માણસનું લખે છે અણુલક્ષ્ણ બાસ માણસો (સુખ્ય) ૪૦ હતા એમ કહે છે, જ્યારે સિન્દરી ૧૩ સવાર હતા એમ લખે છે ફિરિસ્તા ૧૫૬ લખે છે બહોની રાજા માનસિદ્ધ પાસે જ એકસો માણસો હતા એમ લખે છે

૧૮ સિન્દરી, પૂ ૪૫૩મા ૩૦૦ થી ૪૦૦ લખે છે તબકાત ઇલિયટ પ પૂ ૩૪૫મા એક હજાર લખે છે સભાલ ઠાસરાની પાસે મહી નદી ઉપર દેકરા ઉપર છે પહેલા તે મોટા કસબો હતો અમદાવાદથી માળવાના રસ્તામા હતું

૧૯ આ લડાઈની વિસ્તારથી વિગતો અકબરનામામા આપેલી છે મિરાતે અહમદી પૂ. ૧૦૮-૧૦૯મા પણ એના ઉપરથી જ લીધેલી લખે છે અણુલક્ષ્ણ અકબરની ભારે ભાર પ્રસાદ દરેક વાતમા કરે છે કે જે લગભગ ખુરામત કહી શકાય આગળ એની નોંધ લઈશું પરંતુ સરનાલની લડાઈમા કદાચ એની વાત સાચી હોય અકબરનામા ભા. ૩મા એ લખે છે કે "No one has seen such fighting in the world nor has heard of such from the skilled in History" આ ફારસી બેત-નો અર્થેજ તરજુમો છે

ગયો તે ॥ બાલને રોફી એનો હાથ નહામે કરી નાખ્યો એ સવાર અઝબ તરફ દુદધા બાદશાહની માથેના રક્ષકોને ગત્તાની અગવડો વીધે સડાય માટે દોડી પડોડવાનો અવગર મળ્યો નહિ, છતાં અઝબરે થોડાંની વાડ કુદારી એ મને સવારોને નસાડી મુક્યા ૨૦ મને પક્ષોને લડવા માટે આગ્રહ મહીના વાધા અને થોડાંને લીધે જલ્દી જ અગવડ હતી છતાં અઝબરના ના ॥ લશ્કરે અને ખામ કરીને કુવર માં સિંદ્ર અને રાગ બગવાન દાસે ધૂખ જોખમ ખેડી વિજય ગ્રામ કરાવ્યો. અઝબરની પોતાની કિંમત પણ ધણી જ હતી ઇબ્રાહિમ દુસેન મિરજા આ પરિસ્થિતિ જોઈ નાસી ગયો બાદશાહે સરનામમાં રહી શાહકુલીખાં મહેરમ અને માદિકખાનની સરદારી નીચે પર્મદ કરેલી દુકડીને એની પાછળ સુરત તરફ મોકલી આઠ બરની ગૂજરાતની લડાઈઓમાં આ મરનાવની લડાઈ એ એક જવનત વિજયવાણુ યુદ્ધ હતું છ મ ૧૫૭૨ના ડિસેમ્બરની ૧૩ મીએ આ યુદ્ધ થયું

મિરજાને ત્રણે કવવા અઠબરનો નિક્ષેપ

અઝબરે આ યુદ્ધમાં બહાદુરી બતાવનારાઓને ધનામે આપ્યા ગંગ બગવાનદાસને ધ્વજ અને ડડા નિશાન આપ્યા ૨૧ વિજયની ખુશાલીના સમાચાર મુખ્ય હાવણીમાં શાહબંદાએ અને જનાનામાં મોકલ્યા ત્યાં આનંદ બ્યાપી રણી સરનાલથી બાદશાહ વડોદરે આવ્યો સુગત મિરજા એવું મજબૂત થાણું હતું અને ઇબ્રાહિમ દુસેનની સ્ત્રી મુબરખખાનુ મેમમ જે અઠબરના કાકા કામરાનની પુત્રી થતી હતી તે પણ સુરતના કિલ્લામાં હતી અઠબરે સુરત તરફ આગળથી લશ્કર મોકલી પોતે એ બાજુ જવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ ઇબ્રાહિમ દુસેન ઉત્તર તરફ નાસી ગયો હતો તેવા મુદ્દા આગ મળ્યા હતા એ સરનામની હાર પછી અહમદનગર અને ઈડર તરફ જઈ ત્યાંથી પાટણની હદમાં જઈ ત્યાં મુકમ્મદ દુસેન મિરજા અને શાહ મિરજાને મળ્યો અલ્લીથી અઠબર સામે તૈયારી ઇવાની વાટાવાટમાં એ લોકોના મન મતભેદથી જિજ્ઞાસ થયા એટલે ઇબ્રાહિમ દુસેન આગ્રા તરફ આવ્યો ગયો આ સમાચાર બાદશાહને મળ્યા ત્યારે રાગ બગવાનદાસ,

૨૦ અઠબરનામાં જેટલી વિગતમાં નહિ પણ જરા દૃઢતા તબક્કાતે અઠબરી (ઇલિયટ પ. ૫ ૩૪૫ ૩૪૬)માં આ વર્ણન જરા નામેના ફેર સ યે આપ્યું કે અઠબરી ૩ જા ૫ ૧૦૮ ૧૦૯માં વિરલ્લ વલ્લન ડિ

૨૧ તબક્કાતે અઠબરી-ઇલિયટ પ. ૫ ૩૪૬ રાગ બગવાનદાસ, એનો ભાઈ મુખત અને કુવર માનસિંહે ખૂબ બહાદુરી બતાવી હતી મુખત આ લડાઈમાં ખપી ગયો

શાહુલીખાન મહેરમ વગેરેને એની પાળ મોકલ્યા, અને પોતે સુરત છતી લેવાની વાતમા કૃતનિશ્ચયી રહ્યો. ૨૨

ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણમાં મિરજાઓ અને શેરખાનનો બળવો

પરંતુ મિરજાઓની બીજી ટોળી હજી ખટપટથી દૂર થઈ નહોતી. મુહમ્મદ હુસેન મિરજા અને શાહ મિરજાએ ગેરખાન કુલાદીની સાથે મળી પાટણ ઉપર ચડાઈ કરી અકબર તરફથી મૈદદ અહમદખાન પારઠા પાટણનું રક્ષણ કરતો હતો આ બળવાખોરો સાથે શેરખાન કુલાદીના પુત્રો મુહમ્મદખાન વગેરે ઇડરથી આવીને મળ્યા ગુજારખાનનો પુત્ર પણ એમા મળ્યો. ૨૩ અમદાવાદમા બ્યવસ્થા કરવા રહેલા મિરજા અઝીજ કોકાને બાદશાહ તરફથી આ બળવાખોરોનો મામનો કગવાના હુકમ મળ્યા માળવાથી કુટુમ્બદીન મુહમ્મદખાનને પણ લશ્કર લઈ ખાન અઝીજ કોકાની મદદે જવા હુકમ મળ્યો. સૈયદ હમીદ જુખારી ધોળકાથી બાદશાહ હજૂર જવા ઊપડ્યા હતા તે પણ આ મૈદમા જઈ મળ્યા ૨૪ પાટણમા બળવાખોરોનું લગભગ દસ હજાર જેટલું બળ હતું પાટણનું રક્ષણ કરનાર અહમદખાન મદદ આવતા સુધી બચાવ માટે પાટણના જૂના કિલ્લામા જઈ રહ્યો બળવાખોરો બીજા કિલ્લામા પેદા ૨૫ આ તરફથી માદશાહી ફોજ ખાન અઝીજની સરદારી નીચે બહાદુરીથી લડતી હતી એક વાર બળવાખોરોની છત થતી હોય એવું જણાયું, પણ છેવટે બાદશાહી લશ્કરની છત થઈ એમા એ પક્ષના બે મોટા મરદારો મારી ગયા ૨૬ આમા પક્ષે પણ ત્રણ સગ અફધાનો માર્યા ગયા

૨૨ અકબરનામા ૩ પૃ ૩૨ ૩૩ અહમદી ગુલા ૫ ૧૧૧ ૧૨ અહમદી જે અકબરનામાને ધણે ભાગે અનુસરે છે તે આ મિરજા ભાઈઓ વચ્ચે મન ઊંચા થયા તેથી ઇ હુ મિરજા હિદ તરફ ચાલ્યો ગયો એમ લખે છે પરંતુ તખકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૫૧ ૫૩મા લખે છે કે મિરજા ભાઈઓ પાટણમા તોફાન કરે, ઇ હુ મિરજા ઉત્તરહિદમા રાજખાની તરફ તોફાન જમાવે એવી સમન્દરીથી આ તોફાન થયું હતું એમા મુખ્ય કારણ મિરજા ઓનુ મુખ્ય ચાણુ સુરતમા હતું ત્યાંથી અકબરનું ચિત્ત બીજી તરફ દોરાય

૨૩ એ જ, ૫ ૩૨ ૩૩ અને ૫ ૧૧૧ ૧૧૨

૨૪ અહમદી, ગુલા ૫ ૧૧૧ સિદ્દેરી સૈયદ હામીદનું નામ નથી લખતી તે નવાઇની વાત છે ॥ હુ મિરજા સરનાલથી ધોળકા ધંધુકાને રાખપુર તરફનો ચકરાવો ખાઈ પાટણ ગયો એમ એ લખે છે એટલે મધ્ય ગુજરાતમા બાદશાહનું ભેર બરોબર ઢોલુ બેઠાએ તખકાત ૫ ૩૪૬મા અહમદનગર થઈ પાટણ ગયો એમ લખે ॥

૨૫ સિદ્દેરી, ૫ ૪૫૩મા આ વખતે પાટણના નવા અને ન્દા એમ બે કિલ્લાનો ઉલ્લેખ કરે છે ન્દુ અને નડ પાટણ એક કાળે હતા, પછી ન્દુ ધસાઇને નાશ પામ્યું

૨૬ સિદ્દેરી, ૫ ૪૫૪મા મોટા અમીરો માર્યા ગયા તેના નામ આપ્યા છે રોષ મુહમ્મદ જુખારીનું નામ તખકાતે પણ આપ્યું છે આ યુદ્ધમા કુટુમ્બદીન મુહમ્મદખાનની ઊવણી એકવાર દારી અને લૂટાઈ, પણ અણલક્ષ્ય મ્દે છે કે છત પક્ષ એને લીધે જ મળી

ગેરખાન કુલાદી મોરદ તરફ નાસી ગયો. એનો પુત્ર ઇડરના કુગરોખા નાસી ગયો. મુદમદ દુસેન મિરઝા દક્ષિણમાં નાગ તરફ ગયો. આ મમાચાર સુરત બાદશાહી ધાવણીમાં મળતા આનંદ વ્યાપ્યો. આ વિજય તા ૨૦ જાન્યુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ મળ્યો.

અકબરનું સુરત તરફ પ્રયાણ

બાદશાહ અકબર તા ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૫૭૦ને રોજ વડોદરાથી સુરત જવા કોપડ્યો ને તા ૧૧ જાન્યુ ૧૫૭૩ને રોજ સુરત પહોંચ્યો હતો. એણે સુરતના અમિદ્દ જોષીતળાવને કાઠે પકાર નાખ્યો. હતો તળાવ અને સુરતના કિલ્લાની વચ્ચે ખગમચડી જમીન અને જાડી હતી ૨૮ મિરઝાઓને કિલ્લાના મથાવ માટે રાતે પોતાના મળ માટે મારો નિશ્ચય હતો, પરંતુ અકબર ઘેરો ગાલે તે પહેલાં ઇલાહિમ દુસેનની પત્ની ગુનદમ જોગમ પોતાના નાના પુત્ર મુઝફ્ફર દુસેન મિરઝાને લઈ થોડા વિશ્વાસુ સવારો સાથે બહાર નીકળીને દક્ષિણ તરફ નામી ગઈ ૨૦ સુરત આવતાં પહેલાં અકબરે નાન ટોડરમલને સુરતના કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરવા અને ઘેરાની તૈયારીઓનો અંદાજ કાઢવા આમળ મોકલેલો હતો. એના તરફથી પણ બાદશાહે સમાચાર મળ્યા કે કિલ્લો મર કરવાનું મુશ્કેલ નથી, અને આમ પોતે નહિ આવે તોપણ મરફારો એ કિલ્લો સર કરી શકશે. આ સમાચાર મળ્યા છતાં અકબરે પોતાના નિશ્ચય ફેરવ્યો નહોતો. ૩૦ નૌકાખાતાનો અનુભવી મરદાર કાસમખાન ચાપાનેર હતો તેને સુરત આવી મળવા કુકમ મોકલ્યો, કારણ કે તે સુરતો જોડવી બૂદ રચવામાં શૈક્ષિયાર

૨૭ અહમદી, પૃ ૧૧૨ અકબરનામા ૩ પૃ ૩૬

૨૮ અકબરનામા, પૃ ૨૬

૨૯ તળાવો અકબરી-ઇલિયટ પૃ ૩૪૬, ૩૪૮ ઇલાહીમ દુસેન મિરઝાની આ અને અકબરના કાકાની પુત્રી ગુનદમ જોગમની નાસી જવાની વાત અને એની બડાદુરીનું વર્ષ નબધી તવારીખો કરે છે એ સુરતથી એના બાળક પુત્ર મુઝફ્ફર દુસેન મિરઝા સાથે થોડા વિશ્વાસુ નોકરો સાથે દક્ષિણ તરફ ચાલી ગઈ કેટલાક અમીરોએ એને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાળ્યા નહિ. અકબરનો સરદાર શાહકલીખાન ૫૦ જાહ સુધી એને પકડવા પાછળ ગયો. એના કેટલાક નોકરો તો પકડાયા, પણ જોગમ પકડાઈ નહિ. અહમદી જે મેટિ બાગે અકબરનામાને અનુસરે છે તે આ બાબતમાં લખે છે કે 'એ બડાદુર સી પુકાતન બતાવી નાસી ગઈ'

૩૦ અકબરનામા, ૩ પૃ ૨૪ અકબરને સુરત જતે આવવાની જરૂર નથી એવા સમાચાર મોકલવામાં રાખ ટોડરમલનો ઈચ્છાદો અકબરને એ જોગમ ખેડતા રોકવાનો હતો. અહમદી પૃ ૧૧૦, તળાવો અકબરી ઇલિયટ પૃ ૩૪૮ અને નોખ ૧

હતો. ૩૧ અમદાવાદની વ્યવસ્થા બરોગર જળવવા ખાન અઝીઝ કોકા ઉપર પણ સૂચનાઓ મોવવામાં આવી આમ મધે બરોગમત કરી સુરતના કિલ્લાને ઘેરા માયો સુરતનું રક્ષણ એ વખતે હમઝખાન નામનો મરદાર હતો હો એ પહેલા હુમાયુ અને પછી અકબરની નોકરીમાં હતો, પણ પાછળથી મિરઝાઓ માથે નોકાયો હતો ૩૨

સુરતનો કિલ્લો સર કર્યો

કિલ્લાનો બચાવ પૂરા નેગથી થતો હતો અને માદશાહી ડાવણી ઉપર તોપોના ગોળાનો મતલ મારો ચાલતો હતો આ તરફથી હાવણીથી કિલ્લાની દીવાલ સુધી પહોંચતી બધ સુરગોથી હુમલો બધ જવામાં આવતો ૩૩ બાદશાહી લશ્કરીઓએ માગીના મોટા ઊંચા ટેકરા મનાવી તેના ઉપર તોપો ગોળા કિલ્લામાં પડે એવી રીતે ગોળાનો મારો શરૂ કર્યો હતો ૩૪ ઘેરા પ્રતિનિત મજબૂત મનાતાં જતો હતો અને અદરથી કોઈ પણ કામ માટે અવગ જવર થઈ શકે નહિ એવો પાકો બહોમત ગખાયો હતો ની તરફથી પણ અવગજવગ ન થઈ શકે એવી તકેારી ગખાઈ હતી આમ થનાથી ઘેરા થેલા નરકર પામે સારા પ્રમાણમાં દારૂગોળો હતો ત્યાં બીજા મામઝીની તગી પડવા નાગી ૩૫ અદગના મોટા મિરઝા સરદારોએ પોતાની મિનમન અને તાથીઓ બાદશાહના હાથમાં આવશે એમ ધારી રાણા નામદેવની ભગીઝમાં મનામતી માટે મોકલી આપ્યા પરંતુ ગસ્તામાં અકબરના લશ્કરી ઓ ૧૬ના ધગિદાથી મના હતા તેમના હાથમાં આવી ગયા, અને એ મધી માન મિનકત બાદશાહની તજગમાં નાવવામાં આવી ૩૬ આમ ઘેગથેના માથુમેને નિરાશા મગતા કિલ્લાના મરદાર હમઝખાને પોતાના સમગ મૌનાના નિઝામુદ્દીન નારીને બાદશાહ પાસે મારીની માયના કરવા મોકલ્યો

૩૧ એ જ, ૩૫ ૨૫ તવારીખોના બાબતરકારો અહીં સુરત શબ્દ લખે છે પરંતુ આ જમીન ઉપરથી કિલ્લા સુધી જતા કપરદાકણવાળો બધ રસ્તો હતો એનું દાક્ષી શત્રુઓના ગણો અસર ન કરે તેનું બનાવણ પાછળ એનો હલ્યેબ કરી ચાલીએ અહમદી, ૫ ૧૧૦ ૮૨ એ જ, ૫ ૨૪, તખકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ ૫ ૩૪૮ બીજા તવારીખો પણ એ જ નામ આપે છે

૩૩ અહમદી, ગુ બા ૫ ૧૧૦ ૧૧૨ તખકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ ૫ ૩૪૬ ૫૦ તખ કાતમાં આ કિલ્લાનું વિગતવાર—બાખનાર અને બાખણીનું—વર્ણન આપેલું છે

૩૪ તખકાતે અકબરી ૫ ૫ ૩૪૮ તખકાત લખે છે કે રેરા એટલો સખત બનાવ્યો હતો કે એક ઉદર નીકળી ગઈ એટલું પણ કાણ રખાયું નહોતું

૩૫ અહમદી ગુ બા ૫ ૧૧૦ ૧૧૨, તખકાત ઇલિયટ ૫ ૫ ૩૪૮

૩૬ અહમદી ગુ બા ૫ ૧૧૦ ૧૧૧

એ પુરુષ મોક્ષવાની છટામાં હોદિયાર હતો, એટલે અકબરને દયા માટે યાચના કરતાં એનું મન પીગળ્યું. મરદારોએ એને ઠણું કે હવે વિજય યવાની તૈયારી છે અને અંદર ઘેરાયેલાઓની સ્થિતિ બહુ ખરાબ થઈ છે. આમ છતાં પણ અકબરે અભયદાનનું વચન આપી યુદ્ધ અંધ કરાવ્યું. અકબરે કાસમઅલી અને ખાન દોલત નાઝીરને માણુમો સાથે કિલ્લાની અંદગની અધી વરતુઓની યાદી કરવા મોકલ્યા. જ્યાં ઘેરાયેલાઓને બાદશાહે માફી આપી, પણ હમઝખાને કાઈ ખરાબ શબ્દો વાપરેલા હતા તે માટે તેની છબ કાપી નાખવામાં આવી સુગતના કિલ્લાનો ઘેરો એક માસ અને સત્તર દિવસ મુદ્દા આપ્યો. ૩૭ તા. ૧૧ જાન્યુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ શક થયેલો મેરો તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ પૂરો થયો.

મોટી મુઘેમાની તોપો આઝા મોકલી

અકબરે હવે સુગતના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી એની મરામત કરવાના દુકમો કર્યાં. કિલ્લામાં તુર્કોના સુલેમાન પાસાએ દીન ઉપરની ચઢાઈ વખતે જે મોટી તોપો આણેલી હતી તે તિરાણામાં પાંચે અવદેશ જતાં દરિયા કિનારે છોડી દીધેલી. આ તોપો ૧૫૪૦માં ખુદાવદખાન ખાન મહમ્મદ સલમાનીએ જ્યાં સુલતને કિયો બાધ્યો ત્યારે દીવથી સુરત લાવવામાં આવી જે થોડી સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્હી તે જૂનાગઢના કિલ્લામાં મખવામાં આવી હતી તે પાછળ જોઈ મથા છીએ અકબરને આ મોટા કદની તોપોની નવાઈ લાગતાં એને આઝા બધ જવા દુકમ કર્યો ૩૮ સુરતની બધવગ્યા અને મન્દારી કાપીજખાનને સોપવામાં આવી આ વખતે બાગવાણના ગાળએ દસ વર્ષથી મળવો કરી -હેવા મરકુદ્દીન દુસેન મિગ્જાને પકડીને બાદશાહના તાગામાં સોપ્યો એને કેદ કરવામાં આવ્યો ૩૯ આ પ્રમાણે સુરત તથા દક્ષિણ ગુજરાતનો બહોળરત કરીને અકબરે વધારે સમય ન બગાડતા અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરી

સુરતમાં અકબરના નિવાસ દરમ્યાન કેટલાક મનાવ બન્યા, 'એમાં કેટલાક સારકૃતિષ્ટ દષ્ટિએ રસમય છે તે દુકામાં જોઈએ

૩૭: અહમદી, પૃ ૧૧૨, તબકાતે અકબરી ઈલિયટ ૪ પૃ ૩૪૯. અહમદી નિઝામુદ્દીન લાહોરી લખે છે, જ્યારે તબકાત લારી લખે છે. અહમદીની ભૂલ લાગે છે અબુલફઝલ અકબરનામા ૩, પૃ ૩૯ ૪૦માં લારી લખે

૩૮: અહમદી, પૃ ૧૧૩ અકબરનામું પણ આ નોંધે છે તબકાત ઈલિયટ ૫ પૃ. ૩૫૦- આ તોપોનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી મથા છીએ એમાં બે નંત લાગે છે. તબકાત એને માટે "દેગ" અને "ઝર્મન" શબ્દ વાપરે છે.

૩૯: તબકાતે અકબરી-ઈલિયટ ૫. પૃ. ૩૫૧

પોર્ટુગીઝ એલચીઓ.

મુરતના ઘેરા દરમ્યાન મુજરાતની આવી અવ્યવસ્થિત પરિસ્થિતિનો લાભ ફરીથી પોર્ટુગીઝોએ લેવાનો વિચાર કર્યો. ઘેરાયેલા મિરઝાઓએ એ લોકોને સહાય માટે અને મુરતનો કિલ્લો એમને સોંપી દેવા માટે આમંત્રણ મોકલ્યું હતું, ૪૦ પરંતુ ફિરંગીઓ કાચા નહોતા. એમણે પહેલાંની પેઠે લાગ જોધ જેને પક્ષે બળ જણાય તેને પક્ષે જવાના નિશ્ચયથી દમણ ગંદરે પોતાનો કાફલો મોકલ્યો, અને ત્યાંથી બધી પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી વેપારીઓ અને આડતિયાના રૂપે મુરત જવા વિચાર કર્યો હતો, જેથી કરીને જેમ ફરી એસવું હોય તેમ ફરી એસાય. એ પ્રમાણે ગોવાના વાર્ધસરોયની સૂચના હતી. આ લોકોએ અકબરનું બળ જોઈ લીધું અને મિરઝાઓની નળાણાધ પણ જોઈ લીધી, એટલે મિરઝાઓને સહાય કરવાનો વિચાર બદલીને અકબરના દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા, અને કિમતી બેટા નજર કરી. ૪૧ પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસલેખક કાઉટો લખે છે કે અકબરે ગોવાના વાર્ધસરોયના દરબારમાં પોતાના એલચીઓ મોકલ્યા હતા. તવારીખોમાં એ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ તા. ૧૮ માર્ચ ૧૫૭૩ની તારીખનું અકબરનું એક ફરમાન પોર્ટુગીઝોને અપાયેલું તેનો તરજુમો કાઉટો આપે છે. આ તારીખે અકબરની સવારી મુરતથી જીપદી ગઈ હતી, એટલે અમદાવાદ જતાં બરચની નજીકમાં એ ફરમાન અપાયું હશે. વળી પાછળ વર્ણવી ગયા તેમ સમુદ્ર ઉપર ફિંદની કોઈ પણ સત્તાનું વર્ચસ હતું નહિ. દીવના યુદ્ધ પછી મુજરાતનું કોઈ વડાણ પોર્ટુગીઝોની પરવાનગી વગર આવજા કરી શકતું નહિ. હાજીઓનાં વહાણોને પણ પરવાનગી લેવી પડતી. અકબરની માતા દમીદાબાનુ બેગમ અને ફોઇ મુલબદનબાનુ વગેરે જનનાની મુખ્ય સ્ત્રીઓની મક્કા શરીફ દર્જ કરવા જવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, એ કારણથી પણ પોર્ટુગીઝો સાથે સારો મંબંધ ગાખવો પડે એમ હતું. એટલે સામન્તાગી એલચીઓની મબ્યતા બરેલી આવજા થઈ હતી તે હકીકત અત્ય દૂર છે. ૪૨

૪૦ : અકબરનામા ૩. પૃ. ૩૭ ૩૮; અહમદી, મુ. બા. ૫. ૧૧૨; Dampers, II

૪૧ : એ જ ૫. ઉપર મુજબ

૪૨ : યી. કામિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં ૫. ૫૧૫માં આ વખત વિજયથી આપે છે, પરંતુ મુસલમાન તવારીખો અકબરે એલચી મોકલ્યાનું નોંધતી નથી. ફિરંગી લેખક કાઉટોના દૃષ્ટિએ અકબરે આપેલા ફરમાનથી ટેકો મળે છે, અને સમુદ્રની સત્તાની જે પરિસ્થિતિનું વર્ણન કર્યું તે પણ ટેકો આપે છે. બાદસાદી જનનાની સ્ત્રીઓ દર્જ કરવા અમલ તેનું વર્ણન અકબરનામા ખૂબ વિગતથી આપે છે. હજીમાં પડેલી મુકેશ્લીઓ અને

દારૂના પેનમાં રજપૂતોની શિવલેજ રમતનું અકબરે કહેલું અનુકરણ

ખીજ એક રમણ વાત સુન્દરના નિવાસ દરમ્યાન બની બાદશાહ અકબર એક મંત્રે મહામાં રમ્યા બેઠો હતો. દારૂનું ધેન પણ હતું ૪૪ એ વખતે રજપૂતોના શૌર્યની વાતો ચાલી ગઈ હતી એક વાત એવી નીકળી કે રજપૂતો પોતાના શિવની દંદાર કડતા નથી અને જીવને જોખમમાં નાખીને બદાહુરીના કાળો કરી બતાવે છે. ૪૪ એમાં એક વાત એવી હતી કે બે ગાણુ તીક્ષ્ણ ક્ષણવાળી એક બાળી મરઘી લાઇ એક મજબૂત માણસ એને વચ્ચેથી પકડીને ઊભો રહે છે પછી સરખા બજવાળા બે રજપૂતો બંને બાજુથી બાનાની અણી છાતીમાં વાગે એવી રીતે સામસામાં ધસી આવે છે અને બંધી ગમેના અમ રીધીને બહાર નીકળી ગયું છે આ મામળા અકબરે ધેનમાં મળીમાં આવી જઈને કહ્યું કે : સામે કાઠ જોડિયો રાખતો નથી, પણ રજપૂતોના જેવી બદાહુરી એકબે ૧૮ ફી ગતિયુક્ત એમ કહી એણે પોતાની તન્નાની મુઠને ડીવાય તરફ નાખી અણીને પેટે અડકાડીને રજપૂતની વાતનું અનુકરણ કરતા માડયુ દાજર રહેતા મોઢા સરખા આશ્ચર્ય અને ભયથી જોઈ રળા, પણ કાઠનામાં વચ્ચે પડવાની દિમત હતી નહિ એવામાં રાગ માનસિંહે દિમત કરી, તન્વાન છપ જોઈ દાય એવી રીતે માર્યો કે તન્વારે દૂર જઈને પડી અકબરને આ જોઈને ધ્રોણ મુરસો ચઢ્યો અને એણે માનસિંહને ગાયમાં બંધે બોય પાડીને પછાડ્યો આ દેખાવ જોઈ છેવટે સંપન્ન અમદાવાદના આઈ મેમદ મુખર્શદ સુન્દરનાને બેબદલીને જુવાન જતો રહ્યો બાદશાહના અમુદાને નરવારના માર્ગો ભાંડી નીચળી

ગુજરાતમાં રાકાણુ ખેતુ અને ખામો કરતા ચાલે ફરતા જે વિવિધ થયે તે આ પ્રાંતમાં રાજકીય કારણોથી થયેલો વજોરે વર્ણન છે, પણ અહીં તે વખતને સ્થાન નથી

૪૩ અકબરનામાં ૩ પૃ ૪૬ ૪૪ અદમની પણ એને આધારે પૃ ૧૧૩ ૧૪માં વિગત આપે છે અકબર દારૂ પીતો હતો એ વાત અનુલક્ષ્ય કન્ય કરે છે, પણ અદમનીએ એ નોંધ લીધી નથી ભાષાતરકાર ખીવરોજ પૃ ૪૪ની નોંધમાં દારૂના પેનમાં શાહબાજખાન માથનના જલસામાં ન જોતો તે માટે તેના ખંજરથી દુમતો કરેલો એમ લખે છે

૪૪ રજપૂતોમાં આવી જોખમ વરંદી અવિચારી બદાહુરીના ધણુ પ્રસંગે લોકકથામાં છે સ્વ શ્રી મેધાણી જેને Code of honour કહે છે તે આ વતનુ કહી રાકાણ પણ આ જમાનામાં વિચિત્ર લાગે, પરંતુ એ જમાનામાં આવી વાતો સામાન્ય હતી ખાસ કરીને રજપૂતો જ આવી રીતે જીવને જોખમમાં નાખે એવી રમતો કરતા એટલે ગુજરાત અને રાજસ્થાન-જે ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં કહી શકાય, ત્યાં આવી વાતો વધારે બનતી સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ આ નોંધવાત ખીના છે અકબરનામાં અને અદમની સિવાય ખીન્ન લેખકો આ માટે નોંધ કરતા નથી

હતું, પણ સૈયદે બાદશાહના કાયને મરડીને માનમિહને છોડાવ્યો. એમાં થા જરા વધ્યો, પણ છેવટે થોડા દિવસમાં રુઝાઈ ગયો. માનસિંહે ખરું વફાદારીનું કાર્ય કર્યું હતું. ૪૫

દસ્તુરજી મહેરજી રાણાએ અકબરને જરથુસ્ત્રીધર્મ સમજાવ્યો.

સુરતના નિવાસ દરમ્યાન બીજો એક મહત્વનો બનાવ બન્યો. ગોપી તથાવને કાંકે પડાવ નાખીને રહેલો અકબર ત્યા પાગરીઓના મંપકમાં આવ્યો. એની ઉદાર નીતિ કાંઈ પણ નવું જ્ઞાન મેળવવા હમેશા તત્પર રહેતી, તેથી પાગરીઓના જરથુસ્ત્રી ધર્મનું તત્ત્વ જાણવાની એને ઇચ્છા થઈ મુગ્ધતામાં એવો કોઈ વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞ મળ્યો નહિ, પરંતુ નવસારીથી દસ્તુરજી મહેરજી રાણા નામના સંત પુરુષ અને વિદ્વાને આવીને અકબરને પ્રાચીન જરથુસ્ત્રી ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું. નવમાગીમાં એવી લોકકથા છે કે મહેરજી રાણાના બોધથી અકબરે કરતી સદરો ધાગણ કરીને આત્રામાં આતશ બહેગમ માહેબની રથાપના કરી દેખરેખ રાખવાનું અણુસ્રક્ષણને સોંપ્યું. ઇ. સ. ૧૫૭૬-૭૮માં બાદશાહે આત્રામાં મર્ચ ધર્મોના આચાર્યોની એક પંચિષ્ઠ બોલાવી હતી ત્યારે પણ મહેરજી રાણાને ખામ આમત્રણ આપ્યું હતું. ૪૬ અકબરની ધાર્મિક નીતિ માટે અહીં વિસ્તાર ન કરતાં આગળ જોઈએ ગુજરાતમાંથી એને જેન અને જન્મ્યુસ્ત્રી ધર્મની પ્રેરણા લાધી એ ખામ નોંધપાત્ર છે. જેનાચાર્ય હીગવિજયસુરિનો ઉલ્લેખ પણ આગળ કરીશું. ૪૭

૪૫: એજ, પૃ. ૬૩ ૪૪, અહમરી, પૃ ૧૧૪. માનસિંહ પરબનમાં અકબરચિંટાયેલો, પણ એને ફનેહ સમજતો હતો અને કદર કરતો હતો. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ નોંધ લીધી નથી. ૪૬: બહોની. મનુષ્યવૃત્તવાગીષ, Lotteno તરજુમો, II પૃ. ૨૬૪-૭૦. Religious Policy of the Moghals by Sharma એમાં અકબરની બીજા ધર્મો માટેની લાનબળીનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલું છે બહોની સુસ્ત મુસલમાન હતો અને અકબરની આ સહિષ્ણુતાની પ્રવૃત્તિનો કદર વિરોધી હતો હિંદુ તરફના વલણ માટે એ બીરબલને ખુલ્લી ગાળો લખે છે શ્રી શર્માએ પણ આ ચર્ચા કરી છે. અકબરનું મન અંદરથી કયા ધર્મ તરફ હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે એ ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. પરંતુ એટલું તો સાચું છે કે છેલ્લા બસો વચ્ચે હિંદી અને પ્રાચીન સંસ્કૃતનો આ અન્ય ધર્મો તરફ જે અસહિષ્ણુતા બતાવાતી હતી તેમાં અકબરની ઉદાર નીતિથી ઘણો સારો ફેર પડ્યો અને પ્રભુએ શાંતિ અનુભવી. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૫૧૪ ૧૫માં મહેરજી રાણાની અને નવસારીમાં ચાલતી લોકકથાની નોંધ લીધી છે તે સાથે જે બીજો ઉલ્લેખ નોંધ્યો છે તે Anquetil du Perronનો છે અને તે છેક ૧૭૫૫થી ૧૭૬૧નો એટલે પ્રાચીન નથી.

૪૭: હીરવિજયસુરિ અને અકબરના જેન ધર્મ તરફના વલણના વિસ્તૃત વર્ણનો જેન સાદિત્વમાં મળે છે અને હીરસીબાગ્ધરબહાદુરમાં પણ વિસ્તારથી મળે છે તે આગળ જોઈશું.

અમદાવાદમાં આવી ગૂજરાતની વ્યવસ્થા કરવી

ઉપર વર્ષ થું તે પ્રમાણે પાટણમાં બજારખેરા ઉપર (૧૫૭૩ નાનુ આરીમા) વિજય ગેળવી આ. અગ્રીજ ડોકા બાદશાહની દબરમાં સુરત આવવા નીખ્યો હતો તે તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ શાહી જાવણીમાં આવી પહોંચ્યો અને અકબર તરફથી મારું માન અને મલકા પામેલ ૪૮ તા. ૮ માર્ચ ૧૫૭૩ને રોજ બાદશાહી સવારી સુરતથી અમદાવાદ તરફ જીપડી બાંધ પહોંચના પહેલા પોર્ટુગીઝોને ફરમાન આપ્યું તે ઉત્તેજ કરી ગયા હવે બહુમાં અકબરે મુકામ ક્યો ત્યારે ચ ગીઝખાની માનાએ બાદશાહને ફરિયાદ કરી ૪૬ કે જુઝારખાન દગીએ ચ ગીઝખાનો દોષ્ટીનો દેખાવ કરી દગાથી મારી નાખ્યો હતો અને તે માટે આપે ન્યાય કરવો જોઈએ અકબરે અપરાધીની બરોગર તપાસ કરાવી માફી પુરાવા તપાસી આરોપ ખરા છે એમ હતો જુઝારખાનને નાના મોટા ભોકાના મમૂદની વચ્ચે દાથી ૥ પગતજે કચરાવી નાખ્યો એના રાગો અમદાવાદ નહ જમને મરખેજમાં બિલાસ જુઝારખાનની દરગાહમાં દફન કરવામાં આવ્યું ૫૦

અકબરની આજ્ઞા તરફ ચલાવગી

હવે અકબરનું મન આમાં તરફ જવા તકસી રહ્યું હતું, એટલે ૪૬૫થી અમદાવાદ તરફ જીપડ્યો તા. ૩ એપ્રિલ ૧૫૭૩ને રોજ અમદાવાદ પહોંચી સહેર બહાર પડાવ નાખ્યો. સહેરના ભોકાએ માંખેપુ કરી આવકાર આપ્યો. અહીં દસ દિવસ રોકાઈ ગૂજરાતના વહીવટની વ્યવસ્થા કરી ખાન આઝમ મિરઝા અગ્રીજ ડોકાને ગૂજરાતનો સુબો નીમી આપા પ્રાતનો વહીવટદાર બનાવ્યો ખાન હસાન નવાન પીરમુકમ્મખાનને પાટણ કુતુબુદ્દી મુકમ્મદ

૪૮ અકબરનામા ૩ પૃ. ૩૬ અહમદી, ગુ. ભા. ૫ ૧૧૨

૪૬ અકબરનામા ૫ ૪૬ ૧૫૭૩ તા. ૧૨ માર્ચે બહુ પહોંચ્યો અહમદી ૫ ૧૧૪ બહોની ૨ પૃ. ૧૫૧

૫૦ અકબરનામા ૩-મા અને એ જ પ્રમાણે અહમદી ૫ ૧૧૪માં બીજી તવારીખોમાં આ વાત નોંધાયેલી છે. પરંતુ હાલ દબીરો અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચગીઝ ખાનની માની ફરિયાદથી નહિ પરંતુ અકબરે જોતે જ આ વાત બંધુતો દોષાથી શિક્ષા કરવા માટે હામ ચલાવ્યું અને ગુનો સાબિત થતા શિક્ષા કરી અરબી ઇતિહાસ એક વિચિત્ર વાત એવી નોંધે છે કે ચગીઝખાનની માએ તો બાદશાહને એમ કહ્યું કે મારા પુત્ર માટે જુઝારખાન જેવા સામે ફરિયાદ સામટી કરવી એટલે કે એ સ્ત્રી રોડાના પુત્રને બહુ મોટો અને જુઝારખાનને એક હલકો માણસ મળ્યો હતો તેથી એવા હલકા સામે નેર સા માટે લેવું! અરબી ઇતિહાસનો લેખક સીદી અમીર તે સેવક હતો એટલે ચગીઝખાનની માતાની આ વાતનો ઉલ્લેખ નોંધવાય અને જી

ખાનને ભરૂચ, અને નૌરગખાનને વડોદરામાં નિમણૂક કરી જાગીરો આપી સૈયદ હામીદ છુખારીને ઘોળકા ધધુકા આપ્યું દસ દહાડામાં આ રીતની ગોઠવણ કરી ખાન આઝમ મિરજા કોકા મુઘલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંત તરીકે ગૂજરાતનો પહેલો સૂબો થયો. ૫૧ અકબર છંદ અમદાવાદમાં જન્મી તા ૧૩ એપ્રિલ ૧૫૭૩-અમદાવાદથી જીપડી પાટણ અને ઝાવેરને રત્તે આગ્રા જવા નીકળ્યો. મોટા અમીરો બાદશાહને વિદાય આપવા માથે ગયા હતા તે સિદ્ધપુર સુધી જઈ પાછા આયા. રાજા માનમિહની સરદારી નીચે એક લશ્કરને ઇંડર, ડુગરપુર અને ઉદેપુરને રત્તે યઈ આગ્રા આવી મળવા ફરમાવ્યું, અને એ રસ્તામાં આવી રહેલા હિંદુ રાજ્યોને અકબરની તામેદારીના લાભ સમજાવી વફાદારી સ્વીકારવા સામ દામ ભેદ આદિ નીતિથી પક્ષમાં લેવા સૂચના આપવામાં આવી. માદશાહી સવારી શિરોહી આવી પહોંચી ત્યારે પંજાબમાં છઝાહિમ હુસેન મિરજા પકડાયાના અને માર્યા ગયાના સમાચાર પણ મળ્યા. ૫૨ રાજા ભગવાનરામ સાથેના અગત સારા મળવાને ખાનમાં લઈ અકબરે સરનાલના યુદ્ધમાં કામ આવેના ભૂપતનો શોક પ્રદર્શિત કરવા પોતાની માનીતી રાણી-જહાંગીની માતા-અને રાજની બહેનને અબર-જયપુર મોકલી તા ૧૩ એ ૧૫૭૩ને રોજ અકબરે અજમેર આવીને એક અઠવાડિયું મુકામ કર્યો, અને ૩ જૂન ૧૫૭૩ને રોજ ફતેહપુરસિકી પહોંચ્યો. ૫૩

ગૂજરાતમાં ફરી બળવો.

અકબરના નસીબમાં હજી શાંતિ હતી નહિ મિરજાઓ એના જ સગા હતા, અને ઇસ્લાહિમ હુસેનનો અંત આવ્યો હતો છતાં એના બીજા મંબધીઓ તોફાન કરવામાર્યા નિજત થયા નહોતા. ગૂજરાતના બીજા બળવાખોર તરવોનો પણ એમને સાથ હતો, એટલે બાદશાહી મારી ગૂજરાતની બહાર જતા જ મિરજાઓ સાથે શેરખાન પુલાહીના અકબાનો અને અમતોથી હમમી

૫૧ અકબરનામાં ૩-૫-૪૬, અહમદી ગુલા ૫ ૧૧૪ ૧૫ સિંદરી ગુલા ૫ ૪૫૪, તખ્કાતે અકબરી ઇતિહાસ ૫ ૫ ૩૫૩ અને નો ૨

૫૨ અકબરનામાં ૩ ૫ ૪૭-૪૮, અહમદી, ૫ ૧૧૫ તખ્કાતસિદ્ધપુરને બદલે હેબતપુર લખે છે તે ભૂલ જણાય છે જાગીદારોમાં પણ એક ગોટાળો એમાં કરેલો છે. અકબર માળવાના ઉર્જન અને સારંગપુરના જિલ્લા ગૂજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરને આપ્યા એમ એ લખે છે, બહોની પણ એવું લખે છે, પણ એ ભૂલ છે એ મુઝફ્ફર બીજો માલુસ છે (તખ્કાત, ૫ ૩૫૩ અને નો ૩)

૫૩ અકબરનામાં ૩ ૫ ૪૬ અને ૫૪ ૫૫ ઇ હુસેન મિરજાના પકડાયાના અને પંજાબમાં એ તોફાનના મૂળને અમીરોએ મારી નાખ્યો એ સમાચાર પણ અકબરને શિરોહીમાં મળ્યા

અમીરોએ બેગા મળી ૫૬ હિઠાવવાનો નિશ્ચય કર્યો મિઝા મુદમદ દુસેન પાટણની લડાઈમાં હારી નક્ષિણ તરફ નાસી ગયો હતો તે દવે ઝડપથી મુરત આગ્યો. પરંતુ મુરતના કિલ્લાનો કવીજખાને મજબૂત બન્યાવ કર્યો હતો તેથી એ જીતી શકાય એવું ન લાગવાથી એ ભરૂચ તરફ ગયો ભરૂચમાંથી એ વખતે કુતુબુદ્દીન મુદમદખાન વડોદરે ગયો હતો તેની ગેરલાગુરીનો વાખ લઈ એના માણસો પામેથી ભરૂચ પડાવી વીધુ ત્યાંથી મિઝા ખખટાત ગયો અને દુસેનખાન કગકગ એનો મથાવ ન કરી શકવાથી ખખટાત પણ વર્ષ લીધું. દુસેનખાન અમદાવાદ આપ્યો ગયો. ૫૪ ખીજ તરફ ઇંડરમાં પ્રજિતયાગ-ઉત્સુક મીઠી ત્યાના ગવ નારાયણ માથે મળી ગયો અને બગવો કર્યો જેખાન ધુલાદીના પુત્રો પણ ઇંડરમાં આ બળવાખોરો સાથે મળ્યા, ૫૫ મરહૂમ હિપના નાગીરદારો પણ મિઝા મુદીમના હુલમથી કટાગી કોકાખાન આઝમની પામે જવા જપડયા આ ૫૬ જોઈ ખાન આઝમ સિદ્ધપુરથી જીપડેયો તે અમદાવાદ ન જતા ઇંડર તરફ ગયો મળવાખોરોએ અદમદનગર (દિમતનગર)ને ઠગને કર્યું અને આસપાસનો મુલક તાબે કર્યો સગદના નાગીરદારો ચાલી ખાનને આવી મળ્યા કોકાખાન આઝમે એક સુરક્ષિત લડાઈ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ પ્રજિતયાગઉત્સુક વગેરેનો ઇરાદો એવો હતો કે જો ખાન આઝમ નથા છોડીને ખુદના મેદાનમાં આવે તો મુદ્દ કરવું, નહિ તો ખીજે રત્ને અમદાવાદ તરફ જઈ એ શહેર હિપ કુમસો કરવો ૫૭

ખખટા પાસે લડાઈ

દવે મુદમદ દુસેન મિઝાએ ભરૂચ લઈ લીધાના મમાચાગ કોકાખાન આઝમને મળ્યા એટલે એણે ઇંડર તરફના બળવાખોરો માથે લડવાને નદયે અમદાવાદ જઈ શહેરનો મજબૂત બન્યાવ કરવા નિશ્ચય કર્યો તે સાથે એણે ઝડપી મદેશ મોકલી સેયદ જુખાગી, નૌરગખાન, બાઝમહાદુ વગેરે મોકલ મરદારોને વડોદરથી આવતા કુતુબુદ્દીન મુદમદખાનની મદદે મોકલ્યા ૫૭

૫૪ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ પૃ ૩૬૦, અહમદી, પૃ ૧૧૫ અકબરનામા ૮૫૨થી અહમદી લખે છે કે દુસેનખાનમાં આવડત નહોતી અકબર આજ્ઞા પડો-યે છ મહિના પણ નહોતા થયા એટલામાં આ બળવો નાગ્યો

૫૫ અહમદી શુ બા પૃ ૧૧૫ અને અકબરનામા ૩, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ પૃ ૩૬૦ અને નો ૧

૫૬ અહમદી પૃ ૧૧૫ તબકાત પૃ ૩૬૦માં જઝીફ કોકાખાન આઝમ અદમદનગર તરફ લડવા ગયો એમ લખે છે, પણ સૂત્રેએ બદલાતા ત્યાં લડાઈ થઈ નહિ

૫૭ અહમદી, પૃ ૧૧૫ ૧૧૬, સિકંદરી, શુ બા, પ્ર ૪૫૫ તબકાતમાં આ તખ્તે દકામાં જ પતાવ્યું છે

મિત્રા એ વળતે ખબતમા હતો એટલે એ તરફ જ્યાં આ ગંધી આશુચી આવતી દુકડીઓ ધોળકા પામે આવેના આમામલી ગામે બેગી થઈ ગઈ, અને ત્યાંથી ખજાન ઉપર ચડાઈ જના ક્રિષ્ણા ખખાનમા મિત્રા પામે માત્ર ત્રણસો યોદ્ધાઓ હતા યોજકાથી મૈયદ હામીની દુકડીમા મિત્રાને મિકદગીનો લેખક સિકદર પણ હતો એટલે આ લડાઈનું વર્ણન એ નજરે લેતો હતો એ છે ૫૮ શાહી વરકરે ખખાત શહેરને પેરીને વ્યૂહગ્યના ઢરી કુતુબુદીન મુદમદખાને ભડચી દુનાગ તરફથી, નૌગખાન વગેરેએ અમદાવાદી દરવાજા તરફથી અને મૈયદ હામીદે દરિયાના કુળ તરફથી હમને કરવો એમ હતું મિત્રા જન્ને દરવાજે પોતાના માથુસો રાખી પોતે કુળ તરફ ગયો અને બહાર આવી સૈયદ હામીદ સાથે યુદ્ધમા જતયો દરવાજામાંથી બહાર પડી મૈયદ ઉપર એણે ત્રણ વાર ગદાદુરીથી હુમલા કર્યા, પણ શે થો નહિ અને સૈયદે એને પાડો દાખ્યો કોઈ પક્ષને ખામ વિજય મળ્યો નહિ, પરંતુ મિત્રા પામે વધારે સૈન્ય ન હોનાથી માને બહાર મુકી પડી પછી, મતોરાત એ ઘડતર તરફથી અમદાવાદ ઉપર ચડી આવતા ઇખ્તિયારઉલ્મુક વગેરેને જાણ મળના ચાહ્યો ગયો ૫૯

બખવાખોરોએ અમદાવાદને ઘેરે ઘાંચો

ગૂજરાતમા આમ પરિસ્થિતિ ઝડપથી બદલાતી હતી કોકાખાન આઝમ પોતે ઈડન અને અહમદનગરથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો હતો અને ઝડપથી શહેરમા પેસી તેનો મચાવ કરવા મજમૂત તૈયારી જના માડી બખવાખોરો પણ પોતાના મદલેલા ઇન્ના મુજમ અહમદનગર આગળ ખાન આઝમ સાથે ન લડતા મીને માર્ગે અમદાવાદ તરફ આજ્યા આમ ખખાનથી આવેનો મિત્રા મુદમદ હુસેન, ઈડનથી આવેતો ઇખ્તિયારઉલ્મુક અને જૂઝાખાનનો પુત્ર નનીખાન, મેગખા. દુનાદીના પુત્રો, કેનાકે લખવાનો ધનો નહ પેટેના નજપતો, અમનોધી ગૂજગતી મુસનમાનો વગેરે બધા

૫૮ સિ દરી ગ બા પૃ ૪૫૫ અહમદી પૃ ૧૧૬ આ આસામલી ગામ ધોળકાની નજીક સાબરમતીને કાંઠે છે અહીં ખખાતના કુલનું વર્ણન સિકદરીના લેખક જતે હાજર મેનાથી વિગતવાર કરે છે જ્યાર એ લેખક અકબરના ખાન યુદ્ધો દરમ્યાં પંતાવે છે અને ટેલુક ગ ચવલવાણુ પણ લખે છે એટલે બીજા વણુનો એણે માત્ર સાબળીને લખ્યા હશે એમ લાગે છે સૈયદ હામીદ જેમા બાત ને તેની બહુ વિગતો લખે છે તબકાત ઈડર અહમદનગર વચ્ચે લડાઈ થઈ એમ લખે છે પણ બંને પમે લડાઈ ન કરી એમ અખરનામા કહે છે તે ખરું છે

૫૯ અહમદી ગુ બા પૃ ૧૧૬ ૧૧૭ અખરનામામા વિસ્તારથી લખેલું વર્ણન સિંહ દરી થોડી લીટીમા પંતાવે છે

વામાં ભેગા થયા. ઇંદરના રાગ રાવ નાગયણે એમને મદાય કરી. બળવાખોરો પાસે આ રીતે વીસ દળર જેટલું મૈન્ય ભેગું થઈ ગયું. એમણે અમદાવાદને ઘેરો ઘાસ્યો. ૧૦ આ બધા બનાવો બની ગયા હતા ત્યારે અગ્રીમ કોકાખાન આગ્રમે પણ કુતુબુદ્દીન મુદમદખાન વગેરે પોતાના મુખ્ય સગદારોને મદદ માટે અમદાવાદ ખોલાવ્યા. બાદશાહને પણ આ બધા અમાચાર રોજ જડપી સંદેશવાદકો માથે મોકલ્યા. ૧૧ બળવાખોરોના બગ આમળ અમદાવાદ શહેર માં ખાન આગ્રમનું ગદાક મૈન્ય નાનું હતું બહાગથી આવનારી મદાય ઉપર તાત્કાલિક ખરોસો ગ્રામ્ય તેમ નહોતું, તેમજ ઇંદરના માણસો ઉપર પણ વિશ્વાસ ગ્રામ્ય તેમ નહોતું, તેથી ખુલ્લી લડાઈ શક્ય નહોતી એટલે કુતુબુદ્દીન મુદમદખાન અને પાટણના ખાન કવાનનો પુત્ર શાહીખાન રોજ શહેરમાંથી નીકળી બળવાખોરોના લશ્કર ઉપર હુમલા કરી પાઠા અંદા આવતા અને એમની ખુવારી કરતા એવા શાહીખાન બાલો વાગવાથી મરણ પામ્યો ૧૨ આ બધા અમાચાર અને ખાન આગ્રમની અગ્ર ભગતા અકબરે મૂજગત ઉપર કરી ચકાઈ કરી બળવાખોરોને પૂરેપૂરા દવાવી દેવાના નિશ્ચયથી આગ્રાથી પ્રમાણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો જડપી તૈયારીઓ કરી ખામ ચૂટના સરદારો અને પણ દળર જેટલું લશ્કર લઈ ઉતાવળી આવતી માંદખીઓ અને તેજ પોકાઓ ઉપર એ બધા મુજરાત તરફ આવવા ઠીપડયા. ૧૩ અગ્રમે આદિ રથળોએ ખાન થોડો સમય વિશ્વાસ માટે રોકાઈ

૧૦. તબકાતે અકબરી-હસિયટ ૫ પૃ ૩૧૧. બળવાખોરોના લશ્કરની સખ્યા તથા મુખ્ય કોણ કોણ મળ્યા તે તબકાત લખે છે કુતુબુદ્દીન મુદમદખાન ભરથથી આવી શહેરમાં પેસી ગયો એટલે ખાન આગ્રમની મદદમાં આગે સિંહદરી સેવક લામીદ ખુખારી પણ શહેરમાં પેડા એમ લખે છે તબકાતનો રજૂપૂતોનો ઉલ્લેખ લડાઈના ધબો કરનાર રજૂપૂતો હશે એમ સૂચવે છે

૧૧. અહમદી પૃ ૧૧૭ ખાન આગ્રમે અકબરને જબરી સલામ મોકલવા અરજી દુલ તાન ખાલની સાથે મોકલી. તબકાત માત્ર સંદેશ મોકલ્યા એમ લખે છે (પૃ ૩૧૧) અકબરે જતી વખતે બળવાખોરો કાઈક કરે તો સંદેશો મોકલવો એમ પાટણમાં ખાન આગ્રમને શિખામણ આપેલી.

૧૨. તબકાતે અકબરી-હસિયટ ૫ પૃ ૩૬૧

૧૩. આ વર્ષેન અકબરનામા અને અહમદીમાં વિવરથી આપ્યું છે કયે દિવસે કયા કેટલો વખત મુકામ કર્યો એ પણ નોંધ્યું છે અકબર સાથે આવેલા લશ્કરની સખ્યામાં મત્રેદ તબકાત પૃ. ૩૬૪માં ત્રણ હબરની સખ્યા કહે છે અને બળવાખોરો વીસ દળરહતા એમ કહે છે વળી હાથી વગેરે રીતસરનું લશ્કર લેવાને બદલે જડપી કુચ માટે સાદણી અને ઘોડા લીધા એમ અહમદી લખે છે તે ખરું છે. કેટલીક તવારીખોમાં ગાડીઓના ઉલ્લેખ છે તે બરાબર નથી. તબકાત કેવી રીતે લેવારી કરી તેનું વર્ણન કરે છે તે નડામું છે.

સાહી મૈન્ય માત્ર નવ દિવસમા આગ્રાથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યું. વિગ્રામના રથજોએ એક આખો દિવસ પણ ગગાડ્યો નહિ ડીસામા આવતા પાટણના મુએદાખાન કલાનના માણસ શાદઅલીએ મતકાર કરી ખાદશાહને પાટણમા મુકામ કરવા વિનંતિ કરી, પણ અકબરને કોઈ જગ્યાએ થોમવું પાવવે તેમ જ નહોતું એણે ત્યા ત્યાથી વધારા મગદારો આની શકે તેમ દત્ત ત્યા ત્યા મેદેશા મોકલી લશ્કર માથે આની મળવા ફરમાવ્યું.^{૧૪}

કડી પાસે છમકહુ

આ પ્રમાણે મની શકે તેટલી ગત્રે પણ મુમાફરી ચાતુ રાખી જરૂર જેટલો જ આરંભ લઈ, કોઈ જગ્યાએ એક દિવસ પણ થોબ્યા વિના આગ્રાથી નવ દિવસમા આમ ખાદશાહ અમદાવાદ નજીક આવી પહોંચ્યો પાટણ ન થોભતા જોટાણા પાગે ખગર મળ્યાં ૩ બળનાખોરોની એક ટુકડી કડીના કિલ્લામા ગ્હી લડવા માટે તૈયાર થયેલી છે એને સરદાર ગેરખાન ટુલાદીનો ખાસ માણસ હતો. એ લોકો કિલ્લાની બહાર નીકળી ખાદશાહી સૈન્ય મામે થના નહ જોતા દતા. અકબરે એક ટુકડી આગળ મોકલીને એ લોકોને બને તેટલી ખુવારી સાથે પાછા હાંવી ત્યાંથી પાછા વળવા હુકમ કર્યો અમદાવાદ તાકાદે જઈ મોટું કામ કરવાનું હતું તેથી કડી જેવા નાના મથળના કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી લશ્કરી બળ અને મમથનો વ્યય કરવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ કડીના બળનાનો મામનો કરવા આગળથી જે ટુકડી મોકલવામા આવી હતી તેની પાછળ જ મુખ્ય લશ્કરથી છૂટા પડી પાચમો પમદ કરેલા ચોદાઓ લઈ અકબર પોતે આગળ વધતો હતો^{૧૫}

અમદાવાદની લડાઈની વ્યૂહરચના

અમદાવાદ પહોંચતા પહેલાં અકબરે વ્યૂહરચના કરવા માડી મહેરામખાનનો પુત્ર ખાનખાનાન જે હજી નાની વયનો હતો પરંતુ બુદ્ધિ અને હિંમતમા પ્રથમ પકિતનો હતો તેને મધ્યમા રાખી મુખ્ય સરદારી આપી એની મદાયમા મુહમ્મદખાન મલરા, સુખતખાન અને સાદીકખાનને નીમ્યા. જમણી પાખની મગદારી ખાન જવાન મીર મુહમ્મદને આપી અને ડાબી

૧૪ અહમદી, પૃ ૧૧૮ અજમેર, મેડતા, સોજત, ઝાતોર, એ રજપૂતાનાની હદમા થઈ ડીસામા ગુજરાતની હદમા પ્રવેશ કર્યો ત્યાંથી બાલીસણા થઈ કડી થઈ અમદાવાદ આવ્યો રાતરે પણ મુસાફરી કરી હતી દોડતે ચોડે મજલ કાપી હતી અહમદીમા દરેક વારે ત્યા કેટલો મુકામ કર્યો તેના વર્ણનમા જરા ચોટાળો છે

૧૫ અહમદી, ગુ બા પૃ ૧૧૯, તબકાતે અકબરી-ઇલિયઠ પ પૃ ૩૬૪ ૬૫ અહમદી કડી પાસે જોટાણા લખે છે જ્યારે બીજા કડી જ લખે છે

પાખની વજીરખાનને આપી લખ્કરનો આગરો બાગ મુહમ્મદ કુલીખાન અને તુર્કમાન દીવાનાની મરદારી નીચે આપ્યો. બાદશાહે પોતાની સાથે કાળીજીપૂર્વક પર્મેદ કરેલા થોડા માણસો રાખ્યા અને જે બાગી નગણી જણાય તેની સદાયે જવાન પોતાને માથે રાખ્યું. અમદાવાદમાં પેરાયેલા અઝીઝ કાકાખાન આઝમને અકબરે મમાવ્યા તો મોકલ્યા હતા, ૧૧ પરંતુ હવે આ અધી તૈયારી માથે અમદાવાદથી પણ ગાઉ ઉપ- મુકામ કર્યો ત્યાર આસદખાનને શરેરમાં મોકલી પોતે જતે નજર નહને આવી પહોંચ્યો કે એવા મમાવ્યા કહેવડાયા અને મની નકે તો શક્તિ મૈન્ય સાથે જોડાવાની મૂચના પણ કરી ૧૭ અકબરના સમયના મધ્ય પ્રતિદાસવેળાએ કહે છે કે નવ દિવસમાં હસો ગાઉની મુઆફ્ફી કરીને લગ્નર તથા મગ્નમ સાથે આવી પહોંચ્યું એ દત્તિદાસમાં એ નવાઇ બરેલી મીના હતી તા ન સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૦ને રોજ અકબર આ ગુજરાત ઉપર મીજી મવાગી વર્ષ અમદાવાદ પહોંચ્યો ૧૮

અકબરના આગમનથી મિરજા વગેરેને થયેલું આશ્ચર્ય

આ વખતે બળવાળોના પાંચે વીસ હાલ નેટલું મગ હતું, પણ લસ્કર રીતમ નૈયાર કોનું અકબર લગ્ન વધ આટલી મનપર્થી આવી પહોંચે એમ ખાનનું નકોનું બાદશાહી વસ્તરના ગણવાઇ માબળી પોતાના મગ માં મદમાં ડિધતા મગનાખાને આ મેન કોનું છે નેની નવાઇ કરવા નાગ્યા કોઇએ કહ્યું કે એ તો શેરખાન કુનાહી આ થો છે એ જોના શેરખાનની નાહ જોતા હતા એટલે એ માન્યતા એમને અનુદાન હતી મા એ કહ્યું કે અઝીઝ મમાખાન આઝમને મદદ કરના પાટણથી ખાન કેનાન મૈન્ય નહ આપ્યો છે અકબર જતે આ થો ન એ વાત પણ ઊઠી રહી હતી, એને મિરજા મુહમ્મદ મેન થો. માગસ માથે ત જતે ખાતરી નના ગયો

૧૬ તબક્કાતે અકબરી ઇલિયટ પૃ ૩૬૪ બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુલરહીમખાનને નાની ઉંમરમાં અકબર મધ્યમાં નીમી બહુમાન આપ્યું

૧૭ તબક્કાતે અકબરી ઇલિયટ પૃ ૩૬૫ અકબરી પૃ ૧૧૦-૧૨૦માં એક રસમય વાતની નોંધ મેં છે કહે છે કે અમદાવાદ ખાસે આવતા અકબરે બખતર પહેર્યું અને “નૂરુજ્જા” -સેત મકાસ નામના શાહ સપર સવાર થયે ત્યાર એ ધોડો બેસી ગયા ત્યાર રાજ બગવાનદાસે આવી કહ્યું કે તણુ શુભ શુભ થયા છે એક ભાગ્યશાળીને તોડો બેસી નય, બીજી લક્ષ્મણી કહે પવન વાય જે સામા શત્રુની સામે વાતો મણાય, ત્રીજી વખતા લક્ષ્મર સાથે ગીમ કામગી ચાલે (છેડે) આથી આપણે વિજય મેંકસ છે અકબર આ સાલણી ખુસ થયો શુદ્ધમાં કેવા વહેમો આવતા એ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ મહત્વનું કહેવાય

૧૮ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૩-૭૪

અકબર આ વખતે સાગ-મતીને સામે કિનારે પડ્યા હતા મિરજાને સુમાન કુત્રી તુકે કહ્યું કે શહેનશાહ જાતે મોટા વસ્કર સાથે આવ્યો છે મિરજાએ આ વાત ન માનતા મામુ પૂછ્યું કે મારા જામુઓએ ચોદ જ દિવસ ઉપર પાદશાહને ફતેદપુરમાં જોયો છે તો વસ્કર સાથે અહીં શી રીતે આવી શકે વળી એ વસ્કરમાં ગાલી દાથીદળ નહોતું એ પણ શકાનું કારણ હતું પરંતુ મમયનો અથ કયાં વિના ઝડપથી અકબરનાની તની તેથી ધીમે આવતા દાથીદળને ન હેતા અકબર તેજ ઘોડા અને ઝડપી માદાણીઓ વાગને જ આવ્યો હતો શહેરમાં ઘેરાયેલો ઠાકાખાનઆજમ પણ પાદશાહ આટલી ઝડપથી આવી ગકે એમ માનતો નહોતો ૬૯ આ વખતે સરખેજ તરફથી જૂની પડેલી શનુની એક નાની ટુકડી આવતી દેખાઈ તે તોડો ઉપર પાદશાહી દળના શાલિવાહન, રણુજીત વગેરે યોદ્ધાઓએ અકબરના હુકમથી ગોળીઓ છોડીને નસાડી મૂક્યા ૭૦

ગુજરાતનું સાતી મન્ય જોડાયું નહોતું છતાં નાના સैन्यથી યુદ્ધને
અકબરે કરેલો નિર્ણય

ગગવાખોરોને આ રીતે આશ્ચર્યમાં નાખી અવગિચ્છિત રિયતિમાં અને ગભરાટમાં નાખ્યા હતા એમના ઉપર એ ગિચ્છિતિમાં હુમલો ન કરવો એવી પાકીએ અકબરને સનાદ આપી ખીજાએ એવી સલાહ આપી કે સાથેનું વસ્કર શત્રુઓના મુકામે નાનું છે તેથી પાટણથી ખાન કલાન અને ખીજા સાથીઓ આવી પડોએ તમામુધી રાદ જોવી પરંતુ અકબરની સમયસૂચકતા અને દીર્ઘદષ્ટિ આ રીતે મમય મગાડે એમ હતું નહિ તેથી એણે નદી ઊતરી શહેરને પેરી રહેના બગનાખોરો સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો ૭૧ મિરજાએ પણ શહેનશાહ જાતે આન્માની ખાતરી થતા આશ્ચર્ય અને ગભરાટ-માં દખ્તિયારઉફમુલકને પાચ દળનું માણસ સાથે શહેરમાંથી ખાન આજમ મહાર નીકળી ન શકે તેવી તકેદારી રાખવા કહ્યું ૭૨ પોતાની વ્યૂહરચનામાં મિરજાએ જુઝારખાનના પુત્ર વલીખાનને જામણી પાખની મરદારી આપી, અને કેટલાક સીદીઓ તથા ગુજરાતી સિપાઈઓ તેની સાથે રાખ્યા શેરખાન પુલાદીના પુત્ર મુહમ્મદખાનને ડાંગો પાખની સરદારી સોંપી, અને લશ્કરી

૬૯ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૩-૭૫ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૫ ૬૬, અદ મદી, પૃ ૧૨૦ ૧૨૧

૭૦ અહમદી, જુ શા પૃ ૧૨૦

૭૧ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૫

૭૨ તબકાતે અકબરી-ઈલિયટ ૫ પૃ ૩૬૬

કવાયનની તાલીમ લીધા વિનાના અધ્વાનોને તેની માથે રાખ્યા ૧૫૦૦ ખા ચૂની કાઢેના પોતાના માથુસો તથા સાદ મિરજા અને ટૂનાક બદલીને તથા તુર્કોને પોતાની માથે રાખ્યા આ પ્રમાણે ચૂકરચના કરી મિરજા સડવા બદાર પડ્યો ૭૩ અકબર આ વખતે એમ જોયી જગ્યા ઉપર જોને રહી નિરીક્ષણ કરી ગ્લો હતો બાદશાહને નણ્યાખર અમીરો કિતાવળ કરી મહાપ આવી મળ્યા પહેના સાદમ ટરી લડાઇ કરવાની ના પાડતા હતા પણ અકબરે ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખી નદી જિતરી શત્રુને સામા મળવાને નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો આ વખતે શહેરમાંથી આસક્ષખાને આવી, ખાન આઝમને સહેનશાહ જતે આવ્યાની ખબર નહોતી પણ દહે ખરી વાત જણાવે તે બદાર આવી જોડારો, એવા સમાચાર આપ્યા પરંતુ અકબરની ધ્રુજ એ બધાની રાદ જોઇને શત્રુને મમ આપવાની નહોતી નદી જિતગતી વખતે એણે પોતાનું જખતર રાગ દિસચદને આપેલું તે પાછળ ભૂખીને આ યો હતો એ વાતને અકબરે શુભ શુકન માન્યા કે ભાગ્યનો ગતો ખુદનો કે વળી એક સૈનિકે શત્રુના સૈનિકનું માથુ કાપી મતા યુ તે પણ શુભ શુભ માનાયા ૭૪ મુહમ્મદ હુસેન મિરજા પોતાના નાવ વાવટાવાગા સૈન્યને લઇ ધસી આવતો દેખાયો, એટલે અકબરે પણ પોતાના મુખ્ય મંદારોને આગળ ધપવા હુકમ કર્યો ૭૫

અમદાવાદ પાસે અકબર અને મિરજા મુહમ્મદ હુસેનની લડાઇ

આમ એ વખત હુમનો કરવા માટે અનુકૂળ લાગતા જાને પણ સામમત્તા આવ્યા અને ખૂનખાર નકાર્ત ચાલુ થઈ અકબર પોતે ધીમેધી થોડા ઉપર આવતો હતો અકબરના મંદારોને લાગ્યું કે ગમે તેવા માથુસો

૭૩ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૬ યુ હ મિરજાની ચૂકરચના અકબરનામાએ આપી છે તબકાત પૃ ૩૬૬મા મિરજાની પોતાની પાસે ૧૫૦૦ ખાસ મુખો હતા એમ લખે છે તબકાત વધારામાં લખે છે કે અકબરે ડાબી બાજુથી નહિ જિતરવા વજરખાનને ફરમાવ્યું સર્વથી આગળ મુહમ્મદ હુલીખાન અને તુર્કમાન હીવાના હતા તેના ઉપર યુ હ મિરજા તુર્કી પડ્યો અને હળસી તથા અફઘાનોએ વજરખાન ઉપર હુમલા કર્યા અહીં અહમ્મી પૃ ૩૨૨મા વિખતો આપે છે તેમા બળવાખોરો પાસે બિનકવાયતી સરકર પણ હજુ એ ઉલ્લેખ મહાવનો છે અને સુદ્ધની વાલીમ ઉપર સાર્કૃતિક દષ્ટિએ ઉલ્લેખ કરે છે

૭૪ અહમ્મી યુ ભા પૃ ૩૨૧ ૩૨૨-શુબાશ્શ મુકબ આટ આ ભાગપત વાલ છે ૭૫ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૭ એ સમયની લડાઈઓમા એક પણ આ પ્રમાણે એક રતના વાવટા લઈ ચાલે એવા ઉલ્લેખ બહુ જોવા મળે છે આગળ સરકરી વાલીમના વર્ણનમા એ ચર્ચા કરીશું

આગળ જઈ હુમલો કરે તેના કરતા મુખ્ય સરદારોએ જ આગળ ધપવું જોઈએ એમની સાથે એક હાથ ચારણ નામનો ભાટ હતો તેણે પણ બાદશાહને એ જ વખતે ઘોડો કેડવી હુમલો કરવા કહ્યું ૭૬ આ બધું એવું તો એક સાથે થયું કે મિરજાને સામનો કરતા ભારે પડી ગયું અકબર અને એના માણસો યામુર્દન અને અલ્લાહુ અકબરના રણનાદથી લડતા હતા ૭૭ એનામે દુશ્મનોએ કરદક ગા હા—એક જાતની હનાષ—બાદશાહી સૈન્યમાં ગભરાટ ફેલાવના માટે છોડી એ હવાષ મટાની એક જાળમાં ભરાઈ અને ત્યાં ફૂટતા એવો વિચિત્ર અવાજ થયો કે મળવાખોરોનો એક હાથી એનાથી બડકીને નાસભાગ કરવા લાગ્યો અને શત્રુઓમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો, અને બળવાખોરો પણ અવ્યવસ્થિત થતા બાદશાહી સૈન્યે તેમને હઠાવ્યા ૭૮ આ વખતે અકબર ન્યાં ઊભો હતો ત્યાં તારાચંદ અને મિતાનગખાન સાથે હતા આમ અરક્ષિત બાદશાહને જોઈ, મુહમ્મદ હુસૈન મિરજાના એક સરદારે આવીને શાહી ઘોડાને તરવાર મારી અકબરે ઘોડાની લગામ ખેંચી એને બાલો માર્યો, તે એને ખભામાં વાગ્યો અને બાલાનું ફળ ભાગી ગયું બીજાએ બાદશાહની સાથળ ઉપર ધા કર્યો તેનો એણે હોશિયારીથી ગચ્ચા કર્યો ત્રીજે અકબરને ભાતો મારવા આગ્યો ત્યારે એક ગુર્જરે એને ધામલ કર્યો આમ અગત ઝપાઝપી થતી હતી ત્યાં મીશ શાહી ટુકડીઓ આવી પહોંચી અને તે જોતા શત્રુઓ નાસી ગયા ૭૯ મુહમ્મદ હુસૈન મિરજા નાસવા જતા એનો ઘોડો કાટાની વાડમાં ભરાઈને પડી ગયો એની પાછળ પડેલા ગાદાઅલી નામના વુઠેં એને પડેતો જોઈ પોતાના ઘોડા ઉપરથી ઊતરી એને કદ કરી લીધો ૮૦ એને એ જ દરબારીના તાગામાં

૭૬ અકબરનામાં ૩ પૃ ૭૭ અહમદી ૫ ૧૨૩ ચારણો યુદ્ધમાં કેવો ભાગ લેતા તેનો આ દાખલો નોંધપાત્ર છે

૭૭ એ જ, પૃ ૭૭-૭૮ યામુર્દન એ અજમેરના મીરનું નામ યુદ્ધમાં અકબર ભાસતો કોઈ એનો અર્થ જુદો કરે છે પણ કેટલાક ચોખ્ખું અજમેરી અજમેરી એમ પણ ભાસતા તેથી એ મીરના નામનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે

૭૮ અકબરનામાં ૩ ૭૭-૭૮ હવાઈનું નામ Hahak bahha સમે છે અહમદી બાદના અવાજથી હાથી ભડક્યો એમ સમે છે તે બલ જ અબુલફઝલ આ બનાવને ઈશ્વરી મદદ કહે છે

૭૯ અહમદી, પૃ ૧૨૬ ૨૪ અકબર પાસે બહુ ઘોડા માલસ હતા તારાચંદ અને મિલાવરખાન તથા ગુર્જર પાસે હતા

૮૦ તબકાતે અકબરી—મલિયટ ૫ પૃ ૩૬૭ આ ગાદાઅલી બદલી પાટણના ખાન કલાનનો નોંધર હતો

આપો મિરઝાએ પાણી માગ્યું તે શાહી સેવકોએ ન આપતા અકબરે પોતાનું પાણી એને આપ્યું હવે વિજયી મવારીએ શહેરમાં જવા ધાર્યું, પરંતુ કોકાખાન આજમ હજી આપો ન હતો તેથી અકબરનું મન સ્વસ્થ નહોતું પાપલ મિરઝાને કાથી લિખ નાખી શહેરમાં લાવવા ગયમિદને હુકમ કર્યો ૮૧ આ વખતે જે કેળીઓ પકડાયેલા તેમાં એક મદ અઝમાઈશાદ નામનો હતો તે મધ્યાહ્નિક દુસેનનો કોકા-ફખમાઈ કહેવાતો હતો. એણે સરનાલની લડાઈમાં રાજા ભગવાનદાસના ગાઈ ભૂપનને મારી નાખ્યો હતો, એટલે અકબરે ત્યાં જ એને પોતાનો બાસો મારીને મારી નાખ્યો ૮૨ મુદમ્મદ દુસેન મિરઝાને કેદ કરી જ્યારે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એક કરતા વધારે સૈનિકોએ એને પકડવાનો યશ શેવા માડ્યો ને સાબળી પામે બેરેના રાજા મિરઝાને પૂછ્યું કે 'એને કોણે પકડ્યો?' ખગ પકડનાર માદાઅલીએ ઉત્તર દીધો કે "શહેરના કોઈ ઉપર અપકાર કરનારને" ૮૩ અકબરે શરૂઆતમાં મિરઝા ઉપર જે દયા બતાવી હતી તે પાછળથી રાજા ભગવાનદાસ વગેરે મુખ્ય મરદારોની સલાહથી બદલી અને મિરઝાને પણ મારી નાખવામાં આવ્યો ૮૪

ઇખ્તિયારઉલ્લુહ અકબર ઉપર થયેલી આબરોહ

હવે આ વિજયથી શાહી સૈનિકો આરામ શોધવા લાગ્યા હતા અને બેદરકાર રહી ફરતા હતા, એવામાં શહેર તરફથી એક સૈન્ય તૈયાર થઈ આવતું દેખાયું કેટલાક સમજ્યા કે શહેરમાંથી કોકાખાન આજમ હવે નીવળીને મળવા આવે છે કેટલાકે શાહ મિરઝા લડવા આવે છે એમ ધાર્યું પણ એ તો મહેમંદવાદ તરફ નાસી ગયો હતો છેવટે આ ૫૨૩૨ ઇખ્તિયારઉલ્લુહ

૮૧ અહમદી, પૃ ૧૨૪, તખ્તઘાતે અકબરી પૃ ૩૬૭

૮૨ તખ્તઘાતે અકબરી ઇલિયટ પૃ ૩૬૭ આ માલુમનું નામ શાહુમદદ પશુ કોઈ લખે છે એને અકબરે જાતે લાયો મારી પીંધી નાખ્યો તેનું મરણ ભૂપતનું ચેર લેવાનું હતું એમ પણ ખબર આપેલો લખે છે, પરંતુ અહમદી શુ લા પૃ ૧૨૪માં એક વિચિત્ર વાત લખી છે કે શાહમદદ સામે એની બહેન સાથે નાલામક ડોલાની ફરિયાદ હતી તેથી મારી નાખ્યો હો. બહેનના અગ્રેજ વરણુમાં આ વાત નથી, પણ બજવાબોદના રહેઠાં તરીકે શિક્ષા કરી એમ લખે છે નામ પણ શેખ મકુબો છે, એટલે બન્ને તરફમાં નહોતો નુકો હોય કે કાંઈ બૂલ હોય એમ માનવું પડે બઈ અહમદી, પૃ ૩૩૭ ૮૩ તખ્તઘાતે અકબરી ઇલિયટ પૃ ૩૬૭માં આ લખેલ છે ખીરખલ સાથે હતો તે નોંધપાત્ર છે

૮૪ એ જ, પૃ ૩૬૮ અહમદી લખે છે કે રાજા ભગવાનદાસે મિરઝા તોફાનનું મૂળ છે તેને દૂર કરવા સલાહ આપી હતી તખ્તઘાતે એને રાચસિંહ રજપૂતે ડાંચી ઉપરથી ચાલી બાલાધી માર્યો એમ લખે છે

સીંનુ છે અને એ વડવા માટે આવી રહ્યો છે એવા ખમર મળ્યા અકબરે આરામ ગોધના પોતાના સૈનિકોને ઝડપથી બેગા થઈ તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો અને ગ્યુલાઈ તથા નગારા વગાડવાનો પણ હુકમ આપ્યો આ વખતે એના સૈન્યમાં બમણી એવી અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી કે મુખ્ય નગારચી એ દોલત ગબગટમાં ન વગાડ્યો તેથી અકબરે જાતે એને બાવાની આણીથી જામત કર્યો ત્યારે વગાડ્યો ૮૫ ઝડપથી શાહી મૈનિકો તૈયાર થઈ ગયા અને લડવા માટે આગળ વધ્યા ઇજ્તિયાઝુદ્દુલ્લુહ થોડા માણસો ૫૪ આગળ ધપ્યો અને બાદશાહ માંમે આવતો હતો, એવામાં નોંધાવનો મુખ્ય નાયક મુહમ્મદ હુસૈન મિરજા પકડાયો છે એ મહાચાર મળતા એના વરકરમાં નાસીપામી ઉત્પન્ન થઈ સોરાગમેગ તુર્ક નામનો અકબરનો તીવ્રકામદાની ટોળીનો સરદાર એને જોઈ એની પૂઠે પડ્યો હતો એ જોઈ ઇજ્તિયાઝુદ્દુલ્લુહ નાસરા હતો હતો એવામાં એનો પેરો પણ થોડિયાના કાટામાં પટકાયો અને એ પોતે પડી મર્યો મોરાગ તીરદાએ એનું માથું કાપી નાખ્યું ૮૬ ઇજ્તિયાઝુદ્દુલ્લુહ પાંચ દળર માણસોથી કોકાખાન આઝમને ઘેરીને રગ્તા બંધ કરીને જોરો હતો તેની આ દશા થતા એનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું, એટલે ખાન આઝમને હવે બહાર આવવામાં અતરાય રહ્યો નહિ શત્રુના બારસો ઉપર માણસો આ બહાઈમાં મરણ પામ્યા જ્યારે શાહી વરકરના આશરે એક મો જોટના બરાયા હતા ૮૭ હવે સહેર તરફથી એક વ્યવસ્થિત સૈન્ય આવતું જમ્યાયુ તે ખાન આઝમ મિરજા અઝીઝ કોકાનું હતું અકબર

૮૫ અહમદી, પૃ ૧૨૫ ૨૬, તબકાત-ઈલિયટ-૫ પૃ ૩૬૭ ૬૮ અકબરનામાં પણ આ વર્ણન કરે છે

૮૬ અહમદી, પૃ ૧૨૫ ૨૬, તબકાત, પૃ ૩૬૭-૬૮, અકબરનામાં ૩ પૃ ૮૬ અકબર નામાંમાં અબુલફઝલ અકબરના દરેક વિજયમાં કાંઈક ફેવી ચમત્કાર અને ઈશ્વરી મદદ તથા લાગ્યતું બળ એમ વર્ણવે છે ઇજ્તિયાઝુદ્દુલ્લુહ મોટું લશ્કર લઈ આવે છે તે બણી જ્યારે અવ્યવસ્થા થઈ ત્યારે અકબરે કહ્યું કે ફિઝર નહિ એનું માથું જરો આ રાખો શર ચડાવવા માટે પણ હોય પણ માથું આવ્યું ત્યારે એને અબુલફઝલ અકબર ની વચનસિદ્ધિ જેનું ૩૫ આપી દે છે અબુલફઝલ લખે છે કે સૈયદ ખાન કોકાની સ્ત્રી દર વખત પુત્રીને જ જન્મ આપતી તેથી એ ગુસ્સે થતો અકબરે હવે પુત્ર થશે કહ્યું ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો શબ્દોમાં આવી વચનસિદ્ધિ તથા તેમની બાબા રાખવાનું છેક આ સદીની શરૂઆત સુધી ચાલતું હતું

૮૭ અકબરનામાં ૩ પૃ ૮૭ ખુવારીના આ આક્રમમાં આટલો મોટો ફેર વિચિત્ર લાગે છે બળવાખોરોના સૈન્યમાં કવાયત વિનાના માણસોને લીધે એમ હોય પરંતુ મિરજાના મુઘલો બહાદુર હતા

અને ખાન આજમ ખન્ને દૂધલાઇઓ વિજયના દર્શમાં ભાવથી બેટયા. ૮૮ આ વખતે સોરાળ ઇખ્તિયારઉસ્મુકનું માથું લઇ હાજર થયો. એના ચોર્યનાં વખાણુ થયાં અને ઇનામ મળ્યું. અકબરે ચતુઓનાં બધાં મળી આશરે બે હજાર માથાંનો એક મિનારો કરાવી લટકાવ્યાં. ૮૯ હવે અકબરના સમાઓએ કરેલો બળવો શમી ગયો અને લગભગ ઘણાખરા માર્યા ગયા. એકલો શાહ મિરજાં જીવતો રહ્યો હતો તે રખડતો થઇ ગયો. એને પકડવા માટે કેટલુકીન મુહમ્મદખાન અને નૌરંગખાનને બડચ અને ચાંપાનેર તરફ મોકલવામાં આવ્યા હતા. ૯૦

અકબરનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ અને ગુજરાતની ફરી વ્યવસ્થા

હવે અકબરે ભારે હાથી અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને બદના કિલ્લાના બાદશાહી મહેલોમાં હિતારો કર્યો. હવે ગુજરાતનો પાકો બંદોબસ્ત કરવાનો બાદશાહે નિશ્ચય કરી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આ વખતે ગુજરાતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ મેતપુરુષો અને વિદ્વાનો પાસે અજવાબોરાની માસ મિલકત છે તથા એમની સાથે એ લોકો મેળંધ ધરાવતા હતા એવા સમાચાર મળવાથી એવા લોકોને દજૂર નમસ્ લાવવામાં આવ્યા. એમાં ખાનપુરમાં આજે જેમની દરગાહ સુપ્રસિદ્ધ છે એ શાહ વજીહુદ્દીન જે ધર્મસાત્ત અને તર્કમાં નિપ્પ્યાત હતા તેમને પણ દાજર કરવામાં આવ્યા તપાસ કરતાં લાગવગ અને શરમાશરમથી એવી મિલકત એમની પાસે લાવવામાં આવેલી, ખાફી કાંઇ મેળંધ નહોતો એમ સાબિત થયું. અકબરે એ ગ્રંથાને છોડી દીધા અને શાહ વજીહુદ્દીનને સાડુ ખાન આપ્યું. ૯૧ બદના મહેલમાં અકબરે પાંચ દિવસ ગાળ્યા. તે પછી શહેરની મધ્યમાં આવેલી ઇતિમાદખાનની હવેલીમાં જઈને ગુજરાતના એ જૂના અનુભવી પાસેથી વહીવટને લગતી ટેલૂક ચર્ચા કરી. ૯૨ રાજા બમવાનદામ, શાહ કેલી મહેરમ, મીરબક્ષી લસકરખાનને સૈન્ય આપી ઇકરના રાવે બળવાખોરાને મદદ કરેલી તેની સજા કરી ત્યાં

૮૮ : એ જ, પૃ. ૮૭-૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તબકાત-ઈલિયટ પ. પૃ. ૩૬૮

૮૯ : એ જ, પૃ. ૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તબકાત, પૃ. ૩૬૮. બે હજાર માથાંનો સખ્ખા તબકાત લખે છે.

૯૦ : તબકાતે અકબરી-ઈલિયટ પ. પૃ. ૩૬૯

૯૧ : અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૬

૯૨ : અકબરનામા ૩, પૃ. ૮૮-૮૯; અહમદી, પૃ. ૧૨૭-સુલતાનના સદના મહેલોમાં પાંચ દિવસ અને ઇતિમાદખાનની હવેલીમાં પાંચ દિવસ ગાળ્યા એમ તવારીખો કહે છે. તબકાત પૃ. ૩૬૮માં આ નોંધ કરતાં લખે છે કે ઇતિમાદખાનની હવેલી શહેરની મધ્યમાં હતી. એની જગ્યાનો આજે પત્તો લાગતો નથી. પાંચ દિવસની નોંધ બદની લખે છે.

ત્યા વ્યવસ્થા કરી મેવાડને ગરતે આગ્રા જવા ફરમાન કર્યું ૯૩ બાદશાહની આ વખતની સવારીનું વર્ષ કાઢવા માટે એક ગૂંજગતીએ “કહેર બ ગૂંજરાત આમદ” “ગૂંજરાતમા કેટ આવ્યો” એવું વાક્ય યોજ્યું હતું તેને હજૂર-મા પકડી લાવવામા આવ્યો. હાજરજવાળીથી જે માણસે “શહ બ ગૂંજરાત આમદ” “ગૂંજરાતમા માદશાહ ભલે આવ્યા” એવું વાક્ય મેં યોજ્યું હતું એમ કહ્યું તેથી તેને છોડી મૂક્યો ૯૪ વજીખાન જેણે આ વડાધમા બહાદુરી કરી હતી તેને ધોળકા અને ધધુકાની જાગીર આપવામા આવી, અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઈ કરી ત્યા સત્તા જમાવી બેઠેલા અમીનખાન ધોરી પાસેથી દેશ બધ લેવો એવો હુકમ કર્યો અમદાનાદમા રહેવા કોકાખાન આઝમને મદદ કરવાનું પણ એને કહેવામા આવ્યું તટથુ ખાન કયાનના હાથ મા કામમ રહ્યું એમદ હામીદ શુખારીને અકબરે પોતાની સાથે આવના કહ્યું

અકબરનું આગ્રા તરફ પ્રયાણ

વિજય પછી અગિયાર દિવસમા ગુજરાતની વ્યવસ્થા કરી તેની સમ જથ્થે સૂયા ખાન આઝમને પાડી પોતે મહેમદાવાદ તરફ જીપડ્યો “૫ રસ્તામા વટવામા કુતમેઆનમ સાહેબની દરગાહમા જે પ્રસિદ્ધ અમત્કારિક લોહ-લક્ષ્મણે પથ્થર ફોતો તે જોયો અને આશ્ચર્ય પામી એમથી અરધો કપાવી પોતાની સાથે ગજધાનીમા બધ જવા સાથે રાખ્યો ૯૬ મહેમદાવાદમા તા-૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ સુલતાન મહમૂદના આહુખાનાના પ્રસિદ્ધ મહેલમા ઉતારો કર્યો, ૯૭ અને ત્યાથી બીજે દિવસે ધોળકા જઈ મુકામ કર્યો ૯૮ આ ચડાઈમા મારુ કામ કરનાર ગ્યાસુદ્દીન અલી કઝવે મક્કીને કોકાખાન આઝમ સૂયાના હાથ નીચે નીમી ગૂંજગતના સૂયાનો પ્રથમ દીવાન બનાવ્યો, અને એને આમદખાનનો ખિતાબ આપ્યો ૯૯ આ બધી વ્યવસ્થા

૯૩ અહમદી, પૃ ૧૨૭ તખકાત-ઇલિયટ પ પૃ. ૩૬૬, અકબરનામા ૩ પૃ ૬૦

૯૪ અહમદી, શુ હા પૃ ૧૨૭ ખુશામતનો મશાવ કેવો છે તે આ ઉપરથી જણાશે

૯૫ એજ પૃ ૧૨૮ એમદ હામીદને કુદરેખ તથા મિલકત સાથે પોતાની સાથે લીધા એમ સિન્દરી લખે છે

૯૬ એજ, પૃ ૧૨૮

૯૭ તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ પૃ ૩૬૬ આહુખાનાના મોગા મદેલનો કલ્લેખ તખકાતમા છે

૯૮ અકબરનામા-૭ પૃ ૬૦ અબુલફઝલ ધોળકાને ખુશનુમા pleasant place જગ્યા કહે છે તે નોખપાત્ર છે ધોળકા એક વખત રમણીય હશે?

૯૯- તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ પૃ. ૩૬૬ તખકાત એને દીવાન અને બક્ષી બે પદ મળ્યાનું લખે છે

કરી ધોળકાથી બાદશાહ સીધો ઠહી અને મિદ્દપુરને રંગે આપ્યા તરફ જવા નીકળ્યો. રાજા ભગવાનદાસે ઈંદરમાં વ્યવસ્થા કરી શેરખાન પુલાનીનો યુવાન રાત્રિજિયો વડનગરમાં છે એવા સમાચાર મળતા વડનગરનો કિલ્લો મર કર્યો. રાત્રિજિયો જોગીને વેશે નાસી ગયો. ૧૦૦ સિરોહી યદ બાદશાહ તા ૪૭ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ના રોજ અજમેર પહોંચ્યો. ઇતિહાસમાં આ ઝડપી અડાધ અને વિજય, તથા ગૂજરાતની વ્યવસ્થા અને પાછા આપ્યા પહોંચ્યું એ બધું મળીને કુલ ૪૪ દિવસમાં પગવારી જવા માટે અકબરની કાર્ય શક્તિની ધણી પ્રશંસા થઈ છે, અને આવી વિવિધયાત્રાની નોંધ કોઈ ઇતિહાસમાં નથી એમ કહેવાય. ૧૦૧ રાજા ભગવાનદાસ ઈંદર અને ઉદેપુરના રાણાઓએ સ્વીકારેલી તાબેદારીના મમાયાર લઇને આવ્યો અને રાજા ટોડર મનને બાદશાહ નવા જિતાયેના ગૂજરાતમાં જઈ ત્યાં જમીન ॥ ગાપણી ઠરી જમીનમહેસુલની જમાનદીના લિખાન કન્વા મોઝલ્યો ટોડરમલ જ્યારે કેટલોક સમય ગૂજરાતમાં જઈ મહેસુલની વ્યવસ્થા કરી પાંત્રો આપ્યો. ત્યાર બાદશાહ ખુશ થઈ એને પોતાની તરવા બેઠ આપી ૧૦૨ અકબરે મિસ્ત્રા અઝીઝ કોઠાખાન આજમ ગૂજરાતનો સૂબો હતો છતાં પોતાને ગૂજરાત છોડવાનું આમરણ મોકલનાર અને કેશ ॥ અનુભવી ઇતિહાસખાનને એકદમની મનમળ આપી ખાનનો સલાહકાર નીમ્યો એના પુત્ર શે ખાનને ચારસોની મનસુખ આપી નવમમાં નોંધરી આપી ૧૦૩ આ વખતે ખાન આજમને અકબરે હજૂરમાં રોકાવ્યો તેથી ગૂજરાતના સૂબાની દીવાનગીરી હિપત વજીદલિમુલક ગૂજરાતની નિમણુ મરવાયા આવી ૧૦૪

૧૦૦ અકબરનામા ૨ પૃ ૮૦ ૬૧ એમાં કુલાદીના માણસનું નામ રાવજિયો છે, જ્યારે અહમદી એલિયા લખે છે, પૃ ૧૨૮ તબક્કાવ, પૃ ૩૬૯ એમાં ધોળકાથી શરૂ કરી સુધી મુસાફરી કરી ત્યાંથી સીતાપુર જઈ ત્યાંથી ભગવાનદાસ અને શાહ કુલી મહેરમને વડનગર લેવા મોકલ્યા એમ લખે છે

૧૦૧ અકબરનામા ૩ ૬૨

૧૦૨ તબક્કાવે અકબરી ઇલિયાટ પૃ ૩૭૧ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૨ એમાં અનુલ કુલ લખે છે કે ભગવાનદાસ ઈંદર અને ઉદેપુરના રાજાઓની તાબેદારીના સ્વીકારની નિયાનીશને એ ખાનના પુત્રને સાથે લાવ્યો હતો. વળી અકબરને આમાં જતા રસ્તા માં રાણાએ મળીને ખુશામત કરી હતી એ પણ લખે છે

૧૦૩ અહમદી યુ આ. પૃ ૧૨૯ અહમદી અહીં ઇતિહાસખાનને સ્વીકાર સ્વચ્છાવરો લખે છે એવા ફલેખ બીજો મળતો નથી

૧૦૪ એ જ, પૃ ૧૨૯ પહેલાં નીમેલા દીવાનને કેમ બદલ્યો અગર આને બીજું કામ સોંપ્યું એ ખાનતનો કાઈ જ લેખ કે કારણ આપ્યું નથી

ગુજરાત સત્તાનતનો સત્તાવાર રીતે આવેલો અત

આગ ૧૫૭૩ની સાલની આખર સુધીમાં ગુજરાત પ્રાંત અકબરના અમલ નીચે સત્તાવાર આવ્યો અને દિલ્હીથી બાદશાહી સૂરેદારો નિમાવા લાગ્યા. ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના નામના અમનનો હવે મત્તાવાર રીતે અત આવ્યો હતો, જોડે ગુજરાત મસ્તનત હિ સ ૧૦૦૦ સુધી ટકશે એવી મતપુરુષની આગાહીને થોડા વર્ષની વાગ હતી. સુલતાન મુઝફ્ફર હજી અકબરની સત્તા સામે મોટો જળવો જગાવી પોતાની વશરપરાની ગાદી ઉપર એક વખત બેસવાનો હતો. સૌગંદ પ્રાંત હજી જિતાયો નહોતો ત્યાં જૂના ગુજરાતી અમીર અને બીજા રાજાઓની સત્તા હજી કાયમ હતી અને સુલતાન મુઝફ્ફરને ત્યાં જ આશ્રયસ્થાન મળનાનું હતું. સુલતાન બહા દુરશાહના મરણ પછી છેલ્લા ત્રણ સુલતાનોના સમયની નબળી દશા અને અમીરોની ખમ્પટો લીધે દેશમાં છેલ્લા સાડત્રીસ વર્ષથી અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા પ્રસરી હતી એવાથી અકબરની ઉદાર રાજનીતિને લીધે શાંતિનું વાતાવરણ જન્મતું જતું હતું. પહેલાં મુઝફ્ફરથી છેલ્લા મુઝફ્ફર સુધીના એક સોને સિત્તેર વર્ષની મસ્તનતના સમયમાંથી આ સાડત્રીસ વર્ષ બાદ કે તા દેશે એક વખત એ સમયની દુનિયામાં અમરતા અને વેપારથી નામના મેળવી હતી. ઈ.સ. ૧૫૭૩થી હવે ગુજરાતનું નવતર દેશ તરીકે નામ રહ્યું નહિ, અને દિલ્હીના મહારાજા ॥ એક બાગ તરીકે હવે રહેવાનું નિર્માણ થયું હતું.

પ્રકરણ ચાળીસમું

મુલતાન મુઝફ્ફરનાં છેવટનાં વર્ષો

અકબરની સત્તા આમે બળવો અને
ધોડા વખત માટે ગૂજરાતની ગાદીએ બેસવું
અકબરની સત્તા

ગૂજરાતની વ્યવસ્થા અને શાન વઢીવટ માટે પાકો બદોમત કરી, ગૂજરાતને હમેશને માટે મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવી, પોતાના કુખમાં બિરજા અઝીઝ કોઠાને પહેના સૂબા તરીકે નીચી એક વર્ગના ગાળામાં ગૂજરાત ઉપર બે વાર મેવારી કરી, ફેટવાક અમાધા લુ શૌરનાં કાર્યો કરી અકબર પોતાની ગળખાની ફનેપુઝ-સિક્કી મળે, પરંતુ દંજ એના નસીમમાં શામિ લખાએલી નહોતી બિરજાએના મડનો હજી પૂરેપૂરે અન આલ્યો નહોતો ગૂજરાતનો કહ્યો મુઘલાન મુઝફ્ફર રીતે અકબરના દેદા તરીકે હતો તે રૂનીને દંજ પોતાના દેશમાં આવી ગૂજરાતનું રાજ્ય પાણુ મેળવવાનો છેક્ષો ભગીરથ પ્રયાત્ન કરવાનો હતો ગૂજરાત તમની વ્યવસ્થા અકબરે મરોમર કરી હતી, પાટણ, ધોળકા, વડોદરા, બર્ય અને સુગતમાં વિશ્વાસુ મુઘલ સરદારો નિમાયા હતા અમદાવાદથી વઢીવટની દોરીનો મંચાગ થતો હતો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર દંજ જિતાણુ નકેલું જૂનાગઢમાં અમીનખાન ધોરીની સત્તા મેવોપરી હતી ધુવાદીઓ અને એમના જૂના ગૂજરાતી આદધાન મળવાએરો ગૂજરાતમાંથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ જઈ ત્યાં બળવા-એર તરવેનો સાથ શોધી રહ્યા હતા મોરાષ્ટ્રમાં જામનગર અને કચ્છના રાજાઓ તથા જીજ રજપૂત ઠાકોરો જે તરફ લાભ જણાય તેને ટેકો આપવાની રમત રમી રહ્યા હતા અકબરની ઉદાર રાજનીતિ અને ધાર્મિક સદિ ધ્યુતાને લીધે સામાન્ય પ્રજા કાષ્ઠક શાંતિ અનુભવી રહી હતી સક્તનતના છેવટના વર્ષોમાં અમીરોના ત્રામ અને અન્યથાને લીધે જે અસાંતિ વ્યાપી હતી તેનો અત આલ્યો હોય એવો આશાસ થતો હતો

એ સમયે દેશની સ્થિતિ

જતા આ રાજ્યપરિવર્તનથી દંજ પ્રજાના મનમાં મંપૂર્ણ વિશ્વાસનુ વાતાવરણ જામ્યું નહોતું ગૂજરાત ઠી જનતામાં સામાન્ય રીતે પ્રાચીન કાળથી બ્રિટિશ અમનની સરખાત સુધીમાં મે વર્ગ તતા એક વેપારી વર્ગ—હમેશ

નોંધ કરવી જોઈએ ગિરઝા અઝીઝ કેમ પહેલો સૂત્રો નિમાયો હતો તે કેટલાક કારણોને તીથે ઉઠાસીને થઈને આપા ગયો અને સુયાગીરીનું રાજ નામુ આપવા ની ઇચ્છા તદ્દશાદને પ્હી ૨ એ ઉપરથી બહેરામ ખાખાનાનના કિશોર પુત્ર અમ્દુરહીમખાનને અમરે ગૂજરાતનો ખીજો સૂત્રો નીમ્યો એ સાથે ગૂજરાતના વિશ્વાસુ સુધન અમન રો જોમા વઝીરખાન મુખ્ય હતો, તેમને હુકમ લખવામાં આ રો કે અમ્દુરહીમખાન હજી નાતો છે અને આ એનો પહેલો અધિકાર છે, આ દેશ ના બેગમન તમારે બધાએ મળીને જોવો અને ખાનને દોરવણી આપવી ગિરઝા કે ના હીવાન વજીહુ મુન્કને બદલી હીવાની માગદાસ નામ ના વિશ્વાસુ આ બનુભની મુન્કદીને આપવામાં આવી ૩ વઝીરખાનના હાથમાં નામન સૂત્રો જોટવી સત્તા હતી એણે શિરોહી ઈડર આ નાદોદમાં જોના તકના તોફાનો તરફર મોકલીને રામા પા, ઈડરના કુગરાળ પ્રદેશમાંથી કેનાક મ જિયા થયેના રજપૂતોએ એનો સામનો કર્યો એમાં શાહી લશ્કરની મારી ખુરામી થઈ પરંતુ ડેવટે તો ઈડરવાળા હાર્યા ૪

બાદશાહી જનાનાને હજી કરવા ફિરગીએનો પરવાનો મેળવવામાં ગૂજરાતી વેપારીની લાગવગનો ઉપયોગ

ખીજી માણથી સૌરાષ્ટ્રમાં હજી શાહી સત્તાની કાર્જ અસર નહોતી ઈડર તરફ હજી બક થયા કરતા હતા વઝીરખાનથી દેશનો બદોનરત બરો બર નખી શકાતો રોતો એ વખતે પાછી દેશમાં અસાંતિ રાજ થઈ શહેનશાહના જમાનાની વડીન બાનુઓની ઇચ્છા મજા શરીફની હજી કરવાની થવાથી એમો આ મજા ના દાર-ગૂજરાત-સુરતમાં મધો બદો રસ્ત કરવાનો હતો ઉત્તર જોઈ ગયા તેમ અમુદ્રાન ફિરગીસત્તાના હાથમાં હતું અને હાજીઓના વદાણ સનામત આગળ કરી શકે તે માટે એમની પરવાનગી ની જરૂર હતી અક રો ગોરાનો સાથ તા ને કયો હતો તે પણ જોઈ ગયા ગૂજરાતને સર કર્યો પછી દર વર્ષે એક ગોટા અમલદારને મીર હાજી-વાત્રાનો સંતવી-નીમી જની વ્યવસ્થા કરવાનો અક રો નિશ્ચય કર્યો હતો ૫ આ

૨ મિરાતે અહમદી ગુ વા ૫ ૧૩૦

૩ એ જ ૫ ૧૩૦ અકબરે વઝીરખાનને પોતાના ધરના માણસ જેવો ગણ્યો ની મીર અલ્લાહદીન અને માગદાસને પણ વિશ્વાસુ ગણ્યો છે અહમદીના ગુ વા મા આ માગદાસને વ્યાકદાસ લખે છે તે બૂલ જણાય છે

૪ એ જ ૫ ૧૩૧ અકબરનામા ૩ ૫ ૨૬૯ અને ૫ ૨૮૦ રજપૂતો હાર્યા છતાં અણુલ ફઝલ એમના વખાણ કરે છે

૫ તબકાતે અકબરી ઇલિયઝ ૫ ૫ ૩૬૧ દર અકબરનામા ૫ ૨૭૩ (વા ૩)માં હવા અનુકૂળ ન હોવાથી હાજીએ અમલવાદ શેરયા એમ લખે છે

વખતે તો અકબરની ફાઈ ગુલવદનગાનુ, અકબરની મા હામીદા બેગમ અને સલીમા સુલતાન બેગમ વગેરે શાહી જનનાની સ્ત્રીઓ માટે ખાસ વ્યવસ્થા થઈ હતી અને ખાસ અમલદારો નિભાયા હતા. અકબર આ વખતે ઉદે-પુરમાં હતો. એને કાને ફિરંગીઓનાં સમુદ્રનાં તોફાનોની વાતો આવી ગઈ હતી, તેથી એણે સુરતનો ગઢાક કલીજખાન જે આ વખતે ઈડરનાં તોફાનો શમાવવા ઉત્તર ગૂજરાતમાં હતો તેને હજની વ્યવસ્થા કરવા સુરત જવા હુકમ કર્યો.^૧ એ વહાણો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. સ્ત્રીઓ સલીમા નામના વહાણમાં અને સુલતાન ખાન વગેરે અમલદારો ઇલાહી નામના વહાણમાં ઉપડ્યાં. કેટલાક ભાવિક ગરીબ યાત્રાળુઓની પણ એમની સાથે સગવડ કરવામાં આવી, પોર્ટુગીઝોનો પરવાનો મેળવવામાં ખંભાતના વેપારી કલ્યાણ-દાસની લાગવગનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.^૭ આ જનનાને ફિર પાછા ફરી આપ્રા પાછા જતાં ત્રણથી માડત્રણ વર્ષ જેટલો લાંબો મમય થયો હતો. એકાદ આગળ એમનું વહાણ બાગ્યું હતું. હવા અનુકૂળ ન હોવાથી ગૂજરાતમાં પણ રોકાવું પડ્યું હતું. પાછાં વળતાં સુલતાન મુઝફ્ફરે અકબરની સત્તાને હજારો નાખી હતી એટલે આપ્રા જવાનો રસ્તો સલામત નહોતો, અને લાંબો વખત ગૂજરાતમાં રોકાવું પડ્યું હતું, વગેરે વિગતોનો ગૂજરાતના ઇતિહાસ માથે મંથન નથી. ગૂજરાત મક્કાનું દાર, ફિરંગી સાથે અકબર જેવાને ખંભાતના ગૂજરાતી વેપારીની લાગવગનો ઉપયોગ કરવો પડે, અને દેશમાં જૂની સલ્તનતના પ્રતિનિધિએ શાહી સત્તા હીલી કરી હતી તેની અશક્તિ હતી, એટલી ખીનાઓ સારકૃતિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર ગણી શકાય.^૮

૧ : અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૭૩-૭૬; તખ્ત-એ-અકબરી. ઇલિયટ-પ. પૃ. ૩૬૨. તખ્ત-એ-સલ્તનત લેખક કહે છે સામાન્ય લોકોને દર વર્ષે હજ કરવા મોકલવાની વ્યવસ્થા કોઈ પણ બાદશાહે પહેલાં કરી નહોતી. બીની કહે છે કે એ વ્યવસ્થા છ વર્ષ ચાલી.

૭ : અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૭૬. મીર હાજનું નામ સુલતાન ખાન હતું. અકબરનામામાં અબુલફઝ આ વર્ણન વિગતથી આપે છે. પાછા ફરતા નવા વહાણો વગેરેના બખાના નામો આપે છે.

૮ : અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૭૬-૭૮. અબુલફઝ લખે છે કે શાહી હાજીઓની સગવડ કરવાના કામથી પોર્ટુગીઝો બહુ ખુશ થયા, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એનાથી જુદી હતી. કોઈ કારણસર પરવાનો મળતો નહોતો. તખ્ત-એ-અકબરી (ઇલિયટ-પ. પૃ. ૪૦૨ અને બીની, બા. ૨, પૃ. ૨૪૬)મા સ્પષ્ટ લખે છે કે પરવાના માટે કલીજખાનને ખંભાતના વેપારી કલ્યાણદાસને લઈને પોર્ટુગીઝ અમલદારને મળવું પડેલું કારણી ઇતિહાસલેખકની રીત મેમાણે કલ્યાણદાસનું જકાલ નામ લખે છે. વાસ્તવિક માટે છેક મઈ સનીના અંત સુધી જકાલ રાખ્દ લોકમા તેમજ દરતાવેજેમા આવું હતો.

ટોડરમલની જમાબંધી અને હુમરપુર શિરોહી વગેરે સાથે બેઠવણ

રાજા ટોડરમલને ગૂજરાતની માપબી કરી મહેમૂની વ્યવસ્થા કરાવી દરી મોઢવ્યો હતો એ ઝાલોના આ થો ત્યારે શિરોહીના મળએ આવેને તામેદારી સ્વીકારી અને પેશકશી આપી રાજાએ એને પોશાક વગેરેથી મંજૂર્યો અને એ હાજર સવારેથી ગૂજરાતના સૂબાની નોકરીમા ૧૪૩૦ પડે ત્યારે હાજર થવાની શરત કરી ગૂજરાતની જમામદીની વ્યવસ્થામા શિરોહી હિપરાત હુમ-પુ- અને દક્ષિણમા રામનગર (ધ મધુ ગામ)ના રાજા સાથે પણ એણે એ રીતની શરતો કરી આ વખતે રાજા પાટણમા હતો "

ગુલફખ બેગમની ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ અને બહાદુરી

એ અરસામા દક્ષિણમા નામી ગયેલી 'ઈલાહીમ દુસેન' મિરાતની સ્ત્રી ગુનડખ બેગમ પોતાના પુત્ર મુઝફ્ફર દુસેન મિરાતને વાહ તોફાની ટેકેદારોને બેગા કરી ગૂજરાત સર હવાના ઇરાદાથી ચડી આવી એને મહેન્દાબાદી નામના સરદારની સારી સહાય હતી વઝીરખાન અમદાવાદમા હતો, પણ એની પામે સારું મૈન્ય રક્ષણ માટે હતું નહિ જે હતું એ વિશ્વાસ લાયક નહોતું ગમે તે વખતે ગમે તે પક્ષમા ફરી મેમે એવા માણસો વધારે હતા ગુનડખ બેગમ વડોદરા સુધી આવી પહોંચી હતી વડોદરાનો ફોજદાર કિલ્લો છોડી સડયા વગર જ નાસી ગયો હતો ૧૦ આ બધા સમાચાર જાણી પોતાની પગિથિતિનો વિચાર કરી વઝીરખાન અમદાવાદનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો એક બાણુ એણે આ બધા સમાચાર પાટણમા રહેલા રાજા ટોડરમલને લખી મોકલ્યા અને ઝડપથી મદદે આવવા કહેવડાવ્યું બીજી

■ અકબરનામા ૩ પૃ ૨૮૦ તળાવ, ઈલિયટ ૫-૫ ૪૦૫ રાજા ટોડરમલની આ વખતની મુલાકાતમા એણે રિ રાહી હુમરપુર વગેરેના રાજાઓની ખડકી લઈ તેમને અમુક લશ્કરથી ગૂજરાતના સૂબાની નોકરી કરવી એમ મિરાતે અહમદી ૨૫૪ લખે ■ પરંતુ આહને અકબરીમા આ પ્રદેશને ગૂજરાતથી છૂટા પાડી તેની તથા અજમેર સુબા મા લખેલ છે, જ્યારે અહમદી ગૂજરાતમા લખે છે ટોડરમલે આ સરહદના પ્રદેશોને ગૂજરાતથી કેમ છૂટા પાડ્યા તેના કારણે મજાત નથી, પરંતુ એમા આપખૂદ વલણ હેમ એમ લાગે છે એ ચર્ચા આગળ કરીશું આ હિંદુ રાજાએ આ દિગ્ધે ગૂજરાતની સરકારિતાના એકબે કાયમનો ફટકો કોણ ખાસ કારણ વિના માર્યો છે Dr P Saran મુઘલ પ્રાંતો ઉપર એક જૂળ અભ્યાસપૂર્ણ લખેલા ગ્રંથમા પૃ ૧૪૮ ૧૫૦મા આ ઉદ્દેશ અને અહમદીનો આધાર દાકે છે પરંતુ તેને મત ન લેવો જોઈએ નહીં અને ગૂજરાત ની પતિસ્થિતિથી એ કાર્ક અભ્યાસ લાગે છે હુમરપુરના રાજાનામ સાહસમલ આપ્યું છે (અહમદી ૧૩૪)

૧૦ અહમદી, પૃ ૧૩૩

બાગુ પોતાના વિશ્વાસુ માણુઓ તરીકે દીવાન પ્રાગદાસ અને બાઝમદાદુર-ખાનને થોડા સૈન્ય સાથે બેગમની સામે મોકલ્યા પોતે અમદાવાદના દરવાજા મધ્ય કરી રક્ષણ કરવા બિભો ગુનરખ બેગમ અને એના બળવાખોર માથીઓ વડોદરાથી અમદાવાદ તરફ આવતા બાઝમદાદુર અને પ્રાગદાસના લશ્કર સાથે મળ્યાન મુકામે ભેગા થયા ત્યાં યુદ્ધ થયું તેમાં શાહી માણુઓએ હાર ખાધી અને એથી બળવાખોરની હિંમત વધી ૧૨ વઝીરખાનનો મદદગાર મળતા રાજા ટોડરમન ઝડપથી અમદાવાદ આવ્યો અને ખાનને બહાર કાઢી અને પોતાના લશ્કરે ભેગા કરી શત્રુ સામે જવા બિપડયા આ મમાયાર બળવાખોરોને મળતા એ લોકો ખભાત તગ્ધ ગયા અને એ મદરને ઘેરા ધાત્યે સૈન્ય હામમ ખભાતનો બચાવ કરતો હતો, પણ એની પાસે મળ નહોતું ૧૨ શાહી એના મળવાખોરો ની પાછળ પડી હતી તે આવે છે એવા મમાયાર બળવાખોરો ખભાતનો ઘેરા ઉઘાડી શત્રુઓ સૌરાષ્ટ્ર તગ્ધ જતા હતા ત્યાં શાહી વરકરે પૂઠ પકડી ઘોળકા પાસે એમને પકડી પાડ્યા અહીં બન્ને સૈન્યોનું યુદ્ધ થયું એમાં ગુનરખ બેગમે મહાદુરી તતાની કેટલીક સ્ત્રીઓને પુરોગાના પોશાક પહેરાવી તીરે ઝાડા યા, પન્તુ એમની ખુસારી ચર્ધ અને કેટલાક નામી ગયા તથા કેટલાક કેદ પકડાયા કેનાં સ્ત્રીઓને રાજાએ પોતાના પુત્ર સાથે શાહી હજૂરમાં મોકલી એને નાગ્યુ કે હવે તોફાનો શાત થયા છે અને માપણીનું કામ પૂરું થયું છે એમને પોતે પણ શાહી રાજધાની તરફ બિપડયો ૧૩

મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાએ અમદાવાદને ઘેરા ધાત્યે

ગુનરખ બેગમનો પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝા નાનો હતો મહાદુર હતો રાજા ટોડરમન ગયો છે એવા મમાયાર જ્યારે તેણે જાણ્યા ત્યારે એણે ફરીથી વઝીરખાન સાથે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો ૧૪ની આશાથી

૧૧ એ જ પૃ ૧૩૩, તબકાત, ઇલિયટ-૫ પૃ ૪૦૫ એમાં દીવાન પ્રાગદાસને બદલે બાવા મદાઇ નામ આવે છે

૧૨ સૈયદ હામમ રક્ષણ કરતા વાચલ થયો હતો અહમમી, પૃ ૧૩૩ તબકાત મિરઝા ઉપર નદરબાર આગળ હુમલો થયો એમ લખે છે તે ભૂલ છે ખભાત પાસે થયેલો છે બહોની પેટલાઈ લખે છે તબકાત પૃ ૪૦૫ નો ૧

૧૩ અહમમી, ગુ બા ૧૩૩-૩૪, તબકાતે અકમરી ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૦૫ ગુનરખ બેગમને માટે અહમમીની ગુજરાતી અને એ બંની અમેજ આરુષિમા ફેર છે ગુજરાતી મા એક બિત આપી છે તે રમૂજ છે, ચરતુ અચંદમા તે નથી બિત કહે છે કે નર હોય કે માદા પણ સ્વસાવ સરખો છે વાઘ અને વાઘણ બન્ને ફાડી ખાનારા છે

ધનવાન બનવાની ઇચ્છાવાળા ઘણા તોફાનીઓ એને જઈ મળ્યા ખખખાન ધનવાન વેપારીઓથી વમેલું બદલે દોનાથી આવ્યા લોકોને ત્યાં પૂટ કે ધમકીથી સારો પૈસો મળી જતો એ લોકોએ ખખખાન તોફાન કર્યું અને વઝીખા। એ તરફ જવા ધાર્યું. ૧૪ પરંતુ એના માણસો દરમિયાન પશુ ખરા શહેરમાં રાત તરફના કુટવાક તો શત્રુને જઈને મળ્યા પણ ખરા શહેરમાં રાત તરફનું વાણ જતાવતા માણસોને કંદ કપાં પોતે શહેર બંધ કરી વિશ્વામ માણસોથી ગમાવ કરવા વાગ્યો શાહી મદદ આવી પહોંચે ત્યાંથી કિલ્લામાં રહી નવા નવા મોરચા જોડવી માણસોની દિલ્લ તળની ગળી. આ તરફથી મિરજા મુઝફ્ફરે શહેરને લેવા ધાલ્યો એનો સરદાર મહેન્દ્રાબી કિલ્લામાં પણ બાગવાપોરોને માથ આપનારા છે એવી સમજથી નિમગ્નીઓ મૂકી આદર જવા પ્રાપ્ત કરવા વાગ્યો, પરંતુ અહરથી બહુકની એક જોળી એને અકસ્માત વાગવાથી એ મરણ પામ્યો. કિલ્લા ઉપર જે માણસો ચડી ગયા હતા તે આ જનાવથી બચીત થઈ નામવા લાગ્યા. આમ અકસ્માત થવાથી વઝીખાનને વિજય મળ્યો મિરજા મુઝફ્ફર દુમન હાથે તરફ નાહો. આ રીતે મિરજાઓના દુલ્લખનો અંત આવ્યો ૧૫

શહાબુદ્દીન અહમદખાન—સૂબા એણે કરેલો જોખમસ્ત

વઝીખાનથી દેશનો ખડોનસ્ત નરોનર જળવાઈ રહ્યો નહિ તેથી એની બદલી કરી એને ઈંદર તરફ તોફાનો સમાવવા મોકલ્યો અને માળવાથી શહાબુદ્દીન અહમદખાનની ગૂજરાતના ત્રીજા મુઘલ સૂબા તરીકે નિમજૂ કરી આ સૂબાએ તોફાનો શાન કરી મોઝાસાના પ્રદેશમાં સાગરમતી અને ગહીની વચ્ચેના ટેલાક બામોમાં તોફાનીઓથી પ્રજાને પડતી હાડમારી પાડી આ લઈ મદોનસ્ત માટે કિલ્લાઓ બનાવ્યા અને તેમાં યાણ મૂક્યા કેટલીક જગ્યાએ જમીનની માપણીથી લોકમાં અમંતો વ્યાખ્યો હતો તાળીજી વાન માપણી કરી ચોડો વખત દેશમાં બવરથા જળવાઈ રહી ૧૬

૧૪ અહમદી પૃ ૧૩૪-૩૫ તબકાત ૪૦૫-૬ તબકાત આ વર્ષેન બહુ દુકામાં પતાવે છે ૧૫ એ જ પૃ ૧૩૫, તબકાત પૃ ૪૦૫ મુઝફ્ફર હુસેન મિરજા હાથે તરફ નાસી જયો તેને આસીર ખુરદાનખુરદા રાજ બની ફાદકીએ પકડ્યો અકબરને આ ખબર પળખ મા મળી મિરજાને એણે પોતાની પાસે બોલાવી લીધો (તબકાત પૃ ૪૦૮)

૧૬ અહમદી ગુ. બા ૧૩૬, ૧૩૯ અકબરનામા ૩ પૃ ૩૦૬ અને સિન્દરી પૃ ૪૫૭ શહાબુદ્દીનને સૂબાગીરી આપી ત્યાર વઝીખાનને ઈંદર તરફ મોકલ્યો પૃ ૨૮૧માં જણાવે છે કે કહીજખાનને ઈંદરથી સુરત જનાનાના હાથે સાથે મોકલ્યો તે પછી ત્યાં ફરી તોફાનો થયા ઈંદરના રાજ વાકીથી આશા રાખે માણસો લેવા કરી લડાઈ કરી

સૌરાષ્ટ્રમા અમીનખાન અને જામના સૈન્યે શાહી સૈન્યને હરાવ્યું

આ વખતે તાતાખાન ધોરીના પુત્ર અમીનખાન ધોરીના હાથમા મૌરાષ્ટ્ર દેશ હતો અને જૂનાગઢમા એની ગજધાની હતી અકબરના અમનદારોના મનમા બળવાખોરોના આશ્રય જેવો મળાતો આ પ્રદેશ છત્તી લેવાની ઈચ્છા ગ્લા કરતી એવામા અમીનખાન ધોરીનો મુખ્ય મરદાર ફતહખાન શેઠવાણી કોઇ મનજુથી અમીનખાનથી ગિસાયો અને સુગા શદાબુદ્દીન અહમદખાન પામે આવી મૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ બાંધશાહને તામે કરી આપુ એવી વાત કરી ૧૭ ફતહખાન શેરવાણી ગરો મગદાર હતો, એના જવાથી અમીનખાનની હિંમત ઓસરી મધ હતી સુગા શદાબુદ્દીને પોતાના ભત્રીજા મિરજાખાન સાથે આગ હજારનું લશ્કર ફતહખાનને આપી મૌરાષ્ટ્ર છત્તી લેવા એને જૂનાગઢ તરફ મોકલ્યો. અમીનખાને ગભરાઇને સુસેદ માટે પોતાનો એલમી મોકની કહેવડાવ્યું કે જૂનાગઢનો કિલ્લો જો મારી પાસે રહેવા દેવામા આવે તો જીજો મુનક શાહી નૈનને સોપી દેના હું તૈયાર છું પરંતુ આવો કેન્દ્રમા રહેતો મોટો અને અગત્યનો કિલ્લો છોડી દેવા મિરજાખાને ના પાડી, એટલે અમીનખાન કિલ્લો બધ કરી રક્ષાય કરવા તૈયાર થયો. આ અન્સામા જેના ઉપર સૌરાષ્ટ્ર જીતવાની આશા હતી તે ફતહખાન માટે પડ્યો અને થોડા મયમમા જ મગલુ પામ્યો કિલ્લામા ઘેરાયેના અમીનખાને જામનગરના રાજાની મદદ માગી એટલે જમો જામ આર હજાર સવારો બધ એની મદદે આવ્યો. મીરજાખાન આ પગિથિતિને લીધે જૂનાગઢનો ઘેરો ઉઠાવી માગરોળ સર કરવા એ બદરને ઘેરા ધાવી રહ્યો હતો અમીનખાન જામનું લશ્કર મદદ આવી પહોચતા કિનામાથી બદાર નીમળી મીરજાખાનની પાછળ માગરોળ તરફ ગયો, એટલે મીરજાખાન ત્યાંથી કાઢીનાર તરફ ગયો. અમીનખાન એની પાછળ પડ્યો હવે મને લશ્કરોને લડ્યા વિના છૂટકા નહોતો એટલે યુદ્ધ થયું એમા મીરજાખાનનું

અકબર મહીસુધી આવ્યો હતો (ફરિશ્તુની સરહદની મહી નં ૧૧) કવીજખાનને હાથ સાથે ઈડર રસ્તે અમદાવાદ જવાનું હતું ઈડરમા આવતા રાણો ફરિશ્તુમા નાસી ગયો હતો છતાં મદિરમા બસાયેલા રજપૂતો મ્પાઈ નથા ત્યાંસુધી લડ્યા અબુલફઝન આ વીરતાના જ વખાણ કરતો હતો તવારીખના વલ્લો નામો વઝેરેમા આમ ફેર પડે છે ઈડરે અકબરનો લાખા વખત સુધી બારે સામનો કરા એમ સમજાય છે ધડીમા તામે દારી સીકારી જરા તક મળતા માયુ બિયુ કરુ છે

૧૭ અહમદી પૃ ૧૩૮ ૩૯, સિન્દરી યુ બા પૃ ૪૫૭ ૫૮ સિન્દરીએ અકબરના સમયના ઘણા જનારોની નોખ લીધી નથી કે બહુ દુષ્ટ ઉ ગેળ કરો છે, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર મા શાહી લશ્કરના આ ધરાજયનું વર્ણન ઠીક કર્યું છે

શાકી વસ્કરે દાર્યુ અને મોગી ખુવારી યધ એમનો સરગતમ અમીનખાન અને જામે જૂટી વીધો ધવાયેના માપસે વધ મીંગાખાન મુસ્કેરીથી અમદાવાદ પહોચી શક્યો ૧૮

અખુતુરાળ મક્કાથી પયમખર નાહેખતાં પવિત્ર પગલાંને

પથર આઝા લઈ ગયે

આ સમય દગ્ગાન એક ખીંતે મનાવ પથ નોંધપાત્ર છે ઉપર જોયુ તેમ અકબરે દર વર્ષે એક અમી ને માર દાજી નીમીને મક્કા શરીફની હજ કરવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને શાહી જનાનો પથ્ર ચાત્રા કરવા ગયેા હતો. દરે મીર અખુતુરામ જે મીંગા ખાનનીનો પુત્ર થતો હતો અને અકબરની ગૂજરાત ઉપર સવારી નાવવામા મતિમાદખાનનો સંદેશવાદક હતો તેને મીર દાજી નીમી મક્કા જવા પરવાનગી આપી આ વખતે મતિમાદખાન પથ્ર દગ્ગરમા હતો અને તેની યાત્રા માટે ત્રીન ઇસ્ખ દત્તી તેથી એને ૧૫૫૫ વાનગી મળી હવે અખુતુરામ મક્કાથી પાકો વળતા એક બારે મોગી પથ્રા માથે લાવ્યો હતો તે સુગત મરે ઉતાર્યો એ પથર ઉપર કદમે રસન શરીફ-પયગમર માહેમ તા પવિત્ર પગલા-હેખાના હતા અખુતુરામ આ પથરને અખાડીનાગા દાર્યુ ઉપર ચૂકી દમદનાથી માથે સાતસે, એશી દાજીએનું સાજન લઈ ગજધાની કતેહપુર સિદ્દી તન્ક ગયે અને બાન્સાહને પોતે કરેના પવિત્ર કાર્ય માગત બરજી મોઢવાવી ૧૯ અકબરે આ લોકો નાજધા પીથી એક મળવ દૂર આવે ત્યારે ખમર કરવા કહ્યુ અને બપારે તે ખમર મળ્યા ત્યારે પોતે અમીરોને બર્ડ સામેયુ કરવા ગયો, દરમાર બયો ને નાના મોટા ગરીબ ધનવાન ગધાને દર્શ નો લાભ લેવા દીધો પછી અમીરો તથા પોતે ખમા ઉપર મળી મો ડગના ચાલ્યા, એ રીતે પગનાને રાજધાનીમા લાવ્યા અને દર્શનનો લાભ આપવા મહેલની પાસે પધરાવ્યા ૨૦ અખુતુરાળે આ પવિત્ર પગલા અમદાવાદ લાવી આશાવલમાં પધરાવ્યાં

યોડો સમય આમ વીત્યા પછી અખુતુરામે વિનતિ કરી કે ગૂજરાત મક્કાનું દાર કે તેથી આ પવિત્ર પગલાં ત્યા લઈ જઈ એના ઉપર ધુમટવાળુ

૧૮ અહમદી અને સિન્દરી, નો ૧૦ મુજબ

૧૯ મિરાતે અહમદીયુ વા ૫ ૧૩૬-૩૮, બહોની મનપુખપુગવારીખા ૨ (Lowe) ૫ ૭૨૦ બહોની શાહ અખુતુરાળ અને ઇતિમાદખાન હજથી પાછા આવ્યા એમ ૨૫૬ કહે છે. અને પરપર એટલો બારે હતો કે દાર્યુ ઉપર લઈ જવો પડે એમ લખે છે અકબરે રાજધાનીથી ચાર કોસ દૂર જઈ સામેયુ કર્યુ એમ લખે છે એ પછીની દકીત બીજી કોઈતવારીખોમા તથા બહોની આ પગલા માટે એક બેલ પથ્ર લખે છે અકબરનામા ૩ ૫ ૩૦૬

૨૦ અહમદી અને બહોની નો ૧૬ મુજબ

મકાન બાધી તેમા પધરાવવાની પગવાનગી મળતી જોઈએ. અકબરે ખુશીથી એ પરવાનગી આપી અબુતુરાય પગવા અમદાવાદમા લાવ્યો ને આશારણમાં પોતાના ઘરની પામે એને માટે મોટું મકાન બંધાવ્યું; એ મકાન છ વર્ષમા પૂરું થયા પછી એમા પગવાની પધરામણી કરી. આ બધા વર્ણનનું એક પુસ્તક લખાયું તેનું નામ 'ગિસાલે કદમિયા' રખાયું મિરાતે અદમદીનો શેખક કહે છે કે આશાવધમા એ પગવાના દર્શનનો લાભ લીધેલો તે પછી મરાઠાઓના સમયમાં આગાવધ ઉજ્જડ થયું ત્યાર મીરના વંશજોએ એ પગવાને શહેરમા પધરાવ્યા. અદમદીનો શેખક કહે છે મારા મમયમા અબુતુરાયના વારસોના ઘરમા એ પગલા હતા ૨૧ ગૂજરાતના—ખાસ કરીને અમદાવાદના—સાંકૃતિક ઇતિહાસમા આ ઉદ્દેશ્ય ગદત્વનો ગણી શકાય મીર અબુતુરાયનું ઘર આશાવધમા હતું ત્યાં જ એનો રોજો આજે કેલિકા મિયની પાળળ જમાલપુર દરવાજા બહાર જોલો છે.

શહાબુદ્દીનને બદલી ઇતિમાદખાનને સૂબા તરીકે નીમ્યા

ગૂજરાતનો જૂનો અને લાગવમવાળો અમીર ઇતિમાદખાન અકબરને ગૂજરાત ઉપર અવારી લાવવાનું આમત્રણ આપવામા પહેલો હતો અને અકબર પ્રત્યે એણે વફાદારીનો ફરક રીને દેખાવ આણું રાખ્યો હતો. આમ છતાં અકબરની ખબાતની મુબામત વખતે અગીરોતી શકા અને ફગિયાદ ઉપરથી એને કેદ રાખવામા આવેલો, અને છેવટે અબુતુરાય માથે મક્કા હજ કરી આવ્યો, પછી અકબરની તહેનાતમા હાજર થયો એ જોઈ ગયા શહાબુદ્દીન અદમદખાન ન્યારે ગૂજરાતનો સૂબો હતો ત્યારે હજૂરમા ઇતિમાદખાન ગૂજરાતના વહીવટમા કગકસગ કેવી રીતે થઈ શકે તે બાબત બાદશાહને કલ્લા કરતો હતો ઉપ- જોયું તેમ ગૂજરાત જીતી આપવામા નિમિત્ત થયેલા જૂના ગૂજરાતી અમીરના આ પ્રભાણે ઠણ્ઠાથી

૨૧. અદમદી શુ બા પૃ ૧૩૬-૩૮ અદમદીની પુરવણીના નુદા અથવા અમદાવાદ નાં વર્ણનમા પણ આ વર્ણન આપવામા આવ્યું છે (નુજો મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ કદમે રસૂલ શરીફ) અકબરે આ પગવાને જે આવકાર આપ્યો અને પૂજ્ય બાવ બતાવ્યો તે માત્ર એની મુસલમાન પ્રજા પ્રત્યેની લાગણી કે તેમને ખુશ કરવા કરેલું કે ખરી માર્મિક લાગણીથી કરેલું તે માટે અકબરની 'ને દલ્લાલી તથા ખીલ ખર્મો' પ્રત્યેની લાગણી જોતા એક પ્રશ્ન થાય છે શકા કરનાર કહે છે કે એમ હોય તો આટલા બાવ અને દબદબાથી લાવેલો પરશ્વર અબુતુરાયને ગૂજરાતમા પાછો કેમ લઈ જવા દે આ બાબત કેટલીક ચર્ચા સામાજિક પ્રકત્ત્વમા કરીશું અમદાવાદમા અબુતુરાયનો રોજો નૂના આશાપલ્લીના સ્થળનિજ્યમા અગત્યનો ગણી શકાય

એ ૧૧ ગુણ નિષ્ઠા અકબરને જખાઈ અખ્મન ખીજ દિનગિનક અમીરોને પમદ ન હોય છતાં આદશાઈ એની િમાદુક મૂજરાતના સૂબા તરીકે કરી અને શદ્દાબુદ્દીન અદમદખાનને દબુદ્દા પાછા ફરતા દુકમ મોકલ્યો ૨૨ ઇતિમાદખાનની નિમણુકની સાથે ૯ મીઝ અબુતુનાનને અમીનની પદવી આપી, ખાન અબુપકાસીમો દીવા ૧૧ આપી ૨૩ અને ખાન નિઝામુદ્દીન અદમદ- તખતે અકબરીના લેખને બક્ષીમીરી આપી ૨૪ એ સિવાય ખીજ ધણા અમીરોને પેશાક અને પેશાની બક્ષિય આપી નવા સૂબા માથે મૂજરાત જવાનો દુકમ કયો જાદશાદી મરેવખાતાના ઉપરી ખાનમી ળરોસાદાર કા-ભારી જેવા કરમખવી ખીન રમન તે શદ્દાબુદ્દીન અદમદખાનને પાઠો બોધાની લાવવા માટે મોકલવામા આવ્યો. ૨૫ આ વખતે મિરઝાઓના વખતના ટેલકાં તોશા ૧૧ લોકો જે પત્રીખાનના વખતમા પણ અમનો ૧ બતાવી ખટપટ કરી નવા દના અને જેમના મગજથી પત્રીખાનના કાર્યમા સફળતા મળતી નહોતી, એ લોકો તકનો વાગ લખ જે સુખા મત્તા ઉપર આવે તેનો લાભ લેતા હતા અકબર પામે આ ફરિયાદ જ્યારે મધ ત્યારે એજે આવા લોકોને મુત-૬ કરવા ફતમાન મોકલેતુ, પણ ઇતિમાદખાને પાછળથી એ દુકમ પ્રમાણે કરેલુ ૧૬ આ તોશા ૧૧ ટોળી ખરી રીતે મળે વશાદ નહોતી, તેથી શદ્દાબુદ્દીન ૧૧ બદલી અને ઇતિમાદખાન ૧૧ નિમણુકની

૨૨ અદમદી ગુ બા ૫ ૧૪૦, અકબરનામા ૩-૫ ૫૯૬, તખતે અકબરી, ઇસિયટ ૫-૫ ૪૨૮ ઇતિમાદખાન મોકાખાસો તકસાધુ અને બાલવામા મુસદ્દી જેવો હતો એજે બહીવદી લાલ બતાવી અકબરતુ મન કર્યુ તખતના લેખક પ્રમાણે મૂજરાતનો અબુબી હોવાથી આવક વધારશે એ ઉશદાથી એની નિમણુક થઈ

૨૩ એ જ ૫ ૧૪૦, તખત ૫ ૪૨૮ ૪૩૦ તવારીખમા એની સાથે નિમારેલા અમલદારોની લાની ચાલી આપી છે અહીં માત્ર મુખ્ય નામ લીધા ૧૧ પહેલવાન અલી સિસ્તાની અમદાવાદનો કાટવાલ નિમારો (તખત ૫ ૪૩૦)

૨૪ તખતે અકબરીના લેખક ખાન નિઝામુદ્દીન અદમદની મુખ્ય બક્ષી તરીકે આ વખતે નિમણુક થઈ, અને મૂજરાતનો બવો અહેવાલ એ રીતસર આદશાદને સીધો લખી મોકલતો, તેથી મુઝફ્ફર સાથેની લકાઇએમા એજે લખેલી દબીકતને વધારે વજન આપતુ પડે એ પોતે લીધેલા બાકને દરે વખતે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, જેટલે જ્યાં પોતાનો હક્કેખ હશે ત્યાં 'લેખક' શબ્દ અહીં વજનમા વાપરીશું અદમદી ધણે બાજે અકબરનામાને અનુસરે ૧૧ છતાં મૂજરાત મટિની ખાસ નોંધ બીજેથી પણ લીધી ૧૧

૨૫ અદમદી ૫ ૧૪૦ શદ્દાબુદ્દીનને પાઠો બોલાવવા અકબરે ઘરનો ખાસ વિશ્વાસુ માણસ મોકલ્યો તે સૂચક ખીના છે ઇતિમાદખાનની નિમણુકનો ખીજ અમીરોએ વિરોધ કરેલો તે કારણ કદાચ દોષ શકે, જેથી શદ્દાબુદ્દીનને ખરાબ ન લાગે, પણ એને ખરાબ લાગ્યુ તો ખરું જ

વાત સાંભળતાં એ લોકોએ સુલતાન મુઝફ્ફરને આગળ કરી, શહાબુદ્દીનની સામે બંડ કરી મત્તા પોતાને હાથ કરવાનો ઈરાદો કર્યો. ૨૧

અકબર પાસેથી છૂટી મુઝફ્ફરનું ગૂજરાતમાં આવવું

સુલતાન મુઝફ્ફર ગૂજરાતી આ સમય દરમ્યાન અકબરના અમીરો પાસે બંદીવાન હતો. અકબરની સવારી પંખજ ગાળતુ જતાં અને સૂયાગીરીની અદલાબદલી સાંભળતાં એ છુપાઇને ઇ. સ. ૧૫૮૩માં નાસી છૂટ્યો અને ગૂજરાતમાં આવી રાજપીપળા તરફ આવીને રહ્યો, પરંતુ ત્યાં અકબરના અમીર કુલ્લુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનના ડરથી રહી રાકાયું નહિ અને સૌરાષ્ટ્ર ગાળુ નાસી ગયો. ૨૭

શહાબુદ્દીનના આજ્ઞા મયા પછી વઘેલી અશાંતિ અને ઇતિમાદખાનની મનોદશા શાહી સૈનિકો મુઝફ્ફરને મળ્યા.

શહાબુદ્દીન અહમદખાન ગાદરાહી દુકમને વરા થઇ ઇતિમાદખાનને અમદાવાદનો કબજો સોંપવા ઘોડા અને પોશાક લઇ સામે ગયો અને નદી પાર ઉમ્મમાનપુર પાસે જઈ પડાવ નાંખ્યો. ૨૮ અમદાવાદના કિલ્લાની કૂચી ઇતિમાદખાનને સોંપી પોતે દંજૂરમા જવા માટે કડી તરફ ચાલ્યો. ઇતિમાદખાન અમદાવાદમાં આવ્યો તે પછી બે દિવસના જ એને ખબર મળી કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનના નાસી આવેલા માનુસો, જાહેનો પ્રયત્ન છતાં સમજ્યા નથી અને મીર આબિદ બદલીની સરદારી નીચે એ લોકો ખુલ્લા વિરુદ્ધ પડી

૨૯ : અકબરનામા ૩-૫. ૬૦૭. તબકાત પ્રમાણે ઇતિમાદખાને આ બળવાખોર સૈનિકોને શાત કરવા યોગ્ય લાગ્યાથી લેખકને વાઢાપાટ માટે મોકલ્યો, પણ તેમાં સફલતા મળી નહિ. સિદ્દહરી જુદું જ લખે છે. તેના પ્રમાણે આઠસો બળવાખોરો ઇતિમાદખાન પાસે આવ્યા. એણે માસિક દસ રૂપિયાનો પગાર આપીશ એમ કહ્યું તેથી એ લોક મુઝફ્ફરને જઈ મળ્યા.

૨૭ : સિદ્દહરી શુ. બા. પૃ. ૪૫૮. બદોની કહે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરનું મોસાળ હતું તેથી તે ત્યાં જઈ રહ્યો-અબુલફઝલ તો એને ખોટો બેસાડેલા સુલતાન જ કહે છે. પોર્ટુગીઝના અહેવાલમાં (Danvers II-53) મુઝફ્ફર અકબરની કેદમાંથી બેરાના વેશે કે બેરાંની મદદથી નાઠો. સુલતાન મુઝફ્ફર પહેલા અકબરના સુમધીદ્રવ્યોના દરોગા કરમચલી પાસે કેદી હતો, પછી સુનીમખાન પાસે હતો. સુનીમખાનના મરણ પછી એ આગ્રામાં દરબારના દીવાન ખાન મનસૂરની નજર તળે હતો. અકબરના રાજ્યારોહણના ૨૩ મા વર્ષમાં એ નાઠો એમા રક્ષક અમલદારોની બેકાળજી કારણ હતી એમ અબુલફઝલ લખે છે. (અકબરનામા ૩-૫. ૬૦૮)

૨૮ : અહમદી : શુ. બા. પૃ. ૧૪૨; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-૫. ૪૩૦. તબકાત ઉસમાનપુરનું નામ ૨૫૪ લખે છે અને તે ખરુ લાગે છે. અહમદીના લખાણ પ્રમાણે શહેરમાં દરબાર બરી ઇતિમાદખાનને કૂચી સોંપી એમ લખે છે.

મુઝફ્ફર સુવતાન સાથે મંદેશા ચલાવી રહ્યા છે શહાબુદ્દીનને પણ મારી નાખવાનો એમનો ઇરાદો હતો ને આ બળવાખોર ટોળાના એક જવાગીર નામના માણસે શહાબુદ્દીનને ખગર આપી દીધી હતી તેથી એનું મન પણ ઉદારીન થઈ લખમસ્ત થયું હતું રજુ આગિદ બદશીના મોઢા શમ્મે ઉપરથી આ કારણથી એને વિશ્વામ ઊરી ગયો હતો આબિદ બદશી અને એ ॥ મળતિયાઓએ ઇતિમાદખાનના પણ કેટલાક વિશ્વાસુ માણસોને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા હતા આ બધી અશાંત પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ શહાબુદ્દીને સામરકાઠા વગેરે પ્રદેશમાં બંદોગસ્ત માટે જે એંશી થાણા બેસાડ્યા હતા ત્યાંના ડોમી ગરાસિયાઓ પણ તોડીને ચડ્યા અને થાણા તોડી પાડ્યા.^{૩૦} આ વખતે મીર આબિદ બદશીએ વટવાના નાળા પાસે પગલ નાખી ઇતિમાદખાન સાથે સલાહનો દેખાવ કરવા કહેવડાવ્યું કે શહાબુદ્દીન અહમદને હવે અમે લોકો મળી રાકીએ તેમ નથી, જે અમને પહંચાની આવક અને જગીરો પાછી મળે તો તમારી સેવામાં હાજર થઈએ, પરંતુ વસ્તુનિધિ સમગ્ર ખાને શુદ્ધિ વાપરી અને બાદશાહી હુકમ નથી તેથી હું લાચાર છું એમ કહેવડાવ્યું પરંતુ એના સ્વભાવ પ્રમાણે એમ પણ કહ્યું કે તમને લોકોને રાહત મળે તે માટે હું બધા પ્રયત્ન કરી છૂંકીશ આવા જવાબથી આ બળવાખોરો નારાજ થઈ ખલીવ બેગ અને મુદમ્મદ યસુફ પાસે માતર ગયા અને મુઝફ્ફરને આગત્રણનો પત્ર લખ્યો.^{૩૧}

આ પરિસ્થિતિથી ઇતિમાદખાન જાતે યુદ્ધના કટાણાવાળો માણસ અને ડરકણ હોવાથી ખરી ચૂચવણમાં પડ્યો. એને લાગ્યું કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનને આવે વખતે જતો રોકવો, એની સલાહ લેવી, અને બંનેએ થઈ બની શકે તે કરવું. શહાબુદ્દીનને જતો રોકવા એણે મીર અબુતુરાય અને લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યા,^{૩૨} પરંતુ શહાબુદ્દીને તે માન્ય રાખ્યું નહિ એણે

૨૬ અહમદી પૃ ૧૪૧, સિંદરીયુ લા પૃ ૪૫૮-૫૯, અકબરનામા ૩-૫ ૧૦૯ અહમદી અને સિંદરીયા આ બળવાખોરોના નામોની યાદી આપી છે

૩૦ અહમદી, પૃ ૧૪૨

૩૧ એ જ પૃ ૧૪૨ લખે છે કે એમની આગળી કબૂલ ન થાય તો બહારવટું લેશે સિંદરી પૃ ૪૫૮-૫૯ એમાં દસ રૂપિયાના ચતારની વાત લખી છે, જેથીજે મળતી નથી આમ છતાં પોતાથી બનતું કરવાની સાલસ ઇતિમાદખાને આપી તેની મોઢા અહમદી કહે છે

૩૨ અહમદી પૃ ૧૪૨-૪૩ એમાં મીર અબુતુરાય અને તબક્કાતનો લેખક શહાબુદ્દીનને સમજાવવા ગયા એમ લખે છે તે બૂલ જણાય છે તબક્કાતનો લેખક એને પોતાન સમ જાવવા મોકલ્યો એમ ૨૫૪ લખે

કહેવડા યુ કે શાહી હુકમ વિના જો એ લોકોને જાગીરો ન આપી ગંડો તો પછી જે લશ્કર હોય તે લઈ તેમનો સામનો કરો, કારણ કે એ લોકો દ્વંષ તૈયાર થઈ શક્યા નથી પરંતુ સામનો યુદ્ધથી ધ્રુવો એ તો ઇતિમાદખાનના અવમાનના નહોતું તેથી એણે લેખકને ખીજા મે જણા સાથે એને સમજાવવા અને શહેરમાં પાછો ફરવા ફરી વિનંતિ કરી ૩૩ શહાબુદ્દીને રસાલો અને જનાના માથે ખર્ચ માટે દેવું કરી નીકળ્યો છુ માટે હવે પાછો ન ફરુ એમ ફરી મ્હેં ત્યારે ઇતિમાદખાને સરકારી ખજાનામાંથી ખર્ચ આપવા કહ્યું અને વાટાઘાટ થી રકમ પણ હાવી, પરંતુ શહાબુદ્દીને શાહી દત્તી કે આ મીરામોના મામ થઈ રહ્યા પછી પોતાનું વચન ખરોતર ન પણ પાળે, ૩૪ એટલે છેવટે એ કડી તરફ ઊપડી ગયો. ઇતિમાદખાને કટલાક કાગળો પણ લખ્યા પરંતુ એ ા કામ અસર થઈ નહિ આ ગામ્તુથી માતરમાં ભેગા થયેના ખાત્રા મોરો મૌરાબૂમાં મુઝફ્ફરને મળવા ઊપડ્યા મુઝફ્ફર આ વખતે ૮૧ ગામમાં લૂગેણ મારીના આશ્રયે હતો ત્યાં બધા ભેગા થયા ૧૫૦૦૦ કાગી પશુ જો એ માથે જોડાય તો લૂ ચનાનવાની પગાળી આપવાનું વચન આપી માથે આનના હરામ્યુ સુલતાન મુઝફ્ફર ને આમળ કરી આ લોકો ધોળમ આવી પહોંચ્યા ૩૫

ઇતિમાદખાનનો મહારાદ અને શરમભરેલી શરતો કરી શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવો

આ બધા સમાચાર ઇતિમાદખાનો મળ્યા ત્યારે એણે મહારાદને શહાબુદ્દીનો પાછો તેડી નાવવા જાતે જવા નિશ્ચય મ્યો એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીને માથે લીધા શત્રુ ધોળકા જેટલે જો જ છે તે વખતે શહેર છોડી મ્હી જેલે દૂર જવું અને શહેરનું રક્ષણ કરવાનો પાકો બેગાબગત ન કરવો એ હકાવણું નહોતું આવી પરિસ્થિતિમાં પાસે રહેના શત્રુને અવગણી દૂર રહેલા મિત્રને જાતે તેડવા જવું એ યોગ્ય નથી એમ ઇતિમાદખાનો

૩૩ તબકાતે અકબરી ઇસ્તિયદ પ ૫ ૪૩૦-૩૧ લેખક એક વાર પાછો આવ્યો ત્યારે ખીજા બે જણા સાથે ફરી મોકલ્યો એમાં કદાચ મીર અબુતુરાબ દોષ અદમીમાં એ લોકોનો સવાદ આવેલો છે

૩૪ અદમી ગુ ભા ૫ ૧૪૩

૩૫ એ જ ૫ ૧૪૩-૪૪ મુઝ ફરે શું કરવું તેનો વ્યૂદ ધોળકામાં વિચારો ખસાતલ્લી પેસો મેળવવો કે શહાબુદ્દીનના લશ્કર સાથે લડાઈ કરવી તે ચર્ચા થઈ છેવટે અમદાવાદના સમાચાર જાણી શહેર કબજે કરવા ખાસુ તબકાત ઇસ્તિયદ પ ૫ ૪૩૧ કાઠી સત્દારને અદમી લખ્યો કદે છે બ્યાર સિમ્દરી હુમ્મો કદે છે લખ્યો નામ ખરું છે

કેટલાક નીતિના પ્રયોગો મમળન્યું, પરંતુ ગમરાટમાં એણે કામનું કનું માન્યું નહિ.^{૩૬} શહેરનું મહાજી એણે પોતાના પુત્ર ગંગાજીને ગાંધી એની મદદમાં અગીર માસુમ જખરીને મૂક્યો. લેખક નિઝાતુદ્દીન બક્ષીનો પુત્ર પણ શહેરના મહાજી માટે રજો, ૮૭ ઇતિમાદખાને કડી પડેલી સદાજુદાન અદાગદખાનને બાન્સાદના શત્રુને માથે મળીને જીવો કોઈએ એમ મમળન્યું. સદાજુદાનને એની બની જગીરનાં પરમખાં તથા જે લાખ ઉપિયા રોકડા આપવા જબ્બાન્યુ. ઇતિમાદખાન પાસે પોતાને મદદ માટે પાછો બોલાવવા માટેનો લિખિત પત્ર સદાજુદાને માગ્યો તે પણ એણે લખી આપ્યો. ૩૮ આમ દરેક વાત કપૂલ કરી ઇતિમાદખાન અને સદાજુદાન અમદાવાદ તરફ પાછા ફર્યા. બીજી બાજુ ઇતિમાદખાન સદાજુદાનને પાછો બોલાવવા કડી ગયો તેને કેટલાક લોકોએ બચાવી નાસી ગયો છે એવું સ્વરૂપ આપ્યું અને વાત અસારી.^{૩૯} ઇતિમાદખાન શહેરમાંથી ગયો એ જ દિવસે ધોળકાથી મુઝફ્ફર શુક્તતાન ઠાળ્યો વગેરે સાથીઓ માથે અમદાવાદ આવ્યો. શહેરમાં ગયેલક દગ્ગાજીનો આમ ક્રીક મગમત કરેલો નહોતો અને એનું રક્ષણ મુખલિદખાન ગૂંજગાની કરતો હતો.^{૪૦} સુવત્તાને આ બાજુથી શહેરમાં પ્રવેશ કરવા ધાર્મ્ય ઇતિમાદખાનના નાસી જવાની ચાલની વાતથી ધોળકાથી અમદાવાદ આવતા ધાબા તકસાધુ તોફાનીઓ મુઝફ્ફરના લશ્કરમાં બળવા હતા અને એ કારણથી એનું સૈન્ય વધી રહ્યું હતું સુવત્તાના માણસો સાથે લડતા શહેરનો કાંટવાડ

૩૬: અહમદી પૃ. ૧૪૪, અકબરનામા ૩-૫. ૧૧૦

૩૭: અહમદી પૃ. ૧૪૪, તખકાતે અકબરી, ઇલિયદ ૫-૫. ૪૩૨. તખકાતના લેખકનો પુત્ર પણ શહેરના મહાજી માટે રજો હતો તે બીજા અથવા નથી, પણ લેખક પોતે જ લેખિત.

૩૮: અહમદી પૃ. ૧૪૩; તખકાતે અકબરી, ઇલિયદ ૫-૫. ૪૩૧; અકબરનામા ભા ૩ પૃ. ૬૧૦; મિરાતે સિકંદરી શુ. ભા. પૃ. ૪૫૬-૬૦. સિકંદરી આ બાબતમાં જરા છુટું લખે છે. કહે છે કે સદાજુદાને ઇતિમાદખાન પાસે એવું લખાણ માગ્યું કે દુરમન મુજરાત લેવાની તૈયારીમાં છે અને તેનું રક્ષણ કરવાની મારામા તાકાત નથી તેથી સદાજુદાનને મેં મુલક પાછો સોંપ્યો છે, જેથી તે પહેલાની જેમ વ્યવસ્થા કરે. સિકંદરીનો લેખક પણ સમકાલીન છે તે આગળ લખે છે કે ઇતિમાદખાને આવી જાતનું લખાણ કરી આપ્યું ત્યારે સદાજુદાન પાછો ફર્યો. તખકાતનો લેખક તો અને આ કાર્યમાં ભાગ લઈ રહ્યો હતો, પણ આની મતબબનું એણે લખ્યું નથી, એ કે ઇતિમાદખાનનું ચારિત્ર્ય જોતા એ સ્વાર્થ માટે મેં તેનું કરે તેવો હતો

૩૯: અહમદી, પૃ. ૧૪૪

૪૦: એ જ પૃ. ૧૪૪-૪૫ અકબરનામા ધોળકાને બદલે ખસાનથી મુઝફ્ફર આવ્યો એમ લખે છે તખકાત પૃ. ૪૩૧. સમજાડનો ભાગ બદાઈને નહોતો એ લખાણ સિકંદરીમાં છે

પહેલવાન અમી માર્યો ગયો.^{૪૧} શહેરના લોકોએ પણ આ લોકોનો સામનો કર્યો નહિ. ઇતિમાદખાનનો પુત્ર શેરખાન, માસુમ બખરી, ઐનુદ્દીન કંજુ વગેરે રાતોરાત શહેર છોડી નાસી ગયા. લેખક નિઝામુદ્દીનનો પુત્ર ને શહેરમાં રહ્યો હતો તેનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું.^{૪૨} શેરખાન વગેરે નાસી ગયેલા અમલદારોએ મધરાત્રે શહાબુદ્દીન અને 'ઇતિમાદખાન' ને શહેર તરફ આવી રહ્યા હતા તેમને આ માઠા સમાચાર કહ્યા. એ લોકો વિચારમાં તો પડ્યા, પણ હજી શત્રુઓને માત્ર એક જ દિવસ ગળ્યો છે તેથી જીતી શકીશું એમ ધારી આગળ કૂચ ચાલુ રાખી. સુલતાન મુઝફ્ફર બદના કિલ્લામાં આવ્યો અને પોતાના તખ્ત ઉપર તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૫૬૩ના રોજ ફરીથી આરૂઠ થયો. એના માણસોએ શહેરમાં લૂંટ ચલાવી.^{૪૩}

શહાબુદ્દીન વગેરે શાહી અમીરોની અમદાવાદ ઉસમાનપુર પાસે લડાઈ શહાબુદ્દીન અહમદખાન ઇતિમાદખાન વગેરે સાથે અમદાવાદ પાછો આવ્યો. બધા નદીને સામે કાંઠે ઉસમાનપુર પાસે હાવણી નાંખી તંજુ વગેરેની સંગવડ કરવામાં રોકાયા.^{૪૪} શહાબુદ્દીન પોતાના જનાનાને કોઈ સુરક્ષિત રથને ગળીને આવવાને બદલે સાથે યુદ્ધને આવ્યો હતો એ એક મોટી ભૂલ થઈ હતી, અને એની વ્યવસ્થા તથા ગદાલુગાં એનું મન રોકાયેલું હતું. એનાં માણસો શત્રુને જઈ ગળ્યાં હતાં એ ઉપર જોઈ ગયા છતાં એને આશા હતી કે ગૂજરાતની મુયામીંગ ઉપર પોતે પાછા આવતાં એ લોકો બળવાખોરો પાસેથી નીકળી એની પામે પાછા ફરશે.^{૪૫} શહેર મુઝફ્ફરે લઈ લીધું છે 'એ સમાચાર' મળ્યા ત્યારે એ જરા મનગયો ખરો, પણ જો શત્રુઓ ગદાર નીકળશે તો લડાઈ કરીશું, નહિ તો ઘેરો ઘાલી શાહી મદદ આવી મળતાં સુધી સમય પસાર કરીશું એમ એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અહીં સંગમનો વ્યય કરવાને બદલે ઝડપી કાર્ય કરવાનું હતું, પરંતુ તેમ ન કરતાં શહાબુદ્દીન નદીને સામે પાર વ્યૂહરચનાના વિચારમાં રહ્યો, અને દૂરે કાળને

૪૧: એ જ પૃ. ૧૪૪-૪૫

૪૨: તખ્તકાંતે અકબરીમાં જ આ ઉલ્લેખ છે (ઇલિયટ-પ પૃ. ૪૩૨)

૪૩: એ જ પૃ. ૪૩૨; અકબરનામા ૩ પૃ. ૬૧૨; અહમદી પૃ. ૧૪૭; સિંદરી ગુ. બા. પૃ. ૪૬૦-૬૧

૪૪: અહમદી પૃ. ૧૪૫-૪૬; અકબરનામા ૩-૫ ૬૧૧ એમા ઉસમાનપુરની લડાઈનું વર્ણન આપેલું છે. સિંદરી પૃ. ૪૬૦મા ઉસમાનપુરને બદલે 'બારીયા' (બારેલ!) લખે છે, પણ તે બૃહ છે. બીજા બધા મધ્યે ઉસમાનપુર જ લખે છે જાનપુરની સામે છે તેથી એ વાત ચાકસ છે.

૪૫: સિંદરી ગુ. બા. પૃ. ૪૬

કામ લેવા માડ્યું, અને એના લશ્કરના બધા માણસો હજી સુમન્ય થયા નહોતા એટલામાં સુલતાન મુઝફ્ફરને શહેરમાં આ સમાચાર મળ્યા અને પણ ડર હતો કે ફૂટેલા મુઘલો દગો કરી પોતાને પકડે તો શું થાય પરંતુ એ લોકોએ અમીરી મળનાની લાલચમાં વકાદારીના મોગદ્દુરો શરીફના નામે બાધા ૪૬ મુઝફ્ફર જે હજમનું લખ્ત આ રીતે લખીને કાઢીએ તથા મુઘલો સાથે ખાનપુર દરવાજેથી શહેર ॥ મદાર લડવા માટે નીકળ્યો આ તમાગો જોવા શહેરના લોકો પણ વખા બદાર નીકળ્યા ૪૭ શહાબુદ્દીનના માણસો આ બધાને ગાગવાગોરોનું લશ્કર ધારી ગમગાટમાં પડ્યા સુલતાન મુઝફ્ફર પોતે સૈન્યની જમણી પાખની મરદારી કરતો હતો અને લૂણિયો કાઢી પણ હતો, બીજા કુવન મરદારો પણ હતા આ વખતે પણ સમક નામનો શહાબુદ્દીનનો સગદાર મોગદ્દુર બાધેના હતા છતાં અરથી ફૂટેલો હતો અને શત્રુને મદદ કરતો હતો, બીજા પણ એને ઊંડી શત્રુને જર્મ મળ્યા હતા, એટલે શહાબુદ્દીન હિંમત રાખી વજના આગળ આ પો પણ એ કાચો નહિ ૪૮

શાહી સરદારો હાથા, ઇતિમાદખાનનું ડરકણપણું, શાહી છાવણી લુટાઈ શહાબુદ્દીન આવી વિગત પરિચિતિમાં લડવા જતાં એના થોડાને તીર વાગવાથી ઘવાયો અને એના જ એક ફૂટેના અમલદારે એને દગો કરી તરવારનો ધા માર્યો, પણ એ જમી ગયો બીજા બાજુ ડરકણ ઇતિમાદખાને એવો ડોળ ક્યો કે શત્રુ નહી પામે ન આવે તે માટે ઉમમાનપુરના ઘાટને પોતે સુરક્ષિત બનાવી રહ્યો છે મીર અબુતુગળ પણ એની સાથે હતો ખરી રીતે એ બંને મતાર્થ જ્યાં તક શોધતા હતા ૪૯ લેખક નિઝામુદ્દીને આ બધા હિંમત દારી ગયેલા લોકોને ધેર આપવા બનતું કર્યું, પણ બધાએ

- ૪૬ અહમદી પૃ ૧૪૬ સિફરી શુ બા પૃ ૪૬૦ ૬૧ શહાબુદ્દીન અહમદને હજી પણ એમ લાગતુ હતુ કે મુઝફર શહેર છોડી નાહો એવા ખબર આવશે
 ૪૭ સિફરી શુ બા પૃ ૪૬૧ શહેરના લોકો જોવા નીકળ્યા અને તેમને સામાવાળા લશ્કર સમજ્યા એ વાત માત્ર સિફરી જ લખે છે અકબરનામાં અહમદી વગેરે આ લડાઈનું વર્ણન કરે છે તખ્તગાત દુકેથી પતાવે છે કે શાહી પક્ષ હાર્યો ને પાટણ તરફ નાસી ગયો ઇતિમાદખાનના ડરકણપણાનું વર્ણન પણ એમાં નથી લેખક ચોતે પણ નાહો હતો તેથી આ શરમખરેલું વર્ણન એણે નહિ કર્યું હોય ને દૂકે પતાવ્યું હશે
 ૪૮ અહમદી પૃ ૧૪૬-૧૪૭ ફૂટેલા નિમઝહસમ સૈનિકોનું વર્ણન અહમદીમાં નામ સાથે વિગતવાર આપેલુ છે શહાબુદ્દીન પાસે છેવટે આળોસ સવારો રક્ષા હતા છતાં એણે હિંમત ખોઈ નહોતી છેવટે એના માણસો અને બદાર કાઢી લાખ્યા એ ધવાયો હતો
 ૪૯ ઇતિમાદખાનની આ શરમખરેલી વતણક અહમદીમાં લખેલી છે (પૃ ૧૪૬) કહે છે કે કયે રસ્તે નાસી જવાયો એ ખાન જોયા કરતો હતો

નામી જઈ પાટણ જવાનો નિશ્ચય કરી વીધો હતો એટલે એ પણ લાચાર બની સાથે જયા ઉપડ્યો ૫૦ આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ સુલતાનની સાથે આવેલા કાઠી વગેરે લોકોએ મુઝફ્ફરની ઝાવણીમાં લૂટ કરી, જનાનાની સ્ત્રીઓને ખેંચામરૂં કરી અને જે મળ્યું તે લૂંટી લીધું. આ વિજય મળ્યા પછી મુઝફ્ફરે શહેરમાં જુમાં મંજિદમાં પોતાના નામનો ખુનખો પઢાવી પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી, પોતાને મદદ કરનારા મુધવ સરદારો વગેરેને અમીરોની પદવી આપી, જગીરો આપી ૫૨ બેખક નિઝામુદ્દીને આ સમાચાર જાદશાહને લખ્યા

અમદાવાદ અને મધ્ય ગૂજરાત મુઝફ્ફરના તાબામાં

આ પ્રમાણે પોતાની સત્તા જમાવ્યા પછી સુલતાન મુઝફ્ફરે ટૂંકા સમયમાં જે કાર્યો કર્યા તે જોતા ગૂજરાતી અમીરોની સત્તા નીચે રહેશે આ સમય પહેલાનો બાગકબુદ્દિનો મુઝફ્ફર નથી એમ સદજ લાગે એવું છે અકબરની સત્તા પૂરેપૂરી થયા પછી અને ગૂજરાતના સુલતાનોનો અમૂલ નાશ થયા પછી લખાણેલી તવારીખોમાં મુઝફ્ફરને માટે એની આ પાઠવી સત્તામાં કરેલા પગલોનો ન્યાયમુક્ત ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ એને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન થયા કે એવા પ્રયત્ન અણતફાળ જેવા અકબરની ખુશામત કરનારા લેખકો કરે તે બની શકે, પરંતુ મિનને મિક્કરી અને છેક મરાઠા સમયમાં લખાયેલી અહમદીમાં પણ મુઝફ્ફરની ખુશામત કરતું વલણ દેખાય છે તે જરા આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે ૫૨ અકબરની કેદમાંથી મક્કર્મી નામી

૫૦. તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-૫ ૪૩૨ શકાબુદ્દીન અહમદ અને ઇતિમાદખાન પાટણ નાસી ગયા એટલું જ લખે છે અકબરનામાં ૩-૫ ૧૧૧, સિંઘરી ૫ ૪૧૧.

૫૧ અહમદી ૫ ૧૪૭, સિંઘરી ૫ ૪૧૧-૧૨, અકબરનામાં ૩-૫ ૧૧૧-૧૨ સિંઘરીમાં ઇલકામિની લાગી ચાહી આપી છે

૫૨ અણુ-ફઝલ (અકબરનામાં ૩-૫ ૧૧૨) એના ખુશામતસરેલા લખાણો માટે જાણીતો છે, એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ આ લડાઈઓમાં અકબરની હાજરી નહોતી એટલે હાર થઈ એવા બાવાર્થવાળું લખાણ કરતા મુઝફ્ફરે રાઉર કબજે કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરતા અણુ-ફઝલ લખે છે કે “તારાને ડુંબાવવા સૂરની જગર છે હીવાથી રાત્રિ દિવસ થતી નથી” અહીં અજર સૂર્ય છે અને એ હાજર નહોતો એનો બાવાર્થ છે સિંઘરી માં મુઝફ્ફર અને એના સાથીઓની સના થઈ તે માટે એક કવિતામાં લખ છે કે “એક રાત્રે એક ઉદર સ્વપ્નમાં પોતાને જીત થયા અને તેનો મદ તેન ચડ્યો, વોર વગેરે કવિતાનું વખાણ કરવાની જરૂર નથી, પણ જલ્દા પીરના સમયમાં લખનાર આ લેખકની મનોવૃત્તિ બતાવે છે અહમદી પણ મુઝફ્ફરના માગ આ વિજય પછી હલખી બુદ્ધિવાળો વગેરે રાખેલા વાપર છે અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે નિઝામુદ્દીનની તબકાતે અકબરીમાં આની ખુશામત દેખાતી નથી, જોકે એ આ લડાઈઓમાં ભાગ લેનાર હોતો અને અકબરનો નોકર હોતો

છૂટી, ગૂંચરાનમાં એના મુગાઓ મામે મૂંઝવણનાથી લડાઇઓ કરી પોતાની મૂળ ગાદી ઉપર બેસવા માટે દમ દમ વર્ષ સુધી મામનો કરનાર મુઝફ્ફરને છેલ્લે અવિચારી કે ડોકરવાદી ગણી લેવામાં તવારીખકારોની કાં તો ખુશ-મનની વૃત્તિ હોય કે બૂલ થતી હોય એમ જણાય છે.

અમદાવાદ લીધા પછી મુઝફ્ફર શાંત બેઠો નથી; એને ચારે બાજુએ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. ગાદગાદી મન્દારો અને સુખો પાટણ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાં જઈ પોતાના પક્ષના માણસો ભેગાં કરી સામનો કરવાનો વિચાર કરતા હતા. આ તરફથી સુવત્તાન મુઝફ્ફરે પોતાને મૂંઝવણી ટેકા આપનાર શેરખાન કુલાદી એ વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં દુર્દશામાં દિવસો વ્યતીત કરતો હતો તેને બોલાવ્યો. એ અધ્યાન સરદાર થોડા મવારો ભેગા કરી પોતાના જૂના ગાદશાદો આવી મળ્યો. ૫૩ એ મૂંઝવણી ૧૪ પાટણનો અધિકારી હતો, તેથી મુઝફ્ફરે એને બીજું આગ્રહનું લશ્કર આપી પાટણમાં રહેલા શાહી અમલદારો સામે મોકલ્યો. શેરખાનને કડીયા એક ટુકડી આગમથી પાટણ તરફ મોકલી. તેનો મામનો લેખક નિઝામુદ્દીને આપીને જોડાણ મુકામે કર્યો. શેરખાનની ટુકડીને દરાવી ત્યાં ગીર મહીબુદ્દીને રક્ષણ માટે મુક્યો. ૫૪ અમદાવાદની લડાઈમાંથી નાસી ગયેલા સડાબુદ્દીન અહમદખાન અને ઇતિમાદખાન પાટણથી ગાંધાર તરફ જઈ આગ્રા તરફ જવાના હતા તેમને લેખક નિઝામુદ્દીને સમજાવી પાટણમાં રોકવા દેતા ૫૫ મધ્ય ગૂંચરાત અને પાટનગર મુઝફ્ફરના કાયમા હતા. વડોદરાથી દક્ષિણનો ભાગ હજી શાહી અમલદારોના કાયમા હતો, એટલે પાટણથી ઐતુદ્દીન કણુને મોકલી ભરૂચ અને વડોદરાના સરદાર કુતુબુદ્દીન અહમદખાનને આ બધા સમાચાર કહેવડાવ્યા, અને દક્ષિણથી લશ્કર લઈ અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવાનું ફરમાવ્યું. ઐતુદ્દીને ભરૂચથી કુતુબુદ્દીનને વડોદરા લાવી તૈયારી કરવા માડી. સુવત્તાન મુઝફ્ફરે અમદાવાદ સહેરના રક્ષણ માટે મીંગ આબિદને મૂકી પોતે ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ રહેલા શાહી શત્રુઓ સામે લડવાની તૈયારી કરી અને ચૌદથી પંદર હજારનું લશ્કર ભેગું થઈ ગયું. પાટણના શાહી અમલદાર પાસે બે હજાર માણસો હતા. શાહી મદદની રાદ જોતા એ લોકોએ પાટણ

૫૩ : અકબરનામા ૩-૫. ૬૧૩; આડમી. ગુ. ભા. ૫. ૧૪૭-૪૮; તબક્કાતે અકબર ઇલિયટ ૫-૫. ૪૩૨

૫૪ : તબક્કાતે અકબરી-ઇલિયટ-૫-૫. ૪૩૨

૫૫ : એ જ ૫. ૪૩૨-૩૩. અકબરનામા ૩-૫. ૧

દિલ્લાને મળખૂત કરી રક્ષણ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. ૫૧

ઉત્તર ગૂજરાતમાં શાહી લશ્કરની નબળાઈ અને
લેખક નિઝામુદ્દીનની બહાદુરી

શેરખાન કુલાદીએ હવે જરા ભારે તૈયારી કરી. જોટાણામાં એના માણસ રાવણિયા ખાસખેલે લડાઈ શરૂ કરી. એની સામે જોગમુહમ્મદખાન રજપૂતને છાજે એવી વીરતાથી લડ્યો. ૫૭ આ લોકો હવે મેસાણા તરફ આગળ વધ્યા. શેરખાનનો જમાઈ હુસેન એમાં મુખ્ય સરદાર હતો. નિઝામુદ્દીન અહમદના સમજાવ્યાથી પાટણમાં રોકાયેલા શહાબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાને પોતાના પુત્ર શેરખાન વગેરે કેટલાક સરદારો સાથે શેરખાન કુલાદીના લશ્કર સામે લડવા સૈન્ય મોકલ્યું. અહીં ખૂનખાર લડાઈ થઈ તેમાં કુલાદીનો જમાઈ હુસેન મરણ પામ્યો. તવારીખકાર શાહી છત થઈ એમ જાણે છે, પરંતુ ખામ ટાંક હતું હોય એમ જણાતું નથી; કુલાદીના લશ્કરની ખુવારી વધારે થઈ હોય એટલું માત્ર મમળમ છે. શાહી લશ્કરે આટલો સામનો પણ નિઝામુદ્દીન બક્ષીની કુનેહ અને બહાદુરીથી કર્યો હતો. ઉત્તર ગૂજરાતમાં થયેલી આ લડાઈનું ખાસ પરિણામ તો એ હતું કે વડોદરા તથા ભરૂચ તરફ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન સામે સુલતાન મુઝફ્ફર મોકલે લશ્કર લઈ ગયો હતો ત્યાં શાહી લશ્કર પાટણથી મહામ માટે આવી શક્યું નહિ અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં સુલતાનનું બળ વધતું ગયું. પાટણના ખાદશાહી અમલદારો અમદાવાદ સુધી આવવા પણ શક્તિ બેગી કરી શક્યા નહિ. લેખક નિઝામુદ્દીને અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવા સલાહ આપી, પણ પાટણના દીશા સરદારોએ માન્યું નહિ. ૫૮ આ બધા સમાચાર અકબરને મળી રહ્યા હતા એટલે એણે મિરજાં

૫૬: એ જ પૃ. ૪૩૨; અહમદી પૃ. ૧૪૮. સુલતાન મુઝફ્ફર પાસે જે લશ્કર જીલું થયું હતું તેમાં રજપૂતો અને કોળીઓ મુખ્ય હતા. આ લશ્કરનો ઉલ્લેખ કરતા, અહમદીને લેખક એ બધા જોડાનારાઓને ગૂજરાતના ગંધીઓ કહે છે. આમાં એટલી વાત સાચી કે મુઝફ્ફરને જોડાયેલું લશ્કર નિયમિત રીતે કેળવાયતું નહોતું અને ધણા તો ભૂટ મળવાના લોકોથી જોડાયા હતા. મોકલે લશ્કર છતાં નાના બાદશાહી લશ્કરથી આખરે સુલતાનની હાર થઈ તેનું કારણ આ હોઈ શકે. પરંતુ આ છેલ્લી લડાઈઓના વર્ણન જોતા મુઝફ્ફર સુલતાન હવે હોશિયાર થઈ ગયો હતો એટલું તો સાચા વગર રહેતું નથી.

૫૭: અહમદી ગ્ર. સા. પૃ. ૧૪૮; અકબરનામા ૩-૫. ૬૨૩. શેરખાનના માણસનું નામ અહમદી એલિયો લખે છે તે જૂલ લાગે છે. અકબરનામામાં ઉપર મુજબ નામ છે. અકબરનામા આ વર્ણનમાં લખે છે કે જોગમુહમ્મદખાન (જોઠાઈ) રજપૂતની પેઠે દૃઢ નિશ્ચયથી in a determined manner લડ્યો એ ગળદો સારકૃતિક દષ્ટિએ મહત્વના છે અને રજપૂતોની લડવાની રીત બતાવી આપે છે.

૫૮: તબક્કાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-૫. ૪૩૩. બદોની પણ આ વાતને ટકે આપે છે કે

અબ્દુરહીમખાનની મરદારી નીચે રાય દુર્ગોદાસ, રાય મુખ્મલ મેદનીગન વગેરે હિંદુ સરદારોને નીચી એક લશ્કર મોકલ્યું. કવીજખાનને માળવાથી મદદ મેળવવા મોકલ્યો અને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને લશ્કરમાં તાકીદે મોકલે એવો દુકમ કર્યો. ૫-

વડોદરાની લડાઈ

ખખાતમાં સૈયદ દોનતે નાણાની મોગી રકમ ભેગી કરી ચાર હજાર સવારનું લશ્કર તૈયાર કર્યું એણે મુઝફ્ફરને નાણાની મદદ મોકલી સુવતાગે એને દુસ્તગખાનનો ખિતાબ આપી જ્યારે બોવાવે ત્યારે આવવા તૈયાર રહેડું એમ કહેવડાવ્યું. ૧૦ દવે જ્યારે સુલતાને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન ઉપર લડાઈ કરવા વડોદરા તરફ દૃષ્ટ કરી ત્યારે સૈયદ દોનત નડિયાદ આવીને મળ્યો સુલતાન મુઝફ્ફર પાસે આ વખતે રજપૂતો અને કાળાઓનું આશરે રીમ હળાર જેટલું લશ્કર ભેગું થઈ ગયું હતું કુતુબુદ્દીન પાસે વધુ જગ હતું નહિ, અને મુઝફ્ફરની મહી નદી પાર કરી શકે નહિ તે માટે બે અમનદારોને એક હળાર માણસો આપી આપુર વાકાનેરના ઘાટ ઉપર રક્ષણ માટે નીમ્યા. ૧૧ પોતે જેટલા માણસો હતા તેને સાથે રાખી વડોદરાના કિલ્લાને મજબૂત કરી શાહી મદદ આવે ત્યાંસુધી ઘેરા દરવાજા રાખવા તૈયારી કરી, પરંતુ એના માણસોમાં એ નિશ્વાસ રાખી શકે એમ હતું નહિ માણસો આદરથી કૂટતા જતા હતા અને મુઝફ્ફર સાથે મંદેશા અનાવતા હતા મુઝફ્ફર મોટા નશ્કર માથે ઘેરા બાંનના આવ્યો હતો અને પોતાની સાથે અમનવાદ્યો તોપો પણ લાવ્યો હતો. ૧૨ તોપમારા સામે કુતુબુદ્દીનથી દહી શકાય એમ હતું નહિ

અમદાવાદ જવાની જરૂર જૂળ જ હતી અબુલફઝલ અકબરનામા ૩ પૃ ૧૨૪માં માત્ર એટલું જ લખે છે કે 'અમદાવાદ જતું બેઈનું હતું તે ન થયું' તખકાત તો તેના લેખકે અમદાવાદ નાસી બેસ્યા રોજખાનની પૂઠે જવા પોતે જૂળ આગ્રહ કરે તો પણ ઇતિમાદખાન વગેરેએ માન્યું નહિ એમ સ્પષ્ટ લખે છે

૧૬ અકબરનામા ૩ પૃ ૧૧૩ ૧૪

૧૦ અહમમી ૫ ૧૪૮ અકબરનામા ૩ પૃ ૧૧૩ ૧૪ સૈયદ રોહતને કદયાલુદ્દ સ બકાલનો નોકર કહ્યો છે એણે લશ્કરી જન તમાચી મોટી રકમ ભેગી કરી એમાંથી ચોદ લાખ ખાન ઇમ કુદીન હુસેન (સિંચવતાલીનીનના લેખકનો પુત્ર) લશ્કર લઈ ગયો અને કુતુબુદ્દીનખાનને આપ્યા

૧૧ અહમમી ૧૪૮ ૪૯ અકબરનામા ૩ પૃ-૩૨૭ એમાં સૈયદ દોલત ચાર હજાર ના લશ્કર સાથે નડિયાદ આવ્યો એમ કહે છે તખકાતમાં આ વર્ષન બરોબર નથી કર્યું

૧૨ સિંધરી મ ભા ૫ ૪૧૪ ૧૫ એમાં વડોદરાનો કિલ્લો તોરણથી જખીનદોસ્ત કરી એમ લખે છે અહમમી ૫ ૧૪૯ ૫૦માં કૂટેલા માણસોના સદેસાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે

આમ શાહી સરદારે નીસ દિવસ સુધી ઘેરો ટકારી રાખ્યો. એવે પોતાનું બળ નથી એમ ખાતરી થઈ ચઝકાસ રૂમી વગેરે શાહી નરકરના માણસોએ મુઝફ્ફરને છૂપા મદેશા મોકનાવ્યા કે સુતેહને બંદાને પોતાને તથા ઝેનુદીન કબુ અને સૈયદ જમાન વગેરેને બોનાની પોતાને કેદ કરવાનો દેખાવ કરી કબુને મારી નાખવો, એટલે કુતુબુદીન લડાઈ ચાલુ રાખનાની હિંમત કરશે નહિ ૧૩

સુલતાને વડોદરા અને ભરૂચ લીધું

સુલતાન મુઝફ્ફરે આ ફૂટેના માણસોના કહેવા પ્રમાણે કુતુબુદીનખાન ને મદેશા મોકલ્યો, અને એ પ્રમાણે સુતેહ માટે પાચ જણને મોકલવામા આવ્યા ચરકાસ રૂમીની સલાહ મુજબ પાચેને સુલતાને કેદ કર્યા એમા ઝેનુદીન કબુને બીજો દિવસે હાથોના પગતમે કચગવી નાખ્યો, સૈયદ જલાનને સૈયદ અહમદ છુખારીએ વાગવગ વાપરી મનાની લીધો ૧૪ અત્યુચિતિ વિપરીત જોઈ કુતુબુદીનખાને હવે જાતે તામે થવાનું યોગ્ય માન્યુ અને જો સુનતા. અને અભયદાન આપે તો ૫ હજ કરવા યાત્રાએ જઈશ એમ કહી પરવાનગી માગી આ અભયદાન પત્રિક કુરાનના સોગદ ખાધને મુઝફ્ફરે આપ્યુ ૧૫ કુતુબુદીનખાને વડોદરાના કિલ્લો સુનતાને સ્વાધીન કર્યો આ બનાવ તા ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૧૫૮૩ને રોજ મન્યો આ લડાઈમા વડોદરાને મિલ્યો જમીનદોગત થયો ૧૬ આમ છતા જનારે કુતુબુદી ખાન મુઝફ્ફર પાસે લાજર થયો ત્યારે ટેલક માણસોના અડાવ્યાથી એને એના બાણેજ જલાનુદીન મુહમ્મદ સાથે કેદ કરીને મેહિને થોડા સમય પછી મારી નાખ્યા ૧૭ સુનતાને બે દિવસ વડોદરામા રહી કુતુબુદીનખાન ની માનમિતકન ભરૂચમા હતી તે હાથ કરના ભરૂચ ગયો ભરૂચના કિલ્લામા પણ માણસો ફૂગીને મુઝફ્ફર માથે

૧૩ અહમદી પૃ ૧૪ -૫૦, અકબરનામા ૩ પૃ ૬૨૭ તબકાતમા કુતુબુદીન વીરની પેઠે ન લડ્યો તેથી હાર્યો એમ લખે છે

૧૪ અહમદી શુ બા પૃ ૧૫૦, અકબરનામા બા ૩ પૃ ૬૨૮, તબકાતે અકબરી-ઇસિયટ ૫-પૃ ૪૩૩, સિન્દરી શુ બા પૃ ૪૬૪

૧૫ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૨૮, તબકાતે અકબરી ઇસિયટ ૫ પૃ ૪૩૩ ઝેનુદીન મબુ એરત્તપ. ગ્રાહ્યપત્ર. એકલિલ્લી. છઝ. કર્તે. હતે.

૧૬ અકબરનામા ૩-પૃ ૬૨૮, સિન્દરી શુ બા પૃ ૪૬૪ તોપોથી વડોદરાનો કિલ્લો તોડી પાડયાનુ સિન્દરીમા લખે છે વડોદરાનો આ કિલ્લો કયા હસે તેનો પત્તો લાગ્યો નથી

૧૭ અહમદી પૃ ૧૫૦, અકબરનામા ૩ પૃ ૬૨૮, સિન્દરી પૃ ૪૬૪ તબકાતે અકબરી ઇસિયટ ૫-પૃ ૪૩૩ તબકાતમા કુતુબુદીનને રાજપીપળાના રાજના કહેવાથી મારી નાખ્યો એમ લખે છે અને એનુ નામ તરવારી લખે છે જહોની વખે છે કે મુઝફ્ફરે કુતુબુદીનને પહેલા તો સાડું માન આપ્યુ પણ પછીથી મારી નખાવ્યો

મળી ગયેલા દત્તા ઠાટવાએ દિદના પી કૂચીઓ સુવત્તાનને સોપી દીધી કુતુબુદીનખાનો મોટો ખજાનો અને ખખાતથી જે નાખ્યાની નકમ ભર્ય આવી હતી તે ખુ મુલતાના હાથમા આવ્યુ મુજફ્ફર ૫૬૭ દિવમ બરુચમાં ૧૭૦ ૧૮૦ આ બધા ખજા અકબરને મળ્યા હતા અને એના હુકમથી ગિરજા અબ્દુરુહીમખાન લશ્કર તર્જ આવી રહ્યો હતો ગુજરાતના લશ્કરનો ત્રીજો ભાગ મુજફ્ફરને મળી ગયો હતો નવરમખાનની મા પશુ ભર્યમા રહેતી હતી તેના માખુઓ પશુ મુજફ્ફરને મળી ગયા આ સમાચાર સુવત્તાનને ભર્ય મુકામે મળતા એણે તુરત અમદાવાદનું મહાજી કગવા કૃત્ય કરી, સુવત્તા અમદાવાદમા રહી રક્ષણની તથા ચોતાની માનમિનકતની વ્યવસ્થા કરી ૧

મિરજાખાનનું સાહી લશ્કર માથે આવવું

મિરજા અબ્દુરુહીમખાન ઝાંતોર યર્ષ શિરોહી ચર્ષ મૂજગત તરફ આવી રહ્યો હતો રસ્તાના રથજોઆથી નાદસાદી મરદારો એની મદદમા આવી રહ્યા હતા તત્કાલે અખબરીનો ઠાંતો મિરજામુદીન અદમદ પાટણથી મિરજાખાનને ઝડપથી આવવાના પત્રો લખતો હતો મિરજા શિરોહી સુધી આવી ૫૬ મેરો છે એ ખજા મળતા લેખક નિરજામુદીન એને સામો મળીને તેડી લાવવા શિરોહી તત્કા મયો ૭૦ મિરજાએ રત્નુરિયતિ સમજી તો ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૫૮૦ને રોજ પાખુ આવી, પાખુમા માત્ર એક જ દિવસ રોકાઈ, અમદાવાદ તરફ ઝડપી કૃત્ય કરી દતિમાદમા પાટણમા જ રહ્યો વડોદરા અને ભર્ય પી કકીમત તથા કુતુબુદીનખાનની થયેની ફુદંગાની એરે ખજા મળી હતી, પરંતુ એણે ફનેદ વાપરી એ માદા સમાચાર એના લશ્કરના બીજા સરદારોને કહ્યા નહિ જેથી લશ્કરમા નાસીપાસી ઉત્પન્ન થાય નહિ કશીજખાના તાખામા સુવત્તાને મિલ્યો હતો તેને માળવાના લશ્કર સાથે મળીને સુવત્તાન

૬૮ અહમદી પૃ ૧૫૦ અકબરનામા ૩-૫ ૬૨૬ એમા અબુલફઝલ લખે છે કે ખખાત થી મુજફ્ફર ના કરીને પેસા મેળવ્યા હતા આ વાત ખરી હોય તો પશુ તેને બીજો આનાર નથી મુજફ્ફર તરફ લોકોનો બાવ હતો એટલે એ મન્દની ખુદી લા કર એ મનાવ નથી હતા બીજી કોઈ જગે તો રાકવાની શક્તિ એનામા હતી નહિ તત્કાલે અકબરી ઇલિયટ પૃ ૪૩૩-૩૪ તખકાત તો લખે છે કે ખખાતમા સાહી તિલ્લેરીમા ચૌદ લાખ રૂપિયા હતા તે ભર્ય લાવવામા આવેલા તે મુજફ્ફરે લીધા સિન્દરી પૃ ૬૧૫ ૬૯ અહમદી પૃ ૧૫૧ એમા સુવત્તાનની મિલકત આડીઅવળી થઈ ગઈ હતી એમ લખે છે એન્ડરે જેને જે મુખ્ય તે ક્રિષ્ણજી માનસ એ સમય મૂજગતમા બધે હોય એમ લાગે છે તખકાત પૃ ૪૩૪

૭૦ તખકાતે અકબરી ઇલિયટ પૃ ૪૩૪ એમા લેખક જણાવે છે કે એમ લખે છે અહમદી પૃ ૧૫૧ એમા ખાજ પી લાહીરને સામો મોકલના એમ લખે છે

મુઝફ્ફર ભડચમા હતો ત્યારે, દક્ષિણ તરફથી ચડાઇ કરવા ફરમાન આવેલું, પરંતુ એ સૈન્ય સુલતાનના ભયથી નદરવાર-સુલતાનપુર આગળ અટકી ગયું હતું ૭૧ ઈડને નાસાયણદાસ આ વખતે બાદશાહી લશ્કર સાથે હતો બાદશાહી લશ્કર પાસે હાથીની મજ્બા મારી હતી ૭૨

સુલતાન અને મિરઝાખાન વચ્ચે સરખેજ પાસે લડાઈ

સુલતાન મુઝફ્ફરે શાહી લશ્કર મિરઝાખાનની મન્દારી નીચે આવી રહ્યું છે એ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એ પોતાનું મગ એકઠું કરી, શકેરમાથી નદી કિતરી ઉસમાનપુર પાસે આવેલા મહમૂદનગર આગળ લડાઈ માટે તૈયાર થઇને ઊભો એની જમણી પાખની સરદારી ગરખાન પુલાદી પાસે હતી અને ડાબી પાખની લૂણાળ કાગી પાસે હતી, તોપો પણ સારા પ્રમાણમાં રાખી હતી ૭૩ બીજી બાજુથી મિરઝાખાન સીધો સરખેજ બાજુ ગયો અને ત્યાં ધાવણી નાખી શાહી લશ્કરે શત્રુઓમાં ભય ફેલાવવા અને પ્રજામાં વિશ્વાસ પ્રેરવા ઉત્માહ પ્રેરતું એક ખોટું શાહી ફરમાન બનાવ્યું અને અકબર પોતે સૈન્ય લઇને આવે છે એવી વાતો ચલાવી બીજી બાજુથી માગરાથી શાહી લશ્કર મદદ માટે આવી રહ્યું છે એવી વાતો પણ ચલાવી ૭૪ આ બંધી વ્યૂહરચનાઓ થતી હતી, માગવાનું લશ્કર આગ્રુ નહોતું, અને મિરઝાખાન કરતા મુઝફ્ફર પાસે લશ્કરી બળ વધારે હતું મિરઝાખાને સરખેજ પાછળ રક્ષણ માટે કાચા મિનાના જેવો મધ ગાંધી પોતાની ધાવણી માથી દુભવા કરવાની યોજના કરી હતી ૭૫ આ ત્રેઈ મુઝફ્ફરે મહમૂદ

૭૧ તબકાતે અકબરી-ઇસિયટ પ-પૃ ૪૩૪

૭૨ અકબરનામા ૩-પૃ ૬૩૧-૩૩ અકબરની સામે આજ સુધી બળવો કરી રહેનો ઈડરનો રાજા આ વખતે મુઝફ્ફર સાથે જોડાવાને બદલે અકબરને પક્ષે રહ્યો એ જરા નવાઈ જેવું છે ઇતિહાસખાન પાટણુ રહ્યો ને શાહી લશ્કર સાથે ન આવ્યો એ એના ચારિત્ર્યનું ખાસ સૂચક ચિહ્ન છે ડરને લીધે કે મુઝફ્ફર કદાચ વિજય પામે તો ફરી બેસાય એ કારણે ન આવ્યો તે કહેવું મુશ્કેલ છે એને માટે બન્ને શક્ય

૭૩ એ જ, પૃ ૬૩૩

૭૪ એ જ, પૃ ૬૩૩

૭૫ એ જ, પૃ ૬૩૩ બન્ને પક્ષે કૂટળી સખ્યામાં લશ્કર હતું તે નક્કી થતું નથી તવારીખો જુદા જુદા આકડા લખે છે અકબરનામા અક જગ્યાએ શાહી લશ્કરની સખ્યા બોલી લખી બીજી જગ્યાએ દસ હજારની લખે છે એ જ પ્રમાણે ન ત્રય મુઝફ્ફર પાસે પણ બોલી સખ્યા કહી પછી ચાળીસ હજાર સૈનિકો આ એકલ બ પાયાળ હતું એમ (પૃ ૬૮૫) લખે છે એ અર્થ વગરનું લાગે છે એટલી મોટી સખ્યા હોવાના સત્તવ જ નથી સૈનિકો અને પામદળનો ભેદ પાટયો નથી લશ્કરી મંજૂરા, વેઠિયા વગરના સમાવેશ કર્યો હશે અબુલફઝલનો ઇસિદો સમજાય તેવો છે એ લખે છે કે આવડું મોટું લશ્કર હતા સુલતાન હા રા

નગરથી સૈન્ય ઉઠાવી નદી ઓળંગી સરખેજની સામેપાર શાહવાડી પાસે આવેલી શાહ બીખણની દરગાહ પાસે પડાવ નાખ્યો સામસામી ટુકડીઓ છતી પડી એકબીજા ઉપર હુમલો કરતી, આમ કરવામાં રીતસરનો યોદ્ધાએના વ્યૂહ પ્રમાણેનો હુમલો થઈ શક્યો નહિ મુઝફ્ફરની સેનામાં કાઈ વ્યવસ્થા નેહુ રહ્યું નહિ માદરાવી વરકરને પણ વહેંચાઈ જવું પડ્યું ૭૬ સુનતાન મુઝફ્ફર પોતાના સૈન્યની ગણવાના મળમાં નિશ્વાસ રાખતો હતો તે મિરજાખાન સાથે નડાઇમાં સામે આવ્યો મિરજા પાસે આ વખતે ત્રણસો મવાર અને મોઢાથી દત્તા બીજા માથીદારોની સનાહ નહોતી છતાં પણ એણે દિલ્લિતથી લડાઇમાં ઝપાન્યું લેખક નિઝામુદ્દીનને મરખેજની જમણી બાજુથી ફરીને મુઝફ્ફરના સૈન્ય ઉપર પાળળથી હુમલો કરવા મોકલ્યો રાત દુર્ગાદાસ ગામી પાખ તગ્ધથી બડી રહ્યો હતો તેને ટેકો નિઝામુદ્દીનને મળ્યો ૭૭ લડાઈ જોગમાં આવતી હતી એવામાં મિરજાખાનના કેળવાયેના હાથીઓમાંથી કેટલાક છતી પડીને મરતીએ ચડ્યા, એથી મુઝફ્ફરના તરફમાં આ વ્યવસ્થા અને ગભરાટ ફેલાયો એક શેરમાર નામના હાથીએ અને બીજા કેટલાક હાથીઓએ ખૂબ મલ્ટુરી કરી ખુરારી નખે પક્ષે સારી થઈ મિરજાખાનનો વખીન ખજર આગા અને સૈયદ હાસિમ માયા ગયા સુનતાનના પક્ષની ખુરારી ભારે હતી આ લડાઇમાં આખરે સુવતાન હાર્યો, અને અમદાવાદ તરફ ન જતા મહી નદીને કાંઠે આવેના મામુરાબાદ તરફ નાઠો આમ છુપવારે શરૂ થયેલી લડાઈ શુક્રવારે એટલે સળમળ ત્રણ દિવસમાં પૂરી થઈ ૭૮ મિરજાખાન રિજલ એજની અમદાવાદ શહેરમાં આવ્યો અને પ્રજાજનના સતોષ ખાતર મહેને માથી આપતો ઢંઢેરો જાહેર કર્યો તા ૮ ફેબ્રુઆરીના રોજ આ વિજયથી અમદાવાદમાં ખુશાની થઈ રહી અને હર્ષના યોગે થઈ રહ્યા ૭૯

૭૬ અડમદી પૃ ૧૫૨ મોહું સરકર છતાં મુઝફ્ફરના માલુસો યુદ્ધની તાલીમ વિનાના હતા, શાહી સરકર કેળવાયેલું હતું

૭૭ તખ્તકાતે અડખરી ઇલિયટ પૃ ૪૩૪ ૩૫ લેખક શુદ્ધમાં પોતે લીધેલા બાબને હલેખ કરે છે બીજી તવારીખમાં એ નથી

૭૮ અડખરનામાં ■ પૃ ૬૩૪-૩૫ અડમદી પૃ ૧૫૨-૫૩ લડાઈની બન્ને પક્ષની છાવણીઓની તારીખો અને સામસામી યુદ્ધ બાદ્યુ તેની તારીખો ઇસ્લામી મહિના મનાજો આદનદીન આગેહી છે

૭૯ તખ્તકાતે અડખરી ઇલિયટ પૃ-૫ ૪૩૫ એમાં આ ઢંઢેરનો હલેખ કરેલો ■ વિજયને બીજો જ દિવસે સવારે મિરજાખાને અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અડખર નામાં, ૩૩૫ ૩૬

શાહી લશ્કરનો વિજય—મધ્યગૂજરાતમાંથી બળવાખોરોને હાંકી કાઢ્યા

હવે માળવાથી જે લશ્કર ગૂજરાતના શાહી લશ્કરની મદદ માટે આવી ગયું હતું તે ખરા યુદ્ધ વખતે તો કામ લાગ્યું નહિ મુઝફ્ફર શાહ મર પેજ આગળ હાર્યો તે જ દિવસે માળવાનું મૈન્ય વડોદરા આવી પહોંચ્યું એમાં કલીજખાન, નવરગખાન, શરીફખાન વગેરે મોટા શાહી સરદારો હતા. મિરજાખાનની અમદાવાદ પાસે થયેલી ફતેહના મમાયાર મળતા આ લશ્કરે વડોદરામાં મુકામ કર્યો મિરાતે મિકદરીનો લેખક માળવાના લશ્કરમાં હતો ૮૦ મહીના કાઢા ઉપર મામુરાનાદમાં, વડોદરામાં ગ્રહેલું માળવી લશ્કર અને અમદાવાદથી મિરજાખાનનું લશ્કર આવી ચડે તો વચ્ચે રહેના એ મથળમાં ગ્રહેલું સુલતાન માટે સનામત નહોતું, એટલે એ રહેના માણસો માથે ખભાત ગયો ખભાત એન મુખ્ય યાણું હતું અને ત્યાંથી એને પૈસા તથા માણસોની મદદ મળના કરતી ખભાતમાં સુલતાન પાસે પાછા મોતી મખ્યામાં સૈનિકો ભેગા થઈ ગયા ૮૧ શાહી સરદારોએ સુલતાનને આ પ્રમાણે ખભાત જવાની તક આપી અને એનો પીછો ન પકડ્યો એ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ એક રાજદારી ભૂલ થઈ હતી નવરગખાનનું દિત ઝડપથી ભડચ જવામાં હતું, એટલે શરીફખાનના પુત્ર મિરજા ઝાદિદને વધ એ વડોદરાથી ભડચની મુકિત માટે જીપડ્યો ભડચનો મિસ્લો મુઝફ્ફરના તરફથી લાજ સમકખાન, ચરકામ ઝમી, તથા નમીરખાનના હાથમાં હતો નવરગખાનને આવતો બાણી એ લોકોએ કિલ્લાને બંધ કરી અદરથી તોપોનો મારો ચાલુ કર્યો નવરગખાન પદર દિવસ પ્રયત્ન કરવા છતા ભગ્ય વર્ષ થ ચો નહિ ૮૨

આ મધા સમાચાર મિરજાખાનને અમદાવાદમાં મળ્યા ત્યારે એણે સુલતાનની પાછા પડવા નિશ્ચય કર્યો નવરગખાને એણે ભડચથી પાછા

૮૦ સિંદરી પૃ ૭૧ ૫ ૪૬૬ આ વખતની લડાઈઓમાં બે તવારીખોરોએ ભાગ લીધો છે ખત જુદી જુદી દુકાનીઓમાં હતા, સમકાલીન પણ હતા, છતા ખતેની વિગતોમાં કાર્ક ફેર દેખાય છે, તેથી ગૂચવાડો હોયો થાય છે તખકાતમાં (પૃ ૪૩૫) કલીજખાન અમદાવાદ ગયો અને મુઝફ્ફર વડોદરા ગયો એ સમાચાર બરોબર સામતા નથી વડોદરાના માળવી લશ્કરને લગતી આ વિગતોમાં સિંદરીનું લખાણ ખરું લાગે છે, જ્યાર પોતે ભાગ લીધો છે એના યુદ્ધમાં નિઝામુદ્દીનનું લખાણ બરાબર ■

૮૧ તખકાતે અકબરી-ઇલિયઠ ૫-૫ ૪૩૫ એમાં ખભાતમાં દસ હજાર માણસ ભેગા થયા એન લખે છે, જ્યારે બહોની બે હજારની સખ્યા લખે છે આમ લશ્કરની સખ્યામાં આધારમથોમાં બહુ ફેર દેખાય છે

૮૨ સિંદરી પૃ ૪૬૬ અકબરનામામાં અનુનક્રમ સુવત્તાનને ખભાત જવા દીધો તે ભૂલ થઈ એવી નોંધ કરે છે અહમી, પૃ ૧૫૩

ફરી ખગાત તરફ આવવા લખ્યું મુઝફ્ફરે શાહી વસ્કરની સામે સૈયદ દોલતને મોકલ્યો તે ધોળકા આવ્યો, જ્યારે બીજી દુકડીને મામુગખાદ તન્દ્ર મોકલી માળનાના લસ્કરનો અમદાવાદ આવવા જીપડેલો બાગ મિરજાખાનને બારેજન મુકામે બેગો થયો. શાહી વસ્કરની આ બધી દિલચાપ અને બન્ને વસ્કરના બેગા થવાના મમાચાજ જ્યારે મુઝફ્ફરને ખબારમાં મળ્યા ત્યારે એ દિમિત હાથે અને વામદના અચન પગમાર પાસે મથે. ૮૩ શાહી લસ્કર હવે બધી બાજુએ મુઝફ્ફરની દુકડીઓની પાછળ પડવા તૈયાર થયું હતું મિરજાખાન પોતે વામદ તરફ ગયો સૈયદ દોલતની સામે પણ શાહી દુકડી નવરગખાન સાથે મોકલવામાં આવી મુઝફ્ફરશાહ હવે નાસીને રાજપીપળાના કુંગરે તરફ ગયો મિરજાખાને વડોદરા જઈ કાનીજખાન વગેરેને એની પાછળ મોકલ્યા અને પછી પોતે પણ જીપડ્યો તા ૧ માર્ચ ૧૫૮૪ને રોજ આ બીજો વિજય મળ્યો ૮૪ પરંતુ હજી બડવાનું બાકી હતું આ લુહો દુખ્યાન સૈયદ દોલતે શાહી રક્ષકને કાઢી કાઢી ખબારનો ફરી કનજો લીધો. પરંતુ ખોજમ જુરફી નામના મિરજાખાન ૥ મરદારે પેટલાદયાં જીપડી ખબાર એની પાસેથી લઈ લીધું હવે બગવાખોરો રાજપીપળાના જગસોમા હતા. ૮૫

નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરનો પરાજય

આ વખતે મિરજાખાને મુઝફ્ફરની શક્તિનો નાશ કરવાનો પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો સામે પક્ષે અર્ધ ઈશવાયેલા અને જ્યે અશે વશાદારીની લાગણી વિનાના લોભની સલાયથી લડતા, મુઝફ્ફરે પણ શાહી અમનદારોનો ગમે તે રીતે સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો કેટલીક જગ્યાઓમાં તો સ્થાનિક સામાન્ય લોકોની મદાનુભૂતિ નવા આવેલા મુઘશે કરતા જૂના માદશાહ તરફ પણ વળતી ૮૬ આમ છતાં પણ એક બે અપવાદ સિવાય

૮૩ તખ્તે અકબરી ઇલિયટ પ ૫ ૪૩૫, અહમદી ૧૫૩-૫૪, સિન્દરી પૂ ૪૬૬
 ૮૪ અકબરનામા ૩-૫ ૬૩૯ ૪૨ વાસદમાં અચલ પરમાર મુઝફ્ફર અને મિરજાખાન બંનેને સાથ આપતો હોવા જોઈએ એ માટે વધુ વિગત મળી નથી
 ૮૫ તખ્તે અકબરી ઇલિયટ પ ૫ ૪૩૫-૩૬, અકબરનામા ૩-૫ ૬૪૦-૪૧, સિન્દરી પૂ ૪૬૬ એમાં આ કુંગરોનું નામ આપાલખ્યું છે, જ્યારે અહમદી-૫ ૧૫૪માં આપાલખ્યું છે જૂલતાઈ તવારીખમાં આ નામ છે, જે અકબરની તવારીખમાં નથી
 ૮૬ અહમદી પૂ ૩૫૩માં લેખક એક સૂચક વાક્ય લખે છે કે મુઝફ્ફરને ખબારમાં ફક્ત બાર માણસ મળી ગયા એમાં પત્ત એને જ્યો બાદશાહી વારસ જણી પ્રત્યક્ષની લાગણી બતાવી રહી હતી મુઝફ્ફરની લડાઈઓમાં જૂલસતે જે સાથ આપ્યો તેમાં આ નોખ પાસ મહત્વની ગણાય અબુલફઝલ અકબરનામા ૩ પૂ ૬૩૯માં મુઝફ્ફરે ખબાર

ને યોડો ખામ કરીને લશ્કરમાં જોડાઈ સુલતાનને સહાય કરવા મળતા તેમને પ્રાર્થો અંગત લાલ માટે જ હતો, એટલે નર્મદાકાંડે નાદોદ પાસે મુઝફ્ફરની મહાયમાં પાછુ લશ્કર ભેગુ થઈ ગયું. ૮૭ આ બાબતથી મિરજાખાને વડોદરેથી પોતાના સગદારોને એની સામે મોકલી પોતે પણ તૈયારી કરવા માડી. ઉત્તર અને મધ્ય ગૂજરાતમાં આમ તો બળવાખોરો દેખાતા નહોતા, છતાં પણ ભરૂચનો કિલ્લો હજી પણ જીતી શકાયો નહોતો. નર્મદાકાંડે મુઝફ્ફરના વધતા જતા જોરનો સામનો તવારથી કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. ગૂજરાત અને માળવાના શાહી લશ્કરની બળવાન ટુકડીઓને સુલતાનની સામે મોકલવામાં આવી.

હવે નાદોદ પાસેના નર્મદાકાંડાના ડુંગરોમાં યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. આ વખતે શાહી લશ્કરમાંથી અતાલીક બહાદુર મુઝફ્ફર સાથે મળી ગયો. એટલે મિરજાખાને એની માથે અંબંધ ધરાવતા સાન બહાદુર ઉઝબેકને કેદ કર્યો. ૮૮ આ યુદ્ધની વ્યૂહરચનામાં શરીફખાન અને નવરઝખાનને જમણી બાજુ અને ટોલકખાન તથા કલીજખાનને ડાબી બાજુ નીમ્યા. પાઝન્દ મુહમ્મદખાનને અગ્ર ભાગમાં રાખ્યો. તખકાતના લેખક નિઝામુદ્દીનને શત્રુના ઉપર કંઈ બાબતથી હુમલો કરવો ઠીક પડ્યો તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. ૮૯ માળવાથી આવેલા લશ્કરે પહેલા થયેલી લડાઈઓમાં ભાગ લીધો નહોતો એટલે એનો મોટો ભાગ આ યુદ્ધમાં ઉપયોગમાં આવ્યો. જંગલ અને ડુંગરોઓમાં ભારે ઝપાઝપી થઈ. ૯૦ મુઝફ્ફરના માથુમેએ પણ સારી બહાદુરી બતાવી, અને બંદૂકની ગોળાઓ તથા તીરોના વરમાદથી બન્ને બાજુ સારી ખુવારી થઈ. લેખક નિઝામુદ્દીને પોતાના ચૂંટી કાઢેલા માથુમે સાથે લઈ ડુંગર બાજુ સુલતાનના સૈન્ય ઉપર હુમલો કર્યો અને પોતાના થોડા માથુમેને

મા વેપારીઓ પાસેથી જીલમથી પેસેા લીધો એમ લખે છે. આમાં અદમરીની ઉપરની નોંધ જોતા કેટલું માનવું તે મુશ્કેલ છે.

૮૭: તખકાતે અગ્રણી, ઇલિયટ પ-૫૪ ૪૩૬. આ વખતે નવરઝખાન સાથે એક ટુકડી મૈદાન રેલત, આગ્રે, ચોઝમણમાં આવી હતી, મુઝફ્ફરે એ એકદમ ખલાતમાં દૂરી. અત્રા જમાવી હતી

૮૮: એ જ. ૫ ૪૩૬

૮૯: એ જ. ૫ ૪૩૬. આ લડાઈ સામાન્ય ઝપાઝપી કરતાં વધારે મોટી અને ગંભીર જણાય છે. સરખેજ આગળની લડાઈ જેટલું જ બેનુ મહત્ત્વ છે. આ યુદ્ધનું વર્ણન મિલ-દરી અદમરી વગેરેએ દૂકામાં પતાવ્યું છે. તખકાતમાં વિવિધ વધારે છે

૯૦: સિકદરી, ૫., ૪૬૬

મોક્ષી કલ્પિતજ્ઞાન જગતી મદાય માટે આવે એમ કહેવાયું કપીજ્ઞાનના આવવાથી મુલતાન જગ પાડે તો પડ્યો, પણ એને બીજી મદાય આવી મળવાથી ટોચજ્ઞાન તથા કપીજ્ઞાનને એજે પાછા દાઢ્યા આ વખતે શાહી લશ્કરની ગિયતિ બગડી હતી એટલે કુનેદ વાપરીને લેખક નિઝામુદ્દીને મિરજાખાનને મરજો મોકલ્યો: તોપોતાના હાથીએને જગદીયા મોકલ્યો જેથી કુમરોમા લડવાનું શરી શકે આ હાથીનું તોપદળ જ્યારે આવી પડેલું ત્યારે મુઝફ્ફર જ્યા રહી વડો દતો તેના ઉપર શાહી સરદારોએ તોપમારો ચલાવ્યો. બીજી માસુથી નવજખાન મદદે ધસી આવ્યા આ તોપમારોથી મુઝફ્ફરનું લશ્કર બાગીને વિખેરાઈ ગયું, ૯૧ જુલાઈ તો જન્ને પદો મોટી થઈ હતી છતાં સુનતાનના ધણા માણસો માર્યા ગયા સુલતાન દિમત દારીને ઉત્તર ગૂજરાત તરફ નાકો અને પાછળ પડેના શાહી મૈન્ય મામે ન દહી ચકવાથી ઉતરે સોગજમા લુખાજી કાગી પાસે જઈને ગઈ ૯૨

ગુજરાતમાં દુઃખ વખત માટે શાંતિ

આમ શાહી મૈન્યને ગૂજરાતમાં તાલકાસિક વિજય તો પ્રાપ્ત થયો ગુજરાતના બગવાના અમાચા અકબરને મળ્યા ત્યારે પ્રયાગ તીર્થમાં ત્રિવેણી મંગમ ઉપર એક મોટો કિલ્લો એણે મધાવેલો તેમાં એણે ચાર મામ નિવાસ કર્યો હતો અને એ જગનાનું નામ હંસાદાગાદ (અલ્લાદાગાદ) આપ્યું હતું ગુજરાતના માઠા અમાચા, કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનનું અવસાન વગેરે સમાચાર બાદશાહને ત્યાં મળ્યા ત્યારે એણે આશ્ર પાછા જઈ ગુજરાત પોતે જાને જવાનો વિચાર કર્યો ૯૩ એવામાં મિરજાખાનના આ વિજયના શુભ સમાચાર મળ્યા વિજયની ખુશાલીમાં એણે મિરજાખાનને પાચડભરી મનસખ અને

૯૧ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ પૃ ૪૩૬ એમાં લેખકે ખાસ બાજ લીધાના પોતે લખ્યો કે એમાં કુમરી લડાઈમાં હાથીનું તોપખાનું મળ્યું અને એનાથી સુલતાનનું લશ્કર વિખેરાયું એકુદની એસમથની રીતમાં એક નોખાજાનીના છે મોટી તોપો કિલ્લો તોડવા વપરાતી, ત્યારે આ તોપો નહીં હતી. એને માટે હાથીનાલ એવા રાજ વાપરેલો છે હાથીઓ થયું એના અવાજથી અને આગથી દેવાયેલા હોવા એમ ૯૨ અહમદી-૫ ૧૫૫માં ઉતર તરફ નાકો એમ લખે છે સિંધરી સીરાજુ તરફ ગયો એમ દેખી પતાવે છે, ત્યારે તબકાત-૫ ૪૩૭માં વાયાનેર થઈ, વીરપુર થઈ, ઉત્તર ગુજરાતમાંથી ઝાલાવાડ તરફ જઈ ગોડલમાં જઈને રહ્યો એમ લખે છે સિંધરી લૂંછિયા કાઠીના બેગી જામમાં જઈને રહ્યો એટલું જ લખે છે (૫ ૪૬૭)

૯૩ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ પ-૫ ૪૩૭ અકબરે આજાથી વહાણમાં અલ્લાદાગાદ

એના પિતાનો ખાનખાનાન ખિતાબ આપ્યો. બીજા અમીરોને પણ મેતોખા. લેખક નિઝામુદ્દીન ગદ્દીને પગાર વધારી એક થોડો અને ઝખ્ખેલ બેટ આપ્યા ૫૪ મૂજનાતમા આમ તત્કાલ બગવો શાત થયો હતો છતાં બહુ દુઃખ મુઝફ્ફરના માણસોના હાથમા હતું સાત મહિનાથી મિનાનો ઘેરો ચાલુ હતો, પણ કાર્મ પગિયામ આપ્યું નહોતું મિરઝાખાને નવરમખાન, કનીમખાન વગેરે સરદારોને લગત તન્દ મોકલ્યા કિંદનાનું ગદ્દાણુ નસીરખાન તથા ચગકામખાન રૂમી કરી રહ્યા હતા કિંદનાની અદગના લોકો વાળા ઘેરાયી કટાણી ગયા હતા એક ફૂટેના માણસે અદરથી આવી શાહી મરદારોને ખમર કઢી કે તમે દિમ્મત કરી દગ્વામ સુધી આવો તો અમે દરવાન્ને અદરથી મિની દર્મશુ છેવટે એ પ્રમાણે થયું ચરકાસ રૂમી નાસવા જતા એનો થોડો નર્મનાના કાદવમા ફસાયો અને એ પકડાયા એો દેદાન્તની શિક્ષા કન્નામ આવી નસીરખાન અધમૂઆ જેવો નાસી ગયો ભર્યો કિંદનો શાહી અમીરો ૥૫ હાથમા આપ્યો ૫૫

આ પ્રમાણે તમા મૂજરાતમા બગવો શમ્યો એમ જણાયું શાહી અમીરો એવું ધારીને અમદાવાદ પાઝા ફર્મા આ આખાગે વર્ષમા નાની મોટી લડાઈઓ અને અશાંતિને લીધે નાની મોટી જાગીરોની વસૂલાત પણ ઓછી આવી હતી અને મગકારી અમનદારો અને સિપાઈઓની દાલત પણ બગડી હતી ૬૧ ખાનખાનાન મિરઝાખાનાન દેશની વ્યવસ્થા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું હતું, અને અમદાવાદ આવી એણે પ્રથમ એ કાર્ય હાથમા લીધું ૬૭ મુઝફ્ફર અને એના માણસો મીર આબિદ વગેરેએ નાસતા નાસતા મુધા ગામ પાસે પણ તોફાન કર્યું હતું, પણ ખાનખાનાને શાદમાન બેગ તથા મકસૂદ આગાને

આવી ચાર માસ નવા કિલ્લામા ગાળ્યા મૂજરાતના બજવાની ચિંતામા એણે શિરાઝના અમીર ફતહુલ્લા નામના નલ્લુમી-જેશીને પૂછ્યું જેગીએ એ વર્ષમા બે વિજયો મળશે એમ કહ્યું મૂજરાતનો વિજય મળ્યો પણ ખરો (અમુલકશ્વલ અડબરનામા ૩ પૃ ૬૪૩) ૬૪ તબકાત, પૃ ૪૩૭ મિરઝાખાનાના ખિતાબ માટે બીજા મર્યો પણ ઉદ્દેશ કરે છે ૬૫ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ પૃ ૪૩૭ સિન્દરી ગુલા પૃ ૪૬૭ અહમદી પૃ ૧૫૫ ભર્યોને કિલ્લો લેવામા શાહી સરદારોમા બંને સૈન્યો શહાબુદ્દીન અહમદખાન પણ હતો એમ જણાય છે ભર્યોના કિલ્લામાથી ફૂટીને આવેલા માણસે શહાબુદ્દીનને સમાચાર કહ્યા એમ અહમદી કહે છે સિન્દરી પણ શહાબુદ્દીનનો ૥૫-જેખ કરે છે અને ભર્યોથી એને માળવા જવાનો બાદશાહી હુકમ મળ્યો હતો એમ વખાતોમા કહે છે

૬૬ અહમદી, પૃ ૧૫૪ ૧૫૫

૬૭ એ જ, પૃ ૧૫૪

તે તરફ મોકલી ચમારી દીધું હતું.^{૯૮} આ તરફ સુલતાનનો જનો આવી ગેરખાન પુસાદી ધોળકા તરફ દનો તેની સામે લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યો. ગેરખાન બકસાના ગરામિયા પાસે આશ્રય લેવા ગયો.^{૯૯} ગૂજરાતમાં તાત્કાલિક શાંતિ દેખાવા છતાં મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં નાસી ગયો તે પછી અકબરી સત્તા સામે ફરી એકો મતિખાન થવા લાગ્યાં.

૯૮ : જી જ, પૃ-૧૧૪-૧૧

૯૯ : એ જ, પૃ ૧૫૬. નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ અહમમીમાં છે, પણ એ લેખક પોતે એ ખાખત કાંઈ લખતો નથી.

પ્રકરણ એકતાળીસમું

અકબરના સૂબાઓ-સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનાં છેલ્લાં વર્ષો (ચાતુ)
સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની તૈયારીઓ

ગુલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે સમ્રાટ અકબરની મત્તા ગૂજરાતમાં જન્મી તો હતી, પરંતુ સત્તનતનો હક્કો સુલતાન મુઝફ્ફર શાહશાહી સૂબાઓને શાંતિથી સત્તા ભોગવવા દે એવું વાતાવરણ ૯૭ મર્ગમુ નહોતું. મૌગબૂતમાં હજી અકબરની મત્તા પ્રસરી નહોતી એ તરફના ઘણાખરા બળો પોતાના જૂના બાદશાહને કાર્ષક અથવા વફાદારીના કારણે, કાર્ષક અથવા અગત્યનાં લાભને કારણે અને કાર્ષક અથવા સુલતાનની તથા મુલકોની સત્તામાંથી આખરે કેંઈ મપૂર્ણ વિજયને પ્રાપ્ત કરશે તે શકાને કારણે, બળવો કરવાની હમેશા તૈયારી રાખતા. એમાં બધા સદાયમાંના દિવસ સાફ નહોતા વખત આવ્યે જે માનુનું જોર જણાય તે તરફ દરી એમવાનો પણ કેટલાક ગમોનો ધરિદો હતો. તમગૂજરાતમાં ખુલ્લી રીતે સુલતાન સાથે જોડાય એવા બળો હવે દેખાતા નહોતા. મિરઝાખાનની રાજ્યવ્યવસ્થા અને અકબરશાહની ઉદાર નીતિની અસર સામાન્ય લોકો ઉપર કેન્દ્રેક અથવા થર્ન હતી, છતાં આ રાજ્યકાલિના મમયમાં લોકોને હજી પૂરતો નિશ્વાસ ભેસતો ન હોતો એમાં તોફાની તરફે પરિસ્થિતિને બગાડવામાં ઉમેરો કરતા હતા સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાંથી બળ ભેંસી કરી ગૂજરાતની મુલત મત્તા મામે કરીથી યુદ્ધ કરવા આવે છે તેનું વર્ણન કરતા પહેલાં આ સમયની થોડી માતૃકૃતિક પ્રવૃત્તિની નોંધ લઈએ

અકબરના દરબારમાં જૈનોની પ્રતિષ્ઠા

સમ્રાટ અકબર એની ધાર્મિક ઉદાગતા માટે પ્રમિદ છે એ માટેની કેટલીક ચર્ચા આગળ મામાનિક પ્રકરણોમાં કરીશું.^૧ સુરતના ધેરા વખતે બાદશાહે પાંચી દગ્દરજી ૧૧ પામેથી જન્મ્યુની ધર્મના તરફે ગ્રહણ હતા

૧ અકબરે એક નવા સમ્રાટની સ્થાપના કરી એણે બધા ધર્મોના આચાર અને બેલાવી ચર્ચાઓ કરી તેમાંથી સાર વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, વગેરે વસ્તુનો ખૂબ મજો છે આ ઉદાર નીતિ એ માત્ર રાજદ્વારી કુનેઈ પૂરતી હતી કે અંત કરણથી હતી, અને અકબરનું વલણ ખરી રીતે કયા બર્મ તરફ હતું એ ચર્ચા આગળ કરીશું પહેલાંના મુસલમાન સુલતાનો કરતા એનું વલણ ખૂબ જ ઉદાર હતું એટલું નિશ્ચિત છે

તેણે ઉદ્યેષ પાળી હતી ગયા છીએ તિંદુ ધર્મેના રામાયણ મદાબાગનાદિ મદાન મથોના કાન્ગીમાબા માન્તર કરવાના દુક્રમે અપાયા દના રાગ પી-નસ જેવાના મર્મર્મથી આદ્યણ ધર્મના મર્મ મર્મ તરવે તન્ક એનુ આકર્ષણ થયુ હતું, પરંતુ ગૂઝગતની મેરમાન્તિમા નોધપાત્ર મખાપ એવો પ્રમંથ આ દમખમ-મુઝકુશગાદના યુદ્ધોડી અગાતિ દગમ્મા-અન્થો તે મદત્વનો છે જોનોની અનેકવિધ પ્રગતિઓ નૂજરાતની મેરદાગિતાનું એક મદત્વનું આગ છે એમજો જેવી વેપારડી પ્રગતિ આપી છે, તેડી જ ઉત્તમ પ્રકારના વ્યાપત્તની તથા નિદાસેરકારની દરિની પ્રગતિ પણ વિકટ સન્મેગેમા સાધી છે આકર્ષણદડી ઉદાગ્નીતિમા એ પ્રગતિએ મારો વેગ લીધો, એમના મદા પ્રભાવક આચાર્યોમા શ્રીદીગવિજયસૂરિ આ મમયમા થયા, અને આકર્ષ પામે એમજો જે પ્રતિ હા પ્રાપ્ત કરી તે જોના આકૃષ્ટિક દષ્ટિએ એમના વ્યક્તિત્વનો મદિમા ગોગ છે

જગદ્ગુરુ શ્રીદીગવિજયસૂરિ

શ્રીદીગવિજયસૂરિ જોનાના તપાગન્થના ૧૮મા પદ્ધર આચાર્ય થયા. વિ. મ. ૧૧૮૩ (ઈ. મ. ૧૫૭૭)મા ઓસવાળે રાસાદને ત્યા પાનથપુરમા એમનો જન્મ થયો, એટલે જન્મે પણ એ શુદ્ધ ગુજરાતી છે એમની માતાનું નામ નાથીબાઈ વિ. મ. ૧૫૬૬મા દીક્ષા, ૧૬૦૭મા પડિતપદ, અને ૧૬૧૦મા આચાર્યપદ મેળવ્યુ દીક્ષા વીધા પછી દીન્દર્પે નામ રાખ્યુ અને આચાર્યપદ પછી દીગવિજય નામ રાખ્યુ એમના ગુરુ શ્રી વિજયદાનસૂરિના રવર્ગવામ પડી એ તપાગન્થના પદ્ધર થયા ર

સૂરિજના સમયમાં દેશની પરિસ્થિતિ

શ્રીદીગવિજય સૂરિનો જન્મ સુમતાન બદાકુશાદના અમલની શરૂઆતમા થયો, દીક્ષા મહમૂદ ત્રીજના સમયમા મળી, પડિતપદ પણ એ જ સુમતાનના અમલના અતમામમા મળ્યુ, આચાર્યપદ મહમૂદના છેલ્લા વર્ષમા મળ્યુ આચાર્યપદ મળ્યા પછીના આસરે અદારથી ઓગણીસ વર્ષ સુમતાન અદમદ રીજા અને મુઝકુશ ત્રીજના સમયમા અમીરોની આપખુદ મતાના વખતમા પસાર થયા એમના જીવનના છેલ્લા લગભગ તેવીમ વર્ષ સમાદ અકબરના સમયમા પસાર થયા આ છેના સમયમા પણ પોણો ભાગ તો અકમળના સૂનાઓની મિરજાઓ સાથેની અને સુમતાન મુઝકુશ સાથેની લડાઈઓમા પસાર થયો, એટલે સૂરિજના જીવનના છેલ્લા થોડા વર્ષો બાદ ર તપાગન્થ પદાવળી શ્રી ધર્મસાગરજી વિરચિત સપાદક શ્રી કલ્યાણવિજયજી મૂળ સાથે શુ બાપાવર ૫ ૨૨૪

કરતા, ધણોખરો સમય ગૂજરાતમાં યુદ્ધો, લશ્કરની દોડધામ, બળવા વગેરેને લીધે પુષ્કળ અશાંતિના વખતમાં જ પસાર થયો. ૩ આ સમયમાં લોકની જનમાયની સલામતી જ ઓઝી હતી, એટલે ધાર્મિક વ્યવસાયમાં પરિસ્થિતિ કેવી હશે તેની સહજ કલ્પના કરી શકાય. બહાદુરશાહના વખતમાં એક શ્રેણીદાર શત્રુજય તીર્થમાં થયો હતો તેનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. આમ છતાં ધાર્મિક જાગૃતિમાં શાંતિ કે કનડગત મ્યાનિક સત્તા ભોગવતા અમીરના વચણ ઉપર આધાર રાખતી હતી આરા અશાંતિના સમયમાં ટેલકાક ધર્મનાં સ્થાનો બધા થયા, કેટલાક ખડિત થયા, અને કેટલાક શુણ્ય થઈ ગયા. શ્રેણીદાર કરવાનું કાર્ય પણ આ સમયમાં શક્ય નહોતું. બ્રાહ્મણોના ધાર્મિક સ્થળોની શી દયા થઈ તે જાણવાના માધનો નહિ જેવા છે, પરંતુ જૈન જેવી ધનવાન કોમે આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં જતી શકે તેટલું મથળોનું રક્ષણ કર્યું. એમ કરવામાં વિધર્મી મત્તાવાજાઓને ધ. વગેરેથી મતોપનાનું પણ કંઠુ પડતું હતું. ૪ ગૂજરાતના સામાજિક, ધાર્મિક, સાર્વત્રિક ઇતિહાસમાં આ વિષય ઠાગ હતો, કાંતિનો કાળ પણ હતો, અનવચામથી અકગરની ઉદારનીતિમાં પરિવર્તન પામતા કાળ હતો.

સૂરિજીના જીવનકાર્યનું આંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ

આવા વિષય સમયમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિએ જે જે કાર્યો કર્યા તેનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ ધારું છે. અકબરનો સમય આવતા જ હજારોની મંજ્યામાં થયેલા પ્રતિષ્ઠામહોત્સવો અને શ્રેણીદારના લેખો મળી આવે છે તે પહેલાના બહુ જ થોડા, નહિ જેવા મળે છે. તે જોતા અકબરની નીતિનો લાભ અન્ય ધર્મોએ અને ખાસ કરીને જૈનોએ મોટા પ્રમાણમાં લીધો છે એમ લાગે છે. યાત્રાઓમાં પડતા ત્રાસ પણ આ સમયમાં ઓછા થઈ ગયા. ૫ આ કાર્યોમાં, આ મમયમાં યુગપ્રધાન વ્યક્તિ તે શ્રીહીરવિજય સૂરિ, —એટલે જ એકલા.

૩ સૂરિજીની પદાવલીમાં આપેલી સાલવારી જોતા એમનું બાલ્ય બહાદુરશાહના સમય માં ગયું અને તે પછી આચાર્ય સુધીનો સમય મહમૂદ ત્રીજાના વખતમાં ગયો એમ ની ખરી કારકિર્દી મુઝફ્ફર અને અકબરના અગાત સમયમાં પસાર થઈ.

૪ યાત્રા કરવા માટે સ્થાનિક અધિકારી મન ફાવે તેમ મોટી રકમ લેતા એવા દાખલા છે બહાદુરશાહનું ફરમાન છતાં મુલહિદખાનને શત્રુ જય તીર્થોદાર માટે સતોપત્રો પડેલા ઉપર ખલાતનો દાખલો પણ નોંધ્યો છે. બ્રાહ્મણોને પોતાના સ્થળો માટે પૈસા ન હોવા થી રક્ષણ ઓછું મળ્યું છે. વેળ્લ્લોએ મદિરો હવેલીઓમાં કર્યા.

૫ શ્રીહીરવિજય સૂરિએ કહેલી ધાર્મિક મરુત્તિઓ પદાવલી આદિમાં નોંધેલી છે. જૈન સ્થળોના વધારેમાં વધારે શ્રેણીદાર અકબરના સમયમાં થયાની નોંધો મળે છે. બ્રાહ્મણોએ પણ એ સમયમાં શાંતિનો આસ આધો હશે એની ખાસ નોંધ નથી.

જેન મગામ્મા જ નહિ, પરંતુ આખાથે મદામુજરાતમા, અને આખી
ગંરકારિતાના જ ભાગ જેના માનના-ગેવાડમા, સાર્કુનિક દષ્ટિએ દ્રષ્ટિ
અને એમનો મમય મદત્તરો છે. ઔગમેમના અમલના કેટલાક વર્ષો જાદ
કળા, મુરિજના મગમમા થયેના ધાર્મિક કાર્યો આજ મુખી જેના મગી આવે
છે મુનિજ ॥ જાનનું મદત્તર એમના વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ ઉપરાંત તે
સમય ॥ મંત્રેગોને ખ્યાનમા મેના એટલું ખારે છે કે એમના મુખમાન કરના
મંરકુત, પ્રાકૃત અને મૂળગતી અથા પળ મારા પ્રમાણમા મગી આવે છે ૧
એ જાધા અથામા મંરકુતમા ગ્યાયેવા દીઝમોમાગ્ય મદાકાવ્યનો ઉત્તેજ કર્મો
વિના ચાલે જ નહિ એ એક મોટું ઠાવ છે. એની ગ્યતા અલકાગેથી
બારેની અને સુક છે એ મમયનું મૂળગતનું તથા મુખ્ય અથોનું જોતોનું,
અકમ ગાદશાદનું વગેરે જે જે વર્ણન છે તે મદત્તરના છે મૂળગતમા થયેના
મંરકુત સાર્કુતમા આ મદાકાવ્ય જાણુરપ છે એમને માટે ગ્યાયેવા જીન
અથા છે, પગુ આ એક મદાકાવ્ય જ એવું છે કે જે એમનું મદત્તર જતાવવા
માટે પૂરનું ૭૭ આ ગધુ જોતા થીતીરવિજય મુરિ મૂળગતના સાંસ્કૃતિક
મતિદામમા એક જોતિર્ધરનું રથાન લઈ શકે તેમ છે

સાપાવાળાઓએ શ્રી સુરિને મતાવ્યા હતા

અકમના રાજ્યની રાજઆતમા—ખાસ કરીને સુના શદાણુદીન અદ-
મગમા ॥ અગલ દગમ્યાન—મુનિજને અમનદારો સાથે જગ અધકાગણુમા
આવતુ પડ્યું હતું ખંજાતમા એક આઈ વર્ના ઉાકરને દીક્ષા આપવાની

૧ અહીં નોધેલી પટ્ટાવળીમા ૫ ર૩૬મા સુરિજ મારેના સાદિલ્લીની નોધ પાદીપમા
છે તેમા હીરવિજયસુરિ રાસ લાબોદશરાસ કર્મચદ્ર ચોપાઈ, રૂપારસ કોરા, ખલાતની
તીર્થમાળા, હીરવિજયસુરિ કથામળમ, હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, જમદયુર કાવ્ય, જેન રાસ
માળા—મા ૧, વિજયમશસ્તિ કાવ્ય વગેરે વળી સુરિજને પોતે રચેલા અથોની પછ
ધારી છે તથાગચ્છ પટ્ટાવળી એક સરકુતમા છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે એમા ઉમર
લખ્યા તે અથમાથી સુરિજને લગતી વિગતો સપાદકે ગજરાતીમા લખી છે તે અહીં
નોધી છે (૫ ર૨૪થી ર૩૬) બીજી પટ્ટાવળી ન્દલી ગુજરાતીમાથી જિનવિજયજ્ઞ-
સપાદિત જેન સાદિલ્લી સરોમમા છે જન્નેમા થોડો થોડો ફેર પછ ૭
૭ દેવવિમલગણિવિરચિત હીરસૌભાગ્ય મદાકાવ્ય સરકુતમા એક મોટો અથ છે (કાવ્ય
માલા ૭૭) દીકા સાથે એના ૯૧૮ પાના ૭ ૧૭ સ ૧ છે ખૂબ અવકારથી બરેલા મ્થોકો
છે મૂળગતમા થયેલા સરકુત સાદિલ્લીમા મદાકાવ્યોની પક્ષિમા બદ્ધિકાવ્ય અને રિશુ
પાલવધ કાવ્ય પણ આ કાવ્યની મળુના થઈ શકે આચાર્ય આલ્દરકરમાઈને આના
કોઈ મ્થોકોમા કાસિદાસના બજુમરા લાગેલા તેમાનો એક મ્થોક આ અથના પહેલા ખડ
ના પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યો છે મદાકાવ્યના રાસોક્રત લક્ષણોવાળુ આ સપૂર્ણ કાવ્ય છે

બાગતમા ફરિયાદ થવાથી ત્યાના તાકેમ શિતાગખાને સૂરિજીને પકડવાનો હુકમ કાઢેનો, અને એમને તેવીસ દિવસ ગુમવામ કરવો પડેનો ૮ એવી જ અથડામણ બોરમદના દાકેમ સાથે સુગિજીને થઈ હતી એ વખતે ત્યાના શ્રાવણએ પૈસા વેરીને એમનો બચાવ કર્યો હતો ૯ એ જ પ્રમાણે પાશુમા ખીમ સાધુઓએ દર્પાથી ત્યાના સૂયાને ચડાવ્યાથી એણે સુગિજીને પકડવાને માટે ઘોડેમવારો છોડ્યા તે વખતે સૂરિ વડાથી આદા મયા હતા અને ગમ્યા હતા ૧૦ અમદાવાદમા પણ સૂયા શહાસુદીન અમદાવાદમાને કોઇએ સૂરિજી વિરુદ્ધ બનેયો હતો તે વખતે કુચજી નામના જૈન મેડે સગળવાથી સૂગિને ઉપાશ્રયે જવાની છૂટ મળી હતી, પરંતુ શેઠને એક તુર્કી સિપાઈ માથે તરાર થતા મિપાઈએ સૂયાને ફરી બનેયો સૂયાએ સૂરિને પકડવા મિપાઈઓ મોઝ્યા, અને અમદાવાદમા ઝવેરીવાડમા સૂરિજીને પકડ્યા તે વખતે પણ લોખંડે વચ્ચે પડી એમને છોડાયા, અને એમને નાસી જવું પડ્યું હતું ૧૧ વિ સ ૧૬૭૪મા સૂરિજી બોરમદ અને ખભાત જઈ રહ્યા હતા એમ એમનો નિદાગ ચાલુ હતો

શ્રીહીરવિજય સૂરિને અકબરનું આમત્રણ

એમ કહે છે કે આગ્રામા દોરી ફૂલચંદની સ્ત્રી ખીમાએ દોડમાસ ॥ ઉપનાસ કર્યા તેનો ધામધૂમથી વરઘોડો ચડ્યો અને ઉત્સવ થયો તેથી અકબરને કુતૂહલ થયું એણે પોતાના અમલદારોને મોકલી તપાસ કરાવી ત્યારે માત્ર ગરમ પાણી પીને દોડ મામના ઉપવાસ સાબળીને એને આશ્ચર્ય થયું ખીમાના ગુરુ ગૃજરાતમા છે અને એમનું નામ હીરવિજય સુગિ છે એ જાણીને તેમને મળવાના ધંધાથી બાદશાહે સહેરના જૈનોને સૂરિજીને આમત્રણ મોકલવા મ્હુ અને પોતે પણ તે બાગત ગૂજરાતના સૂયા શહાસુદીન અમદાવાદમાને લખ્યું ૧૨ કહે છે કે શાહી ફરમાનથી શહાસુદીનને પોતે સૂરિને

૮ પન્યાસ કહ્યાણુવિજયજી સપાદિત તપાગચ્છ પદ્માવલી પૃ ૨૨૫ ૨૬ આ શીતાબ ખાનનું નામ તવારીખમા મળ્યું નથી

૯ એજ પૃ ૨૨૬ એમા ઘોડેસવારોને પાછા કાઢ્યા એજ વખતે દામનીતિ શબ્દવાપ રાંછે ૧૦ એજ પૃ ૨૨૭ એમા ચાટણના સૂયાનું નામ કલાખાન પદ્માવલીમા નોંધ્યું છે તે ખાનકલાન છે, જેનો ઉચ્ચેય પદ્મના પ્રકરણમા કર્યો છે

૧૧ એજ પૃ ૨૨૭ એમા વચ્ચે પડનાર કુંવરજી, સઘવ નામનો મર્દ, સોમસાગર ના નામો અને આથય આપનાર દેવજી લોકાના નામો આપ્યા છે આ છેલ્લી કનડગત વિ સ ૧૬૭૫મા થઈ

૧૨ એજ પૃ ૨૨૮ થી ૨૩૨ આ પદ્માવલીમા બાઈનું નામ ચાયા માલિકા આપ્યું છે, ત્યારે શ્રી જિનવિજયજી સપાદિત પદ્માવલીમા ખીમા નામ છે એમા દોડ માસના ઉપ

કનડગત કરેલી તેનો પથાત્પ થયો સુરિજ ખંભાત પામે ગાંધાર બંદરે
હતા ત્યાં સમાચાર પડેલાડયા. ૧૩ મુઝિએ પણ બાદશાહી આંખેતણ રવીકારી
આશા જવાની તૈયારી કરી, વિદ્યાર શરૂ કર્યો અને સોનિત્રા, માતર,
બારેગઢ ચર્મ આગદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદના મધમાં હિમવ યદુ રલો
સૂગા શહાશુદ્ધિને મુઝિજનો હવે મત્તાર કર્યો આગદાવાદથી પાટણ યદુ સુરિએ
વિ મં. ૧૬૩૫ ન્યેષ્ટ વદિ ૧૨ ફેલેપુર સિદ્ધીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પહેલાં
વિગલદર્પ વગેરે એમના શિષ્યો ત્યાં પડેલી ગયા હતા. ૧૪

• શ્રી સુરિ અને અકબર : અલિસા વગેરેને લગતાં ફરમાન

અકબરશાહે સુરિને સારું માન આપ્યું. અણુપદ્મજ સાથે પણ એમને
જાનગોળિયી સાગે મંગલ થયો. અકબરના ફરખારમાં સુરિજએ કેટલાક
ચમત્કારો પણ બતાવ્યા. ૧૫ આ પહેલાં પણ મુદ્દગલિ નામના યતિએ જૈન
વાસનું લખ્યું છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાણી પદાવલીમાં છ માસ કપવાસનું લખ્યું છે એમાં
મગલ ચોધરી અને કમરખાનને તપાસ કરવા મોકલ્યા એમ કહે છે અને ઠાકરમજને પણ
પૂછ્યું એમલએ છે આ જોતા શ્રીજિનવિજયજીવાણી પદાવલી વખતે વિશ્વાસગાળી લાગે છે
૧૩ : એજ પૃ. ૨૨૯, ગામના અને માણસોના નામોમાં અને પદાવલીની વિગતોમાં ફેર છે.
શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાણી પદાવલીમાં ખીખ પ્રયોગી વિષયો પણ લીધી છે તેથી ફેર પડ્યો
લાગે છે. શ્રી જિનવિજયજીવાણી પદાવલી એક રીતે રસમય છે. એ જ્ઞાતી ગુજરાતીમાં હોવા
ઉપરાંત અકબરે સુરિજ વગેરે સાથે વાત કરી તે એ જાણ્યો તે હિંદી કાપામાં ઉલ્લેખ્યું છે.
૧૪ : એજ પૃ. ૨૨૯-૩૦. આ પદાવલીમાં વિ સ. ૧૬૩૯ લખી છે ત્યારે જિનવિજય
જીવાણીમાં ૧૬૩૫ લખી છે. આશાથી થાણ કરતા એ જ વર્ષમાં સુરિજ ઉપર મહારાજા
મતાપનો પત્ર એ જ પદાવલીમાં છાપેલો તેમાં વર્ષ ૧૬૩૫ આસો માસ આપ્યો છે
તે જોતા પદાવલીની ગુજરાતીમાં લખેલી તારીખો ખરી લાગતી નથી. જિનવિજયજી
વાણી ખરી લાગે છે.

૧૫ : એજ પૃ ૨૩૧ ચમત્કારોમાં પણ જન્મે પદાવલીઓમાં ફેર છે જિનવિજયજીવાણી
નોમમાં પડેલા તે કહે છે કે સુરિજએ મલીયા ઉપર પથ ન મૂક્યો તેનું કારણ અકબરે
પૂછ્યું ત્યારે છેડો ઉધાડી નીચે કીડીઓ બતાવી. પગી બાદશાહે એક ખાટો કરી એમાં
સગર્મા ખડી મૂકી, તેને ટાપી ઉપર આસન મૂકી સુરિને બેસવા બીજીયું. સુરિ તે ઉપર
ન બેઠા અને નીચે જીવ છે એમ કહ્યું કેટલા જીવ એમ પૂછતા તણ જીવ કહ્યા. ખાટો
ઉધાડી જોતા ખડી વિમાયેલી અને સાથે બે બચ્યા હતા. આ દેખી બાદશાહે એ સત્યા
પીર હે એમ કહ્યું દેખથી મુદ્દગલિએ જીજ કરામતો બતાવવા કહ્યું તે પણ સુરિએ બતાવી
સુરિને ગુજરાતમાં યવેલી કનડગતોની હકીકત સાથે આ ચમત્કારની વાતો સરખાવતા
જરા અસંગતપણે કહાય લાગે વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં ઇતિહાસમાં ચમત્કારોની નોંધ
અરવાને કાઢને લાગે, પરંતુ સિદ્ધ અને યોગીઓ આજે પણ આ બતાવતા ચમત્કારો બતાવી
શકે છે તે મારા બહુઅનુભવની વાત છે-તરસપણે જોયેલી છે, એટલે એ જમાનાના
સાર્વજનિક ઇતિહાસમાં આવી નોંધ અરવાને નથી

ધર્મના કેટલાક પુસ્તકો ભેટ આપેના તે બાદશાહે સુરિજને અર્પણ કર્યો. સુરિએ એ ત્રણ આગ્રામાં જ એક બહાર ગ્રાપિત કરીને રાખવાનું નક્કી કર્યું. ૧૬ સુરિજ સાથેની ચર્ચા બાદ અમર ઉપર સારી થઈ સુરિના કહેવાથી બાદશાહે પર્ચુપણ પર્વના દિવસે જાહેરમાં ગધે પરવા રાખ્યામાં ફરમાનો કાઢ્યા, તીર્થગયાનોમા લેવાતો મૂડા વેરો બધાં કર્યો અને જાહિરાવેરો પણ બધાં કર્યો. ૧૭ આમ આગ્રામાં સમય ગયા પછી ગૂજરાતથી સુરિજના મુખ્ય ગિરધિ વિજયમેન સુરિ તરફથી એમને ગૂજરાતમાં પાછા પધારવા આગ્રહભર્યો પત્રો આવ્યા. સુરિ પોતાના એક વિદ્વાન શિષ્ય ગાતિયદ્રજને દરગાહમાં રાખી પોતે ગૂજરાત તરફ જોડયા. આ વખતે સુરિજને જગદગુરુનું નિમંત્રણ મળ્યું. અણુપકાન, ફેશ અને જીરગનો સુરિજને મેળાપ થયેતો એમ પણ કહેવાય છે. ૧૮ શાતિયદ્ર પછી જગતયદ્ર આગે સિદ્ધિયદ્ર દરગાહમાં રહ્યા. તે પછી સુરિના પદ શિષ્ય વિજયમેન સુરિ વિ. મ. ૧૬૪૮ના જાહેર સુદ ૧૦ને દિવસે લાહોર મુખ્ય બાદશાહને મળ્યા. એમણે પણ અકબર ઉપર મારો પ્રભાવ પાડ્યો. તેથી શ્રીહીરવિજય સુરિ આગ્રાથી પાછા ફરતા બિનમાન, રાધનપુર, પાટણ વગેરે રથજોડે થઈ અમદાવાદ આવેને વજીરપુર પગમાં રહ્યા. ૧૯ ત્યાંથી ખબાર ગાધોર વગેરે ગયાઓથી શ્રી સિદ્ધાચનની યાત્રા થોડી એ યાત્રામાં (વિ. મ. ૧૬૫૦) વજીર દેશોગાથી જોતો હજારોની મુખ્યામાં ભાગ લેના આવ્યા. તે નાખ યાત્રીએ આવ્યા હતા એમ કહેવાય. ૨૦ વિ. મ. ૧૬૫૧માં દીન પામે જોના નગરમાં શ્રી સુરિએ ચાતુમામ કરના નિવાસ કર્યો. ત્યાં એમની તમિયત બગડી અને વિ. મ. ૧૬૫૨ના બાદપદ સુદ ૧૧ને દિવસે એ નિર્વાણ પામ્યા. એમને જે જગ્યાએ આગ્રા મરકાર થયો તે જગ્યાના ચમત્કારો કહેવાય છે. ૨૧

૧૬ કલ્યાણવિજયજીની પદાવલી પૃ. ૨૩૧ અકબરે પોતાને કપડોગી નહિ એવો બહાર સુરિને આપ્યો અને સુરિએ આગ્રામાં જ એ સપડો એમાં બન્નેની કુનેડ જાણી આવે છે. ૧૭ એજ પૃ. ૨૩૧-૨૩૩

૧૮ એજ પૃ. ૨૩૨-૨૩૩

૧૯ આ રથજોડો નિમંત્રણ શ્રી જિનવિજયજી વળી પદાવલીમાં છે. રથજોડો ની બાબતમાં ફેર પડે છે. આ પદાવલી પ્રમ. ૧૨ સુરિ ગૂજરાત તરફ આવતા બિનમાલ આવેવા બિનમાલ એ સમયે સારી સ્થિતિમાં હશે ત્યાંથી રાધનપુર આવી આગ્રા જતા પોતાના મુખ્ય શિષ્ય વિજયમેન સુરિને મળ્યાની પાટિનીમાં અને પોતે પાટણ થઈ અમદાવાદ આવ્યા. ૨૦ કલ્યાણવિજયજીવાળી પદાવલી, પૃ. ૨૬ જિનવિજયજીની પદાવલીમાં પણ આ વાતને સમર્થન મળે છે.

૨૧ એજ પૃ. ૨૩૬-૩૭ એ પદાવલીમાં સપાદક લખે છે કે રથજોડો રાત્રિએ નાન

શ્રીહીરવિજય સૂરિનું અવમાન : એમના પછી પટ્ટધર શ્રીવિજયસેન સૂરિ

શ્રીહીરવિજય સૂરિના અવમાન મગથે એમના પછી ગન્ધાધિપતિ પટે આચનાર એમના મુખ્ય ગ્રંથ શ્રીવિજયસેન । સૂરિ લાહોરથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી શકે તેટલો સમય નહોતો, તેથી ગુરશિખનો મેળાપ થયો નહિ । શ્રીવિજયસેન સૂરિ પણ પ્રતાપી હતા । શ્રીહીરવિજય સૂરિને મેવાડ ૥ મદાનગલ પ્રતારે પદ લખેલો, અને શ્રીવિજયસેન । સૂરિને આમાના મધે અકબરના મન્ન પછી જહાંગીરની શરૂઆતના વખતમાં પત્ર લખેલો તે ધાર્મિક સમાજ ની દૃષ્ટિએ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ મારકુતિક મતિદાસમાં મહત્વના ગણાય તેવા છે । આમાના જૈન વેપારીઓની દિંદીમિશ્રિત ગૂજરાતી ભાષા અને પ્રતાપના પત્રની મેવાડની ભાષા ખાસ નોંધપાત્ર છે । આમાના પત્રની ભાષા વેપારી ભાષા કેવી લખે તે બતાવી આપે છે એ પત્ર તો લાભો અને સાચિત્ર છે એના ચિત્રો હરનારી ચિત્રકાર શામિવાદને દોષી છે તે પહેરવેશ અને રિવાજો સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે ૨૨ આ બધું વર્ણન સૂરિજીને નમતા અનેક પ્રથોમાં બહુ વિગતારથી આપેલું છે । અહીં માત્ર બહુ ટૂંકમાં લખતા પણ જરા નવાઈ થયું છે । પરંતુ અકબર જેવાની ઉદાર નીતિના સમયમાં સમાજ અને ધર્મના પ્રવાહો કેવા હતા, એ સમય પહેલાના અસાતિના સમયમાં તકનીકી કેવી હતી, ગળચકતો મારો કે મમે તેવો હોય છતાં ધ્યાનિક અમનદાર ઉપર

ગાન થતા પાસેના ખેડતાએ સામળેવા વળી એ સ્થળે મોસમ નહોતી છતાં આખા ઉપર ફેરીએ ધઈ તે સ્થાનિક શ્રાવકોએ ખીલ શહેરોના અગ્રગણ જોનેએ લીધી હતી અને જુધારામાં અકબરને તથા અબુલફઝને મોકલવામાં આવી હતી । સૂરિજીના સમય અને સાદાઈના ઉદાહરણો પૃ ૨૩૭ ૩૮માં નોંધેલા છે ।

૨૨ શ્રી કમ્પાલુવિજયજીવાળી પદાવલીમાં પૃ ૨૩૪માં શાલુનો પત્ર લખ્યો છે તેની તારીખ આસો સુદ ૫ ગુરવાર વિ સ ૧૬૩૫ છે । બાધા ન્હી મેવાડી છે જિનવિજયજી સપાદિત જૈન સાહિત્ય સરોધકમાં (પૃ ૧૬૫ પૃ ૨૧૨)માં વિ સ ૧૬૬૭માં આમાના સ. ૧ શ્રી વિજયસેનસૂરિ ઉપર લખેલો સાવ સરિક પત્ર છે એ પત્ર ૧૩ ૧૪ લાભો અને ૧૩ ઇય પહોળો ૥ બધા પ્રસંગોના ચિત્રો બાદશાહી ચિત્રકાર પાસે દોરાવ્યા છે તેની સમતૂલી પણ નીચે લખી છે । શ્રી જિનવિજયજીએ એ પદની છત્રી ચિત્રો સાથેની આપી ૥ મૂળ અને આજની ગૂજરાતીમાં ભાષાતર પણ આપ્યું છે । આમામાં વસતા જૈનો દિંદીના સપાવાળા છતાં ગૂજરાતી ભાષા વાપરતા હતા તે બહુ સ્વચ્છ છે । વળી મેવાડની અને ગૂજરાતની (આમામાં લખા રેલી) ગૂજરાતી ભાષાના કેટલો ને કેવો ફેર છે તે બહુ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્વની વાત છે । ફત્તર ગૂજરાત અને મારવાડની ભાષા સમજવા માં થોડાને કાંઈ મુશ્કેલી નહોતી તે સમજાય તેવું છે । વેપારીઓની ભાષા તો એક જેવી જ હતી ચિત્રોમાં આમાની ગૂજરાતી સીઓનો પહેરવેશ પણ જોવા જેવો છે ।

મધો આધાર છે તે વાત પણ જણાઈ આવે છે લોકો અધિકારીઓને કેમ વશ રાખતા મત્રાઓમા પણ અદર અદર કરી ઈર્ષાઓ ચાલતી અને સાધુ પુરોહિત કનડગત થતી એ પણ પણ જણાઈ આવે છે એટલે સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ વર્ષનું મહત્વનું છે એ જણાશે રાજકીય મંત્રોગોને અનુમતીને કોર્ડ વાર મક્રોચાએના, તા કોર્ડ વાર વિક્સેના, ધાર્મિક તથા સામાજિક પ્રવાહો વિધર્મી ગજમત્તા પીએ પણ ચાલ્યા કરતા હતા, અને કોર્ડ વાર દ્વારાયેલુ તો કોર્ડ વાર ખીનેનુ ચોકજીવન ચા પા કરતુ એ પણ જણાઈ આવે છે

સુવત્તાન મુઝફ્ફરની ફરીથી સુદની તૈયારી

હવે પાછા સુવત્તાન મુઝફ્ફરની વાતને ફરી જોઈએ મૂળરાતમાથી એ મૌરાહૃ તરફ ગયો અને જૂનાગઢમા ગયો અને ત્યાં અમીન પાન ધોરીએ સુવત્તાનને જોડન રહેવા માટે આપ્યું ૨૩ અહીં અમીનખાન ધોરી ઓ જમ છનમાવ સમય જોઇને સુવત્તાન માથે ગમત કરી ગયા હતા અમીનખાને કહેવડાવ્યું કે સુવત્તાન જો મે નાખ મહમૂદી આપે તો લશ્કર સજ્જ કરી સેવામા હાજર થઈ શકુ સુવત્તાને ઓ એ રકમ ઓ રતનજડિત ખજર આપ્યા ૨૪ જમ છત્રસાનને પણ સારી રકમ મોકલી પક્ષમા લીધો હવે સુવત્તાન પાસે લગભગ ત્રણ હજારનું લશ્કર ભેગુ થયું હતું એ અને નાણા લીધા છતાં આ મે માથુસોએ પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ તેમ સ્પષ્ટ વાત પણ કરી નહિ પહેલેથી જ તેમના મનમા હોયો હતો તેમજ ખાદશાહી સૂમાનો ડર હતો તેથી એ લોકો બન્ને બાણુથી ઢાનકી વગાડવાનું યોગ્ય ધારતા હતા મુઝફ્ફરે જનારે અમીનખાનને તૈયાર થઈ જોડાવાનું કહેવડાવ્યું ત્યારે એણે પહેલાં જમ પાસે જઈ તેને લઈ આગળ વધવાનું જણાવ્યું પોતે લશ્કર સામાન અને પુ વડો ભેગો કરી પાછા આવી પડોચસે એમ કહ્યું ૨૫ મુઝફ્ફર હવે જમ પાસે ગયો ત્યારે એણે પણ હિડાવનારો જવાબ આપ્યો એણે મુઝફ્ફરને અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવા કહ્યું અને પોતે તુરત પાછા આવી પહેાચે છે એવી ખાતરી આપી ૨૬ સૌગંધમા થતી આ બી ચળવળ અને

૨૩ તખકાતે અઝબરી ઇલિયટ પ ૫ ૪૩૮ સિમ્દરી યુ લા ૫ ૪૬૮ સિમ્દરી લખે છે કે ગોડલ એ વખતે વેરાન જેવું હતું

૨૪ તખકાત એ જ ૫ ૪૩૮, સિમ્દરી ૫ ૪૬૮ તખકાત એક લાખ મહમૂદી લખ છે ખજરની વાત સિમ્દરીમા નથી જમનું નામ છત્રસાલ જતોની લખે છે તખકાતમા નામ ખોટું લખ્યું છે સિમ્દરી માત્ર જમ લખે છે

૨૫ તખકાત ઇલિયટ પ ૫ ૪૩૮ સિમ્દરી માત્ર વચન પાળ્યું નહિ એમ લખે છે

૨૬ એ જ ૫ ૪૩૮

તૈયારીના મમાચાર અમદાવાદમાં ખાનખાનાને મળ્યા ત્યારે એણે ધ્યાનિ-
બંધી વ્યવસ્થા કરી સુવત્તાનનો મામલો સ્વામી ઝડપી તૈયારીઓ કરી ૨૭

સૌરાષ્ટ્રમાં શાહી સરકાર આવતાં મુઝફ્ફરની નાસલાગ

હવે મુઝફ્ફર પોતાની સાથેના માણસો સાથે વીન્મગામ મુઘી ધરી
આવ્યો ત્યાંમુઘી પણ અમીનખા ૩ નામ જેમથી કોર્ની સદાય આવી
પહોચી નહિ ૨૮ ખાનખાનાન મૈન્ય લઈને આવે છે એ સમાચારથી બિમટા
એ લોકોએ પોતાના એનચીઓને વાટાઘાટ કરવા મોઝ્યા એમણે ખાનને
કહેવડાવ્યું કે અમે મુઝફ્ફરો ધ્યાન આપ્યું નથી ખાનખાનાને કુનેલ વાપરી
છિતર વાળ્યો કે અમે તમને જાણ કરીશ નહિ પરંતુ તમારે મુઝફ્ફરને આશ્રય
આપવો નહિ તેમજ તમારા મુલમ્માથી તેને રમ્ને પણ આપવો નહિ આ
સમાચાર જ્યારે સુવત્તાનને મળ્યા ત્યારે એ હતાશ થઈ ગડાના કુગરોમાં
જઈ બરાયો અમીનખાને મીર અણુગુનામની નામવગ વાપરી પોતાના પુત્રને
ખાન પામે મોકલ્યો અને વહાવગી રખા કરી ૨૯ જામે મુઝફ્ફરની જગ્યા
શાહી નફકરને તતારી દેરવાનું વચન આપ્યું જામના બોમિયાઓ માથે
શાહી સરકાર ખરડાના કુગરોમાં ગયું પણ ત્યાં મુઝફ્ફરનો રતો લાગ્યો નહિ
એ દારકા તરફ ગયો હતો અને ત્યાંથી જામના મુલકમાં થઈ મુજરાત
તરફ નાસી ગયો હતો ખાનખાનાનન મૈન્ય માત્ર ૧૮ કરીને પાંજુ રૂબું ૩૦
મિરજાખાને હવે પોતાના મૈન્યના ચાર ભાગ કરી એકની સરદારી પોતે
રાખી માકીના નણની જુદી જુદી, નવરમખાન, નવમાનના ભેખક નિઝામુદ્દીન
બધી અને દોનખાન બોગીને આપી એ લોકો સૌગ દેના આ તરફો
મુનક જુદીને તારાજ કરવાનો ઢુકમ કર્યો મુઝફ્ફર જામના મુનમ્માથી પમા
થઈને અમદાવાદ આવ્યો મરો છે નથા પોતા ૥ પુત્રને નમ પામ મકતો
ગયો છે એના સમાચાર મળતા, જામે કરેલી મિથિના જગ માટે એને શિ ૥

૨૭ અહમદી ગુ બા ૫ ૧૫૧ ખાનખાનાને અમદાવાદનું રખાજ કહીજાખાનને સોંપ્યું
માટણ સૈયદ કાસીમને સોંપ્યું પોતે તબકાતના ભેખક નિઝામુદ્દીન નવરનખાન તથા
ખાન અનુલ કાસીમને સાથે રાખી સરકાર લઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ૧૫૩૫ તબકાતના લેખક
આ બિમટ નોધી નથી, સિન્દરીમાં પણ નથી

૨૮ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫ ૫ ૪૩૮ આ વખતે સાચીદારાની રાહ જોઈ તે ન
આવ્યા તે દરમ્યાન મુઝફ્ફર રાધનપુર જૂટ્યું એમ અહમદી ૫ ૧૫૧ ૬૫૨થી સમનય
ઉ તવારીખોના વર્તનો અહીં ગચલવાળા છે

૨૯ એ જ, ૫ ૪૩૮ અહમદી ૫ ૧૫૧

૩૦ એ જ, ૫ ૪૩૮

કરવા મિરજાંખાન એ તરફ ઊપડ્યો.^{૩૧} જામે લડાઈ કરવા લશ્કર તો તૈયાર કર્યું, પન્તુ છેવટે મિરજાંખાનની માણી માગી સમાધાન કર્યું, અને તે માટે દાર્થી તથા કચ્છી થોડા બેટ તરીકે નજર કર્યાં. આ કાર્યમાં એણે શાહી લશ્કરના હિંદુ મન્દારો રાય દુર્ગાદામ તથા કથ્યાણુરાધને વચ્ચે નાંખ્યા હતા.^{૩૨}

મુઝફ્ફર ગૂજરાતમાં

સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં આ રીતનો દગો થયારી ઝડપથી ગૂજરાત તરફ નાસી ગયો હતો. એની સાથે થોડા ફૂટેલા મુઘલ તથા થોડા સૌરાષ્ટ્રી મવારો હતા. માખમતીની ખીંછ બાણુના કુંગરોમાં કોળી ઠાકોરોની એને સદાય મળે તેમ હતું. પ્રાતીજ બાણુથી ઉચના તથા દાંતાના પહાડોમાં એને કોળીઓનો સાથ મળી ગયો.^{૩૩} એ તરફનાં શાહી થાણાઓના રક્ષકોએ એનો સામનો કર્યો. પાટણથી સૈયદ કાસમ એની સામે પ્રાતીજ તરફ આવ્યો તથા હડાળામાં રાખેલુ લશ્કર પણ ઝડપથી મદદે આવ્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં મિરજાંખાનને મુઝફ્ફર અમદાવાદ ગયો છે એના ખબર મળતા એ ઝડપથી ગૂજરાત તરફ પાઠો કર્યો શાહી સામનો બધી બાણુથી થયારી મુઝફ્ફર હાથે અને રાજપૂતોના તરફ નાહો. ધંધુકા પાસે એણે સાવચેતી માટે ખંભાત તરફ જતા મદામાર્ગ ઉપર પણ એક લશ્કરી ટુકડી રાખી.^{૩૪} ગૂજરાતમાં આ

૩૧ : અહમદી, પૃ. ૧૫૬. તબકાત : પૃ. ૪૩૯. જામ પાસે વીસ હજારનું લશ્કર લડવા તૈયાર હતું એમ તબકાત લખે છે, જ્યારે બહોની આઠ હજાર માત્ર લખે છે. જામની દાનત શુદ્ધ નહોતી એમ પણ લખે છે. તવારીખોમાં સૈન્યના આકડામાં હમેશા મોટા ફેર માલુમ પડે છે. વ્યૂહરચનામાં ખાનખાનાન નિષ્ણત હતો એ આ ઉપરથી સમજાયે. સિપ્હરી, પૃ. ૪૬૬માં સોળ હજાર સવાર ને ૨૦ હજાર પાયદળ લખે છે, જામના રજપૂતો કેસરિયા કરવા તૈયાર થયા એમ લખી એને મટિ તે સમયનો મુસલમાની શબ્દ લેવો એવો લખે છે. પરંતુ આ શુદ્ધ થયું લાગતું નથી.

૩૨ : અહમદી, પૃ. ૧૫૬-૧૫૭. તબકાત, પૃ. ૪૩૯માં કચ્છીને બદલે અરબી થોડા અને પણ હાથી લખે છે. બહોની લખે છે કે કચ્છી થોડા અરબી થોડા જેવા જ સારા છે. ઠાકાની બાબતમાં આ નોંધપાત્ર વાત છે.

૩૩ : તબકાતે અકબરી : ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૩૯. અહમદી, પૃ. ૧૫૭. સાબરકાઠાનો ઓથસિયાના એક કોળી ઠાકોરનું નામ તબકાત “ભાઈ” લખે છે તે મુઝફ્ફરનો ખાસ મળ તિથો હતો. નામ સ્પષ્ટ થતું નથી, પણ સાબરકાઠાના કોળી ઠાકોરોનો સુલતાનને સારો ટેકો હતો એટલું તો સમજાય છે. આ બંને ઠાકોરોમાં ખાનખાનાન સૌરાષ્ટ્ર તરફ હોવા છતાં આસપાસના થાણાના રક્ષકોએ સામનો કર્યો એ ખાનખાનાનની વ્યવસ્થાસાક્ષિ બતાવે છે.

૩૪ : તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૩૯. સૌરાષ્ટ્રથી ખંભાતનો મદામાર્ગ હડાળા-ધંધુકા-થી જતો હતો એમ તબકાતનું લખાણ સ્પષ્ટ છે. High road to Kambay એવા શબ્દો એણે વાપર્યા છે. ખંભાતમાં મુઝફ્ફર તરફના લોકો હતા એ જૂનો અનુભવ હતો તેથી તે તરફનો રસ્તો ખાનખાનાને જાણ કર્યો એ પણ એની લશ્કરી વ્યૂહરચનાની કનેક બતાવી આવે છે.

રીતે ન કાવવાથી મુઝફ્ફર પાછો સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો. ખાનખાનાન અમદાવાદ તરફ ચિપક્યો. એ દરમિયાન એને બાદશાહ અબ્બરે દુન્યારમાં તેડાયો. એટલે એ ઝડપી ફરિયાદો આપ્યા તરફ ગયો. અમદાવાદ અને ગૂઝરાતની વ્યવસ્થા કહીજખાનને સોંપી ૩૫ તખ્તખાનો લેખક નિઝામુદ્દીન પણ એની માથે હતો.

મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો અને શાહી સરકારની ગૂજરાતમાં વિજ્યાવ

આગ એક વર્ષ વગભગ વીતી ગયું. નાગીરામ યથેચ્છો સુરતના મુઝફ્ફર મૌરાબૂદમાં બર્ષ પાઠે તૈયારીઓ કરવા પામ્યો. જનમ અને અમીનખાનના ફરિયાદો એ નિનાશ થયો હતો, પગલુ મૌરાબૂદના લોકો અને બીજા જમીનદારોનો એને માથે મળ્યો. ૩૬ એટલે મુઝફ્ફરે અમીનખાન ઉપર ચડાઈ કરી આ સમાચાર અમદાવાદમાં જાણવામાં આવ્યા ત્યારે કહીજખાન અમદાવાદના રક્ષણ માટે રહ્યો અને નિઝામુદ્દીન અદમદ ગૈયઃ મારીમ મદારા તથા મેદિનીરાયને બર્ષ સૌરાષ્ટ્ર તરફ આગો. આ બાદશાહી અરદારો દડાગા પડોડ્યા ત્યારે મુઝફ્ફરને પોતાની મવામની મરામર ન લાગવાથી અમીનખાન સાથેની લડાઈ બંધ કરી ઘેરો ઉઠાવી બર્ષ ૬૨૮ તરફ નાગી ગયો. ૩૭ નિઝામુદ્દીને અમીનખાન અને કહીજખાનને પોતાની માથે નહીં મુઝફ્ફરની પૂર આખર મુદ્દી પકડવાનો નિશ્ચય વ્યક્ત કર્યો અને એ લોકો મોરબી તરફ ગયા. આ સમાચાર મળતા મુઝફ્ફર ૬૨૭માં જોસનમેર તરફ ગયો છે એવા એમને ખબર મળ્યા. ૩૮ અમીનખાન અને જામે પોતાના પુત્રને શાહી વરકર માથે

૩૫ તખ્તખાત, પૃ ૪૩૬ અહમદી, પૃ ૧૫૭-૫૮ ખાનખાનાન અકબરનો સંગ્રહ હતો અને એને ઘોડા વખત માટે સાદબંદા મુરાદના લગ્નમસજે બાલ્લાવવરમાં આવ્યો હતો એમ સમજાય છે.

૩૬ અહમદી (પૃ ૧૫૬) આ બીના નછી દોઢ એવા દવગ સખરોમાં લખે છે અને લખ્યા માણસો મુઝફ્ફર પાસે એમાં થયા એમ જણાવે છે પણ તખ્તખાતમાં નિઝામુદ્દીન રખજા લખે છે કે (ઇલિયટ પૃ ૪૪૦) અમીનખાને મોઢી રકમ લીધી છતાં સદાય ન કરી તેથી મુઝફ્ફરે તેના ઉપર ચડાઈ કરી એ વખતે સૌરાષ્ટ્રના લોકો અને જમીનદારોનો એને ટેકો હતો—Supported by the people of Kathiawar and the Zamindars—આ અમીનખાન આ વખતે અમરતલીમાં કિલ્લામાં બસાયો હતો એમ તખ્તખાત લખે છે તે અમરતલી કે અમરતવેલી તે નક્કી થઈ શક્ય નથી.

૩૭ તખ્તખાતે અકબરી, ઇલિયટ—પૃ, પૃ ૪૪૦ એમાં લખે છે કે મુઝફ્ફરની ૧૬ પકડવા નિઝામુદ્દીને અમીનખાનને કહેવડાવ્યું અહમદી, પૃ ૧૫૬

૩૮ એ જ, પૃ ૪૪૦ જેસલમેર તરફ જવાની ગપ ચલાવી જણાય છે, જેથી કરીને શાહી સરકાર માણુ જામ બીજા તવારીખોમાં જેસલમેરનું નામ નથી મુઝફ્ફર કચ્છમાંથી ગુજરાત તરફ ગયો હતો.

મોકલ્યા અને નિઝામુદ્દીન વગેરે મૈન્ય માથે પાછા વીરમગામ આવ્યા, ૩૯ એટલામ ખાનખાનાન આગ્રાથી પાછો ફરીને ગૂજરાત તરફ આવે છે એવા ખબર આ મરદારોને મળ્યા ગ્સ્તામા ઝાલોરના મઝનીખાન અને શિરોહીના ગઝલ માથે અથડામણ થઈ હતી નિઝામુદ્દીન મૈમદ કાસીમ સાથે ખાનખાનાનને આમા જઈ મળવા તથા મદદ કરવા નિશ્ચય કરી ઉત્તર તરફ મૈન્ય વર્ષ ૭૫૬ થા ૪૦ આખરે મધ્યા અમદાવાદ આવ્યા આ વખતે ખાન આઝમ અઝીઝકોકા દક્ષિણમાં વસ્કર સાથે હતો ને નદરગાઝ આવીને ઝાવણી નાખીને પડ્યો હતો ખાન આઝમની બહેન ખાનખાનાન સાથે પરણાવી હતી એટલે આ બે શાહી મુઘન અમીરો માગા અનેની ચતા હતા ખાન આઝમે દક્ષિણથી ખાનખાનાનને સહાય માટે નખ્યુ હતુ પરતુ ચોતાનુ લખ્તર નવરગાર રાખીને પોતે એકલો અમદાવાદ તરફ સગાઓને મળવા આની ન્હો હતો સહાયનો કાગળ મળતા જ ખાનખાનાને શ્લેષક નિઝામુદ્દીન બક્ષીને બીજા અમીરો સાથે મદદે જવા મોકલ્યો હતો તે મદદવાદ (મહેમદાવાદ) સુધી જઈ પહોંચેો હતો ૪૧ આ સમાચાર ખાનખાનાને મળ્યા ત્યારે એ ખાન આઝમનો સત્કાર કરવા ઝડપથી અમદાવાદથી નીકળ્યો, અને નિઝામુદ્દીને પડાવ નાખ્યો હતો ત્યા જ મહેમદાવાદમા બને ખાન મળ્યા અહીંથી ખાન આઝમ નદરગાઝ તરફ ગયો અને ખાનખાનાને નિઝામુદ્દીન બક્ષીને પોતે પાછા તૈયાર થઈ આવે ત્યા સુધી ખાન આઝમની સહાયાર્થે વડોદરા જઈ નહ જોવા જણાવ્યુ ત્યાથી એ લોકો ભડચ ગયા ત્યારે ખાન આઝમનો પત્ર મળ્યો કે વડો સુરને બીધે મુદ્દ બધ રહ્યુ જ અને પોતે માગના તરફ જઈ રહ્યો છે ખાનખાનાન દવે અમદાવાદ પાછો ફર્યો ૪૨ હવે ખાનખાનાનને કાબુન તરફ જઈ રહેવા અકમળ માદગાદ માથે જોડાવાની ધનંડા થઈ એમ્લે માદગાદે એો ગોનારી બીધો તેખ નિઝામુદ્દીન કનીજખાન અને નવરગખા પોત સતાની જગરા એએ કાયમ ન્હા ૪૩

૪૯ એ જ, પૃ ૪૪૦

૪૦ એ જ, પૃ ૪૪૦ તખ્તકાત મમ્લુકે મઝનીખાને ખાનખાનાન તરફ સમ્મતા બતાવી નહોતી અને ઉદ્ધત વર્તણૂક રાખી હતી તેથી પાછો વળતા એને શિક્ષા કરવા કેદ કર્યો હતો ૪૧ તખ્તકાત ઇલિયા-૫ પૃ ૪૪૨ નિઝામુદ્દીને મદેમદાવાદમા સુલતાન મદમૂદના આદુખાનાના મદેસમા ઉતારો કર્યો હતો

૪૨ એ જ, પૃ ૪૪૨

૪૩ એ જ, પૃ ૪૪૩ ખાનખાનાનના ગયા પછી અને બીજે સભો આવતા સુધી તખ્તકાતને કેપક નિઝામુદ્દીન અદમદ ગજરાતની ગાદી લસ્કરી દિલયાસનો મુખ્ય નિયામક દોષ એતુ સમભય છે

જાણાવાડનો રાયસિંહ અને એનાં લોકગીતો

ખાનખાનાન મારાજદાર મુઝફ્ફર મામે યુદ્ધો કરી રહ્યો હતો ત્યારે એક જનાવની નોખ માંડૂતિક દષ્ટિએ લીધા વિના આવે તેમ નથી. એ વખતે જાણાવાડમાં રાયમાનમિંદ નામે દોકોરની મત્તા હતી. એના પુત્ર રાયસિંહને જન્મ અને કચ્છના ખેંગાર માથે સારો જનાવ નડોતો. રાયમિંદ બહાદુર હતો. એણે જન્મ, ખેંગાર તથા આમપામના બીજા જમીનદારોને વશ કર્યા હતા. એક વખત ખેંગારના ભત્રીજાઓ ગયત અને માયત જાણાવાડના રાયસિંહ સામે વડવા આપ્યા. મોગબી ખાણિયા મુઝી કચ્છના રાજની મત્તા હતી, તેથી જાણાવાડની મરહુમે જ યુદ્ધો થતા. આ વડાઈમાં સાયત ગાળે ગયો, બંને જાણુએ બારે ખુવારી થઈ રાયમિંદ ધવાંગા હનો તેથી નજી મઝામના મેદાનમાં પડી રહ્યો હતો. ત્યાં થઈને જતા જોગીઓના મુઝે એને ઉપાડી લીધો અને પોતાની માથે બગાવ જાણુ વર્ષ ગયા બે વર્ષ પછી જોગીની દશામાં એ અદેશ પાડો આપ્યો ત્યારે નિગમિત દશામાં હતો ખાનખાનાન મુઝફ્ફર સામે સોગબદાર વીરગમામને રમ્તેશા ગયો હતો ત્યારે રાયસિંહે પોતાની વીતેથી ત્રાત કહી ખાનખાનાને જાણાવાડના જાણીના માણસોને બેવારી મથમિંદની ઓળખ કરવા કહ્યું રાયસિંહ ખરો દક્ષિણ છે એમ નહીં કરી એને જાણાવાડની ગાર અપાવી. આમ રાયસિંહ શાહી અમીરોનો માથો થયો અને જન્મ તથા ખેંગાર વગેરે સામે ઉપયોગમાં આવ્યો. ૪૪ આ રાયસિંહની વીંગતા અને શૌર્યના લોકગીતો એ સમયે જાણાવાડમાં ગવાતા હતા અને એની પ્રસિદ્ધિ સારી હતી ૪૫ એણે હળવદ તામે

૪૪. તબકાતે અકબરી. ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૮૩. આ હકીકતનિઝામુદ્દીને તબકાતમાં આપી છે બીજી વવારીઓમાં નથી કાઢ્યાવાડ ગેજેટિયર પ્રમાણે લોકલ વગેરેને આધારે આમાં સહેજ ફેર પડે છે પણ વાત સાચી છે. જોગીનું નામ મકન બારથી અતીત હજી તબકાત બગાળ સર્વે અથાનુ લખે છે ગેજેટિયરમાં દિલ્લી અથાનુ લખે છે રાયસિંહ બે વર્ષ દિલ્લીમાં રહ્યો અને ત્યાં બાદશાહી અમલદારોનો સર્પ થયો. આ રાયસિંહને ઘોળનો જસોજ પોતાનો માથો થતો હતો તેની સાથે દોકો વમાડવાની ચડસાચડસીમાં યુદ્ધ થયું તેમાં જસોજ મરાયો તેનું વેર કચ્છના સાહેલજીએ રાયસિંહ ઉપર લીધું ખોટી ચડસાચડસી ને હુપદમાં રજૂ પૂતો આમ ખુવાર થયા છે ચારણેએ એમાં ઉમેરા ન્યાં છે આગળ જોઈશું રાયસિંહના પિતા માનસિંહની મારી વાકાનેરના રાજની પુત્રી થતી હતી તે સુલતાન બહાદુર સાથે પરણી હતી મારીના કલા છવા માનસિંહ સુલતાન સાથે બહારવટું કરતો હતો

૪૫ આ લોકગીતોની વાતનો તબકાત પૃ ૪૪૩માં લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે એ જમાનામાં સુસલમાન સમકાલીન લેખકે લોકગીતોની લીલેની નોખ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ મહત્વની ગણી શકાય લોકગીત મેળવવા મથન કરવા છતાં નહીં મળ્યાં નથી

કર્યું આ વખતે એના વિરોધીઓ લડવા આવ્યા. એ ચોરા યેવતો હતો તે વખતે આ સમાચાર મળવાથી રાત્રે ચંદ્રને અજવાળે લડવા આગળ ધમ્યો એ વખતે મામે જળવાખોરોએ દગાથી કલ્હુ કે જો છુ ખરો ગયમિદ હોય તો ગત્રે લડાઈ કન્યા આવે નહિ. આ માબળી એ રાત્રિનુ યુદ્ધ બંધ કરી આરામ લેવા ગયો. જળવાખોરોએ વહેની મવારે એને એના એશી સાથીદારો સાથે કાપી નાખ્યો. ૪૧

જમીનદારો, વાંદાદારો, કોળી મરાઠિયા વગેરેમાં અસાંતિ : મુઝફ્ફરને મળતી મહાય

અકબરના સૂમાઓનો ઘણોખરો સમય મુઝફ્ફરશાહની મામે યુદ્ધો કરવામાં તથા રાજ્યકાનિનો સમય હોવાથી જૂના જમીનદારો તથા ખીજ તોડાનીઓની મામે લડામાં ગયો ગાજ ગાડરમદ્દે જમીનની માપણી કરી મહેસુલ નક્કી તો કરેલુ, પગલુ એ મધુ સરકારી ચોપડાઓમાં જ ગલ્હુ હતુ, અમલમાં ખામ કર્મ આવ્યુ હોય એમ દેખાતુ નહોતુ મસ્તનતના મમમમાં લશ્કરી વ્યવસ્થા માટે ગજપૂતો અને કોળી દાકોરોને ગામમાં વાટા કરી આપ્યા હતા અને સરકારી ભાગ તળપદ તરીકે ગલા હતા. આ વ્યવસ્થા પણ મીધી રીતે તો મદાદુરશાહના મમય મુધી ચાલી મદમૂ ત્રીજાએ એના પ્રધાન આમદખાનની મવાદથી ધણા નાટા રૂ કરી રજપૂત કોળી મગદારોની કતલ કરેલી તે પાછળ જોઈ ગયા પગલુ ગૂજરાતમાં અમીરોની મતાના વખતમાં તથા અકબરના સમયની કાતિમાં વ્યવસ્થા છુટી પડી હતી જ્યાં જેને લાગે શાબ્યો ત્યાં વાટાદારો તળપદની જમીનો પચાની પડ્યા મોટા જમીનદારોએ જે હાથ લાગે તે પચાવવા માડયુ મિનવડાયક પ્રજા પોતાની જમીનોના ટુકડા માચવવા માટે વડાયક વાટાદારો માયામારે કોળી ગજપૂતો વગેરેના રક્ષણુના બદલામાં જમીનોના નાના ટુકડા આપી મતોપવા નાખ્યા અમનદારો પણ મનકાવે તેવા લાગા લેવા મન્યા મુમન માનોનો એક વર્ગ દરેક ગામમાં પોતાની જમીનો ઉપરાત રક્ષણુ માટે મળતી જમીનો વધને મમાજના શશુમેશાનુ એક અગ બન્યો ૪૭ જનુ એટલુ

૪૧ તબકાત, ઇલિયા ૫, પૃ ૪૪-૪૬ ગેઝેટિયર કહે છે કે રાઈસિદને ટોકાએ આની તો આપી, પણ એની રાત્રીઓએ એને પતિ તરીકે સ્વીકાર ન કર્યો, માત્ર વાવના ચોપાણની કુવરીએ સ્વીકાર કર્યો, તેથી શદિ વિરુદ્ધ લાજવાથી ઝાલાઓ ના હોલા ચોપાણોની કન્યા આજે પણ લેતા નથી ગૂજરાતી સમાજમાં આની શ્દિક માખાઓ ને તડો દલકા લેવા મણાઈ ગયા છે

૪૭ અહમદી, ગબા ૫ ૧૭૪ થી ૭૭ એમાં આ વાન લખાણથી છે એમાં એ વખતની વલીવદી રિયલિતો જમાલ આવે તેમ છે

સોનુ માનનારો સમાજનો વર્ગ આવા વ્યર્થમાધકો સાથે મળતા મુલતાન મુઝફ્ફરને મારો રોકો લોકો તરફથી મળી રળ્યો હતો નાના અમલદારો સામે મોટા પાયે અને મોટા માપે છેક શાહી દરબાર સુધી ફરિયાદો જવા લાગી આમ મુઝફ્ફરને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ હતું, અને ખાદશાહી અમીરો પુલની દોડાદોડીમાં વહીવટી બનવરથા જરો ૧૨ જાગતી રોકવા નહિ. ૪૮

મૌરાહમાં મુઝફ્ફરની પૂઠે નિઝામુદ્દીન બદલીની દોડાદોડી

ખાનખાનાનના મયા પત્રી, રીત પ્રમાણે, ઈસ્માઈલ કુતીખાનની સૂચના પદ માટે નિમણૂક થઈ, ૪૯ પરંતુ તે દુક સમય માટે જ નહીં હતી લશ્કરી મત્તા કપીજખાન અને નિઝામુદ્દીન અદમદ પાસે હતી ખાનખાનાન ચૂંચનાન માધી મયાના મમાયાર મળતા મુઝફ્ફરે એક પ્રવલ્ન ફરીથી દરવા માડ્યો ઉપર નેત્રુ તેમ લગવદમા રાયસિંદને દગાથી મારી નાખ્યો તે માટે કપીજ ખાનને અમદાવાદમાં રાખી સૈયદ હામીમને વડને નિઝામુદ્દીન લગવદ મયો. એણે ત્યાંથી મેદિનીરાખને એક દુકડી આપીને મોરબી માળિયા તરફ મુઝફ્ફર સામે મોકલ્યો જામે રાયસિંદને મરાતી નખાવ્યા બદલ દિનગીરી દરોવી મુઝફ્ફર મધ્યસૌગંદ તરફ નાસી ગયો એટલે નિઝામુદ્દીન બદલી અમદાવાદ આવ્યો, ૫૦ કપીજખાન સુરત જવા ગ્રેપડ્યો આ તકનો લાભ વર્ષ મુઝફ્ફર ધોળકા અને ખખાલ હાથ કરવા કાઠી અને જાડેજાઓની દુકડીઓ બંધને આવ્યો મેદિનીમય આ વખતે ધોળકે હતો એણે અમદાવાદ સમાચાન લખ્યા નિઝામુદ્દીન સૈન્ય લઈ સંગમેજ પાસે પડાવ નાખી તૈયારી કરતો હતો કપીજખાન સુરત જવાને ગદલે પાછો ફરી એને મળ્યો મુઝફ્ફર ધોળકાથી ચાર ગાઉ હતો ત્યાં એણે આ સમાચાર સાંભળ્યા એટલે શાહી લશ્કરના ડરથી મોન્મી તરફ પાડે આવ્યો મયો ૫૧ નિઝામુદ્દીને અમદાવાદ આવી વીરમગામને રત્તે મુઝફ્ફરની પૂઠે પકડવાના ઈરાદાથી ઝડપની કૃત્ય કરી મુઝફ્ફરને ડરાવવા માટે ત્યાંથી થોડા ઘોડેમવારો દેશનનગારા સાથે આગળ મોકલ્યા અને શાહી સૈન્ય આવે કે એવો દેખાવ કરવા કન્યુ આ યુક્તિ સફળ થઈ, અને મુઝફ્ફર કન્યુ તરફ નાસી ગયો છે એવા સમાચાર મળ્યા

૪૮ અહમદી મુ બા ૧૭૫-૭૬ આમાં સરકારી અધિકારીઓ પણ કેવી રીતે ખાઈ જતા તેનું વર્ણન કરું છે આગળ વહીવટી પ્રકારમાં તેની વિષયો લખીશુ.

૪૯ એ જ, પૃ ૧૭૨ એના અમલમાં લીવાની ખાલ અનુલ કાસીમની હતી

૫૦ તબક્કાતે અહમદી, ઇલિયટ પ, પૃ ૪૪૪

૫૧. એ જ, પૃ ૪૪૪ ૪૫

એટલે નિઝામુદ્દીન અમદાવાદ પાઠો આવ્યો ૫૨

કચ્છના લોકો રાધનપુર ઉપર ચડાઈ કરે છે નિઝામુદ્દીન કચ્છને શિક્ષા કરે છે અને કોળી ગરાસિયાને વશ કરે છે

આમ આ બાસ પસાર થયા એવામા કચ્છમા ખેંગારના ભત્રીજાઓએ એક દળ તર ઘોડા અને દસ દળ નુ પાનદળ ભેગુ કરી રણ તરફથી ગૂજરાતમા રાધનપુર ઉપર ચડાઈ કરી ૫૩ અમદાવાદમા આ સમાચાર મળતા જ નિઝામુદ્દીન બહાર લઈ એ તરફ ગયો એટલે એ લોકો પાઠા રણ એળગીને કચ્છમા ચાલ્યા ગયા આ વખતે નિઝામુદ્દીને નિશ્ચય કર્યો કે આ જવા તોફાનોનો દમ્પેશ માટે અત લાવવો જોઈએ એટલે શાહી લશ્કર કચ્છમા ગયુ અને ત્યાં ત્રણસો ગામો તારાજ કર્યા તથા પુષ્કળ લૂટ મેળવી ત્યાંથી બાર કોસની ખાડી એળગી એ લોગ સામી ગાળુ મોરખી તરફ આવ્યા આ ખાડીમા કેડસમુ પાણી રહેલુ હતુ મોરખી અને માળિયા કચ્છના તામામા હતા તે પરગણા તાનાજ કર્યા નિઝામુદ્દીન મોરખીમા ત્રણ દિવસ રોકાયો ત્યાંથી કચ્છના રાગને એણે બખુ કે તમારા ભત્રીજાના કાર્યોને તમારી સમતિ નહોતી એમ સાબળ્યુ હતુ તેથી કચ્છને જોઈતી શિક્ષા કરી નથી, નહિ તો જૂજ ઉપર પણ ચડી આવવા નિશ્ચય હતો કચ્છના રાવે માફી માગી ૫૪ આ વખતે જ અમીનખાનનો પુત્ર માપની વિરુદ્ધ પડીને મુઝફ્ફર સાથે જોડાયો એને શિક્ષા કરવા નિઝામુદ્દીન રાજકોટ તરફ ગયો ત્યારે કેલાક જમીનદારો મગવાખોરોનો પક્ષ છોડી શાહી પક્ષમા જોડાયા અમીનખાન અને જામે પોતાના ખીજા પુત્રને શાહી પક્ષમા રહેવા મોકલ્યા નિઝામુદ્દીન બક્ષી હવે અમદાવાદ આવ્યો ૫૫ નાના જમીનદારો, ગરાસિયાઓ વગેરે પણ અબ્ધવ રથામા ઉમેરો કરી રહ્યા હતા અને પ્રજાને પણ ત્રાસ હતો તે ઉપર જોઈ ગયા એમા મહી અને સાગરકાઠાના ગરાસિયાઓ ખૂબ માથાભારે થયા

૫૨ એ જ, પૃ ૪૪૫ વીરમગામમા ખબર પડી કે ત્યાંથી ચાર ગાઉ દૂર આવેલા અધાર ગામે મુઝફ્ફરે સેવદ જલાલના પુત્ર સેવદ મુસ્તફાને કુટુબ સાથે કેદ કર્યો હતો ૫૩ એ જ, પૃ ૪૪૫ કચ્છના રાવના આ ભત્રીજાઓના નામ તબકાતમા જસા અને અમદા એવા આપ્યા છે

૫૪ એ જ, પૃ ૪૪૫-૪૬ તબકાતનો લેખક પોતે આ ટુકડીમા હાજર હતો અને તે કચ્છના રણની આ તરફના ભાગનુ વર્ણન કરે છે કેડ સમા પાણીમાંથી લશ્કર મોરખી આવ્યુ કચ્છમા લશ્કર લઈ જવા લાવવાની મુશ્કેલીઓ છેક બ્રિટિશ સમયની શરૂઆત સુધી હતી નિઝામુદ્દીને કચ્છના રાજને જે પત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે કદાચ આવી લશ્કરી મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમા લઈ સમાખાનીનો રસ્તો લેવા માટે લખેલો હોવો જોઈએ

૫૫ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૪૬

હતા. મુઝફ્ફરને પણ એ ભાગમાં જ આશ્રય મળતો તે જોઈ ગયા એવે નિઝામુદ્દીન અહમદે સૈન્ય માથે એ તરફ જઈને પ્રાતીજ, અહમદનગર વગેરે ભાગના કોળી ગરાસિયાના લગભગ પચાસ ગામે તારાજ કર્યા રક્ષણ માટે એ તરફ સાત કિલ્લા બાંધી શાણા મૂક્યા. ત્યાંથી નીચે ઊતરીને મહીને કાંઠે વાકાનેગ અને મરનાવના મગવાખોરોને વશ કર્યા ત્યાંના ચેતલ રાવતને મારી નાખ્યો, કર્મી કોળી, કૃષ્ણ કોળી અને બાળો રજપૂત એ તરફ તોડાન કરવામાં મુખ્ય હતા તેમને પકડી દૂર કર્યા અને એમના રથાનોમાં પોતાની રક્ષણ કુકડીઓ મુકી ત્યાંથી ૧૧ બીજા વરો ઇસ્માઈલ કુવીખાનને જાણી ખાન આઝમ મિરજા અઝીઝકોકાને ગુજરાતની સુમેદારી મળી નિઝામુદ્દીનને હવે શાહી હજૂરમાં જવાનું ફરમાન આવ્યું. ૫૭

સૌરાષ્ટ્ર છતી લેવાની અને મુઝફ્ફરને ત્યાં કચવાની નિશ્ચયામક તૈયારીઓ.

ખાન આઝમે સુમેદાર થયા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં આશ્રય મેળવી રહેલા મુઝફ્ફર અને એના માથેઓને વશ કરી એ ગાળુની અસાતિનો કાયમને માટે અત લાવવા અને આજ સુધી અલગ રહેલા સૌરાષ્ટ્રને મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી લેવા છેતરનો મોઢો પ્રયત્ન આગળ્યો. ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અકબરના અમલની સફાયાતથી અને ખાસ કરીને ૧૫૮૩થી મુઝફ્ફરના બળવાનો આરંભ થયા પછી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ગતે દેશોમાં આ સૈન્યોની ટોડાટોડી એટલી બરી વધી પડી હતી કે સામાન્ય પ્રગતે શાંતિ જેવું કાંઈ રહ્યું નહોતું એટલે ખાન આઝમનો આ નિશ્ચય અકબર શાહના દષ્ટિ મિલકથી જોતા યોગ્ય જ હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢનો અમીનખાન ધોગી, નવાનગરનો સતોજી જામ અને ખેરડીનો લણેજી ખુમાણ કાંઈ ગૂંજગતી

૫૬ એ જ, પૃ ૪૪૮-૪૭ અહમદીએ ગરાસિયા, બાઘદાર, જમીનદારો વગેરેએ જમીન અહીં લેખક નિઝામુદ્દીન પોતે એ કરી તેનું વર્ણન કર્યું છે અને ખાસ કરી ક્યા ક્યા કિલ્લા બાંધ્યા તે લખ્યું

હેત તે વખતે ઉપરોક્ત નોંધ જણાવ

૫૭ એ જ, પૃ ૪૪૭ અહીં લેખક નિઝામુદ્દીન લખે છે કે હિ ૧૬૬૫માં બાદશાહે ખાન આઝમ (મિરજા અઝીઝકોકા)ને ગુજરાતની સુમેદારી આપી અને એને હજૂરમાં બોલાવી લીધો. આ કાંઈ ખૂબ જણાય છે આગળ એને ૧૬૮૫માં હજૂરમાં બોલાવ્યો. એમ લખે છે તે ખરું છે એક વાર જઈને પાછો આવ્યો હોય એમ જણાવ નથી આ બાબતમાં અહમદીએ જે જણાવે છે તે આગળ જોઈ

સુલતાનના ખામ ટેકેદારો હતા, ૫૮ પરતુ એમા પહેલા બે સાહી સૂયાના ડરથી મુઝફ્ફરનો ખુલ્લો પક્ષ લઈ શકતા નહિ, અને ઘણી વાર બંને બાગુની મત રમતા હતા એમા કચ્છનો રાવ પણ ભાગ લઈ રહ્યો હતો. દક્ષિણ ગૂજરાતમા ખાન આઝમને મગાઓ તરફથી કેટલીક અંગન મુરકેલીઓ હતી તે વધુમા ન લેતા એણે બાદશાહી હિત ધ્યાનમા લઈ સૌગપ્ત તરફ ચડાઈ કરવાના નિશ્ચયથી ઈ મ ૧૫૮૬-૮૦મા વીરમગામ જઈને છાવણી નાખી અને નવરગખાન તથા સૈયદ કાસીમ મદારાને આમળ મોકલ્યા તે મોરબી જઈને અટક્યા. આ સૈન્યમા મિરાતે સિકદરીનો લેખક સિકદર હાજર હતો એટલે બીજા ઓછા કરતા એની વિગત કાર્ડક વધારે આધારભૂત ગણાય તેની છે. ૫૯ અમીનખાન ઘેરી આ વખતે અવમાન પામ્યો હતો. એનો પુત્ર દોશતખાન ખુદથી રીતે જામ અને મુઝફ્ફર સાથે જોડાયો ખાન આઝમે આ યુદ્ધમા પોતાના સૈન્યના સાત ભાગ કર્યા અને જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ચારે બાગુએ દુસ્મનોને તાબે કરવા દુકડીઓ મોકલી. ૬૦

શાહી લશ્કર અને મુઝફ્ફરના સાથીઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ

નવરગખાન અને સૈયદ કાસીમે જામ સતોજી માથે પ્રથમ તો સદેશા ચલાવ્યા એમા સુલતાન મુઝફ્ફરને પોતાના મુવકમાથી કાઢવો તથા તેને રસ્તો કે આશ્રય આપવો નહિ તથા સારા થોડા ખડણી તરીકે આપવા એમ કહ્યું ૬૧ પરતુ જામ પાસે આ વખતે મોટું લશ્કર ભેગુ થઈ ગયું હતું. સુલતાન મુઝફ્ફર, ફતેહખાન ઘેરી અને લૂણોજી કાળીને લઈ આવ્યો હતો. બગવાખોરો પામે આ રીતે ત્રીસ હજાર જેટલું સૈન્ય હતું, ત્યારે ખાન આઝમ પાસે દસ હજારનું લશ્કર હતું જામના પક્ષને આવી મોગી ફોજનું અભિમાન હતું તેથી તેમણે સુલેહની વાત રીકારી નહિ નવરગખાને આ લકીકત ખાન આઝમને લખી જણાવી એટલે એ પોતાના ઓછા બગની દરકાર કર્યા વિના યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી પોતાની દુકડીઓ લઈ આગળ વધ્યો ૬૨ દૈવચોગે આ વખતે વર્ષાઋતુ સર થઈ હતી અને આ બંને છાવ

૫૮ મિરાતે સિકદરી, ગુ ભા પૃ ૪૬૯-૭૦, અહમદી, ૧૭૭-૭૮

૫ એ જ, પૃ ૪૭૦ એમા લડાઈનું વિગતવાર વર્ણન છે અહમદી, પૃ ૧૭૮-૭૯ મા પણ વર્ણન છે તબકાત આ અને હવે પછીના યુદ્ધો દ્વામા થતાં છે એટલે એ વખતે પોતે હાજર નહોતા એ ખરું જણાય છે છતાં લશ્કરને સાત ભાગમા વહેંચ્યું એ વાત માત્ર તબકાત (ઇસિયટ-૫, પૃ ૪૫૮)મા જ લખી છે

૬૦ અમીનખાન ઘેરીના અવસાનની વાત માત્ર સિકદરી (પૃ ૪૭૦) જ નોંધે છે

૬૧ સિકદરી, પૃ ૪૭૦

૬૨ એ જ, પૃ ૪૭૦, અહમદી, પૃ ૧૭૮ લશ્કરની આ સખ્યા અહમદીમા આપી છે

બીએ। મામસામી પડી હતી તે જગ્યાએ પાંચ દિવસની વરસાદ ની હેવી ચાવી લરકડની દિનચાન ન થઈ શકે એટલું શાણી અને કાવચ ધર્મ ગયા જામ અને મુઝકરનું સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યાએ હતું વચારે મા શાહી નરકર નીચાણની જગ્યાએ હતું એ બીજી મુકરેવી હતી આવી વિરમ પગિરિયતિમા રજપૂતો નાત્રે શાહી ઊંચાણીમા તેસી પાથી ઘોડાને વાનન કરતા આ બીજી વણી સતામણી મરી નાસી જતા વગસાને વીધે અનાજ આ પુ વડો પણ આ અજાણ્યા ભાગમા મળ્યો નહિ ડરિય શેર પણ અનાજ મળ્યું નહિ ત્યારે ખાન આજમ થાક્યો ૧૩ એ ॥ મ દારોએ દારમધ જીભા ગદી નડવાને બંને તોપગોળાથી લડવાની સનાહ આપી પણ વરમા અને પાણીને લીધે એ મુકરેન હતું હિનાડ નીમ્મે ત્યાસુથી મુદ શકચ જ નડેતુ આ પગિરિયતિમા સૈન્ય કામીમ જે એ ખૂન જ દિમનવાગે વીર મોહો હતો, તેણે આ મો એ પડતો મૂકી બીજી બાણુથી નવાગર ઉપર ચડઈ નર્મ જવાની મનાહ આપી એણે કહ્યું કે અનાજ નથી આ વખત વધુ જશે તો મજા રહેશે નહિ જામની નથી માયા ને મિનક્ત શરૂઆ કે નેથી તમા ઉપર હુમતો થવાથી એ આ મોરચો ઠાડી આવશે અને જ્યા મગશે ત્યા એને મુદ આપવું પણ સમન નગાડવો હિ ૧૪

નવાનગર અને ધોળની પાસે મોટી લડાઈ બંનેની લાઈ ખુવારી

આ સવાહ મધાને પમ પડી જામને જ્યારે આ વાનની ખબર પડી ત્યારે એ શાહી લરકરને રોકના નવાનગરને રસ્તે ઊપ ચો જગ્યા બદનવાથી શાહી સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યામા આન્યુ તેમજ રગ્તામા નૂટ ગોરેથી વોડો પુરવડો પણ ભેગો થયો ઊંચાણમા આવવાથી જામના નરકરની દિનચાન પણ દેખાઈ આવતી હતી ૧૫ હવે જે શાહી કુમ્હીઓ નડવા તૈયાર ધર્મ

સિંદરી માત્ર મે કું લરકર હણ તેનુ જામને અભિમાન આન્યુ એટલું જ લખે છે જામના અભિમાનથી ખાન આજમને ગુસ્સો ચડ્યો

૧૩ સિંદરી પૃ ૪૭૦-૭૧ અદમની પૃ ૧૭ આ બંને ગ્રંથોમા જરૂર દેરવાગી પણ વિગતવાર વર્ણનો છે સિંદરીનો લેખક બંને હાજર હતો તેથી એવું વિશ્વસનીય છે ખાનના લરકરની રજપૂતો સતામણી કરતા હતા એ વાત માત્ર સિંદરીમા છે ખાન મટાણને યાડ્યો એમ તો બંને ગ્રંથો લખે છે

૧૪ સિંદરી પૃ ૪૭૦-૭૧ સેવદ કાસીમની સલાહ અને બહાદુરીના વખત માત્ર સિંદરીમા છે અદમની આ લુહાણા મોરખાનો કરલુલ લ હળવળના સેવાસિંદનો ૧૩ ચંદસિંહ વગેરે આવી ખાનને મળ્યા એમ લખે છે સિંદરીમા ને નામો નથી તખ્ત ત તો આ વર્ણન ખૂબ દુકામા પડાવે છે

૧૫ અદમની પૃ ૧૭૮ ૭

તેમા મૈયદ કાસીમ બહારા આગવી દુકડીમા હતો, નનરખખાન જમણી તરફ હતો, ખામ મુહમ્મદ ગ્રી અને ગુનગખાન ડામી તરફ હતા, ખાન આઝમનો પુત્ર પાછવા લાગમા હતો, ખાન પોતે મોખરે રહ્યો હતો ૧૬ ફેટલાક મરદારોની મલાહ બીજે દિવસે યુદ્ધનો આગ્રહ કરવાની હતી, પરંતુ મૈયદ કાસીમે વખતનો વ્યય ન કરતા તુરંત જ વડાની મવાહ આપી અને ખાન આઝમે એ વાત કબૂલ રાખી ૧૭ આ વખતે ભયકર ઝપાઝપી અને વડાપ્રમો ચર્મ જામના પુત્ર અન્નેજી તથા પ્રધાન જસાગએ તરવાગ્નુ યુદ્ધ ચનાવ્યુ ૧૮ અમીનખાનનો પુત્ર દોનતખાન તોપોનો મારો ચનાવી સૈયદ કામીમના બરકર ઉપર તૂટી પડ્યો આ યુદ્ધમા શાહી લશ્કરની ડામી પાખ હારી ગઈ, ૧૯ એટલે અન્નેજી ને જસોજી સૈયદ કામીમની દુકડી તરફ ધસ્યા બન્ને પક્ષે ગણા માણસો માર્યા ગયા બનક મારામારી ચાલી રહી હતી એમા જમણી પાખના મરદારો મિગઝા અનવર વગેરે અને ખાન આઝમ પોતે મદદે આવી પડો-ઓ ૨૦ મુઝફ્ફર દોનતખાન અને ગમ રણક્ષેત્રમાથી નાસી ગયા આ યુદ્ધમા શાહી લશ્કર હાગવાની આણી ઉપર હતુ, પણ હેફલી ધડીએ ખાનને વિજય પ્રાપ્ત થયો શાહી લશ્કરના સારા સાગ ત્રીસથી ચાગીસ મરદારો માર્યા ગયા તેમા અબુતુગવનો ભત્રીજો શરફુદ્દીન, ખાનમહમ્મદ ગ્રી, મૈયદ કબીગ વગેરે મુખ્ય હતા ૨૧ બીજે દિવસે યુદ્ધ કરવા આવતા જામ અન્નેજી તથા જસોજી પણ માયા ગયા ૨૨ કાઠીઓ તો

૧૬ સિન્દરી, ગુલા ૫ ૪૭૧ ૭૨ આ બૃહદ્વચના અહમદીએ નથી લખી સિન્દરીનુ લખાણ વખાદે વિગતનાણુ છે

૧૭ એ જ, ૫ ૪૭૧-૭૨ સૈયદ કાસીમ બહારા આ બાબતમા દર નિશ્ચયવાળો હતો વિજયનો યશ એને મળે તેમ છે

૧૮ એ જ, ૫ ૪૭૨, તોપો બન્ને તરફ હતી, પરંતુ એનો ઉપયોગ મુસલમાનો જ કરતા અમ જણાય છે સામે ધમે તોપો દોલતખાન યોરી પાસે હતી રજૂ હતા તો બીની રીતે ૧ લડતા હતા

૧૯ મુધલ લશ્કરની ડામી પાખની હારની નોંઘ માત્ર સિન્દરી જ કરે છે ૫ ૪૭૨ જામના પુત્રનુ નામ અન્નેજી બદલે સચો લખે છે

૨૦ સિન્દરી, ગુલા ૫ ૪૭૨

૨૧ એ જ, ૫ ૪૭૨ અહમદી ૫ ૧૭ આ મુધલ લશ્કરના જસો માણસો માર્યા ને પાયસો પાયલ યમા એમ લખે છે જામ વોરેના ૧૫૦૦ માણસો માર્યા ગયા એમ સિન્દરી લખે છે, જ્યારે અહમદી ૫૦૦ લખે છે તળકાત ઇલિયટ ૫, ૫ ૪૫૬મા ચાર ફાતર રજૂતો માયા ગયાનુ લખે છે આમ જુવારીની સખ્યા તવારીખો કદી ખરી લખની નથી અહમદી સાતસો વાડા અને ધગી લૂટ ખાનના હાથમા આવ્યાનુ લખે છે

૨૨ સિન્દરી ૫ ૪૭૨ કાઠિયાવાડ ડેક્ટિયર આ વાતને ટેકા આપે છે તળકાત પણ ૫ ૪૫૬મા નોંધ કરે છે તળકાતનુ આ વચન પણ માત્ર એક જ ફકરામા સમાવેલુ છે

પહેલેથી જ નાસી ગયા હતા. લગભગ બે હજાર રજાખૂતો રલ્ખમાં પડ્યા હતા. આ વિગત ઈ. સ. ૧૫૮૯-૯૦ (ઈ. ૯૯૮ તા-૬ સત્વાસન)ને રાજ મળ્યો હતો.^{૭૩}

ખાન આઝમ જૂનાગઢ સેવામાં ફાળો નહિ

ખાન આઝમ હવે સીધો નવાનગર ગયો. ત્યાંથી જામનું કુટુંબ બીજા કોઈ મલામત જગ્યાએ ચાલ્યું ગયું હતું. જામ, દોડનખાન અને મુઝફ્ફર જૂનાગઢ ચાલ્યા ગયા હતા. ખાને નવાનગર શહેરને જંટું અને બગવાબોરાના જે નોકરો ત્યાં હતા તેમને કેદ કર્યાં. બીજો દિવસે નવરંગખાન, સૈયદ કારીમ અને ગુજરખાનને લશ્કર આપી જૂનાગઢ મુઝફ્ફરની પૂંદ પકડવા મોકલ્યા. આ સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફર અને જામ કિલ્લામાંથી નીકળી જામના મુસક તરફ ચાલ્યા ગયા. બાદશાહી સૈન્યના મરદારો જૂનાગઢ પહોંચ્યા તે જ દિવસે કિલ્લામાં રહેલો દોડનખાન ઘોરી મરણ પામ્યો, પરંતુ એના મરદારોએ આથી દિગ્ભત ન હારતાં કિલ્લા ઉપરથી શાહી સૈન્ય ઉપર તોપમારો ચલાવ્યો. શાહી લશ્કર કોઈ પણ પ્રગતિ દરી શક્યું નહિ. ખાન આઝમ હવે નવાનગરથી જૂનાગઢ આગ્યો. આ વખતે આસપાસનો મુલક એટલો વેરાન થઈ ગયો હતો કે શાહી લશ્કરને અનાજની તંગી પડી. આ રીતે ન ફાવવાથી અને તંગીથી શાહીને ખાન આઝમ એ વર્ષે જૂનાગઢ છૂતવાનો વિચાર માંડી વાળા અમદાવાદ પાછો ફર્યો.^{૭૪} આમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલી આ ક્ષણમાં દેખીતી રીતે અકબરના સૈન્યનો વિજય થયો, છતાં ખાન આઝમની એક પણ ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ. મુસતાન મુઝફ્ફર હજી પકડાયો નહોતો. સોગઢ અકબરશાહની સત્તા નીચે આવી શક્યું નહોતું એટલે ખાન આઝમે મેજવેલો આ વિજય માત્ર નામનો જ હતો.

જૂનાગઢ છૂતી સૌરાષ્ટ્રને મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક ખાંસ બનાવ્યો.

આકેક માસ પસાર કરી, જોષ્ટી બધી તૈયારી કરી, ખાન આઝમ સૌરાષ્ટ્રનો છેવટનો વિજય કરવાના નિશ્ચયથી ઈ. સ. ૧૫૯૧માં અમદાવાદથી ઊપડ્યો. ધોધા, માંગરોળ અને સોમનાથ વગેરે સોરઠી જંદો લડ્યા વિના

૭૩: આ તબક્કાત, પૃ. ૪૫૬માં આપેલી છે.

૭૪: સિદ્દેદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૭૩-૭૪. સિદ્દેદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે દોડનખાન આ વખતે મરણ પામ્યો. જ્યારે અહમદી ધાવસ થયેલો શરણે આગ્યો એમ લખે છે તે ભૂલ છે. અહમદી વધારામાં લખે છે કે મુઘલ લશ્કરને અવળે રસ્તે દોરવા મુઝફ્ફરે એવી ગપ ચલાવી કે પોતે અમદાવાદ તરફ ગયે છે. ખાન આઝમની નાસીપાસી અને ધોડનું વર્ણન અને કટાણીને અમદાવાદ જવું એ બંને મથો લખે છે. (અહમદી, પૃ. ૧૭૬-૮૦)

તામે થયા જૂનાગઢના કિલ્લાને ખાને ફરી ઘેરો ધાલ્યો ૭૫ નવજગખાનને કિલ્લામા ખોનડી સામાન પહોચતો હતો તે જગ્યા રોકવા નીમ્યો કિલ્લામા પણ કોઈ કારણથી આગ લાગવાથી અદરના પુત્રવાનો મોટા ભાગ બગીને નાશ પામ્યો, આગ છતા ત્રણ મામ નુધી ઘેરાયેલા લશ્કરે ગયાવ ક્યોં. એ શોકે અદરથી શાહી લશ્કર ઉપર એક મણુના તથા પાંચ મણુના તોપગોળા છોડના હતા શાહી સમ્પરો કિલ્લાની નજીકની એક ધાર ઉપર તોપો ચડાવીને લઈ ગયા અને કિલ્લાની અદર પડે તેની રીતે મારો થઈ ક્યોં ૭૬ ઘેરાયેલા લશ્કરની ધિતિ હવે વધારે બધ ભરેની થતી હતી મુઝફ્ફર દ્વારકા તરફ પહોંચેથી જ નામી ગયો હતો અને જામ રાજ્ય ગોઈ બેરો હતો અને તેથી ખડતો હતો મમય પારખીને જામે ખાન આઝમ પામે પોતાના વકીલો મોકલ્યા અને થયેલી બૂલની માફી માગી, પોતે તામે થઈ ગાદી ખિદમત ઉઠાવમે એમ કહેવડા પુ અને બદલામા પોતાનુ રાજ્ય પાછુ માગ્યુ ખાને પોતાને નેહતો પુરવડો અને અનાજ પૂરુ પાડવાની શરતે જામને નાજ્ય પાછુ આપ્યુ ૭૭ જૂનાગઢનો કિલ્લો હવે સર થયો જૂનાગઢ અને નવાનગર બે મોટા રાજ્યો તામે થવાથી બીજા જમીન દારો પણ તામે થયા જ્ઞાનાવાડના રાયમિહનો પુત્ર ચદમિહ તો શાહી પક્ષમા હતો જ આ રીતે સૌરાષ્ટ્ર દેશ આખો અકમળશાહના અમનમા આવ્યો મૌગજૂના નક્ષત્ર માટે જૂનાગઢમા કોજદારની નિમણૂક થવા લાગી જામનગર મોરા'ટ્રમા હતા મુવન વહીવટના ચોપડામા એને મૌરાજૂના બીજા ભાગોથી જુગી જમીનદારી ગણી ને જુહી ખડણી દાખન થઈ ૭૮ સૌગજૂના વિજયની

૭૫ અહમદી, પૃ ૧૮૦ જૂનાગઢના આ બીજા રેરાનુ વર્ણન સિ દરી (પૃ ૪૭૪) દ્વાકામા પતાવે છે તખકાત, પૃ ૪૬૬મા તો બે જ લીમીમા પતાવી સોરઠનો પ્રદેશ શાહી સામ્રાજ્યમા ભેડી ગયો એટલુ જ લમે છે

૭ અહમદી, પૃ ૧૮૦ આ વણુન માત્ર અહમદીમા જ હ એ પછી એ ત્રય સોરઠ દેશનુ સામાન્ય વર્ણન કરવામા વિસ્તારથી ઊતરી પડે છે જે જરૂર વિનાનુ છે

૭૭ અહમદી, પૃ ૧૮૩-૮૪, સિમ્દરી, ગુ બા પૃ ૪૭૪ ૭૫ અહમદીમા આ વર્ણન સામાન્ય છે, સિમ્દરીમા વિગતવાર છે બન્નેના વર્ણનમા કાઈક ફેર છે દારકાના વાવેરની બહાદુરી તવારીખ દ્વાકામા આપે છે મેગેટિયરમા વિગતવાર છે એમા વાવેર સિમ્દમા નાસી ગયો ને સાત વર્ષે પાછો આવ્યો જગત દારકામા મુસલમાનોને જપીને રહેવા ગયા નહિ વગરે વર્ણન છે

૭૮ જામનગર અને કચ્છ મુઘલ સામ્રાજ્યના ખડિયા રાજાઓમા ગણાતા અને એમની ખડણી ગુજરાતના શાહી દફતરમા જમા થતી સૌરાષ્ટ્રમા બીજા જમીનદારો છતા તેમનુ જુદુ વ્યકિતવ નહોતુ મુઝ ફર અને જામના નામવાળા કોરીનુ ચલણ બધ થયુ મિરાતે અહમદીમા સિરોહી ડુંગરડુર, જામનગર અને કચ્છની ખડણીની રકમો આપેલી છે

ખુશાનીમા ખાન આગ્રમે નવરગખાન વગેરે પચામ મરફારોને ધનિઓ,
બગીચો, ઘોડા, પોશાક વગેરેથી મંત્રાખ્યા ૭૯

મુલતાન મુઝફ્ફરના છેવડના દિવસે જગત-દારકાના વાઘેલા માથે મુઝ

આટલું થયા છતાં ગુજરાતનો સુનતાન મુઝફ્ફર હજી તામે થયો નહોતો
ખાન આગ્રમે હવે પોતાનું બધું બગ એને પકડવામા વાપરી આ અશાંતિનો
અંત લાવવા વિશ્વ કયો એણે નવરગખાન, ગુજરખાન અંતે પોતાના પુત્ર
મિરજા આનવરને સૈન્ય આપી જગત દારકા તરફ મોકલ્યા આદી આખ્યા
પછી મુઝફ્ફર બેટમા આધ્યો ગયો છે એવી ખબર મળી જગતના રાજા
શિવાગણા વાગેરે ગામ ઉઠીડ કરી સુનતાનો વહાણમા બેમાડી મેટમા
સુરક્ષિત થયે કુટુંબ સાથે મોકલ્યો એની પાછા પોતે પણ જવાગી હતો
પણ દરિયામા ઝોટ હતી એટલે વિવશ થયો, એટલામા શાહી વસ્કર બેટ
તરફ આવે છે એવા સમાચાર મળતા શિવા વાઘેરે સુનતાને ઘોડા ઘોડા
અને રંગપૂત ગદાકો આપી કચ્છ તરફ મોકલી દીધો પોતે પણ સત્તામત
જગ્યાએ જતો હતો પરંતુ એ પહેલા શાહી વસ્કર આદી પહોંચ્યું એટલે
શિવા વાઘેરે પોતાની પાસે બહુ થોડા માણસો દતા હતા બહાદુરીથી સામનો
કયો અને માર્યો ગયો ૮૦ ત્યાંથી શાહી વસ્કર અરામડા ગામ પાસે આવ્યું
ત્યાના રાજા મંત્રામ વાઘેરે ખાનને મંદિરો મોકલ્યો કે તમારા થોડા ખાસ
માણસો આપો તો હું તેમને લઈને મુઝફ્ફરની પૂઠ પછી તેને શોધીને સોંપી
દઉં મંત્રામનો હાથ શુદ્ધ નહોતો એને શિવા વાઘેરનું વેર લેવાને
ધરિદ્રો હોય એમ શાહી સરદારોને લાગ્યું મુવન સરદારોને કોઈ બેગમા કેદ
રાખી શિવા વાઘે ના કુટુંબના બદનામા પાછા આપવા એવી એની ઈચ્છા
જણાઈ મઈ એટલે નવરગખાને કહેવડા મુ કે સગામ પોતે પણ સાથે જ
આવે તો જઈએ આ સાણળી સગામ નાસી ગયો ૮૧ આમ મુઝફ્ફરો
પકડવામા ન શકવાથી મુઘન સરદારો જૂનાગઢ પાછા ફરી

કચ્છમા મુઝફ્ફરનું પકડાણુ અને એનો આપઘાત

ખાન આગ્રમને સમાચાર મળ્યા હતા કે કચ્છના ગમ્મએ સુનતાન
મુઝફ્ફરને આશ્રમ આપ્યો છે રાવ ખેંગારે ૮૨ જૂજથી થોડે દૂર એક સુરક્ષિત

૭૯ મિરાતે અહમદી પૃ ૩૮૦

૮૦ સિન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૭૫.

૮૧ એ જ, પૃ ૪૭૫-૭૮

૮૨ તખ્તિતે અકબરીમા (પૃ ૪૬૬) કચ્છના રાવનું નામ ખેંગાર લખ્યું છે, ત્યારે
સિન્દરી અને અહમદીમા બહારા-બારા (બારમલ) લખ્યું છે

રથળમાં સુલતાનને હિતારો આપ્યો હતો, ૮૩ એટલે ૬૨૭ ઉપર ચડાઈ કરવાના ઇરાદાથી ખાન જૂનાગઢથી મોરબી આવ્યો. પોતાના પુત્રની સરદારી નીચે એક ટુકડી કચ્છ તરફ મોકલી રાવનો મુલક તારાજ કરના હુકમ કર્યો. કચ્છના રાવે પોતાના એલચીઓ મોકલી મુનક તારાજ ન કરવા વિનંતિ કરી અને પોતાના પુત્રને ખાનની તહેનાતમાં મોકલવાની કબૂલાત કરી, પરંતુ ખાન આજમ આ વખતે મક્કમ રહ્યો એણે કહેનાડા યુદ્ધ મુઝફ્ફરને પકડી અમને સોંપો તો જ એ બાગત વિચાર કરીશું બીજો ગરતો ન જડવાથી અને સૌરાષ્ટ્રમાં અકબરની સત્તા પૂરેપૂરી જામી છે એ જાણવાથી કચ્છના રાવે ખા. આજમને વિનંતિ કરી કે મોરબી અને માગિયા પરગણા અમનથી કચ્છના છે તે જો પાછા આપવામાં આવે તો સુલતાન મુઝફ્ફરને પકડીને તમને સોંપીશું ખાને આ વાત કબૂલ કરી ૮૪ કચ્છમાં ગયેલા મુલક લશ્કરમાંથી કેટલાકને માથે લઈ રાવ ખેંગારે સુલતાનને પોતે મળવા આવ્યો છે એવું જોડુ બહાનું મતાવી સુલતાન બહાર નીકળ્યો એટલે શાહી સૈનિકો પાસે પકડારી દીધો ૮૫ કચ્છમાં ગયેલ મુલક લશ્કર મુઝફ્ફરને કેદ કરી મોરબી તરફ આવતું હતું ત્યાં પ્રાણ મુકામે મુઝફ્ફર હાજરે જવાનું બહાનું કાઢીને એક મોટા ઝાડ પાછળ ગયો ત્યાં એણે પોતાના પંથમાં છુપાવી રાખેલો એક અસ્ત્રો બાંધી તેનાથી પોતાનું ગળું કાપ્યું અને આપનાત કરી આ મસારનો ત્યાગ કર્યો સૈનિકોએ એનું માથું કાપીને ખાન આજમને બતાવ્યું અને એણે એ માથું શહેનશાહ અકબરને મોકલી આપ્યું ૮૬ ડિ ૧૦૦૦માં ઈસ ૧૫૬૧ દરમાં ૮૭ આ પ્રમાણે ગૂજરાતના હેલના સુલતાને એ સમનના

૮૩ સિંદરી પૃ ૪૭૬ ભૂજથી ૨૦ ગાઉ દૂર એક પહાડી મુલકમાં સુલતાનને આશ્રય આપ્યો હતો.

૮૪ અહમદી પૃ ૧૮૪, સિંદરી પૃ ૪૭૬ એમાં માત્ર મુલક વેરાન ન કરવો એવી શરત કરી એમ લખ્યું છે.

૮૫ એ જ, પૃ ૧૮૪ સિંદરી પૃ ૪૭૬માં રાવે પકડીને સુલતાનને શાહી લશ્કરીઓને સોંપ્યો એમ લખે છે રાવે દગો તો કર્યો.

૮૬ એ જ, પૃ ૧૮૪, સિંદરી પૃ ૪૭૬ તબકાત ઇલિયટ પૃ ૪૬૬ અહમદી અહીં એક ભૂલ કરે છે તે લખે છે કે સુલતાનનું માથું તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ સાથે શાહી હન્દૂરમાં મોકલ્યું બીજી વધારીબો આ બાબત સ્પષ્ટ છે નિઝામુદ્દીન પોતે પણ એ પ્રમાણે લખેલો નથી એ આ બનાવથી બે વર્ષ પહેલાં ગૂજરાત છોડી શાહી હન્દૂર માં ગયો હતો.

૮૭ આ બનાવ ડિજરી ૧૦૦૦માં બન્યો ગૂજરાત સ્થાનવતની શરઆતમાં જ એવી આગાહી થઈ હતી કે ગૂજરાતી બાદશાહોનો અંત ૧૦૦૦ ડિજરીમાં આવશે.

દિંદની ગોટામાં ગોટી મત્તા મામે વર્ગી સુધી મામનો કયાં પછી આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. મુખસ મત્તા દરે લગભગ નિષ્કંટક બની. ચૂનકત હમેશને માટે દિંદનીના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બની રહ્યું. સુલતાન મુઝફ્ફર જીવતાં સુધી અકબરને શરણે ન આવ્યો. ૮૮

ખાન આઝમ અકબરના હંદૂરમાં આવવાના દરમાનને
અવમળી મક્કા ગયો.

હુતાગદની હતેદ અને મૌરાહુના ખાઝમા યમાના સમાચાર જ્યારે અકબરશાહને મળ્યા ત્યારે ખાન આઝમ અઝીઝકોઝા દમ વર્ધી એને મળ્યો. ન હતો એટલે એને હંદૂરમાં આવવાનું ખામ દરમાન મોકલવામાં આવ્યું, આમ છતાં કેટલાંક કારણોને લીધે ખાન આઝમ આઝા તગ્ગ ગયો નહિ. ૮૯ એણે નવરંગખાન વગેરે માથી અમીરોને પોતપોતાની માગીદોમાં મોકલી દીધા. ફિરંગીઓ પાસેથી દીવ જીતી મેવું છે એવી વાત બહાર ફેલાવી, પણ તે બહાનું ખરું નહોતું. તેનાથી ઊલટું મક્કાની યાત્રાએ જવા માટે એણે ફિરંગીઓનો પરવાનો માંગ્યો હતો. સોમનાથ પહોંચી વાતો વધારે ન આપે માટે એણે મીર અબ્દુર્રઝાક બક્ષી અને સિયદ બાબઝાદ દીવાનને કેદ કર્યા. પોતાના સિપાઇઓને પણ આ ખાખત વાતો ન કેલાવવા કહ્યું. એણે મક્કા જવા માટે પોતાનું એક ઈલાહી નામનું વડાણ બંધાવ્યું હતું. ૯૦ ડિ. ૧૦૦૧-ઈ.સ. ૧૫૬૨માં હજની મોસમ ન હોવા છતાં કુંડૂબ તથા એક સો કરતાં વધારે નોકરો અને મામાન લઈ પોતે વેરાવળ બંદરેથી હજ કરવા ઊપડ્યો. ફિરંગીઓનો પરવાનો પણ આવી મયો હતો. મોસમ ન હોવાથી એને દરિયાઈ સફર ન કરવાની સલાહ મળી હતી છતાં એણે કહ્યું કે સમુદ્રમાં પાણીને જલ્દયે અગ્નિ ભરેલો દશે

૮૮: અહમદી, પૃ. ૧૮૪. અહમદીમાં મુઝફ્ફરને માટે માન લેખને એવા શબ્દો લખ્યા નથી, છતાં આ ઉવટનું વાક્ય એ લખે છે.

૮૯: તખકાતે અકબરી, ઇલિયટ, પ, પૃ. ૪૬૬ સિદ્દેરી ગુ. ભાં. પૃ. ૪૭૩, અહમદી; પૃ. ૧૮૪-૮૫, તખકાત લખે છે કે કેટલાક તોફાનીઓએ ખાનને ભરમાવ્યો કે અકબરે તમારે માટે ખરાબ શબ્દો વાપરી તમારે માટે કુલાવ જતાવ્યો છે. અહમદી માત્ર “કેટલાંક કારણોને લીધે—જેનું વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી” એમ લખીને જતાવે છે, જ્યારે સિદ્દેરી ખાસ કાઈ કારણ લખતી નથી. પરંતુ કાઈ ખાસ જનેરું હોયું જોઈએ એમ વર્તન ઉપરથી સમજાય છે. જો કે અકબરને ખાન આઝમ માટે કુલાવ થાય એ માનવા જેવું નથી, એટલે તોફાનીઓએ એવી કાઈ વાતો ચલાવી હશે તે ખરું લાગે છે.

૯૦: અહમદી, પૃ. ૧૮૫. લેપારીઓને દીવ બંદરે ન આવવા દેવા અમલદારોને લખીને દેખાવ કર્યો, તેમજ કોઈને એમ પણ કહેલું કે સિંધને રસ્તે પોતે દરબારમાં જશે. આમ ખાન આઝમે દેખાવો કર્યો.

તોપણ મારો નિશ્ચય ફરજે નહિ જતી વખતે બક્ષી અને દીવાનને મદમાંથી છોડી એમની માફી માગો. અકબરે આ મનાયાર જાણ્યા ત્યારે એને ખાસ લાગી આવ્યું. ૬૧

અકબરના સમયના નામાકિત પુરુષો ઇતિહાસખાન

ગૂજરાત મસ્તનતનો અંત અને અકબરના રાજ્યની શરૂઆતના ક્રાંતિના સમયમા ગૂજરાતમા ગહેલી અસાંતિ તથા બંને તરફના ઘરફરોની ટોડધામમા સામાન્ય સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ તો ચાલ્યા કરતી હતી અને ધાર્મિક મત-દાયોને નવું જીવન મળો રહ્યું હતું. એ સમયમાં થયેલા નામાકિત પુરુષોની થોડી નોંધ પાછળ કરી ગયા હવે જેમને આપણે ગૂજરાતી ન કહી શકીએ છતાં ગૂજરાતના જીવનમાં જેમણે અગત્યનો ભાગ લીધો છે એવા પુરુષોનો મામાન્ય ઉલ્લેખ કરીએ. મૂળ તો મસ્તનતનો અમીર અને અકબરે પણ જેને મુખે નીમેશો તે ઇતિહાસખાન તો ગૂજરાતી હતો. એણે ઘણા લાગા સમય સુધી મત્તા ભોગરી, પરંતુ એના છેવટના વર્ષ માટે ખાસ નોંધપાત્ર જણાયું નથી. એના વિચિત્ર ચારિત્ર્યની ઘણી નોંધ પાછળ કરી ગયા છીએ એટલે હવે એના જુદા વર્ણનની જરૂર નથી. મરાઠા મમયા સુધી-મિરાતે અહમદી લખાઈ ત્યાસુની-એના નામનો એક લેતો અમદાવાદમા હતો, પરંતુ તે નહોતો થઈ શક્યું નથી. એના નામની એક મરાઠા હતી તેની નિશાની નથી, પરંતુ કારંજમા એક બાગને આજે પણ સંબોધવામા આવે છે એટલું માત્ર નોંધપાત્ર છે. ૬૨

મિરજાં અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાન

એ સમયના બીજા નામાકિત માણસોમા અકબરના નજીકના સગા બહેરાખાનના પુત્ર અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાનનું નામ આપણા ઇતિહાસમા રહી ન જવું જોઈએ ખાનખાનાન અને ખાને આજમ મિરજાં અઝીજ કોકા ગુજરાતી નથી, છતાં એમણે ગુજરાતમા નોંધપાત્ર કામ કરેલું છે

૬૧ : સિકદરી શુ બા. પૃ. ૪૭૩ અકબરને આ સમાચારથી લાગી આવ્યું તે અહમદીમા લખ્યું છે તબક્કાત માત્ર એટલું જ લખે છે કે આ સમાચાર સાંભળીને બાદશાહે ગૂજરાતની સુબેદારી સાહબદા મુરાદને આપી અકબરને દુઃખ તો લાગ્યું હતું, પણ ખાન આજમના બે પુત્રોને એણે નોકરીમા ચડાવ્યા

૬૨ : મિરાતે અહમદીની પુરવણીમા અમદાવાદ શહેરનું વર્ણન કરેલું છે તેમા શહેરના તે સમયના (૧૭૬૦) લતાઓના નામ આપ્યા છે એમા ઇતિહાસખાનનું નામ છે એની હવેલી શહેરના મધ્ય ભાગમા હતી, પણ તે ક્યા તેનો પત્તો લાગ્યો નથી સરાઈ કારજના મેદાનની બાજુમા હતી એમ આજે મનાય છે.

ખડેરામખાન હજ કરવા બિપડેતો અને રસ્તામા પાટણમા સદસનિંગ સરો
વરમા સહેલ ખરીને આવતા એને મારી નાખવામા આવ્યો તે પાછળ
જોઈ ગયા એ વખતે બાળક અહુર્ફીમ ચાર વર્ષનો હતો ખાનને કુટુંબ
માથે પાટણથી અમદાવાદ લાવ્યા અને છેવટે અકબરે આગ્રામા પોતાની
છાયામા જ એને ઉઠેયો એ પુખ્ત વયનો થયો નહોતો ત્યારે જ એક વાર
ગુજરાતનો સૂરો નિમાયો હતો અને વઝીરખાન એના નાયબ તરીકે કામ
કરતો હતો એ પણ પાછળ જોયું, પરંતુ એ ત્યારે ફરી સૂરો નિમાઈને
આવ્યો ત્યારે વહીવટ તથા સુનતાન મુઝકફર સાથેની લડાઈઓમા એણે
જે હોશિયારી અને હિંમત સેનાપતિ તરીકે બતાવ્યા તે ખાસ નોંધપાત્ર છે
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા એથી પણ વધારે નોંધપાત્ર તો એણે એ જમાનામા
ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ એવો એક માત્ર અમદાવાદ પાસે બનાવ્યો તે બીના ગણી
શકાત એનું વર્ણન આગળ કરીશું મેનાપતિ, વહીવટી અમલદાર, ઉદાર
વીરપુરુષ ત્રજેરેના મુલો તો એનામા હતા પરંતુ એ કવિ હતો, મન્કૃત
જાણતો હતો અને વિદ્યાર્મસ્કારમા રસ લેનારો હતો એ ખાસ અગત્યની
વાત છે તવારીખકારો કહે છે, એને માટે જો વિગતવાર વર્ણન કરવામા
આવે તો એક પુસ્તક જીલ્લો થાય એના એક પ્રેમકાવ્યનો નમૂનો મિરાતે
અહમદીમા આવેલો છે. તેની છેવટની કડીઓમા એ કહે છે કે “ પ્રેમ
કરવામા માણસની કૃપા સમાયેલી છે નહિતો આસકનું દિલ તો નજીવી
મીજથી પણ ખુશ થઈ જાય છે પ્રેમના સોગદ ખાઈને કહું છું કે પ્રેમ
સિવાય હું કાંઈ જાણતો નથી જે મારો માલિક છે તે ખુદા એ વાત જાણે
છે ‘રહીમ’ના પ્રેમના વચનોથી હું ખુશ છું, કારણ કે તે કાંઈક અંશે
ધરુકની રીતને ગળતા છે ” ખાન આગ્રમ અઝીઝકોશની બહેન માથે
એનું નામ થયેનું જીવનનો ઉત્તમ ભાગ એણે અમદાવાદમા પમાર કરેલો ૯૩

૯૩ મિરાતે અહમદી શુ બા પૃ ૧૫૮ ૫૦ એમા આ કાવ્ય આપ્યું છે તે બંતા
અગ્રેજ તરજુમામા એના મુણનું વર્ણન છે, પણ કાવ્યની નોંધ લીધી નથી અહીં એની
બે કડી માત્ર લીધી છે અહમદીમા જરા અશુદ્ધિ અને તરજુમામા પણ અશુદ્ધિ દેખાય
છે તે તે ઇંદુભાઈ નાયકે સુધારી આપી છે કડીઓ આ પ્રમાણે છે

અદાને હક્કે મોહબ્બત ઇનાયતીસ્ત છે દોસ્ત
વમર ન ખ તિરે આરિઝ બહીચ ખુસ્સદ અસ્ત
બહોસ્તી કે જબુઝ દોસ્તી નમી દાનમ
ખુદાય દાનદો આકો મરા ખુદાવદ અસ્ત
અઝો ખુરામ જ સુખનહારે આરાનાઈયે રહીમ
કિ અદડી જ અદાદાયે ઇરક મારિદ અસ્ત

ખાને આઝમ અઝીઝ કોઠા

મીરઝા અઝીઝ કોઠા અકબરનો દૂધભાઈ અને બહુ માનીતો હતો. એ ગમે તેમ બોલે તોપણ જાદુશાહ બોલું લગાડતો નહિ અને કહેતો કે મારી અને એની વચ્ચે દૂધની નદી વહે છે. એ પાંચ વાર ગૂજરાતનો સૂબો નિભાયો હતો. એ વિદ્યા અને ઇતિહાસનો શોખીન હતો. કોઈકોઈ વાર ફારસીમાં કવિત રચતો, પણ અરબીનું એને કાંઈ ગાન નહોતું. ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે એ ચાર સ્ત્રી પરણવામાં માનતો અને કહેતો કે માણસને ખુરાસાની સ્ત્રી ધર સાચવવા માટે જોઈએ, માવરા ઉમ નેદરી (?), શીલાક (?), વારતે, ઇરાકી સ્ત્રી પ્રેમ કરવા માટે, અને દિંદી સ્ત્રી સ્વામી તરીકેના હક જાળવવાને માટે જોઈએ. ૯૫ અકબર પછી જહાંગીરના રાજ્યમાં બ્યારે સુલતાન દાબર બક્ષને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો ત્યારે આ પ્રાંતના જૂના અનુભવી તરીકે દાબર બક્ષને સલાહ આપવા માટે જુદા ખાને આઝમને સાથે જોડાવ્યો. દિગ્ગરી-૧૦૩૨ માં અમદાવાદમાં એનું મરણ થયું, અને સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટની પવિત્ર ડાયામાં એને દફન કરવામાં આવ્યો, ૯૬ પરંતુ પાછળથી એના અસ્થિને ચાહી રાજધાનીમાં લઈ જઈને દફન કરવામાં આવ્યાં.

નિઝામુદ્દીન અહમદ—તબકાતે અકબરીનો લેખક

ઇતિહાસકાર ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અહમદની નોંધ પણ દૂકામાં લેવી જોઈએ. અકબરના સમયમાં દિંદના જે ઇતિહાસો લખાયા છે તેમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પણ સમાવેલો છે, પરંતુ એ જગ્યામાં ઇતિહાસના નામને શોભે એવા અહેવાલ નિઝામુદ્દીન અહમદે જ આપ્યો છે. એ ગૂજરાતનો બક્ષ હતો એટલે લખવાનો તો એનો ધંધો હતો. છતાં પણ સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની છેલ્લી લડાઈઓમાં એણે સક્રિય ભાગ લીધો છે. અમદાવાદમાં કાંકરિયા ઉપર એનું ઘર હતું. એ સામાન્ય લેખક માત્ર નહોતો પણ વિદ્વાન હતો અને એની ઇતિહાસના બનાવોની નોંધ રામદ્રેય ધિનાની છે. મનુષ્યખુત્તાવારીબનો લેખક અબ્દુલકાદર જહોની પોતે પણ ઇતિહાસ-

૯૪: કોઠાનો અર્થ દૂધભાઈ થાય છે. મુસલમાનોમાં દૂધભાઈનું મહત્ત્વ સમાભાઈ જેટલું છે.

૯૫: મિરાતે અહમદી: ગુ. ભા. પૃ. ૨૦૫.

૯૬: એ જ, પૃ. ૨૦૪. ખાને આઝમને સરખેજમાં દફન કર્યાનું અહમદી લખે છે, પરંતુ પાછળથી એનાં અસ્થિને રાજધાનીમાં લઈ જઈ દફન કર્યાનો એમાં ઉલ્લેખ નથી. અહમદીના લેખકને માટે આ જવા વિચિત્ર લાગે તેવું છે, કારણ એની નોંધ પણ ચોક્કસ હોય છે. ખાને આઝમની રસજીતિની નોંધ પણ લેખકે કરેલી છે.

ઈ. સ. ૧૬૨૬માં ટોમસ દર્બેટ નામનો અંગ્રેજ મુમાફર લખે છે કે ખંભાતના હેરા રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યો તેના સ્મારકનો આ જામ વિશાળ અને સીતલ છાયાવાળો છે. ૧૦૩ ઈ. સ. ૧૬૩૮માં મુમાફર મેન્ડેસ્સોએ ગૂજરાતનાં સ્થાનોનું મારું વર્ણન કર્યું છે તેમા આ બાગેચતદનું વર્ણન અત્યાગત નામથી કરે છે (Tschietbag) એ લખે છે કે આ બાગ દિશમાં ગોટામાં મોટો અને સુંદર છે. બાગનું મદત્ત ગૂજરાતના સુવત્તાને લગ્યો તેના આગળ તરીકેનું છે તેટલું જ અંદર સાગં મકાનો અને વૃક્ષો છે તે પણ કહી શકાય. મેન્ડેસ્સો અને ફુનિયાનાં આકર્ષક સ્થળોમાંનું એક કહે છે. એના વર્ણન ઉપરથી પાછળ નદી છતાં અંદર એક તળાવ પણ હોય એમ જણાય છે. એ તળાવ ઉપર મંડપો હોય એમ પણ લાગે છે. એમાં નારંગી, લીંબુ, ચિકાનરાં, બદામ, મેન્ડુ, આંખા, આંખવી, ઉપરાંત ન બોળખાય એવાં વૃક્ષો પણ ખૂબ છે એમ લખે છે. એ મુમાફર જગીયામાં ગયો ત્યારે એમાં વાંદરાં ખૂબ હતાં તેથી ગમ્મત પડેથી એવી નોંધ કરે છે. ૧૦૪ અટી આવો મોટો સુંદર બાગ હતો એ વાત અમદાવાદમાં કોઈ જાણેજ જાણે છે.

અકબરના સૂબા

અકબરના રાજ્યકાળમાં ગૂજરાતમા નવ સૂબા નિભાયા, પરંતુ અકબરના અવસાન પછી ૧૬૦૫માં જહાંગીર શાહએ આવ્યો ત્યાંસુધી ગૂજરાતના હેલ્યા સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુર શાહશાહી સૂબાઓને નામ આપવો ચાહુ જ રાખ્યો હતો. મિરઝા અઝીઝ કોકા ખાને આઝમ શાહી ફરમાનની અવગણના કરી મક્કા હજ કરવા ગયો એટલે શાહજહાં સુલતાન મુરાદને સૂબો નીમવામાં આવ્યો તે ઉપર જોયું. એ સૂબો ઈ. સ. ૧૫૬૨ થી ૧૬૦૦માં એનું અવસાન થયું ત્યાંસુધી ગૂજરાતનો નામનો સૂબો રહ્યો. મિરઝા અઝીઝ મક્કાથી દોઢેક વર્ષમાં પાઠો આવી શાહી હજૂર-

૧૦૩: એ જ.

૧૦૪: પ્રો. મેન્ડેલોસ્લોફ *Dr Mandelstov's Travels in Western India* મેન્ડેલોસ્લો બાગ તાલે જનેલો ત્યારે શેડા વર્ષમા જ અમદાવાદ આવેલો. શાહીબાગ એ વખતે જનેલો નહિ એટલે અમદાવાદના બહુ બાદશાહી જગીયાઓની સરખામણીમા આ જગીયો સુંદર હતો. કદાચ મેન્ડેલોસ્લોના વર્ણનમા શેડી અતિશયોક્તિ પણ હોય એમ લાગે છે. અમદાવાદના નદી પારના બાગોમા બે નામ માત્ર મળે છે. તેમા એક ફરમાન વાડી. એ પણ પાછળથી પરુ થઈ ગયેલું. બીજું બાગે ક્તલ. તે ક્તલવાડી થઈ ગયું. આને આ નામો કોઈ જાણુ નથી.

મા ગયો હતો ૧૦૫ મુરાદની સૂનાગીરીમા વહીવટી દીવાન તરીકે મુદમ્મદ સાદીક નામના મોટા અમીની નિમણુક કરવામા આવી હતી અને શાહ મહો પોતાના પ્રતિનિધિને ગૂજરાતનો વહીવટ સોંપી દક્ષિણ તરફ ગયો હતો તે વખતે એ ૥ નાયગ સૂના તરીકે સુરજમિંદારની નિમણુક થઈ હતી શાહમદા મુરાદનું અવસાન થયું ત્યારે ગૂજરાત ૥ નગમા સૂના તરીકે ફરીથી મિરજા અઝીઝ કોકા ખાને આજમ ૥ નિમણુક થઈ, પરંતુ ખાને આજમે આ વખતે પોતા ૥ નાયગ તરીકે પોતાના મોટા પુત્ર શાહખાનને મોકલ્યો અને બીજા પુત્ર ખુર્મને જૂનાગઢના ફોજદાર તરીકે મોકલ્યો, ગૂજરાતની દીવાની સૈદ બાયાઝી ને આપવામા આવી ૧૦૧

મુઝફ્ફર શાહના પુત્ર બહાદુરનું ગૂજરાત ઉપર આક્રમણ

મુરાદબક્ષ શાહમદાની સૂનાગીરીના વખતમા સુરજમિંદારની નાય બીમા સુવત્તાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે ઈ સ. ૧૫૯૪-૯૫મા ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી બાદશાહી સૂનાઓ અને બરખા આ વખતે દક્ષિણની લડાઈઓમા રોકાયેલુ હતુ એ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ બહાદુરે ગૂજરાતના કરગાઓ અને ગામડા લૂંચા તોફાન અને મગવા ૥ ગઢ જોડને જોડના ધધાદારી સૈનિકો દ્વારા એ ૥ આસપાસ બેગા થઈ ગયા સુવત્તાન મુઝફ્ફર પોતાની પાછળ બે પુત્રો અને પુત્રી મૂઝીને મગલ પામ્યો હતો ૧૦૭ એમા બહાદુરે એના પિતાની પેઠે અકબરની સત્તા સામે લડત આનું રાખી નાયગ સૂમે રાજ સુરજમિંદ તુરત જ લશ્કર લઈ અમદાવાદ આ યો બહાદુરના સૈનિકો સાથે શાહી સૈનને યુદ્ધ તો થયું પરંતુ આખરે બહાદુર હારીને સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો ઈ મ ૧૬૦૫મા જહાગીરના રાજ્યની શરૂઆતમા આ બહાદુરે ફરીથી લશ્કર બેઝુ કરી છેક અમદાવાદ સુધી આવીને હુમના કર્યા કેનાક અમીરો અને અમલદારો પણ આ મળવામા જોડાયા હતા જહાગીરે પત્રદામ રાજ વિક્રમાન્વિતને લશ્કરે આપી સૂના તરીકે મોકલ્યો એણે અમદાવાદ આવી આ મગવાખોરોને હરાવ્યા એમની સાથે જોડાયેલા કેટલાકને મારી આપી અને કેટલાક નાસી ગયા બહાદુર

૧૦૫ મિરાતે અહમદી ગુ લા પૂ ૧૮૬

૧૦૬ એ જ, પૂ ૧૮૭

૧૦૭ એ જ પૂ ૧૮૬ સુલતાન મુઝફ્ફરના સત્તાનો જમીનદારના આક્રમ તળે બીજી એમ અહમદી ઉલ્લેખ કરે છે પણ જમીનદારનું નામ આખું નથી સુરજમિંદ બહાદુરને હરાવીને ભગાડ્યો ત્યારે એ કઈ તરફ ગયો એ અહમદીમા ચોક્કસ લખેલું નથી માત્ર સત્તાઈ ગયો એટલું જ લખ્યું છે

લેખક એને સાગે વિકાસ તથા કવિ હતો. એ પણ નિઝામુદ્દીનના લખાણ વખાણ કરે છે અને પોતે તખ્તકતમાંથી ધણી વિગતો લીધી છે એમ સર્વવંકજૂ કરે છે. તખ્તકતે અકબરીનો ફેટલેક બાગ અમદાવાદમાં લખાયો હતો.^{૬૫}

આ સમયમાં ખાસ જાહેર બાંધકામ નોંધ લેવા જેવાં ઘણાં જણાતા નથી કેટલાંક થાંભળાઓમાં રક્ષણાત્મક કિલ્લાઓ ચણેલા છે. અકબરના સૂબાઓના અમલમાં દેશમાં સારાં જાહેર બાંધકામ થાય એવી શાંતિ રહી નથી, આમ છતાં ધાર્મિક સંદિગ્ધના પ્રમાણમાં વધવાથી જૈન અને સિંધર્મનાં સ્થાનોનાં છુણોદાર ખાસ થયા છે. જૈન છુણોદારના તો ધણા ઉશ્તેષો મળી આવે છે.

ખાનખાનાને બનાવેલો બાગે ફતલ

આવા કાતિના સમયમાં અમદાવાદમાં જે જગ્યાએ અબ્દુરૈહીમ ખાનખાનાને સુલતાન મુઝફ્ફરને હરાવ્યો તે સ્થળે એ શોખીન અને મંસ્કારી મુઘલે એક મુંદર બગીચો બનાવી એમાં સારાં મકાનો બંધાવ્યાં એ એક નોંધપાત્ર હકીકત મળી શકાય. બંધાવનારના શોખ ઉપરાંત ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન ઉપર વિજય મેળવવાનું મહત્ત્વ કેટલું મહત્ત્વ હતું એ પણ સમજી શકાય છે. ખાનખાનાને અમદાવાદથી સરખેજના રસ્તે-નદીકનારે આ બગીચો ૧૫૮૪માં બનાવ્યો. એમાં બે લાખ રૂપિયા ખર્ચાને સારાં રહેવા લાયક મકાનો બંધાવ્યાં એમ જહાંગીર નોંધ કરે છે.^{૬૮} નદીને કાંઠે અમદાવાદ તરફ એક કોટ કરાવ્યો. બાગની આસપાસ પણ કોટ સાથે દરવાજો કર્યો. બાગની અંદર મારી સડકો અને અનેક જાતનાં ફળ તથા ફૂલનાં ઝાડ રોપાવ્યાં. આ એવાં પાસે પાસે અને એવી સારી રીતે રોપાવેલાં કે અંદર આગનારને શીતલ હોવાને દેડક લાગે. આ બગીચાનું નામ ‘બાગે ફતલ’ ગણવામાં આવ્યું. એને છત્તખામ પણ કહેતા હતા. મિરાતે અહમદી લખાઈ ત્યારે (૧૭૬૦) બાગમાં ખેતી થતી હતી. કોટના દરવાજાનો થોડો બાગ રહેલો હતો. નદી તરફની કોટ તથા ધુરળો બિમા હતો.^{૬૯} આજે એ જગ્યાએ જે ગામ છે તેને ફતેહવાડી કહે છે.

૬૭: ઇલિમટ, મમા તખ્તકતના તરબૂમાના ફુરાઓ આપતાં સંપાદકે લેખકનું ચરિત્ર દેકામાં નોંધ્યું છે. તખ્તકતમાંથી બહોની તથા બીજા લેખકે પણ સાર લીધેલો છે. એનું ધર કાકરિયા ઉપર હતું એમ જહાંગીરની રોજનીશી ઉપસથી સમજાય છે. એના પુત્રને પણ ગુજરાતની બહોળીરી જહાંગીરના સમયમાં મળી હતી.

૬૮: ઉત્કૃષ્ટ જહાંગીરીમાં એ નોંધ છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગેફતલના વર્ણનમાં મેં આ બધી નોંધ લીધેલી છે.

૬૯: જુએ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફતલનું વર્ણન પ્રો. કેમિસેરિયેટ મુસાફર

ખાનખાનાની પુત્રી ખેરુનિસાએ એમાં જહાંગીરને આમંત્રિલેા

આ બગીચેા એક સમયે અમદાવાદમાં ઉત્તમ ગણાતો હતો. સત્તરમી સદીમાં આવેલા મુસાફરોએ એનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરેલા છે અને અમદાવાદનાં બીજાં ઉદ્યાનોના પ્રમાણમાં એના ઉદ્દેશેા વધારે મળે છે. ખાનખાનાની પુત્રી ખેરુનિસા બેગમ શહેનશાહ જહાંગીર અમદાવાદમાં આવ્થેા ત્યારે આ બાગના મહેલમાં રહેતી હતી. એણે બાદશાહને પોતાના બાગમાં આવવા આમંત્રણ મોકલાવ્યું ત્યારે પાનખર ઝડપુ હતી. ગધાં ઝાડ ઉપરથી પાંદડાં ખરી પડ્યાં હતાં. બેગમ એના પિતા જેવી શોખીન હતી. એણે અમદાવાદના કારીગરો બોલાવી દરેક ઝાડ ઉપર કુદરતી રંગનાં પાન અને ફળ મુકાવ્યાં. બધી રચના એવી આબેહૂજ થઇ હતી કે જહાંગીર છેતરાઈ ગયો. એક ફળ એ તોડવા ગયો ત્યારે ફળ બનાવટી હતું એવી ખબર પડી. બાદશાહે ખેરુનિસાનાં શોખ અને હોશિયારીનાં વખાણ કર્યાં. ૧૦૦

યુરોપિયન મુસાફરોએ કરેલી બાગની નોંધ

ઈ. સ. ૧૬૧૩ના નવેમ્બરમાં બ્હીટ્લિંગ્ટન નામનો અંગ્રેજ વેપારી અમદાવાદ આવેલો ત્યારે ખાનખાનાને (Chow-Chin-Naw) ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાનને હરાવ્થેા તેની યાદગીરીમા સુંદર મકાન સાથે નદી કિનારે બાગ બંધાવ્થેા તેનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે અને એ વખતે બાગના મકાનમાં કોઇનો વાસ નહોતો એમ લખે છે. ૧૦૧. ઈ. સ. ૧૬૧૫મા ડેલરવર્થ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે બાગને ફરતા કોટનો ઘેરાવો દોઢ માઈલનો છે, સારાં ફળનાં વૃક્ષો બનાવેલાં છે અને મકાન કિંમતી છે. ૧૦૨ જહાંગીર બાદશાહ ૧૬૧૮માં આવ્થેા તે વખતે બાગમાં આવેલો તેનું વર્ણન ઉપર કર્યું.

મેન્ડેલ્સલોના વર્ણનના શંકમાં આ બાગની જમીન નરીમાન કોઠાવાળાની માલિકીની હતી તે વખતે કરેલી મરામત સાથેનું મકાનોનું નદી તરફના દેખાવનું ચિત્ર આપ્યું છે. બાગે ફરદોશ, શાહીવાડી વગેરે બાગો પાછળથી ગામડા થઈ ગયા તેમ આ ક્ષેત્રવાડી ધણુ થઈ ગયું. ફિરિસ્તા જેવલપુરના જીવપુર બાગના નામ સાથે આ બાગના નામનો ગૂંચવાડો કરે છે.

૧૦૦ : વૃષ્ટકે જહાંગીરી. અમદાવાદના ઇતિહાસમા બાગે ફતલના વર્ણનમાં એ ઉદ્દેશ્ય અને વર્ણન આવે છે. અમદાવાદના કારીગરોની કુશળતાનો આ ઉદ્દેશ્ય નોંધપાત્ર છે. ૧૦૧ : અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફતલનું વર્ણન : ખેરુનિસા બેગમ એના પિતાના મયા પછી થોડાં વર્ષ બાદ આ બગીચાના મહેલમા રહેવા આવી દોય એમ આ મુસાફરના ઉદ્દેશ્ય ઉપરથી સમજાય છે. એ કદાચ પિતા સાથે આત્રા ગઈ દોય કે રાદેરમાં શાહી મહેલોમાંથી એકમાં રહેતી દોય એમ સમજે.

૧૦૨ : અમદાવાદનો ઇતિહાસ : બાગનો અહેવાલ.

પાંચ નારી ગમે અને ઈ મ ૧૬૧૪માં એનું અવસાન થયું. ૧૦૮ આમ અકબરની પત્ની પશુ મુજરાતના મુલતાનના વાગમ તરફથી મુજરાત પાધુ મર કાવા ૥ પ્રવલ ચાલુ ગયા હતા, એટલે અકબરની મતાના આખાથે સમયમાં મુજરાતીઓ ઉપર મુજરાતી મુલતાનનું વર્ચમ ચાલુ રહ્યું એટલું કહેવામાં વાધો નથી.

વહીવટમાં મહત્વના ફેરફારનાં ફરમાન-નવું પચાંમ

આ મગમમાં રાજમતા તરફથી મારફતિક મહત્વનું મદદી રાકાન એવું મુજરાતને માટે ખાસ કાંઈ નોંધવાન બન્યું નથી હતા પણ અકબરની રાજનીતિ ઉદાર હતી એટલું તો કબૂન કર્યાં હતા ચાલે તેમ નથી એ રાજનીતિની શુભ અસર એના સામ્રાજ્યના મધ્ય ભાગને માટે મમાન જ હતી રાકાય એમાં ખાસ વહીવટી ફરમાનો બધા પ્રાંતોના સુબાઓ ઉપર મોકલાયા હતા તે મહત્વના ગળી શકાય ૧૦૯ એ ફરમાનોમાં મૌધી પહેલું દોને ઈલાકાની તરફરાતથી બનાવો વાં અને માસની મખુતરી તથા મર કાગી અમલદારોએ એ પ્રમાણે વહીવટી અમલમાં જૂના પચાગોની મખુતરી ઉપયોગમાં ન લેતા નવા ઇલાકા મુર્ચની ચલિ પ્રમાણેના મહિનાઓનો ઉપયોગ કરવાનું ફરમાન છે ફરમાનમાં હિંદુ શુક્રવર્ષ, કૃષ્ણવર્ષ અને ચાંદ્ર મહિનાઓ તથા નવા ચાંદથી મજાતા મુઅમમાન મહિનાઓની ધતી મૂચ વખુતી સખત ટીકા કરેલી છે. ૧૧૦

લોકો સાથેના વર્તણૂં માટેનું બીજું ફરમાન

અ પછી બીજું ફરમાન બહુ વિગતારવાળું-૫૧ કલમેવાળું-છે એમાં સામાજિક દૃષ્ટિએ એ વખતના પ્રમાણમાં કેટલાક મહત્વની વાતોના ઉલ્લેખ છે એમાં કેટલુંક વર્ણન આગળ વહીવટ અને સામાજિક પ્રકરણોમાં કરીશું ૧૦૮ ટુચકે જહાંગીરીમાં બાદશાહે જતે આ બાબતની નોંધ કરી છે અમદાવાદના ઇતિહાસમાં જહાંગીરના વર્ણનમાં મેં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ઉપરથી સમજાયે કે અકબરના અમલના આખા યે સમયમાં મુજરાત સંસ્તનતના પ્રતિનિધિનો સામનો હતો ૧૦૯ અહમદી શુ વા ૫ ૧૫૮ થી ૧૮૪માં આ ફરમાનનો તરબૂમો આપેલો છે પણ સાચા મૂચવણ ચાચ તેવી છે વધારામાં જુઓ Religious Policy of the Mughals by Sri Ram Sharma ૧૧૦ એ જ, પૃ ૧૬૦-૬૧ અધારિયા અને અજવાળિયા પળવાડિયા તથા તિથિઓની સમૃદ્ધિવાળા પચાગો પ્રતનિયમે માટે ઠીક ઠીકે, ધરણ વ્યવહાર અને રાજકાજ માટે મૂચવણ ઉત્પન્ન કરનારા હતા એમ આ ઉપરથી સમજાયું હવે મુજરાતમાં એ વખતે શાસિવાદન રાક અને માળવા મારવાડમાં વિક્રમ સવત ચાલતો હતો એમ આ ઉપરથી સમજાય છે

પગ્નુ કેટલીક રમમય આજ્ઞાઓની ટૂકામા અર્ધી નોધ શ્રેયા જેવી છે. પદેથી
 મતમમા ખુદાઈ મુરુજાને શબ્દ થવાની આજ્ઞા કરી પછી બીજામા એકાત
 મા ન એમનું, પણ લોકમા મળીને એમનું, છતાં મળતી લેહાની મરગકમા
 પણ ન એમનું એ આજ્ઞા રમૂજ લેખાય એવી કે એક કલમમા મુનેગારને
 મનન ન મારવાનું કહી કાપેલું માથું ફરી જોડાનું નથી એમ કહે છે અને
 પડેલાના રાગઓ આમડી ઉખાડી નાખવાની તેમજ દાથોને પગે ગાધવાની
 શિક્ષા કરતા તેવી ન કરવાની આજ્ઞા છે અને કે અર્ધી જૂનનું ન જોઈએ
 કે અકમરે પોતે જુઝારખાન દમરીને એવી મળ કરી હતી એવા મુને
 ગાને દગૂરમા મોકલવે એવી આજ્ઞા નેતા એવી મળનો લક ખુદ
 બાદશાહને જ દગે એમ સમગ્રય છે ૧૧૧ કુસદના વખતે ઇતિહાસમા
 તેમજ બીજા મહમુદી વખાણો વાચવાની અમનારીને આજ્ઞા છે તે રમમય
 છે ગાળો ન દેવાની તથા ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપવાની આજ્ઞા છે ૧૧૨
 પ્રમના ધર્મ તથા પધેમા હાથ ન ધાવવાની આજ્ઞા તથા તેના કારણે
 રસમય છે હાથવામા ને ખાવાપીવામા હદ રાખવાની આજ્ઞા રમૂજ
 અર્ધી રમૂજ ખાતર નાધનું જોઈએ કે અકમળના મિત્ર અને વિદ્વાન ઇતિહાસ
 લેખક અબુફઝલનો ખોનાક બદુ જ હતો ૧૧૩ પુગતન ઇમાગતોની મરામત
 કરવાની પણ આજ્ઞા છે ચોકીદારો ને લશ્કરી માણસોના વર્તન માટે પણ
 ઉત્તેજ છે લશ્કરી માણસો પ્રમના ધરમા વગર રમૂજ ન જઈ શકે
 દાઝ ગાળનારના નિયમોનો ઉત્તેજ પણ છે ને શિક્ષા પણ છે પૈસારાગાઓ
 માવ એકદાથ કરી થોડુ થોડું વચી વચુ નફો ન કરે તે માટે ભાવ નિય
 મનની પણ આજ્ઞા છે ૧૧૪ નદીઓ ઉપર સ્ત્રી પુરોને નાહવાના ધાટ

૧૧૧ અહમદી, પૃ ૧૬૪ થી ૧૭૨ આ લાખા ફરમાનની ૫૧ કલમો આપેલી છે
 સાર્વજનિક દરિએ રસમય છે છતાં એ બધા પ્રાંતો માટે છે એ જમાનામા રાજ એટલે
 બધાનો માલિક, પિતા જેવો, તથા ઉધર જેવો, દીકાથી પર ચલાતો એ સહજ સમગ્રય
 તેવું રાજ કદી ખોટું કરે જ નહિ એ અગ્રેષ્ઠ ઇતિહાસમા પણ એ જમાનામા મનાવડડ
 ૧૧૨ એ જ, પૃ ૧૬૫ એમા ઇતિહાસ માટેના ઉદ્દેશ રસમય છે. એના ફાયદાનો
 પણ ઉદ્દેશ છે

૧૧૩ એ જ, પૃ ૧૬૭ પ્રમમા હાથ ન ધાવવો એ આજ્ઞાના કારણે રસમય ખાવા
 પીવામા મર્યાદા જાળવવાની વાત પણ રસમય છે ઇલિયટ, પૃ ૬ મા અબુલફઝલના
 ખોરાક માટે કહે છે કે એ ૨૨ શેર ખોરાક પાછી અને તે ઉપરાંત રાખડી ખાતો શેર
 પાકો કે કાચો એ જણાવેલું નથી

૧૧૪ પૈસાવાળા માવ લઈ જાય, નફો કરે અને ગરીબોને ન મળે તે માટે રાજ્યની
 ચિંતા એ વખતે પણ હતી પૃ ૧૭૧

જુદા રાખી પાણી બરવાના તેનાથી પણ જુદા રાખવાની આગ્રા છે. આ ફરમાન ધણું જ લાંબું છે તેમાંથી માત્ર રસમય કલમોનો સાર અહીં આપ્યો છે.

કેટલીક જઠાતની માફીનું ફરમાન

ત્રીજા ફરમાનમાં વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ પાસેથી લેવાની જઠાતમાં કેટલીક માફ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. માલની આવગળ ઉપર એક રથળેથી બીજે રથળે જતાં જઠાત લેવાતી હતી. એમાં વેપારી વર્ગ અને લોકો ઉપર પડતા ભોગ ઉપરાંત એકસરખું ધોરણ પણ નહોતું. અકબરે આ ખાસ ફરમાનથી ખાધાખોરાકીની અને બીજી લોકોપયોગી જરૂરી ચીજો ઉપરની જઠાત ઈ. સ. ૧૫૬૦-૬૧માં આ ફરમાનથી માફ કરી. ૧૧૫ આ બાબતની કેટલીક ચર્ચા આગળ વેપારના પ્રકરણમાં કરીશું. ફરમાન હિંદના બધા પ્રાંત માટે છે છતાં વેપારી આવકગ્રન્થક તથા એ સમયના ગૂજરાતની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં ફરમાનની વિગત નોંધપાત્ર છે. ઈ. સ. ૧૬૦૧-૨માં અકબરે ખંજાત બંદરની મહેસૂલમાંથી દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા શાહજહા સલીમ-જહાંગીર-ને ઈનામ તરીકે આપવાનો દુકમ ગૂજરાતના સૂબા ઉપર મોકલ્યો. ૧૧૬ ઈ. સ. ૧૬૦૫થી જહાંગીર ગાદીએ આવ્યા પછી ગૂજરાતમાં મુઘલ સત્તા સ્થિર થઈ. ગૂજરાત સફતનતનું એ પછી નામનિશાન ન રહ્યું.

[નોંધ : આ “સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ”નાં પાનાંઓમાં અનેક રથળે “હવે (અત્યુક તત્તુક) પ્રકરણમાં આ વિશે ચર્ચા કરીશું” વગેરે મતલબનું આવે છે. ઉદ્યોગશીલપણ તે પહેલાં જ લેખકનું અવસાન થવાથી આપણે વિશેષ વસ્તુઓ—ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો નિર્ણય એળવી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. કેઈ સમાનધર્મી ભગે ને આ પૂર્વે કરે એ, ભાવના.

કે. ઠા. શાસ્ત્રી]

૧૧૫: એ જ, પૃ. ૧૭૩-૭૪. વધારામાં જુઓ Commercial Policy of the Moguls. By D. Pant. પૃ. ૮૫-૮૬.

૧૧૬: એ જ, પૃ. ૧૮૭ તાબાના પ્રદેશોની આવકનો સબબો મને કાલે તેવો ઉપયોગ કરી શકતા,

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનું વહાણવટું

માહર, સી મનસુખરામભાઈ માટે એમ ઠહેવાય છે કે એક વખતે એ માર્ક ચિત્રકતાનું પ્રદર્શન જોવા ગયા હતા ત્યાં એમણે એક ભારે ક્રીમતનું ચિત્ર જોઈ કહ્યું “આની આટલી બધી ક્રીમત!” આ શબ્દો સાંભળીને પ્રદર્શનનો વ્યવસ્થાપક એમને એક ખામ જગ્યાએ લઈ ગયો અને કહ્યું કે “સાહેબ, અહીંથી જુઓ” મનસુખરામભાઈ તત્પર થઈ જોઈ જ રહ્યા અને જોયા “આ ા આટલી જ ક્રીમત!”

કોઈ પણ વસ્તુને જે દૃષ્ટિગિદ્ધથી જોઈએ તે પ્રમાણેના ગુણવાળી આભાવિક રીતે તે આપણને જણાય છે પરદેશી શોકો પરદેશી સંજોગો લક્ષમાં ગળી અન્ય દેશોનો ઇતિહાસ લખે ત્યારે દૃષ્ટિગિદ્ધ સ્વાભાવિક રીતે તેમનું જ હોવાથી પોતાના ગુણદોષ અને વિમંબમ(prejudice)ની છાપ તેમના લખાણો ઉપર પણ પડે છે દિલ્હી અને લડનને ધ્યાનમાં ગળીને લખનારને બીજી કોઈ માર્ક પણ કાળે એથી મોટું કે મમૂદ હોઈ શકે એમ માનતા પણ આચકો આવે છે

ગુજરાતના રાજકીય, સામાજિક, અને વાણિજ્ય વગેરેના ઇતિહાસ તરફ આપણા વિદ્વાનોમાંથી કોઈએ રીતસરની નજર નાખી નથી અને આપણું કેટલુંયે સારું મોટું આપણે પારકી આંખે જોવું પડે છે કેટલાક અપવાદો સિવાય પારકાને હાથે લખાયેના આપણી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસ કેવળ લૂખા જણાય છે, કેટલાયે રસમય હેવાન ખૂણામાં અર્ધ અધકારમાં પડી રહ્યા છે

ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતમાં ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓ મર્યાદી વિશેષ અને વિવિધતાવાળી પ્રાચીનકાળથી છે એ મિદ વાત છે એમાં વેપાર એ પ્રધાન પ્રવૃત્તિ છે અને વહાણવટું ને નાણાવટું એ એના મુખ્ય અંગો છે વહાણ વટામાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે વેપારના આ મુખ્ય અંગોના ઇતિહાસ ખૂણામાં પડ્યા

છે. અંધારા આકાશમાં છૂટા વેગપેવા તેજોમય તારા જેવા એના ઉજ્જ્વળો દેર દેર ચમકે છે.

હાલની દુનિયામાં વહાણવટીઓની મોટામાં મોટી પ્રમુખતા દયાણુમા દિંદુરતાન આવચાથી દિંદુરતાન જેવા દેશને તો વહાણવટું હોય જ નહિ એમ ધારનાર પશ્ચિમના ગર્વિષ્ઠ લોકોને પ્રાચીન હિંદના વહાણવટાનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ અર્પણ કરીને જંબાગના પ્રમિદ પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુકરજીએ ચકિત કરી નાંખ્યા છે અને સ્વદેશની સેવા જાગવી છે. વાદળોમાં ઢંકાયેલા સૂર્યને સૂર્ય છે એમ માનિત કરવા માટે આધારો આપી જે નકામી મહેનત કરવી પડે તેવી મહેનત વખતને અનુમરીને એમને કરવી પડી છે. આ જાતનું પુસ્તક વ્યવસ્થિત રીતે પહેલું જ જગદાર પડેલું છે અને સ્વદેશાભિમાનના જે જુસ્માથી એ લખાયેલું છે તે માટે પ્રો. રાધાકૃષ્ણને જોટલું માન આપીએ તેટલું ઓછું છે.

પ્રો. રાધાકૃષ્ણે ધણી મહેનત લઈ આવેા ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યા છતાં દિલગીરીની વાત એ છે કે ગુજરાત જે વહાણવટા માટે હિંદમાં સર્વથી આગળ છે; જેની એ પ્રવૃત્તિ સર્વથી વધારે અને પ્રાચીન છે તેને અન્યાય થયો છે, પ્રો. રાધાકૃષ્ણ જેવા વિદ્વાન અને પ્રમાણ ગણાય એવા પુરુષને હાથે એવું થયું છે એ વિશેષ રોચનીય છે.

પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુકરજીનું પુસ્તક આખા ભરતખંડના વહાણવટાના ઇતિહાસરૂપે લખાયેલું છે એટલે આખા દેશની એ પ્રવૃત્તિ તેના જે જે ભાગે જોટલા જોટલા પ્રમાણમાં જેની જેવી રીતે કરેલી હોય તે ચર્ચાર્ય રીતે આલેખાય એ જ યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રો. મુકરજીએ આ કાર્યમાં એ ચર્ચાર્યતા જરાગર રીતે જાળવી નથી એમ જણાઈ આવે છે. આપણે આગળ જોઈશું તેમ ગુજરાત જ વહાણવટાના ક્ષેત્રમાં હિંદના કેષ્ઠ પણ્ય પ્રાંત કરતાં આગળ હતું, અને છે, અને, દરિયાપારના દેશો સાથે નિત્ય મંસર્ગથી^૧ ગુજરાતી ભાષા

૧ : વહાણવટું અને દરિયાઈ વેપારમાં ગુજરાત પ્રાચીનકાળથી હિંદના સર્વ પ્રાંતો કરતાં અગ્રણ્યને હજી એ તો યુસાફરોના જ્ઞાતાન્તોથી અને બીજા અનેક પુરાવાઓથી સિદ્ધ પાય છે અને એ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. હાલ પણ ગુજરાતમાં પારંપરી રહીમરો દ્વારા મોટા દરિયાઈ વેપાર છે અને બીલીમોરા, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં હજી પણ મોટા વહાણો જાને છે અને હિંદી મહાસાગરમાં ફરે છે. ગુજરાતના ખારવા હજી પણ રહીમરોમાં કામ કરવા માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. (સંસ્થાવે Encyclopaedia Britannica Vol XII p 710 "Owing to its maritime connections the language has also borrowed occasional words from other parts

અનેક દૃષ્ટિએ દિંદના બીજા પ્રાતોની ભાષા ક્રમતા વધારે મમૃદ્ધ થયેલી છે પ્રેા મુકરજીના પુત્રક્રમા ગુજરાતની જે કેટલીક વિગતો લીધી છે તે જોતા બદાન્ના વાચનારને ગુજરાતના વડાજીવદાનો વિષય કેવળ સાધારણ જ હોય એમ વાગે એવું છે. એમના ઉપોદ્ધાતમા એમણે જે આધારો અને જે પદ્ધતિથી પુસ્તક લખનાનું જણાવ્યું છે તેમા તેા ગુજરાત કે તેને વિરોના આધારોનું નામ પણ નથી ગુજરાતી વડાજીવદાની મૂખી ન હઈ શકાય તેની જે જે વિગતો એમણે લીધી છે તે આધારજી ગીતે જ દૂકમા મૂકી છે, એમના આધાન્ના માધનો જોતા ગુજરાતને લગના માધનો ગરોગર જોયા હોય એમ જણાતું નથી, અને જે ગુજરાતી સાધનો ॥ નામ આપ્યા છે તેના પણ બરામર ઉપયોગ ક્યો હોય એમ લાગતું નથી,^૩ પરદેશી મુસાફરોના વર્ણનોના આધાર પણ ગુજરાતને લગના એકાદ અવવાદ મિવાય એમણે લીધા જ નથી,^૪ ગુજરાતની મદત્તવની વિગત દૂકમા નખતા પણ તે માટે શકાને સ્થાન હોય તેા એમણે લખાણથી ચર્ચા કરી કે,^૫ નગાળ અને

of Asia and from Europe This is specially marked in the strange dialect of Kathiawar boatman who travel all over the world as lascars on great steamships આદિતારોએન્સાલ્થોપીડિયામિરાનિકાનીઉમજા બદાર પટેની તેરમી આશ્રિતિમાથી લીરેડો છેને તેમા દિંદના દરિયાકાકાના બીજા પ્રાતોની ભાષાએ કે પ્રાતો માટે-બજાળ-આમ, તામીલ વગેરે માટે આ જાતનું લખેલું નથી ૨ સુધારમ જાતકને લીધે ભરચની સદેજ બાબત, જવાની બાબત, ગુજરાતી મુલતા નોના વખતની બાબત, ધણી દૂકમા મુરતની બાબત, અને પાછળથી મુબઇની બાબત, આટલી બાબતોમા ગુજરાત બાબત ઘણું દૂકમા લખવામા આવ્યું છે (જુઓ Indian પાના - ૪૦, ૪૬, ૭૭, ૧૩૧, ૧૫૧, ૨૦૦ થી ૨૦૧, ૨૩૭) આટલા

પાનામા ગુજરાત બાબત થોડા વાક્યો લખ્યા છે કુલ પાના ૨૦૦ અને ૨૦૧મા ગુજરાતી મુલતાનોના વખતનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ તેમા બજાળના લખાણ જેની છતાં નથી ખી ન આપ્યા પાના ૨૪૪ અને ૨૪૫ મામા પારસી વડાજી બાબનારા સળધી લખ્યું છે આ સિવાય ઇટાલિયાના નામો ગુજરાત સળધી થોડા આવે છે

૩ ગુજરાતને માટે જે થોડા સાધનો તેમણે જોયા છે તેમા Bombay Gazetteer Vol I, Part 1 & 2 અને Bird's History of Gujarat અને Balley's History of Gujarat ના નામ જણાવ્યા છે આ પુસ્તકોમા પણ ગુજરાતના વડાજીવદાના એટલા બધા ઉલ્લેખો છે કે તેમાથી તેમણે નહિ જેવું જ લીધું જણાય છે

૪ બારબોસા, યેવેનોટ, એન્ડેસ્કો, સીઝરફેક્કિ વગેરે ઘણા પરદેશીઓની મુસાફરીના વર્ણનો જેમા ગુજરાતી બદારે માટે ઘણું લખેલું છે તે જોયા જ જણતા નથી અને એ મુસાફરોના નામ પણ નથી જણાતા Bom. Gaz I pt 1મા ગ્રીક, રોમ અને આરબ વગેરેના ગુજરાતના ઉલ્લેખો તરફ નજર નથી ગઈ

૫ જવાના સરથાન માટે કરેલી ચર્ચા માટે જુઓ Indian shipping પૃ ૧૪૦ થી ૧૫૪

મદ્રાસના કિનારાના દેવાય પાછળ ને મહેનત કરી છે તેના થોડા બાગ જેટલી પણ ગુજરાત માટે કરેલી નથી. જમાગની નદીઓની નોકોઓની આવળ માટે જેટલા પાના એમણે ને છટા, રમ અને વિમતથી બર્સા છે તે સાથે સરખાવતા ગુજરાતની તો ગણે અવગણના જ કરી હોય એમ સદગ દેખાઈ આવે છે.^૬ દુકામા, પ્રેા મુકરજનુ પુસ્તક વાચતા ગુજરાતના વેપાર ઉદ્યોગને તથાનાર કોર્ડ પણ વ્યક્તિને વાગે એવું છે કે એક રીતે આપુ ઉત્તમ પુસ્તક લખતા પહેલા તેઓ ગુજરાતમાં આવી મયા હોત અગર તો ગુજરાત મગરી માધનેની અને ઉદ્યોગોની પૂરી મોઢ રમથી કરી હોત તો રીક હતું આ કાગજથી ગુજરાતની નાવિક પ્રશ્તિનો દુકાણમાં ખ્યાલ આપવો એ ઉચિત છે

આથીયે વધારે શોચનીય એ છે કે વડોદરામાં શ્રી સમાજ બાગ જ્ઞાનમાળામાં એક ગુજરાતી બાઇએ 'હિંદુસ્તાનનું વહાણરત્ન' એ નામનું એક લઘુ પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે પ્રેા મુકરજના મથની એ નાની નકલ જ છે અને એમાં ગુજરાત માટે કાંઈ વિશેષ લખરામાં આબુ નથી.^૭

પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસનો ને અભ્યાસ કરે, એશિયામાં હિંદુ જ્ઞાનની અને હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતની ઔદ્યોગિક રિધતિનો ને વિચાર કરે, અને ક્ષાતના ગુજરાતની નજરે જુએ, તેને તો આપોઆપ ખગર પડે કે ધણા પ્રાચીન કાગથી આ દેશ દરિયાઈ વેપાર માટે મજદૂર છે ઉત્તરમાં પાનથપુર એજન્સી અને પૂર્વમાં પચમહાલ કાફોલ અને કાનેલ તાનુકા માલ કરતા એની એકે જગ્યા દરિયાથી સો માઈલ દૂર નથી ખંભાત અને કચ્છના અખાતોને લીધે દેશના ક્ષેત્રજળના પ્રમાણમાં મોટા કિનારો એને મળે છે અનેક સૈકાઓથી અનેક સાહસિક અને ચતુર જાતિઓએ એને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી છે

આ વસ્તુરિચિત બરોબર સમજવા માટે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં વેદ કાળથી ચરેના જાતિઓના ઇમણો આપણે માન્ય કરવા પડે કેટલાક

૬ ગુજરાત માટે છટા વાકચો અને નાઓના છટા ઉદ્યોગ ઉપરાંત બે જગ્યાએ બે પા નાથી વધારે સગવડ લખાણ નથી બગાળ માટે તેવા લખાણ લખ્યા છે અને એક લાડ મકરજ જુ, આઠ પાનાનું કાર્ય ઉપરાંત મોગલાર્દના વખતના વર્ષનમાં બગાળ બાગત જ લગભગ ૨૩ પાના ઝીણી ઝીણી વિગતોથી અને છટાની કાર્ય છે

૭ આ નાનું પુસ્તક વાચતા બરોબર પ્રેા મુકરજના પુસ્તકનો લીટીએ લીટીનો સાર લીધો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે નવાઈની વાત એટલી જ છે કે પુસ્તકમાં કોઈ જગ્યા એ અમુકમાથી સાર લીધો છે એમ લખ્યું નથી

વિદ્વાનોનું માનવું છે કે એ ભ્રમણ પરબ્રતિઓનાં આક્રમણો ઉપરાંત ખીજું પણ અનેક કારણોથી થયેલાં છે. ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિ કાંઈક વધારે દેખાય છે; અને તેમાં અન્ય કારણો કરતાં દરિયાને લીધે હુલ્લવેલા વેપારને લીધે થયેલું આકર્ષણ એ મોટું કારણ લાગે છે. દિંદના અનેક ભાગોમાંથી ગુજરાતમાં ઘણી જાતિઓ આવી છે, પરંતુ ઉત્તરે કાણુવ-પંખળ-કાશ્મીર અને યમુનાના પ્રદેશમાંથી આવેલી જાતિઓનું પ્રમાણ વધારે છે. વિદ્વાનોનું વળી એમ પણ માનવું છે કે એવી જાતિઓએ પોતાની મૂળ ભૂમિનાં નામો નવા વસવાટની જગ્યાએ જળવી રાખવા યત્ન કર્યો છે. આ પ્રવૃત્તિ પાછળથી ગુજરાતમાં પણ એક જગ્યાએથી ખીજી જગ્યાનાં ભ્રમણોમાં જળવાઈ રહી છે.^૮

લાટ એ નામ ગુજરાતના ઘણા મોટા ભાગનું ઈસ્વીસન પૂર્વેથી પરદેશીઓ વાપરતા હોય એમ જણાય છે; અને હાલ આપણે જેને અરબીસમુદ્ર કહીએ છીએ તેને લારનો સમુદ્ર^૯ આરબો કહેતા, એ લાટના કિનારા સાથેના તેમના દરિયાઈ વેપારને લીધે જ છે.^{૧૦}

૮ : કાશ્મીર ઉપરથી કેમ્બ્રિડિયા, મથુરા ઉપરથી મદુરા, અને સિલોન, અરબસ્તાન અને જવાને કિનારે એવાં ખીજાં ત્રણ મદુરા અગર મુતરા; સૌપાસા ઉપરથી આફ્રિકાનું સોફાલા; માગદોળ-મંગલપુર-કાન્હડદે પ્રબળનું માગલદ્વર ઉપરથી દક્ષિણનું મગલ્લર (મંગલોર); તામિલ્લાર ઉપરથી સોકોટ્રા, કાશી ઉપરથી કાચી, વગેરે ઘણા હિન્દી નામો દેશાવર ગયેલા છે. ગુજરાતમાં પણ એવાં નામો ઘણા છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ અને દક્ષિણ કિનારાના કેટલાંક નામો સામેના સુરતને કિનારે પણ છે; માગદોળ, માડવી, વેરાવળ, મદુઆ, ઊના વગેરે. આ બધું જાતિઓના વેપાર અર્થે થયેલાં ભ્રમણ સૂચવે છે. આ બાબતમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ ઘણો છે. અને આ કેવળ અનુમાન જ છે. માણસના નામો ઉપરથી સ્થળના નામ પડે તે તો એકથી વધારે હોઈ શકે, પરંતુ તેવા સંભવ ન હોય ત્યારે કોઈ જાતિએ જ પોતાના મૂળ વતનનું નામ પાડ્યું હોય એમ સમજવું કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં વડનગર અને વિસનગર છે. ઈલાડના સરયાનોમાં પણ આનું જણાઈ આવે છે.

૯ : જુઓ અલતેકરનું "History of Ancient Towns in Gujarat" § 3. અને દસમી સદીમાં અલ માસુની આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના મહાસાગરને લારવી સમુદ્ર કહે છે. (Bom. Gaz. I-1. p. 510)

૧૦ : લાટ શબ્દનું મૂળ રોમાં તે સમજવું નથી. સંસ્કૃતમાં નથી એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાના સસર્ગમાં આવેલા પરદેશીઓએ એ નામ કોઈપણ કારણથી પાડ્યું હોય એમ જણાય છે. વળી જણવા જેવી વાત એ છે કે (Tolomy) ટોલમી લારીક (Larabe) કહે છે. હવે સિંધમાં લારખાના છે અને ધરાનના દક્ષિણ કિનારે લારિસ્તાન છે તે જણીવું છે. તેની જ જોડેના સિંધના દક્ષિણ કિનારાનું નામ કર્નિગહામે "લાર" આપ્યું છે. (Cunningham's Ancient Geography Map IX) ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાનું નામ પણ લાટ તે તો જણીવું છે. અને તેને જ લાર

ને વખતે યુરોપના લોકો જંગલી હતા તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં સરકૃતિનો સૂર્ય મપૂર્ણ પ્રકાશમાં હતો એ નિર્વિવાદ છે ઇતિહાસ જેવી વસ્તુની કોઈ પણ દેશમાં શરૂઆત નહોતી થઈ તે સમયથી પણ ઘણા પુરાણો એનો ઇતિહાસ છે

એવા પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં હિંદુસ્તાનનું બારુ ગુજરાતમાં હતું હયુર્મટ નામના લેખકે^{૧૧} હિંદના આ પશ્ચિમ કિનારાની એટલે દાલના ગુજરાતની વેપારી પ્રવૃત્તિ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષથી જ જૂની છે એમ ઇજિપ્તની કનરોમાંથી નીકળેલી સિંધુ નામની મનમન અને ગુજરાતની ગળા ઉપરથી સદ્ કરવા યત્ન કર્યો છે સિંધનો દક્ષિણ કિનારો, એ કિનારે આવેલું પાતાળનગર અને ગુજરાતનો કિનારો સમાન જાતિઓથી આગર તો એક વ્યવહારથી ગૃહાયેલી જાતિઓથી વસેલો એ તો એ આખાં કિનારાને લગતા 'હાર' નામ ઉપરથી જણાય છે

મિ હયુર્મટ પશ્ચિમહિંદના કિનારા ૥ વેપારને ઇસ્વીસન પૂર્વે ઘણા વર્ષ જૂનો કહે છે તે વાતને આપણે વધારે યડતી માનીએ તો પણ બરુક^{૨૭} (બરુક) અને શારીક (સોપારો) એ બંને તો મહાભારત-કાળમાં સમૃદ્ધ અગર હારીક પાછળથી કહેતા હબીબુલ્લી નામના ટવારીખનારની નોખ જે બડે લીધી છે (Bird's History of Gujarat p p 153 154) તેમાં લખે છે કે મહમૂદ ગઝનીના માણસોએ સોમનાથમાં લાઠની મૂર્તિની પૂજા થતી જોઈ અને એ મૂર્તિ પુરાણ આરબો પણ અરબસ્તાનમાં પૂજતા હતા આ ઉપરથી શિવલિંગના આકારને લીધે કે કોઈ બીજા કારણથી એ જાતની શિવપૂજા જ્યાં જ્યાં થતી હોય તે બધા કિનારાને આરબોએ લાઠ અગર હાર નામ આપ્યું હોય એમ અને મુસલમાની ધર્મની સ્થાપના પહેલાં અરબસ્તાનનો યોડો બામ ઈરાન અને ગુજરાત બાદલુધર્મે પાળતા (કિનારા ના લાગ ખાસ કરીને) એ તો સિદ્ધ વાત છે અને મુસલમાની ધર્મના પૂર્વમાં આગળ વધવાથી કે બીજા કોઈ જાતના આક્રમણથી લાઠ નામ સંભાળને ગુજરાતના કિનારા માટે વપરાવા લાગ્યું હોય એમ જની શકે સિંધને દક્ષિણે લારી બહર છે તે પણ હાર ઉપરથી આમ જોતા સિંધને કિનારે ઉત્તરે સિંધમાં હારખાના, ઈરાનનું હારિસ્તાન, સિંધનું હાર, સોમનાથની મૂર્તિને લીધે આરબો એ કિનારાને પણ હાર કહેતા હોય તો તે, અને ગુજરાતના કિનારાનું લાઠ એ બધું પશ્ચિમ કિનારાની એકસરખી રેખામાં આવે છે એથી કોઈ જાતનું ભ્રમણ સ્વયંવાદ હોય તેમ પણ બને બરુ આ વિગતમાં પરસ્પર સળખ હશે કે નહિ તે તો પુરાતત્ત્વના કોઈ વિદ્વાન કહે સારે મનાય આ પણ અનુમાન અને તે નિરાધાર છે, પરંતુ આ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે અરબસ્તાન સિંધ અને ગુજરાતના કિનારાને ઘણા જૂનો દરિયાઈ સળખ હતો ખાસુની (A D 916) લખે છે કે ગેવલ, યાજ્ઞા અને સોપારમાં લારીય બાધા બેલાતી હતી Bom Gaz ૧૦ I Part II p 22 અને તેથી પરસ્પર બંધારને લીધે વહાલુવટ્ટે પણ ખીડેલું હશે ૧૧ જુઓ રૉસલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં Mr Hewarના લેખ પરથી Bom Gaz I I p 11 માં લીધેલી નોખ નં ૨

હોવાં નેમ્રએ એમ જણાય છે. આ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં વહાણો વગેરે માટે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો ઉપલબ્ધ ન હોવાથી ગુજરાતનાં બંદરોના આવા ઉદ્દેશો અને ઇતિહાસના પિતા હેરોડોટસ જેવા અનેક યુરોપવાસીઓએ કરેલા કપાસ આદિ વસ્તુઓના ઉદ્દેશો ઉપરથી, અને ઘણી વેપારી જાતિઓ આ ભૂમિ તરફ આકર્ષાઈ આવીને વસવાથી આપણે ચોક્કસ માની શકીએ કે ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર મહાભારતના સમયથી કે તેથી પણ પહેલાંથી ચાલતો હોવો નેમ્રએ અને તેને માટે ચોગ્ય વહાણો વગેરે સાધનો પણ હોવાં નેમ્રએ.

ઈસ્વીસન પૂર્વે લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાંથી, લગભગ બૌદ્ધ સમયથી, ભરૂચ અને સોપારા બંદરોનો વેપાર વધારે હોય એમ જણાય છે. બૌદ્ધ જાતકોમાંના સુપારગ જાતકમાં ભરૂચના ઉદ્દેશ છે. સુપારગ બોધિસત્ત્વ જે મહાનાવિક હતો, તે ભરૂચનો જ છે. ઈસ્વીસનની શરૂઆતમાં તો લગભગ આખા હિંદુસ્તાનનો વેપાર ભરૂચે એકઠાથ કર્યો હતો. ભરૂચથી કપડવંજ ખાતે ચર્ચ બીલસા, સાંચી વગેરે આગળ ચર્ચ છેક પાટલીપુત્ર (પટણા) સુધી મહામાર્ગ હતો અને સાંચી વગેરેનું તેથી મહત્ત્વ હતું.^{૧૨} ઉત્તરની કેટલોક માત્ર ભરૂચ આવ્યાનું તો ચેરિયસ લખે છે. કાબુલથી દેશાવર ચઢાવવા માટેનો માત્ર પણ ભરૂચ આવ્યાનું અને દક્ષિણદિશાનો માત્ર પણ નિકાશ માટે ભરૂચ આવ્યાનું એ લખે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે એ વખતે કાબુલથી પાટલીપુત્ર અને દક્ષિણ એ બધા ભાગનું મુખ્ય બંદર આપણું ભરૂચ હતું.

આ વખતે ટાક્ષેમી અને બીજા પાશ્ચાત્ય લેખકો ગુજરાતના કિનારાનાં ઘણાં બંદરો અને વેપારી સ્થળો ગણાવે છે. ભરૂચ (Barigaza), નવસારી (Nonsaripa), પીલીપોલા (Poulipoula), કામમોની (Kammoni) અને સોરાષ્ટ્રના કિનારાનાં દારકા (Barake), પોરબંદર (Bardaxema) (ગર્મની પાડોશને લીધે), સુરાષ્ટ્ર (Surashtra), મોંગલોસ (મોંગલપુર Monoglosson), આસ્ટાકપ્રા (હસ્તકપ્રા-Astakapra) વગેરે બંદરો પણ ગણાવે છે, પરંતુ છેક સોલંકીઓના સમય સુધી વહાણોના નામ અને બાંધકામ કે તેને લગતા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો નથી.

આમ છતાં પણ બીજાં બંદરો સાથે ભરૂચ મુખ્ય બંદર તો હતું જ. ઈસ્વીસનની શરૂઆતમાં ગ્રીક લેખકો ભરૂચનો દરિયાપારના દેશો સાથેનો વેપાર આ પ્રમાણે ગણાવે છે. ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન અને ઈરાની અખાતનાં બંદરોએ અને હિંદી મહાસાગરમાં ભરૂચનાં વહાણો ધૂમતા. મિસર અને અરબ-

રતાનથી સોનું, રૂપું, પિત્તળ, કલાષ, સીસું, પારો, સુરમો, કાચ, પોખરાજ, પરવાળાં, દારૂ, કાપડ, અને દુપટ્ટા આવતાં.^{૧૩}

ઈરાની અખાતનાં બંદરોથી ગુલામો, સ્ત્રીઓ, સોનું, મોતી, ખજૂર, દારૂ અને કાપડ વગેરે આવતાં થતાં. બરૂચથી મિસર અને અરબરતાનમાં ચોખા, ખીયાં, તેલ, રૂ, ખાંડ, મધમધ, અને ઊંચી જાતનું કાપડ, ઈરાની અખાતનાં બંદરોએ પિત્તળ, શીંગડાં, સુખડ અને ખીખં લાકડાં નિકારા થતાં, આફ્રિકાથી બરૂચમાં સોનું, મિસોન અને મહાપારથી તેળના આવતા.^{૧૪} અરબસ્તાન અને ઈરાનના કિનારા સાથેનો બરૂચનો સંબંધ પણ નામ સાથે પેરિપ્લસ લખે છે.^{૧૫}

આ સમયના બરૂચના પરદેશીઓએ કરેલા ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે હાલનું બરૂચ જોતાં પુરાણા બરૂચના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. બરૂચે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જાતિઓના વ્યવહાર જોવા છે; અટળક લક્ષ્મી રમાડી છે; અનેક ધર્મોને સમાનતાથી પોતાની જુગિ ઉપર રાખ્યા છે; એના સંસ્કરણો કવિને કાવ્ય, ઇતિહાસકારને ઇતિહાસ અને નવલકથાકારને નવલકથા માટે અખૂટ સામગ્રી આપે છે.^{૧૬}

ઈસ્વીસનની નવમી સદી આવતાં સુધી ગુજરાતનો ઇતિહાસ સહેજ પણ વ્યવસ્થિત ન હોવાથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિના હેવાલ માટે છૂટાછવાયા અને તે પણ ઘણા થોડા ઉલ્લેખો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેમ છે. ક્ષત્રપ રાજ્યોએ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને તેમના સમયમાં રામન સામ્રાજ્ય સાથે ગુજરાતનાં બંદરોનો સંબંધ હતો.^{૧૭} ક્ષત્રપો અને સોલંકીઓની વચ્ચેના આશરે ૯ સદીએ નેટલા લાંબા સમયમાં ગુપ્ત, વલ્લી, ગુર્જર, ચાવડા આદિ રાજ્યોના વખતમાં બહુ રપટ્ટ ઉલ્લેખો ન હોવા છતાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણવડું સારી રીતિમાં હોય એમ માનવાને કારણ છે. આ વખતમાં થાણા જિલ્લાનાં બંદરોનો વેપાર

૧૩: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ. પૃ. ૨૫૧-૨૫૩.

૧૪: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ પૃ. ૨૫૩.

૧૫: Bom. Gaz. I. I. p 545

૧૬: Brigg's Cities of Gujarashtra

૧૭: Encyclopaedia Britanica vol. IV p. 188 13th Edition "since about A. D. 40 the coast cities had been much enriched by trade with Roman Empire, which both the Satavahanas and Satrapas did much to encourage શાહ સમ્રાજ્યમાં electionની રીત હતી અને એમનું 'રાજ્ય commercial kingdom કહેવાય.

સારો ચાલતો હતો અને ત્યાંના વેપારીઓ લાઠ વાણિયા દ્વારા તે ઉપગ્રી બગાય વગેરે બદલેનો વેપાર દરકત વગર મારો ચાલતો હતો એમ માની શકાય ૧૮ આ સમયમાં ઉપર જણાવેલા રાજ્યોના ફેરવવા થઈ ગયા તેને લીધે જે કાયદાપાલક થઈ હશે તે દરિયાઈ વેપારને અસર કરે તેવી બારે દોષ એમ જણાતું નથી એક રીતે જોતા તો આ લાગના સમયમાં ગુજરાત ઉપર વલ્લભીપુરના નાશ મિત્રાચ કોઈ મોગી આક્રમ આવી દોષ એમ માનવા ને કાગળ નથી ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર હુલુ આદિની મદાદઓથી નામેતા ભોકો પશુ ગુજરાતમાં આવીને વચ્ચા છે અને ગુજરાતના બંદરોથી પગદેશ ગયા છે

આ સમયમાં જ ગુજરાતના ભોકાએ સમુદ્રપાર મંરથાનો વમાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી દોષ એમ દેખાય છે ઈરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને હિંદુ-આનના દક્ષિણ પ્રિનારા ઉપર તો ગુજરાતીઓના મંરથાનો દરેક બંદરે હતા ગુજરાતના મિદનકુમાર નામના કોઈ રાજવંશીએ સમુદ્રમાર્ગે લંકાગો વિજય કરીને તેની યાદગીરીમાં તેનું નામ સિંહલદ્વીપ રાખ્યું ૧૯ સિંહલદ્વીપ

૧૮ ગુજરાત સંસ્કૃત. પૃ ૨૫૨

૧૯ બગાળના સિંહલદ્વીપના પુત્ર વિજયે લાકા છતી તેનું નામ સિંહલદ્વીપ રાખ્યું અને તેનો સમય અને બુદ્ધ ભગવાનનો નિર્વાણનો સમય એક જ છે (ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં) એમ મહાનગ નામના બૌદ્ધ ગ્રંથના આધારે પ્રો. રાધાકૃષ્ણ દેવે લખ્યું છે વિજય અને સિંહલદ્વીપના છતવાની આખ્યાયિકા બગાળમાં પ્રચલિત તો થઈ છે અને ત્યાં સિંહલ વિજય નામનું નાટક હાલ પણ ભજવાય છે તે ઉપરથી લાગે છે પરંતુ મહાવંશ ઈસ્વીસન ૪૦૦ ને શુભારે લખાવેલો ગ્રંથ છે એમ વિદ્વાનો માને છે, અને તેમાં બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવાની પૌરાણિક કથાઓ આપેલી છે, એટલે ઈ સ ૪૦૦ થી પહેલાંની ગમે તે સમયની વાત તેમાં આવી શકે પરંતુ મહાવંશનું વર્ષ આ ગણીએ તો વિજયની છત તે અગાઉ લગભગ ૫૫૦ વર્ષ પહેલાંની ગણવી થતે પણ તેનો વાધો નહિ પ્રો. મુકરજીએ પોતાના ગ્રંથમાં બગાળની એક મહાન નાવિકપ્રવૃત્તિ તરીકે જુડી જુડી જગ્યાએ ચાર વખત આ વાતનો

■ જેખ કર્યો છે (જુઓ *Indian Shipping* II 28, 42, 69 157) અને તે પણ બગાળનું બીજું એટું દરિયાઈ પ્રસંગ નોંધ્યું નથી પરંતુ આ ઉપરાંત એમણે બીજી કેટલીક વિગતો લખી છે તેથી આ વાતને વિરોધ આવે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય દોવાથી અત્રે ચર્ચવાની જરૂર છે સીયુકી (Si yu ki) નામના ચીની ગ્રંથને આધારે એ લખે છે કે *The ship in which the lion prince Sinhala sailed from an unknown part of Jambudwip to Cylone contained five hundred merchants besides himself* (Ind shipp P 29) આ જોતા વિજયને બદલે સિંહલથી તેને ખવા જેવું છે વળી પાચસો વેપારીઓ નો ઉલ્લેખ પણ નોંધવા જેવો છે

આગળ વિજયની વાત ફરી લખતા પાને ૬૯ મે પ્રો. રાધાકૃષ્ણ રાજવંશીય ગ્રંથને આધારે લખે ■ કે 'The ships started from a place near the city of Shinhapur, and on their way touched at the port of Supara

નામ ઈસ્વીસન પૂર્વે પાચમી મહીમા બગાળના રાગ સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે લખા છતીને પાંચુ એમ પ્રેા રાધાકુમુદ મહાવશ ગ્રંથના આધારે કહે છે,

which according to Dr Burgess lay near modern Bassien on the western coast of Daccanxxx approaching the island from south wards, and became founder of the great dynasty (આમા સુપારા-Supara-ને પોતાના ગ્રંથમાં ઘણી વાર લખ્યા હતા કે બર્ગેસને આધાર લઈ કેમ લખે છે તે સમજાતું નથી) આગળ જતા પાને ૭૦ એ લખે છે કે વિજયના મૃત્યુ પછી તેનો ભત્રીજો (કે બાણેજ nephew) કરમચીએ સાથે સાગલ નામના શહેરથી વડાણ મા બેસી સિંહોન ગયો (embarked from the city of Sagal)

આ જુદા જુદા લખાણો એટલું તો સૂચવે છે કે વિજયનું લોકાની છતના સમયમાં લખાણ શકાયાં છે, અને તેમાં જે વાત ચાટે છે અને તેનું નામ સિંહલ હોય તે 1000 prince સિંહલકુમાર કહેતા હોય તો સિંહલકુમારવાળી આપણી વાતને કાંઈ દેકા મળે છે બીજી સૌરાષ્ટ્રને પૂર્વ કિનારે બ્રહ્મતના અખાત આગળ હાલ જે શિહોર છે તેનું જુદું નામ સિંહપુર હતું (જુઓ Alteker's History Ancient towns of Gujarat, P 45) કે બર્ગેસ એને રાહવરાની રાજધાની માને છે અને એમ માનવાને કાંઈ પણ જાતનો આધાર નથી એમ અસ્તેકર લખે છે પરંતુ કે બર્ગેસનું અનુમાન ખરું હોય તો સિંહલકુમાર નામ માટે કાલનિર્ણયનો જે વાધો નડે છે તે નીકળી જાય છે કારણ કે લોકાનું સિંહલકુમાર નામ ઈસ્વીસનની રાજઆતના અરસાનું જણાય છે બૃહત્સહિતા (ખા ૧૪ પ્રો. ૧૧ અને ૧૫)માં દક્ષિણના દેશોમાં લકા અને સિંહલ જે નામ આપેલા છે, પણ તે યે આધાર રાખવા લાયક નથી પરંતુ આપણે વિજય-અગર તો સિંહલ ગુજરાતને કિનારેથી વડાણમાં બેઠો એજ જોવું છે એટલે સિંહલકુમારના કાલનિર્ણયની કડાકૂટમાં નહિ પડીએ ઉપર જોવું એ સિંહપુર (શિહોર)ને સિંહ પુર 1000 city કહેતા (Bridges cities of Gujarashtra) આગળ વિજયજીવંતીપના કાંઈ અપાન લાગમાંથી નીકળે એમ લખી પછી સિંહપુરમાંથી નીકળે એમ લખે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે ત્રીજી ઉપરના ઉતારા મુજબ સિંહપુરથી સિંહોન જવા નીકળે એ વિજય સોપારા આગળ અગ્યે એ જોતા બગાળના બદરેથી નીકળે તો માણસ આખો કિનારો પૂર્વથી પશ્ચિમનો ચઢી, વચમાં સિંહોન વટાવી પછી ઊતરે તો જ વચ્ચે સોપારા આવે અને એવું બનતું અશક્ય છે કે સિંહપુર સૌરાષ્ટ્રવાળું હોય અને ત્યાંથી જ વિજય કે સિંહલ નીકળે હોય તો તે રસ્તામાં સોપારા અવશ્ય આવે સોપારા મુજબજતા પાલક પાસે આવે છે તે તો ગુજરાતમાં સર્વને વિદિત છે એવું વિજયનો સંગ્રહ સાગલ શહેરથી નીકળે એમ લખે છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે સાગલ નામનું બદર હોય એમ જણાયા નથી પરંતુ આ નામ બૌદ્ધ ગ્રંથનું છે અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પત્તનના પુરાણા રાક્ષસને માકૂટમાં સાગલ લખેલું છે આ શહેર હાલના ચિયાલકોટની જગ્યાએ હતું એમ નક્કી થયેલું છે (જુઓ Cunningham's Ancient Geography p p 206-215 New Bengal Edition) જુદાંસહિતામાં એક સિંહપુર કારમીરમાં છે એમ જણાવ્યું છે આ પ્રાંતોપાસેના સાગલ અને સિંહપુરના વતની વિજય અને તેનો સંગ્રહ હોય એમ માનીને આગળ ચાલીએ તો વિજય સિંહને રસ્તે વડાણમાં બેસીને ગુજરાતના કાંઈ બદરેથી

એ વાત વાદ્યમ્ત છે વાદવાળી અને અયોક્ત વાતને જાણુ ઉપર મૂકીએ તોપણ એટલુ તો મિદ્ધ છે કે મિલોન સાથે ગુજરાતને પ્રાચીન કાળથી જે સંબંધ છે તે તામીલના મિલોનથી છેક પાસેના કિનારા સિવાય હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતા વધારે છે “લકાની લાડી ને ઘોધાનો વગ” એ ગુજરાતી કહેવત વેપારાર્થે વમેવા ગુજરાતીઓના સંસ્થાનની વગ્નીને સગતા લગ્નને સીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને ગુજરાતી વાતોમા લકાની બાબતો, ઘણી આવે છે. બીજી ખાસ નોંધના લાગક તો એ છે કે ‘રિનિધ તીર્થકરપ’ નામના જૈન ગ્રંથમા પ્રાચીન કાળમા કોઈ સિંહોનની રાજકન્યાએ ભર્યમા શકુનિકાવિહાર બધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી ગુજરાતના કિનારાને સિંહોન સાથે સંબંધ ઘણો જૂનો અને સારો હોય એમ મમજ્જન છે

અગર તો સિંધુના મુખ આગળના કોઈ બહેરથી, મોટા વહાણો બદલીને સિંહોન ગરો હોય તોપણ સોપારા વચ્ચે આવી શકે બૌદ્ધ સમય પહેલાથી પણ તામ્રલિપ્ત બગાળામા મોટું બહેર હવે ત્યાંથી નીકળ્યાનો હેતુ નથી એ ખાસ નોંધવા જેવું છે સાગલ અને સિંહપુર એવું કોઈ નામ બગાળ કે કલિંગને કિનારે નથી એક વિદ્વાનનું એમ માનવું છે કે બૌદ્ધ સમયનો બધો સમુદ્રનો વ્યાપાર મોટે ભાગે સોપારા આગળથી થતો અને એ બૌદ્ધોનું મોટું સ્થળ હવે, તેથી સાગલ સોપારા પાસેનું કોઈ સ્થળ હશે ટાલેમી (જુઓ Bom Gaz II P 538) સિંધુ નીના સાત મુખ ગણાવે છે તેમા Sagapa, Sinthon, Khariphron, Sapara, Sabalaessa, Lanibare વગેરે ગણાવે છે તેમાના Sagador, Sapara અને Sabalaessa હાલ બોજાબાદ નથી પરંતુ આ મળતાપણા ઉપરથી જણાશે કે સાગલ અને સિંહપુર પૂર્ણબની ઉત્તરના પ્રદેશમા માનીએ અને ત્યાંથી સિંધુને રસ્તે વિજય આગ્યો હોય, અને ઉપરના કોઈ મુખ આગળ સાગલ નામનું બીજું શહેર હોય તોપણ બની શકે એવું છે સાગલ નામ મોટાળો ઉત્પત્ત કરે તેવું તો છે જ બગાળની દક્ષિણે ગમાના મુખ આગળ સાગર નામનો બેટ છે, પરંતુ તે શ્દનો લાગતો નથી અને એમા પહેલા વસ્તી હોવાનું બહુ નથી અને એને ધ્યાનમા લઈએ તો પણ સિંહપુર અને સોપારાના ઉલ્લેખને મોટા વિરોધ આવે છે વિજય બગાળાનો હતો, એમ માની લઈએ અને આખ્યાયિકા પ્રમાણે એના બાપે એને કાઢી મૂક્યો ત્યારે સિંહોન જવા માટે વહાણોમા નીકળ્યો એમ માનવા કરતા જમીનમાર્ગે પશ્ચિમ કિનારે આગ્યો હોય એમ ઉપરની હકીકત ઉપરથી બની શકે ઘણું પ્રાચીન કાળથી ભર્ય અને સોપારાથી મોટા ધોરી રસ્તા પાટણ સુધી જતા હતા તે તો બહુવિધ પણ એમ બનવું શક્ય નથી

પરંતુ આ સાથે સિંહલદ્વીપનો ગુજરાત સાથે ઘણા જૂના વખતથી નિકટનો સંબંધ છે તે પણ ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે સિંહલદ્વીપ નામ અને તેના વસવાટ બાબત તો ગુજરાતના પક્ષમા જે વાતો ઉપયોગમા આવે એવી ઊભી થાય છે તે તો જોઈ ‘લાડ અવલોકન’ નામના એક નાના ગ્રંથમા તો સિંહોને સિંહપુર જઈ લકા છતી એમ સ્પષ્ટ લખેલું પણ તે ગ્રંથ આધાર રાખવા લાયક નથી પરંતુ સિંહોન માટે ગુજરાતમા અને ગુજરાતી સાહિત્યમા જે જે વાતો અને કહેવતો વધારે પ્રચલિત છે તે ગુજરાતના

કામેજ એટલે અધ્યાનિગ્નાનના વતનીઓએ દિંદીચીન પાસે કામેજ-કેમ્પોડિયાનું મર્યાદાન વમાવ્યું એ લોકોનો બ્યવહાર પણ મિંધ અને ગુજરાતના બહારથી ગુજરાતી વહાણો દ્વારા થયો હોય એમ મનાય છે, પરંતુ એ વાત બહુ જ વાદમય છે અને સ્પષ્ટ બહુ જ થોડું છે ૨૦

આ મમયના પાછના ભાગમાં એટલે ઈસ્વીમનની છટી સદી પછી ગુજરાતે જનામાં મર્યાદાન સ્થાપ્યું એ ખામ અગત્યની વાત છે જનાનું મર્યાદાન વમાવવાની પ્રવૃત્તિ શક્યપણેના વખતથી એટલે અશક્ય જવા મયો ત્યારથી થઈ એમ ગણી શકાય પરંતુ અશક્ય કરેલી નોંધ ઉપરથી ઈસ્વીમન ૬૦૩ માં (જવા મેવત ૫૨૫) ગુજરાતથી એક રાજકુવર પોતાના રાજ્યના નામની અવિધવાણીથી ચેતીને અનુવાધીઓ સાથે જવા ગયેલ ૨૧ આ અનુવાધીઓમાં ખેડૂતો, કડિયા, સુતાર અને મનાટો, ચોદાઓ, વૈદ્યો અને લેખકો હતા કહે છે કે આ રાજપુત્રે જવા નવેમરથી વમારી તેનું નામ ગુજરાત (Guzrat) રાખ્યું અને પોતે અવિજય સવેનયાન નામ ધારણ કરીને નડુ શહેર વસાવીને ગાદીએ બેઠો એણે જે વચ સ્થાપ્યો તે વચનું રાજ્ય જવામાં લાખો વખત ચાલ્યું કુમાર સવેનયાતે પાછળથી ગુજરાતમાં પોતાના બાપને સદેશો કહેવડાવી બીજા માણસો મનાવ્યા અને બીજા ૭૦૦૦ માણસો ગુજરાતથી આવ્યા તેમાં પચ્ચર અને પિત્તળમાં કારીગીરી કરનારા

સિંધોન સાથેના સારા સબંધ વગર ન હોઈ શકે બાલવર્તાઓમાં લકાની વાતો આવે છે રત્નાવલિ નાટિકામાં પણ સિંધોનની કન્યા માળવાના રાજા મારે લાવ્યાનું વર્ણન છે તે ગુજરાતના કિનારાના સબંધનું છે અને માળવાનો છેક ઇન્જન સુધીનો ભાગ એક વખત લાટમાં ગણ્યોતો અને ગુજરાત માળવાની સસ્કૃતિને ધણે પાસેનો સબંધ છે તેનું દર્શાવે છે

બીજું એ પણ નોંધવા જેવું છે કે મહામૂલ ગીઝનવીએ સોમનાથ છતાં પછી ત્યાંથી સિંધોન જવા વિચાર કરેલો તે વખતે હિંદને તાળે હતું એમ ફિરિસ્તા લખે છે અને ગુજરાતને આરમો હિંદ કહેતા અને સિંધને સિંધ કહેતા એવા જ-ચેખો જડે છે (ભુઓ Bom Gaz. Vol V સરખાવો “કુલના મરણ પછી તેનો પુત્ર મુદગમદ ૫૦ વડાણે લઈ હિંદના મેડ લોકોની સાથે ગયો ” P 503 આ હવેજ ગુજરાત મારે જ છે આ વાત સાથે મિરાતે અહમદીની એક વિચિત્ર વાત નોંધવા જેવી છે — “સીરનદીપ સોમનાથને તાળે હતો તે ઈ સ. ૧૯૨૦ના અરસામાં રાજા વિજયભાદુએ સ્વતંત્ર કર્યો ” (Bom. Gaz Note on P 463 જર્ડની History of Gujarat માંથી ઉતારે) આ લખાણ અને વિજયભાદુનું નામ વળી નવીજ વાત દેખાડે છે અને તે કેવળ વિચિત્ર છે ગમે તેમ હતા પણ વિજય બજાળના વડાણોમાં ગયો અને લકા છવી એમ માનવા મા ઘણો વિરોધ આવે છે

૨૦ Bom Gaz I pt 1, P 500

૨૧ Raffen's Jata vol II, chap 1 p p 82-83

પણ હતા આ વખતમા કારીગરોને હાથે જવાનું પ્રમિદ્ધ બોરોબ્રુનુ^{૨૨}
૧. જોદ્ધ મંદિર બધાયુ, અને ગુજરાતી કારીગરોએ^{૨૩} જાણે પોતાના વિજયની

૨૨ Raffel's Java, vol II, chap X, pp 82-83 Indian Shipping p 45, p 49

૨૩ ઇ બી હાલેને Indian Sculpture and Painting નામના પોતાના ગ્રંથમા બોરોબ્રુનુની આ વહાણની આકૃતિઓ ગુજરાતીઓએ જાવા લીધુ તેને સગતી આકૃતિઓ તરીકે વર્ણવી છે વળી અમેરિકાના ફિલાડેલ્ફિયાના મ્યુઝિયમમા આ આકૃતિઓ ઉપરથી લોકકાંતુ નમૂનાનું વહાણ બનાવીને મૂક્યુ છે તેના ઉપર નોંધ છે, તેમા વખાઈ ૬૦ ફૂટ, અને પહોળાઈ ૧૫ ફૂટની અને ગુજરાતના લોકે જાવા વસાવ્યુ તે વિશેની આકૃતિ છે એમ લખેલું છે આને સમગ્રી વિગત પ્રેા રાધાકૃમુદે એ વહાણની આકૃતિઓના ચિત્રો સાથે પોતાના પુસ્તકને પાને ૪૫-૪૭ અને ૪૯ મે લીધી છે એ વિગતો સ્પષ્ટ અને પરદેશીઓએ કરેલી હોવાથી તેમા ફેર પડે તેમ નથી પરંતુ એ જ ગ્રંથના પાના ૧૪૪ થી ૧૫૪ સુધીમા જાવાના સંસ્થાન માટે એમણે આપુ પ્રકત્ત્વ લખેલું છે ગુજરાતની જાવાને સગતી પ્રજ્ઞતિ એટલી જાણીતી છે કે તે ઢાકી શકાય તેવી નથી છતાં પણ જાવા ઉકે દક્ષિણ પૂર્વે, મદ્રાસના કિનારાની સામે, ઘણે દૂર અને હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારાથી અને બંગાળથી ગુજરાત કરતા તે વખારે પાસે હોવાને કારણે એ પ્રજ્ઞતિઓમા મોટા ભાગ બંગાળ અને કલિંગનો છે એમ સાબિત કરવા પ્રેા રાધાકૃમુદે પ્રયત્ન કર્યો છે ઉપરના કારણોએ કેટલાક વિદ્વાનોએ જાવા કલિંગનું સંસ્થાન હશે એમ ખાદેલું છે અને Bom Gaz vol I, part I મા જાવા વિશે પરિગિષ્ટ IV લખેલું છે (પૃ ૪૮૮ થી ૪૮૯) એમા કલિંગ અને બંગાળના વસવાટ બાબતની હલીલોને પૂર્વપક્ષ કરીને તેનું સમાધાન કારણો સાથે કરીને ગુજરાતનું સંસ્થાન રામ્ય છે એમ બતાવ્યું છે પ્રેા મુકરજીએ એ પરિચિત્તનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં પૂર્વપક્ષરૂપી શકાઓને જ પોતાના ગ્રંથમા સ્થાન આપીને ચર્ચા કરી છે અને ગુજરાતપક્ષની હલીલો તરફ ખરોખર જોયું નથી કલિંગ અને બંગાળમાથી કેટલીક વસ્તી વખતોવખત જાવામા ગઈ હશે એમા શકા નથી, પરંતુ તેથી ત્યાંથી આવેલાઓએ જાવા છતીને વસાવ્યું એમ સિદ્ધ થવું નથી તિબેટ સાથેની લડાઈમા બંગાળ એવું હારેલું કે બસો વર્ષ સુધી બંગાળી ઉપસાગરનું નામ તિબેટનો સમુદ્ર એવું રહ્યું (જુઓ Bom Gaz I, p 501) એ લડાઈમા હારેલા બંગાળીઓ દક્ષિણ બાજુ નાહા અને કલિંગવાસીઓ પણ એમ જ નાહા હશે (Bom Gaz I p 498) અને એ લોક જાવા જઈ વસ્યા હોય તો તેમની ભાષાના ચિહ્ની થોડા જાવાની ભાષામા જણાય, પરંતુ જાવાની ભાષામા જે સંસ્કૃતમાથી બિતરેલા શબ્દો છે તે તો ગુજરાત બાજુથી જ ગયેલા હશે એમ ડૉ હ હ હુવનુ માનવું છે

ઈસ્વીસન ૭૫ મા અજીશક જાવે ગયો એ વાત પ્રેા રાધાકૃમુદે લેડી કાઢેલી માને છે અને એ જ સાલથી કલિંગમાથી લોકો જાવે ગયા એમ સિદ્ધ કરવા મહે છે પરંતુ ઈસ્વીસન ૭૦ થી ૭૮ સુધીમા ગુજરાતમા શકદેવગેાની સ્થાપના થઈ અને તે વખતની આસપાસ અજીશક ગયો હોય ખ્રિસ્તી સન અને જાવાના સવતને ૭૮ વર્ષનું અંતર છે તે પણ અજીશકે એ સવત શરૂ કર્યાનું સૂચન છે એમ જણાય છે અને જાવાના હેવાડો એ વાતનું સમર્થન કરે છે (જુઓ પાનુ ૧૫૧ Indian Shipping અને પાના ૨૨ ૨૪

નિશાની ગખતા હોય તેમ, વડાણની આકૃતિઓ તેને સમતા મિષ મિષ કાયો સાથે એ મદિરમા કોનરી છે પ્રા મુકરજીએ આ ઉદ્યોગો પોતાના પ્રથમા થોડા આપ્યા છે અને તે માત્ર છે કે કેમ તે જોયા વગર તેની શકાના કારણો આગળ લાવી કલિંગની સામ્યાનિક પ્રવૃત્તિ જગમા વધારે હતી એમ

Bom Gaz I, 1) વળી પ્રા મુકરજીએ ભૂવિજય સવેસ્યાસની વિગત કે (Hallor) કલિંગની પેકે ગુજરાત(Kapardar)ના ઉદ્યોગો જવાના ખાસ પ્રમાણ જણાવવા રાફેલ ફત ઇતિહાસમા આપેલા છે તે પૂરા આપ્યા નથી પ્રા રાધાકૃમુદે બોમ્બે એન્ટિક્વરિયાથી બગાળીઓ જવા બાબુ ગયા તે બાબતને જે ઉતારે લીધા છે તે જણવા જેવો છે - In comparison the relative importance of the western and eastern Indian strains in Java it is to be remembered that the western element has been overlaid by a late Bengal and Kaling layer of fugitives from the Tibetan conquest of Bengal in the eighth century, *the badu with the gorkha at his heels*, and during the ninth and later centuries by bands of Buddhist withdrawing from a land where their religion was no longer honoured Bom Gaz. vol I, part I, p 498, note I) (the italics are mine) આ ઉતારો બગાળી વસવાટ બતાવવા માટે ટાકેલો છે તે તો હશે પરંતુ અહીં ખાસ એ બતાવવાનું છે કે આમા ઇદિસિસમા લખેલો બગાળીઓનું પસારુ દેખાડનારો ભાગ સફાઈથી પ્રા મુકરજીએ મૂકી દીધો છે અને આ ઉપરથી તથા એમનો મય વાચ્યાથી ઠેર ઠેર બગાળના કૌસા વર્ણનોથી દેખાશે કે બગાળ માટે એમણે કેવી કાળજી લીધેલી છે અને બીજા પ્રાતોની લેવા જેવી હકીકત દૂકાથી છે ઉપરના ઉતારા ઉપરથી બગાળ અને કલિંગના લોક ક્યારે અને કેવી રીતે ગયા તે પૂછુ જણાય છે જવાને માટે ગુજરાતીમા જે જાતની કહેવત છે તેવી મારવાડમા પણ મચલિત છે અને જવાની આ મુદ્દિને સમયે મારવાડના આપણા સિન્નમાસનું ગુર્જર રાજ્ય સમૃદ્ધ હવ્વ અને મારવાડ ગુજરાતથી સંસ્કૃતિમા દરેક રીતે એક જ છે તે ધ્યાનમા લેવાનું છે જવાને સમતી વાતો ગુજરાત અને મારવાડના બાદ્યારણોમા ચાલે છે ભોજ અને વિક્રમની જવા સબધીની વાતો જાણીતી છે (જુઓ Bom Gaz I 1, P 491) બગાળ કે મદ્રાસની વમામ વિગતો પ્રા રાધાકૃમુદે જોડેલી છે અને કોઈ કહેવતો આપેલી નથી તેથી તેવી કહેવતો કે વાતો બગાળમા હોત તો એ આપ્યા વગર રહેત નહિ એમ મળી રાખીએ

જવાના બિરોબદ્ધના મદિરમા પથરા એમ ને એમ ધરીને જોડવેલા છે અને તેમા ચૂનો વાપરવામા આવેલો નથી (જુઓ Indian Antiquary Vol V P 315) હિંદુસ્તાનમા ગુજરાતના જૂના સ્થાપત્યમા એ રીતે ચૂનો વપરાયો નથી (જુઓ Archaeological survey of Northern Gujarat) આ ઉપરથી પણ એ મદિર ગુજરાતના કારીગરોએ બાધ્યુ હરી એમ જણાય છે બીજુ એ છે કે જવામા વડાણોની આકૃતિઓમા માણસોની જે આકૃતિઓ કોતરેલી છે તેમની પાછડીઓ ગુજરાત અને મારવાડની પાછડીઓના ધાટની છે માથાને પાછલો અને ઉપરનો અને બાજ બરોબર દેકાય એવી પાછડીઓ બીજા પ્રાતોમા પહેરવામા (દરિયાકિનારાના) આવતી નથી ફક્ત એ વખતે

સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે ગુજરાતનું વહાણવટુ આ મમયમા કેવું હતું એ મુગર્ડ ગેઝેટિયરમા જવા વિશે જુદું પરિશિષ્ટ લખીને બતાવવામા આપ્યું છે

આપણે ત્યા જવા સળથી ઘણી વાતો અને કહેવતો ચાલે છે “જે જામ જાવે તે ફરી ન આવે અને આવે તો પરિયાના પરિયા આવે તેમજ લાવે” એ કહેવત જાણીતી છે પ્રો રાધાકુમુદે જવાના વહાણોના જે ચિત્રો આપ્યા છે તે પણ જોવા જેવા છે એ જાતના વહાણો આપુના દેનવાડાના નેમીનાથના મહિંગની જમણી પડાણીમા નાના કદમા કોતરેલા છે મોરોમદૂર ની આકૃતિઓમા માણસનો પહેરવેશ ગુજરાતીઓ જેવો લાગે છે તે સહેજ જોવાથી જણાયો

પ્રો રાધાકુમુદે જવાની બાપા મનાયા છતાં પણ ત્યા મઠકૃતની છાયા વાળા શબ્દો વપરાય છે તે કલિંગ અગર જગાળમાથી માગધીની છાયાવાળા શબ્દો હશે એમ સામિત કરવા કેટલાક અભિપ્રાય ટાક્યા છે જગાળીઓ વેપાર અર્થે પરદેશમા ગયા હોય એમ તો કોઈ જગ્યાએ રૂપિય જણાવતું નથી, પરંતુ ધર્માચાર્યો તરીકે ગયા હોય અને ધામક બાપા મરકૃત અને માગધી હોનાથી તેવા શબ્દો તેમના દ્વારા પ્રચાર પામ્યા હોય એમ બની શકે પરંતુ આગળ જોયું એમ ગુજરાતનો રાજકુવર લેખક પણ લઈ ગયો હતો તો એ લેખકોએ જવાની ધાર્મિક અખ્યાયિકાઓ પણ લખી હોય પરંતુ આ વાદમા ન ગિતરતા ગુજરાતનું ગુજરાત તરીકે પદ્ધતિસર સ્વમાન અને અભિમાન બતાવનાર પહેલા જ ગુજરાતી વિદ્વાન ડૉ. હ. હ. દ્રુવનો મત અહીં સહેજ ઉપયોગનો છે એમણે ગ્રીક-નોર્વેમા મળેલી આદમી ઓરિયેન્ટલ કો. ફરન્સમા કેટલાક લેખ રજૂ કરેલા તેમા જગાળની રોચન એશિયાટિક રિમર્ચમાથી વિનિયમ માર્ગના “On the traces of Hindu language and literature extent among the Malaysians” નામના

પાપડીઓ હાથે બાધવામા આવતી હતી અને હાલ પણ મારવાડમા હાથે બાધાય છે

આપુના દેલવાડના મહિરમા વહાણની જે આકૃતિઓ છે તે જવાની આકૃતિઓને મળતી છે, પરંતુ તે એક જ પરચરમા ભાગ પાડે હાથી, ઘોડા વગેરેની આકૃતિઓની સાથે દોવાથી કદમા એટલી નાની થઈ છે કે તેમાના માણસો રૂપિય રીતે પહેરવેશ સાથે દેખાતા નથી વહાણ જવાના વહાણને મળતું છે દેલવાડાની આકૃતિઓમા ખાસ એ છે કે નદીના દેખાવ સાથે નદીના નાના દોડકા કોતરી નદીની બાજુમા આ મોટા વહાણ કોતર્યા છે અને નદી અને સમુદ્રના વહાણો જુદા પાડવા માટે તેમ કર્યું હતું પ્રો રાધાકુમુદેને વહાણની આકૃતિઓ જાણે જડી પણ આ આકૃતિઓને હસ્યેજ કર્યો નથી એટલે ગુજરાતમા બરોબર વપરાસ કરવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો નથી

લેખમાંથી એક ઉતારો લીધો છે. ૨૪ આ ઉતારામાં જાવાની ભાષાના અનુ-
ક્રમે, સુક્ર, મુક્યેય, દુક્ર, આગી, ઝાંમ, બાસા, વિચાર, બીજી, બુદ્ધી, લોખ,
જાગ, રત, પર્ણમ, ચુરી વગેરે શબ્દો મૂળ મુચ (મં.), મુચચિત્ત (મં.), લાગ
પાડવા (ચુ.), વેશ (મં.), ભાષા (સં.), વિચાર (મં.), ઘોજ (મ.), બુદ્ધિ (સં.), લોખ
(સં.), જાગવું (ચુ.), રચ (સં.), પૂનેમ (ચુ.), ચોરવું (ચુ.) વગેરે ઉપરથી નીકળ્યા
હોય એમ જણાવે છે. ૨૫ ટૂંકામાં, જાવાને ગુજરાત સાથે વધારે સંબંધ હોય
એ ધણી રીતે જણાય છે. ૨૬

જાવાના સંસ્થાપનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સિવાય એ કાળમાં બીજી પણ
નાવિક પ્રવૃત્તિઓ ધણી હતી ઇસ્વીસનની ત્રીજી સદીમાં ચાંગિયાઓએ
મહાન કોન્સ્ટેન્ટાઇનને બાંહેધરી મોકલાવી હતી. ૨૭ ઇસ્વીસન ૭૦ થી ૪૦૦
મુઘી કાવયોની સત્તા જમીનની પેઠે દરિયા ઉપર પણ હતી ૨૮ અને વેપારને
ઉત્તેજન સારુ મળતું હતુ પાચમી સદીમાં હિંદ અને ચીનનાં વહાણો યુરેદિમ
તરી ઉપર જોવાનો ઉત્ક્રેષ્ઠ ઇસ્વીસનનો ક્રમ કરે છે. ૨૯ છઠી સદીના પહેલા
પાદમા કાસમ, સોરહ (Orah-વેરાવળ) નો સિલ્હન સાથે મોટો વેપાર હોવાનું
જણાવે છે. છઠી સદીમાં જણાવે નસાડેલા લીમીર અને જાટ લોકોએ કાસમથી
જઈ બહેરીન અખાતના ટાપુઓમાં વાસ કર્યો હતો. ઇસ્વીસનની સાતમી
સદીમાં પ્રખ્યાત ચીનો હુએનસંગ આવ્યો. એણે તત્કાલિનથી દેશકાળને સીમા

૨૪: જુઓ Baroda state Delegate at VIII Oriental Congress, P. 56
૨૫: આ જાતના શબ્દો સૌરાષ્ટ્રથી દસમી સદીના અરસામાં ગયેલા અને દક્ષિણ-
માં મદુરાની આસપાસ વસેલા સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણોની જાતિએ હાલ પણ પોતાની ભાષા-
માં જાગવી શબ્દો છે અને તેમની તે આખી ભાષા પ્રયોગો સાથે ગુજરાતને મળતી
આવે ■ (જુઓ સૌરાષ્ટ્ર ચરિત્ર-તામીલ)

૨૬: ડૉ. મુવ આવી ગુજરાતની સરકાર વસાવવાની પ્રવૃત્તિ માટે લખતાં કહે છે કે:
"With so wide an extent and range, with so many interests and
races combined together Gujarat has proved to be the America
of India for colonization in its past history." (Baroda Delegate
lecture p. 56.)

બીજું એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે, (Bom Gaz. Vol. I. I. P 497 માં) તે
લખે છે કે "It is worthy of note that the details of Prabhakerver-
dhan's conquests explain how Gandhar and Lat are both men-
tioned in Java legends."

૨૭ Wilfred in Asiatic researches B. G. I. I. p 493.

૨૮: Bom Gaz I. I. p 493

૨૯ Yule's Cathay in B. G. I. I. p 493.

ન ગણી ઇતિહાસની નોંધ નરાખનાર હિંદુઓની સ્થિતિનો કાર્ષક ખ્યાલ આપી ઇતિહાસ ઉપર મારો પ્રકાશ નાખ્યો છે. એણે આખા હિંદુસ્તાનના દેશો અને શહેરોનું વર્ણન કરેલું છે એમા ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના તમામ નર્ણનમા, દેશ વેપારને લીધે ધનવાન હતા અને લોકની આજીવિકાનું સાધન સમૃદ્ધ હતા એમ જણાવેલું છે. બીજા પ્રાંતોના વર્ણનમા એ મુજબ લખેલું નથી એણે ઇરાનના શહેરોમા હિંદુઓને સુખેથી વસેલા જોયા તે આ બાબતના જ હોઈ શકે. આચિયાનું કામ કરનારા આરમો નહોતા, પણ કંઈના જાટ હતા. આ જાટ લોકો ગુજરાત ઉપરાત ઇરાન વગેરે દેશોના વહાણોના માયમ (pilot)નું કામ કરતા (Bom Gaz I 1 p 493) સાતમી અને આઠમી સદીમા આનડા રજપૂતો દ્વારકા અને સોમનાથ હાથમા રાખીને આચિયાનું કામ કરતા અને વનરાજ અને યોગરાજે તેમને ઠેકાણે આપવાના ઉલ્લેખો છે ૩૦ બીનાદુરી લખે છે કે આરમો અને ઇંગનીઓ હિંદના બહારેએ આવીને વસેલા તે જ મુજબ જાટ અને હિંદુઓ ઇરાનમા જઈ વસેલા હતા ૩૧ ગુજરાતીઓનું જાવામા વમેલું મંથાન નવમી અને દસમી સદીમા પણ પૂર્ણ સત્તામા હતું ૩૨ દસમી સદીની શરૂઆતના વહાણવટીઓ એકલા આરમો જ નહોતા, હિંદુઓ પણ હતા, અને અણહિદનવાડના ચાવડાઓએ બોટ (મૌદ્ધર્મ પાળનારો કોઈ દેશ) અને ચીન ઉપર કાફલી મોકલ્યા હતા ૩૩ ચાવડા ઉપરાત મુઝાસમાઓ અને સોરઠના આહીરો પણ આચિયા હતા અને હિંદી મહા સાગરમા ધૂમતા ૩૪ અગિયારમી સદીની શરૂઆતમા અલગની મેડ લોકોને નાવિગેટી મોગી જાત તરીકે ગણે છે અને સોમનાથનું બહર આફ્રિકાના સોફાના અને ચીન સાથેના વેપારનું કેન્દ્ર હતું એમ લખે છે ૩૫ ઇત્રીમી લખે છે કે સિંધ અને ગુજરાતના ગ્રામ હજોના સિક્કાઓ આફ્રિકા પાસે માડાગારકરના ટાપુમા અને જવા આદિ મવાયાના ટાપુઓમા ચાનતા હતા અને જવાની બાયા માડાગારકરના વેપારીઓ સમજી શકતા ૩૬ આનું મારણ ગુજરાતના વેપારીઓએ બને જગ્યાએ વસેલા હોય એ જ માની શકાય ૩૭

૩૦ Bom Gaz I 1 P 494

૩૧ Bom Gaz I 1 p 494

૩૨ Abulfeda in B G I 1 P 494

૩૩ Rasmala in B G I 1 P 494

૩૪ Bom Gaz I 1 494

૩૫ Sachau s Alberuni II 104

૩૬ Abulfeda in B G P 494

૩૭ જુઓ Bom Gaz Vol I Part I P 494 Note The common ele

મોવંડીઓના વખતમાં પણ વડાજીવટા મર્મી સ્પષ્ટ વખેલું ન હોવા છતાં છટાઝવાયા ઉલ્લેખો ધણા છે સોનપીઓનો મમય ગુજરાતનો સુવર્ણ સમય હતો અને મિદગજની આજુ મિંધ, કચ્છ, મોરા દુનો કિનારો અને દક્ષિણે થાણા જિલ્લાના જહરો મુખી હતી આવા સમૃદ્ધ મમયમાં દનિયાઈ વેપાર અને વડાજીવટુ ધણ વધ્યુ દરે મૂજરાત અને મિદગજના દરગાજમાં દનિયાપારના દેગોમાંથી ભેગા જાનના ઉત્તરેષ છે એ સમયમાં ગુજરાતના ચાચિયાઓ ધણા જોના હતા એમ માર્મીપોત્રો લખે છે એ સમય એટલે તે મી સૌના અતનો બામ, એટલે સોનપીઓની સત્તા નનથી પડેલી હતી સોનપીઓએ તો દરિયાઈ વ્યવસ્થા મારી રાખી હોમ એમ જણાય છે ૩૮ ઈંદીસીઈ સ ૧૧૩૫]એ સિદરાજના વખતના ગુજરાતનું વર્ણન દૂ કોમાં કરેલું છે. તેમાં ગુજરાત ધણો ધનવાન અને સમૃદ્ધ દેશ હતો એમ જણાવેલું છે અને મિદગજને રાજાઓનો રાજા એવું ૫૬ આપેનું છે ૬૬ ક્રામણના જહરો ઉપર અણહિનવાડના રાજાઓની સત્તા હતી ૪૦ બીમટેવ બીજનો દરિયાઈ કારકો હતો, અને અર્જુનદેવનો નોકા સેનાધ્યક્ષ મુમલમાન હતો એવા ઉલ્લેખ મળે છે ૪૧ મોવંડી રાજાઓના નોકામૈન્યનું મથક ધોધા હતું ૪૨ અને વેપારનું મુખ્ય મથક એ મમયમાં ખખાત હતું તે ઉપનાત બૃમુર્ષુ, સર્વપુર, મદના [મણદેવી], દારકા, દેવ પત્તન [પ્રમાસપાટણ] મદુઆ અને ગોપનાથ વગેરે જહરો હતા “સાયાત્રિકો” [વડાજીવટીઓ] અને “વ્યવહારીઓ” [વેપારીઓ]ના ઉલ્લેખો પણ છે, અને કરોડપતિને કરોડગીરીનો વાવટો પોતાના ધર ઉપર ઉરાડવાની છૂટ હતી ૪૩ “કુમારપાનચરિત મા તે વખતના અણહિવવાડ પાટણનું વર્ણન કરેનું છે તે વાચીને દરિયાઈ વેપાર કરતા દેશનું પાટનગર કેવું હશે તેનો ખ્યાન મહજ આવે તેમ છે જહરો ઉપર જ નહિ પણ પાટણ જેવા દરિયા

ments in the two languages may have been the results of the Gujarat settlements in Madagasker as well as in Java and Cambodia.

૩૮ Bom. Gaz I 1 P 494-495

૩૯ History of Konkan in B G Vol I Part II P 24

૪૦ His of Konkan B G I 2 P 25.

૪૧ His-Konkan B G I 2 P. 24 સત્તમાળામાંથી હવારો લે છે કે —

“They seem to have considerable power at sea Bhimdev II (1179-1225) had ships that went to Sindh and Arjundev (1260) had a musulman admiral (Tod's Travels in Western India)

૪૨ Rasmala New edition P 245

૪૩ Rasmala N E P P 188-189

કાઠાયી મો માધ્ય છેડા શંદેરમાં પણ નાવિઝા-ખારવા-માટે જુદો મહોલ્લો હતો, ૪૪ એ ગુજરાતની વડાણ, અને સમુદ્રને લગતી પ્રવૃત્તિ દેવી દશે તેનો ખ્યાલ લાવવા માટે ખમ છે

આ સમયમા ખખાત હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટા બદરોમા ગણાતું ખખાત, બડચ અને ઘોઘા ખખાતના અખાત ઉપગના મોટા બદરો હતા. ખખાતની ખરેખરી બહાજલાલી દમમી સદીથી શરૂ થાય છે તે મોખા રી સદીમા ગુજરાતી અસ્તનતના નાશ પછી ખખાતના અખાતનો ઉપશે ભાગ પુગતો હોવાથી ધીમે ધીમે ખીજ બદરોમા વહેંચાઈ જાય છે, એટલે લગભગ પાંચ સદીઓ સુધી ખખાત ભરતખંડમા મોટામાં મોટું અને સર્વથી અમુદ્ધ બદ્દ હતું ખખાતમા આરમ અને ધરાની વેપારીઓ હિંદુ વેપારીઓ સાથે સનાદમપથી ગહેતા અને પોતપોતાનો ધર્મ પાળતા. ઇસ્લામની શરૂઆતના વખતનું બડચનું રથાંન ખખાતે લીધુ અને હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાથી માવ પરદેશ ચલાવવા માટે ખખાત આવતો હતો હિંદુ ૪૫ અને પગમ બાગુથી માવ દેશાવર ચલાવવા માટે ખખાત આવતો એ ઉપરથી હિંદુના મુખ આગળ બદરની સારી અગવડ હોય એમ જણાતુ નથી ખખાતથી સૂઠ, કપાસ, ગૂગળ, સુગંધી પદાર્થ, ખાડ, ગળી, બારીક કાપડ, લાખ, આમળા, રેશમી કાપડ વગેરે માલ ઇરાન, અરગસ્તાન, આફ્રિકા અને ચીન નીકાશ થતો, અને આમડાનો પણ મોટો વેપાર હતો ખખાતના આયાત માવમા સોનું, કપુ, ત્રાખું, ઘોડા, સુગમા વગેરે વસ્તુઓ હતી ૪૬ ખખાતનુ નામ પરદેશમા એટલુ તો મશહર હતુ કે પાછળથી સુવતાન બહાદુરના વખતમા (સોળમી સદીની શરૂઆતમા) પરદેશીઓ તેને "ખખાતનો રાજ" તરીકે ઓળખતા ૪૭ રાણી ઇલિઝામેથે ઈ સ ૧૫૪૩ મા ખખાતમા પોતાના માણસો મોકલ્યા હતા, અને આખા હિંદુસ્તાનમા અદાર મી સદીના અંત સુધીમા ખખાત બદરે જ સર્વથી વધારે યુરોપિયન મુસાફરો આવેલા છે. ૪૮ સોળમી સદીમા ઇલિઝામેથે અકબર બાદશાહ ઉપર પત્ર લખેલો તેમા એને ખખાતનો શહેનશાહ કહેલો છે આખા હિંદુનો સમ્રાટ ગુજરાતી બદરને લીધે ઓળખાય એ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને

૪૪ Rasmala P 192

૪૫ ગુજરાત સંસ્કૃત P 252

૪૬ ગુજરાત સંસ્કૃત P 152 255

૪૭ Fitch quoted by Briggs in Cities of Gujarashtra

૪૮ Briggs Cities of Gujarashtra

લીધે જ હોય. અમદાવાદ જેવા હંડનું એ લીવરપુત્ર હતું. એ વખતમાં ખારખોસા નામનો મુસાફર ગુજરાતનું વહાણવટું ઘણું મારું હતું અને વેપારીઓ અને વહાણના માલિકો ઘણા હતા એમ લખે છે.^{૪૯} એ જ મુસાફરે એક આગળ કાપડ વગેરે ભરેલાં ખંભાતનાં એટલાં વહાણોમાં એટલો કીમતી માલ ભરેલો જોયો કે તેની કીમતનો ખ્યાલ કરી એને ભારે અગમખી થઈ.^{૫૦} ખંભાતને દુનિયાનું વજ્ર કહેતા.

ઈ. મ. ૧૫૯૮ માં ખંભાતનો વેપાર ધસાવાની 'શરઆત થઈ હતી તે વખતે આવેલો સીઝર ફ્રેડ્રિક નામનો મુસાફર લખે છે કે વેપાર એટલો મોટો હતો કે તેણે જાતે જોયો નહોત તે માનત પણ નહિ. સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હી લાવાલે લખે છે કે ખંભાત સુરતથી મોટું અને ત્યાં ઘણા વહાણો ભેગા (great concourse of vessels) થતાં.^{૫૧} આ ઉપરથી જણાય છે કે પંદરમી સદીમાં અને તે પહેલાં, જે વખતે અખાત પુરાવાથી તેના વેપારને ધમાકો લાગેલો નહિ અને સુરત વધુ નહોતું, તે પહેલાં ખંભાતનો દરિયાઈ વેપાર કેટલો મોટો હશે.

ઘણા પ્રાચીન, કાળથી આપણો પ્રાત વહાણવટામાં આગળ હતો અને લોકો દરિયાઈ વેપાર ધણો સારો કરતા તે પરદેશી અને દેશી સાધનોથી સિદ્ધ થયું છે. કોતરણીમાં અને કલામાં પણ વહાણની આકૃતિઓ છે તે

૪૯. Ahmedabad Gaz p 87 "The great kingdom of Gujarat which has many cities and towns in the inter or, and very much shipping and many merchants and shipowners, both Moors and Gentiles "

૫૦. Ahd Gaz P. 85 "To Aden, says Barbosa, come ships of Cam- bay so many and so large and with so much merchandize for trans- port to Arabian, Abyssinian and Egyptian markets, that it is a terrible thing to think of so great an expenditure of cotton stuffs as they bring "

ખંભાત માટે ઘણા બીજાં લખી ગયા છે. અને પાંચસો વર્ષે સુધી હિંદમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રહેલા બંદર અને તેના વેપાર અને વહાણો માટે પ્રા. મુકરજીએ નહિ જેવું જ નોંધ્યું છે

કીંગ્ડમ લખે છે કે : "Kambay was the great emporium of Gujarat and the resort of merchants from every part of the globe" (Cities of Gujarashtra)

પોર્ટુગીઝ ટ્રેવેલર ગુજરાતને "The great Kingdom of Cambay" કહે છે અને અમદાવાદને તેની રાજધાની કહે છે. આગળ લખે છે કે : Its merchants were their keenest rivals; its merchantmen their richest prizes."

(Ahmedabad Gaz P. 88)

આપણે જોયું. અનેક મુસાફરોએ ગુજરાત અને તેનાં બંદરોને આખા દિશામાં સર્વથી વધુ સાહસિક, ધનંતાન અને દરિયો ખેડનાર તરીકે વર્ણવ્યાં છે. હુએનમંગથી માંડીને યુરોપીય વેપારી અને મુસાફરોના ઉલ્લેખોથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. પર આ ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે બધા પૂરા લખતાં વિસ્તાર ધણો થાય."

દેશી અને જૈન સાહિત્યમાં પણ દરિયાઈ વેપાર અને વહાણવટાને લગતી વાતો ધણી છે. જૈનોની તો આખી કામ વેપારીની જ છે. કાવ્યો નાટકો અને વાતોમાં વહાણવટાના કાલ્પનિક ઉલ્લેખો પણ મળે છે, પર: ગુજરાતના દરિયાઈ અને ખીલ વેપારને લીધે પરદેશીઓએ તેની કચેલી વધુ નોંધ નીચે મુજબ છે:—"It was not from the interior districts of the Province that the Ahmedabad kings derived the chief part of their wealth but from those lying along the coast." X X X So it was that along the shores of gulf of Cambay and southwards as far as Bomday, the limit of the Gujarat kingdom, besides many small sea-ports, Barbosa chooses out for special mention twelve towns of commerce, 'very rich and of great trade'. Among these was Div, yielding so large a revenue to the king as to be a 'marvel and amazement.' And chief of all Cambay with rich merchants) and men of great prosperity, leading luxurious lives" (Bom. Gaz. I. P. 220)

સુલતાન બહાદુરના મરણ પછી અકબર બાદશાહની સત્તા જામતા સુધી અકબી સદીમાં ધણી અભ્યવસ્થા દેશમાં હતી છતાં વેપાર સારો હતો તેથી ૧૫૭૩માં તવારીખ-કાર લખે છે કે:—"Gujarat was in every respect allowed to be the finest country in Hindustan." અને તે પછી તુરત અબુલફઝલે આશ્ચર્ય અકબરીમાં એ વાતની સાબ પૂરી છે. (Bom Gaz. I pt. 1. P. 221)

Terry (Voyage 80-131) in 1615 -Gujarat, a very goodly large and exceedingly rich province, with, besides its most spacious, populous and rich Capital Ahmedabad, four fair Cities, Cambay, Baroda, Broach and Surat, with great trade to the Red Sea, Chin, and other places. (Bom. Gaz. I. pt. 1. P. 221. Note I).

ગેરેટિયરની નોંધમાં મિરાતે અહમદીની પ્રશસાને ટીકા આપતા લખે છે કે:— With the boast of the author of Mirate Ahmadi, that Gujarat was the richest province in India. Compare Khafikhan's Remark (Elliot VII 530) "This rich province which no other province in India can equal."

પર: રતનાવલી, દશક્રમાર, અને માધકાબની ઉલ્લેખો પણ ગુજરાતના કિનારાનું જ સ્તૂતન કરે છે. મોગલ પહેલાંના જમાનાની ચાદ સોદામર વેગેરેની પ્રો. મુકરજીએ નોંધેલી બેમાળના વહાણવટાની વિગતો પણ સામળ આદિ કવિઓની વાતોની જાતની

સાગળ બટ આદિ કવિઓનાં વારતામય કાવ્યો અને કેટલાક ગરબાઓમાં પરદેશગમનની રસમય કથા અને ઉદ્દેશો છે.^{૫૪} વદાણુવટાને લગતી કહેવતો પણ ગુજરાતમાં છે. ન્યારે પ્રજના જીવન સાથે વદાણુવટું અને દરિયાઈ વેપાર પણ કાળથી ગૂંથાઈને અગત્યનો ભાગ બન્યો ત્યારે જ સાધારણ જનસમુદાયમાં આવું સાદૃશ્ય પ્રચાર પામે. ઐતિહાસિક, ખરા જનેતા, વેપાર અને નવયુદ્ધોના ઉદ્દેશો તો ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા ધણી ગ્રંથોમાંથી જથામંથ જડે છે. ગુજરાતનું વદાણુવટું પ્રાચીન કાળથી ઉત્તમ હતું અને ગુજરાતી પ્રજા દરિયો ખેડનારી છે તે માટે વધુ આધારો આપવા એ વધારે પડતું અને અર્થો હંટાળો ઉપજાવે તેવું થશે. એટલે હવે થોડા દેશો ઉદ્દેશો જોઈને આપણે મુસલમાની રાજ્યના વખતના વદાણુવટાનો વિસ્તાર જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્રના ભેડાને તરકર તરીકે ગણ્યા છે એનો અર્થ પ્રિન્સેપ વેપારમાં પૈસા ‘લૂંટનારા એવો કરે છે, પ્રિન્સેપ સૌરાષ્ટ્રને દરિયાઈ દેશ (maritime, country)ના નામથી લખે છે.^{૫૫} નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ નામના ગ્રંથમાં ગુજરાતના વર્ણનમાં લખે છે કે “એ દેશના નિવાસી જનો ધણી ધણી મંદિરોમાં પોતાનો વ્યવસાય ખેડે છે અને થોડા વ્યવસાયથી પણ આદળાકે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.”^{૫૬} પંદરમી સદીમાં લખાયેલા શ્રીપાળચરિત્ર નામના ગ્રંથમાં કેસાળી નગરીના ધવલશૌર્યનું વર્ણન ગુજરાતના વદાણુવટા માટે ધણું જણાવ્યું છે. એ શૈલનો વેપાર ભરત્યમાં હતો અને એમનાં વદાણી ભરત્યમાં ગહેતાં. શૈલનાં વદાણોની મંજ્યા અને વદાણોનું વર્ણન પણ તેમનું કદ સમજી શકાય એવી રીતે નામ સાથે આપ્યું છે. એમાનાં કેટલાક નામ તો હાલ પણ જણીતાં છે. ગ્રંથ પંદરમી સદીનો છે; પરંતુ ધવલશૌર્યની કથા તેથી જૂની છે એમ કહે છે.

છ. અને તેનું વર્ણન તેમણે ઉત્તમ રીતે કરેલું છે. (સરખાવો Indian Shipping P. 155-162) વળી એક જુદરચે અને જળર આપી હતી કે જેમ કોઈ કાર્યને માટે અસલ પાળિયા કરવામાં આવતા તેમ વદાણોનાં પરાક્રમો માટે વદાણોની આકૃતિ એમાં પાળિયા કરી જલદોએ મૂકતા એવા પાળિયા સાત સાત સદનાં વદાણોની આકૃતિઓ સાથે એ જુદરચે સૌરાષ્ટ્રમાં જોયેલા છે.

૫૪: જુઓ રા. પ્રીતમરાય મ. દેસાઈનું “ઈન્ડિયી નાવિક મંચિતિ” ઉપરનું લાપણ.

૫૫: ગુગપર્શ વર્ષ ૩.

૫૫: Prinsep Indian Antiquities Vol. II. P. 425-435.

૫૬: યશિવાસી જન: સર્વે વેલકૂલેષુ મૂરિણા

ઘ્યવસાયે કૃતેડપ્યેપિ નિ સીમશ્રિયમ્નુવે || (અ. પુરાણ ૫-૧-૫)

“કાસાંખી નગરી વમે ધવલશેઠ ધનવંત
સોઠ અનરગળ ધન ભણ્યો નામ કુબેર કંડન”

આ રીતે એ કથા જૈનોમાં જાણીતી છે. ‘ધવલશેઠ કાસાંખી નગરથી ધણું સુવર્ણ, કરિયાણું, વાણેતરો વગેરે’લઘ્ઘ’ભંરેચમા આવે છે; એની પાસે એક મધ્યમ જુગ નામનું સોળ કૂપ(ડાંગ = ‘māṅṣṭ’)વાળું વહાણ હતું; ચાર વહાણ ચાર ચાર કૂપવાળાં કષ્ટ જુગ નામનાં હતાં; એકસો વડસફર નામનાં વહાણ, ચોપન સિલ્લા નામનાં વહાણ, પચાસે આંવતા નામનાં વહાણ અને અને પાંત્રીમ ખુરખા નામનાં વહાણ હતાં; એમ કુલ ૫૦૦ વહાણ હતાં. નાખુદા અને માલમ જે વહાણની અમલદારોનાં નામો છે તે પણ આપેલાં છે અને એ નામો હાલ પણ એ જ સ્વરૂપમાં વપરાય છે. ૫૭

એક જ વેપારી આંટલાં વહાણોનો મોલિક હતો અગર આટલાં વહાણો વેપારમાં રાકતો એમાં આ વર્ણન જોતાં અતિશયોક્તિ દેખાતી નથી. છતાં હશે એમ ગણીને તેવો ભાગ કાઢી નાંખીએ તો પણ વહાણવટીએ ધણા વહાણના માલિક હતા એનાં બીજા હિસ્સેજો પણ મળે છે. આવા ધણા વહાણવટીએ ગુજરાતને દરેક બંદરે વસતા હતા.

તેરમી સદીથી મુસલમાન હકૂમત ગુજરાતમાં થાય છે અને પાટણમાં રહેલા દિલ્હીના સુલ્તાની સત્તા સરકારથી ખંડણી હિંમતવા પૂરતી હોવાથી ગુજરાતમાં નાના નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો પંદરમી સદીમાં અમદાવાદની બાદશાહી શરૂ થતાં સુધી કામમ રહે છે. આથી કરીને વેપારને બહુ હાનિ પહોંચતી

૫૭.

કોસવીનયરીએ ધવલો નામ ઘણિઓ અતિય।

સો બહુઘણસિલોએ કુબેરનામેણ વિસ્ત્રાઓ ॥

બહુકનયકોડિગાહિઅકયાણમોડ્ડેગવણિઉત્તેહિ।

સહિઓ સો સત્થવાહ મહયચ્છે ભાગઓ અતિય ॥

જાઓયં તત્થ લાહો પવરો સો તહવિ દવ્વલોહેળં ॥

પરકૂલગમણપડણો પડણયિવહુજાણવત્તાહિ ॥

મજ્ઞિમ્મજુગો એગો સોલસવરકૂવર્ણિ કયસોહો।

ચત્તારીયલહુજુગા ચડચડકૂવેહિ પરિકલિઆ ॥

વડસપરપવહુજાણ એગસય બેડિયાણ ભસદ્વય।

ચડરાસી દોણાણ ચૌસદી વેગઢાણં ચ ॥

સિલ્લાણં ચડપત્તા આવત્તાણ ચ તદ્વય પંચાસા।

પણતીસં ચ સુરપ્પા એવ સયપચ્ચોદિત્થા ॥

નાલ્લડય-માલમહિ..... ॥

નથી, કારણ કે પરદેશી સાથેના ઝગમગને રાજ્ય અને તેના કુનેહગામ મુખ્યદી-
ઓ પૂરા પડે છે. તેરમી સદીમાં ખંભાત, ઘોઘા વગેરે બંદરોનાં વેપાર
ચાંચિયાઓનું જોર છતાં સારો ચાલતો હતો. પીરમ બેટમાં મોખરાજી ગોડેલ-
નાં પરાક્રમે અને ચાંચિયાવૃત્તિ આ સદીમાં જાણીતાં છે. સોનાની રેતથી
બરેલાં ચોદ વહાણ 'એણે પકડ્યા, અને મુહમ્મદ તખલખ એને હરાવવા
ધણું મર્યો ત્યારે એક વખત વહાણમાં બેસી એ ઘોઘાં આવ્યો, એ જાણું
વર્ણન રાસમાળામાં છટાથી કરેલું છે.^{૧૮} પાછળથી પીરમના ચાંચિયા હોશિ-
યાર દરિયો ખેડનાર નાવિકો અને વેપારીઓ જની જાય છે.^{૧૯}

પંદરમી સદી બેઠા પછી અમદાવાદની સલ્તનતની સ્થાપના પછી ગુજ-
રાતને આશરે સવાસો વર્ષ મેંપ અને આઝાદીના આવ્યાં ઈ. સ. ૧૪૨૬ માં
બાદશાહ અહમદશાહે ૧૭ વહાણો મોકલીને બ્રાહ્મણી સુલતાનના અમીર
મલીમઉલ્લુખર પાસેથી મુંબઈ અને સાલમેટનો કબજો લીધો અને
ગુજરાતનું નોકાસૈન્ય કમળી મલમલ વગેરે માસ લૂંટીને માહીમધી પાછું
ફર્યું.^{૨૦} સુલતાન મહમૂદ બેગડના વખતમાં ગુજરાતનું વહાણવર્તુ, નોકાસૈન્ય
અને દરિયાઈ વેપાર ધણાં જ વધ્યાં. એના દરબારમાં દરિયાપારના દેશોથી
એકઠી આવ્યા હતા. એના મીરે બદર (First Lord Admiralty)
અમીર ઉલ્લુખરા મલીકે અધાત્ર સુલતાનીનું થાણું રીવબંદરમાં હતું. આ
વખતમાં દિરંગીઓ (પાર્સીઓ) હિંદી મહાસાગરમાં દાખલ થયા હતા, પણ
સોળમી સદીની શરૂઆત સુધી એમનું જોર વધુ નહોતું મુગઈ અને જંજીરા
(હડારાજપુર) સુધી તો ગુજરાતના જિલ્લા ગણાતા; અને ૧૫૦૩ માં (Lo-
dovico Verthema) વરથેમાં નામનો મુમાદર લખે છે કે ખંભાતથી
એવલના કિનારા સુધી ગુજરાતની સત્તા હતી.^{૨૧} ઈ. સ. ૧૪૬૮ માં દક્ષિણના
બંદાદુર ગલાણીએ માહીમમાં (મુંબઈ) કેટલાક ગુજરાતનાં વહાણ પકડ્યાં
અને મુંબઈ બાળ્યું ગુજરાતી બદરે આગળ એણે ચાંચિયાનો ધંધો શરૂ
કર્યો. એની ખીકથી થોડો વખત વેપારને એટલી હરકત પહોંચી કે સોપારી
જેવી ચીજ ન આવવાથી ગુજરાતના લોકોને પાનમાં ધાણા ખાવા પડ્યા.^{૨૨}
આ કારણથી સુલતાન મહમૂદે ખુશીને તરતે મલીક મારમને (અમદાવાદમાં

૫૮. Ras Mala-New Edition p ■ 245-249.

૫૯: B. G. IV

૬૦: જુઓ મિરાતે સિદ્દરી: અને History of Konkan in B G I. 2. p. 31.

૧૧: Ludovico Verthema quoted in Konkan History B. G. I. 2 p. 31.

૧૨: મિરાતે સિદ્દરી. જુ. ભા. ૫. ૧૨૪-૧૨૫

સારંગપુર વસાવનાર) 'મોકલ્યો અને તોપો વગેરેથી સજ્જ થયેલાં ૩૦૦ વહાણો દરિયારસ્તે મોકલ્યા. ૧૩ પરંતુ આ વાતની ખબર પડતાં બ્રાહ્મણી સુલતાને વચ્ચે, પડીને બહાદુર ગીલાણીને પકડ્યો અને એનો કાફલો ગુજરાતના સુલતાનને સ્વાધીન કર્યો. ૧૪

હવે ગુજરાતના વહાણવટામાં સ્પષ્ટ રીતે એક નંબું તરવ ઉમેરાય છે. આચિયાઓને વચ કરવા માટે દરિયાઈ લશ્કરો રહેતાં અને વેપારીઓ પણ પોતાના વહાણોમાં લડાઈ માટેની તૈયારીઓ રાખતા. પરંતુ પરદેશી સત્તા સાથે સામસામા આવી જઈ ખરેખર નૌકાયુદ્ધ થયું હોય એવા પહેલાંના વખતમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો નથી. પદરમી સદીની શરૂઆતથી ફિરંગીઓ હિંદી મહાસાગરમાં પેઠા અને ગુજરાતના કાફલાને હવે નિયમિત નૌકાયુદ્ધમાં ઊતરવાના વખત આવ્યા. આદલાહે મહુમૂદ બેગડાના વખતમાં મુજિમ અને ગુજરાતના મધુકત કાફલાએ ફિરંગીઓની સાંભળી કામ કરી બતાવ્યું. ઇ. સ. ૧૫૦૭-૮ માં મુખ્ય પાસે એવલનુંદરે ફિરંગીઓનું ધાંધલ વધવાથી સુલતાન મહુમૂદ જાંતે લશ્કર લઈ જમીનમાં ગયો. તે દહાણ પહોંચ્યો ત્યારે તો એવલની નૌકાઓની લડાઈમાં ગુજરાતના નૌકાધ્યક્ષ મલીક અધાએ દીવથી વહાણો લઈ મુજિમના સૈન્ય સાથે મળી વિજય મેળવ્યાનું અને ફિરંગીઓનું મોટું મુખ્ય વહાણ તોપો મારીને કુમાડવાનું સાંભળ્યું. સુલતાન મહુમૂદ, ત્યાંથી વસાઈ જઈ ત્યાં ૭ દિવસ રહી વ્યવસ્થા કરી પાછો આવ્યો. ૧૫ આ લડાઈમાં લગભગ ૪૦૦ માણોએ ગુજરાતનાં ખુવાર થયાં. પોર્ટુગીઝો ત્રણ ચાર હજાર માણોની ખુવારી થવાથી નાહા. ૧૬ આ જીતને લીધે ચિડાયેલા ફિરંગીઓની આચિયાવૃત્તિ આણું રહી તે છેવટે સુલતાન બહાદુરશાહના સમય પછી હિંદી મહાસાગર ઉપર તેમની સત્તા જામવાને વખત આવ્યો. એવલની લડાઈ પછી દીવ આગળની એક લડાઈમાં ગુજરાતનો કાફલો હાર્યો. અને ઇ. સ. ૧૫૨૧ માં ગુજરાતી મીરે બહરે એવલ આગળ ફરીથી ફિરંગીઓને હરાવી તેમનું એક વહાણ કુમાડી ૨૧ દિવસ

૧૩: મિરાતે સિંદરી. પૃ. ૧૨૫.

૧૪: તારીખે ફિરિસ્તા quoted in Bom Gaz Vol I pt. 2. p 33

૧૫: મિરાતે સિંદરી પૃ. ૧૨૭.

૧૬: પોર્ટુગીઝોનું એક મોટું વહાણ હતું એ જખા ઇતિહાસકારો કબૂલ કરે છે, પણ ત્રણ ચાર હજાર માણોની ખુવારી મુસલમાન તવારીખકારો લખે છે અને પોર્ટુગીઝ દેવાસામાં જખાતુ નથી. (જુઓ History of the Portuguese in E. G. I. pt. 2. p. 44.)

ત્યાં સ્કીને તેમને ધણા દેશન કમી. ૧૭ ૧૫૨૭-૨૮ માં પણ ગુજરાત અને ફિરંગીઓ વચ્ચે લડાઈ ચાલ્યા કરી અને એવલ આગળ અને વાંદરા આગળની દરિયાઈ લડાઈમાં ગુજરાતને હારે ખુનારી ખમવી પડી. આ બંધી લડાઈઓ પોર્ટુગીઝ હેવાલોમાં ખંખાતના નૌકસૈન્યની લડાઈને નામે અને બંદરા બંદરાત તાબેનાં બંદરાંને નામે ઓળખાય છે. ૧૮ ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં પણ લડાઈ ચાલુ રહી અને એવલ આગળ ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે જીત મેળવી; પણ ઇ. સ. ૧૫૩૩ માં ફિરંગીઓએ ગુજરાત તાબેનું વસાઈ બંદર કબજે કરી ત્યાંના ફિરંગી તોડી નાખી, ઉત્તરમાં છેક તારાપુર સુધી જૂંટ ચલાવી અને બંદરા બાજુમાં આ વખતમાં ગુજરાત ઉપર મોગલ ચડાઈની આદત આવવાથી મુલતાન બદાહુરે ફિરંગીઓ સાથે સલાહ કરી અને દીવમાં કેડી કરવાની રજા આપી. પરંતુ તેથી થયેલા કનિયાને લીધે પોર્ટુગીઝ લોકે સુલતાન બદાહુરને કપટથી માયો, અને તે પછી ગુજરાતની સત્તા સમુદ્ર ઉપર ઓછી થઈ; છતાં લોકના સાદસને લીધે વેપાર ઉપર બહુ અસર ન થઈ. ઇ. સ. ૧૫૩૬ માં વસાઈ ફિરંગીઓને તાબે હતું અને સુલતાન બદાહુરનું અવસાન થયું હતું, પરંતુ ઇ. સ. ૧૫૩૯ માં ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે વસાઈને ઘેરા ધાડ્યાનો ઉદ્દેશ્ય છે.

આ લગભગ દોઢો વર્ષનો અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીનો સમય હતો. વેપાર ઉપરાંત રાજ્ય કે બાદશાહોનાં નૌકાયુદ્ધની આટલી પ્રવૃત્તિ તે વખતે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં થયેલી જણાતી નથી. તે વખતના પ્રમાણમાં આવા બગવાન નૌકાસૈન્યના જોરને લીધે ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર ટોચ પર પહોંચ્યો હતો. વેપાર માર્ગનાં વડાણો એનાં બધાં બંદરાંએ મળીને કેટલાં હશે તે જાણવાનું તો સાધન નથી, પરંતુ વેપારી વહાણોનો પણ મોટો કાફલો એકંદરે હશે એમ યોજસ ખરું અનુમાન કરવાનાં સાધનો છે; બંદરા અને તેની જાણની નોંધ ઉપરથી એની ખાતરી થઈ શકે તેમ છે; મીરે બદર (Admiral) અમીર ઉલ્લખ મલીક અયાઝ સુલતાનીનો હેવાલ વિગતવાર મિરાતે મિઠદરીમાં આપેલો છે. ૧૯ એણે દીવબંદર સાંકળ અને પૂલ બાંધીને ફિરંગીઓથી રક્ષણ ચાલ એવી રીતે બાંધેલું તેનું વર્ણન પણ છે. એણે દરિયામાં ખુરજ (દીવાદાંડી) પણ બાંધ્યો હતો; અને લોખંડની સાંકળ દીવથી સૌરાષ્ટ્રના કિનારા સુધી લગાડી હતી અને તેને સાંકળકોટ કહેતા. એની

૧૭: Bom. Gaz. His of Portuguese: Vol I. part 2. p. 46.

૧૮: જુઓ (Faria in Kerr) quoted in B. G. I. pt. 2 p 46.

૧૯: મિ. સિ. પૂ. ૧૪૨.

પછી એનો પુત્ર મનીક આકા નાકાપ્યક્ષ હતા, અને સુવત્તાન બહાદુરશાહે
જાતે પણ ખંભાત અને દીવ વચ્ચે વહાણમા સફર કર્યાના ઉત્તેજ છે, એટલે
એક મોટા રાખ્યના બાદશાહને શોભે તેવા મોટા વહાણ છત્રી વગેરે બાદ
શાહી સગવડવાળા (cabin) હશે એમ માની શકાય છે તારીખે બહાદુર-
શાહીનો કર્તા ખંભાતનો દરોગો (customs officer) હતો તે ઉપરથી
દીવના મુખ્ય નૌકાપ્યક્ષ ઉપરાત દરેક બદરે અમલદારો તરફ એમ જણાય છે ૭૦
તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાએ નજરે જોયેલી હકીકતો પણ નોંધી છે ખંભાત
મા બાદશાહે નવી બધાવેલી મનદારો જેવા બહાદુરશાહ ગયો હતો એવો
ઉલ્લેખ છે ૭૧ (ઈ સ. ૧૫૩૨) દિગરી ૬૩૭ ના મહોરમ માસની ૨૦ મી
તારીખે સુલતાન બહાદુરશાહે ખંભાતથી વહાણમા દીવ જઈ ત્યાંથી પર
દેશી વહાણોમા આવેલો માલ સરકાર ખાતે ખરીદ કર્યો અને ૧૩૦૦ મણ
ગુનાગજળ પણ (પરદેશથી આવેલું) ખરીદ્યું, એમ તવારીખકાર લખે છે.
એક અખત ખુરાસાનના કેટનાક વેપારીઓએ મીરે મલીક તોધાન જે મલીક
અગાઝનો પુત્ર થતો હતો તેને પોતાના માલ ઉપર થતી ૩૦૦૦૦)ની જકાત
માફ કરવાનું ફરમાનવાની અરજ સુલતાન બહાદુર આગળ કર્યાનો ઉલ્લેખ
છે ૭૨ આ વખતે ગુજરાતની જાહોજવાલી એટલી બારે હતી-અને તે તેના
દરિયાઈ વેપારને લીધે જ હતી-કે દિલ્હીના બાદશાહ બહતો ન લોહીનો પુત્ર
સિકંદર લોહી ધણી વાર મહેતો કે દિલ્હીની કે દિલ્હીના બાદશાહની આવક
ધઉ તથા જુનાર ઉપર આધાર રાખે છે અને ગુજરાતના સુલતાનની જાહો-
જલાની કે જેના તાગામા ગુજરાતના ૮૪ મદરો છે તે પગવાળા તથા
મોતીના વેપાર ઉપર આધાર રાખે છે ૭૩

બાદશાહ હુમાયુએ સુલતાન બહાદુરશાહના જાડી મખમલ ઉપર જરી
કામ કરેના તથા જેવા ત્યારે એણે કહ્યું કે “આ જધો સામાન સમુદ્રની
માવિષ્ટી ભોગવતા સુલતાનનો છે” ૭૪

૭૦ એજ પૃ ૨૪૪

૭૧ એજ પૃ ૨૪૬

૭૨ મિરાતે સિદ્દી પૃ ૨૪૯ ‘ પરદેશી વહાણ ’ એ ૨૫૯ સપ્ત ઉપરથી દેશી
વહાણોનું સૂચન પણ ચોખ્ખું થાય છે. શ્રી રાધાકૃષ્ણ મદ્રાસના પૂર અને પશ્ચિમ કિના
રાના નોબાપારના આલેખનમા કેવળ પરદેશી એવા જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, દેશીનું સૂચન
નથી તે નોંધવા જેવું છે આપણે ત્યાં સૂચન ઉપરાત દેશી વહાણોના વેપારના ઉલ્લેખો
પણ ધણા છે, ઉપર ગુલાબજળની બાબતમા એક તરજુમો કરનાર ૩૦૦ મણ લખે

૭૩ મિરાતે સિદ્દી પૃ ૨૮૬

૭૪ મિરાતે સિદ્દી પૃ ૨૮૬

ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારના મુખ્યનો આ રીતે થાય છે ગુજરાતના વેપારી વહાણો ખાનગી માલિકીના હતા એટલે તેના ઉત્તરે જાદરાદી તવારીખો કરતા બીજા સાક્ષિતમા વધારે જડે છે એ ધણુ તો નોંધાય વગર નાશ પામ્યું છે ગુજરાતના મિનારાના અને બહારના બંદરોની મહેસૂલ અને આયાતનકાન ઉપરથી પણ એ વેપારનો ખ્યાલ આવે છે છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના વખતમા અમીર ચગીઝખાનનું જોર હતું એ અમીરનો મુખ્ય મુતીમ એ સુલ નામનો વાણિયો હતો એ એના ગૃહ તરફથી દરિયા પારના દેશો સાથે વેપાર કરતો એક વાગ અરબસ્તાનના જેદા બંદરથી માન લઈ તેના એ વહાણો આવેલા તે અમીરે ઝાંઝને ખુશ થઈને આપી દીધા આ જોઈ મુતીમે પોતાની નોકરીની કદર નહિ થાય એમ જાણી વિરોધ બતાવ્યો અમીરે કહ્યું “માન માથે વહાણુ બંદરમા આવ્યા એટલે તમારી કદર થઈ ચૂકી છે” પણ એ અમીરે પોતાનું વચન ફેરવ્યું નહિ અને વહાણુ આપી દીધા આમ ગુજરાતના જન્મસિદ્ધ વેપારી જુદિવાળા વાણિયાઓએ મુસલમાન અધિકારી અમીરોને પણ વેપારમા ઝપાવ્યા હતા એમ જણાય છે ૭૫ મિરાતે અહમદીના કર્તાએ આ સમયના ગુજરાતના બંદરોની લાખી યાદી અને તેના મહેસૂલની નોંધ કરેલી છે તેમા હિંદી મહાસાગરમા આફ્રિકા, અરબસ્તાન અને ઇરાનના બંદરોના અને જળવાના નામો છે, એ હિંદુસ્તાન ના કિનારાના બંદરો અને તમાગુજરાતના બંદરોના નામ પણ આપેલા છે ૭૧

ગુજરાત “૮૪ બંદરોનો વાવરો કહેવાતુ એ તો જાણીતી વાત છે તેમા ૨૩ બંદર ગુજરાત અને સોરઠના કિનારાના અને બાકીના ૬૧ હિંદ અરબસ્તાન વગેરેના મિનારાના હતા ૭૭ એ ૬૧ બંદરોની આવક એક કરોડ ઇલાહીમીની એટલે સાડાચાર કરોડ રૂપિયાની હતી ૭૮ મલીક અયાઝના પુત્ર મલીક તોધાનની દીવ વગેરે આર મહાલની અને ૬૩ ગીઓ અને ધુરો ૭૫ એજ પૃ ૪૩૨.

૭૬ Bird's Mirate Ahmed: p 128

૭૭ Bird's Mirate Ahmed: p p 128-131 અને મિરાતે અહમદી ‘ગુ. બા. પૃ ૧૪ ૧૫ ડો બંડની અગ્રેજ અહમદી અને ગુજરાતી તરજુમો જુની મતો ઉપરથી થયેલા છે તેમા બંદરોની સંખ્યા આવક નામ અને અનુક્રમમા ફેર પડે છે ઉપરના નામો બને સરખાવીને આપ્યા છે ગુજરાતી અહમદીમા ચીન બંદર લખેલું છે અને અગ્રેજમા બંદર ચીન લખેલું છે તે ચીન નહિ પણ સુમાત્રાનુ અચીન બંદર

૭૮ ૩ ૪૩૧નો એક ઇલાહીમી હતો The Ibrahim two parts greater than hun would seem to be a gold coin, Bom Gaz Vol I part I p 219 note 2

પિયનોનાં બંદરો તરફથી થતી આવક ૬૭૦૦૦૦૦ ઇંગ્રાહીમીની હતી. બંદરોનાં નામ નિયમ વગર અને ગમેતેમ આપેલા છે; તેની વિગતમાં અત્રે ઊતરવાની જરૂર નથી. અરબસ્તાન વગેરેના કિનારે ૨૬ મલાલ હતા એમ અહમદીનો કત્તા જણાવે છે અને તેમાં સિંધના લારીબંદરથી શરૂ થઈ ઓરમઝ, બસરા, મસ્કત, ભૂમધ્ય મહાદ્રમાં માલ્ટા (malta), દક્ષિણમાં માલદીપ, મલાકા, જાવા અને અચીનનાં નામ ગણાવેલાં છે. ૭૯

આ બધાં બંદરોની ઊપજ મહેસૂલ અને ખંડણીની હતી એમ લખે છે; પરંતુ એ આવક એ બંદરોથી આવતા માલ ઉપર લેવાતી (ગુજરાતમાં જ લેવાતી) જકાત હશે એમ કેટલાક લેખકોનું માનવું છે. ગુજરાતની રાજકીય સત્તા ખાસ કરીને દેશાવરનાં બંદરોએ હોઈ શકે નહિ એમ સર. સી. બેલી વગેરે લોકોનું માનવું છે, પરંતુ રાજકીય સત્તા ન હોય તેથી કરીને એ આવક માત્ર તે બંદરોએ જતા અને ત્યાંથી આવતા માલ ઉપરની જકાત જ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. હિંદુ સમયમાં ઈરાન અરબસ્તાનના કિનારા ઉપરના બંદરોમાં હિંદુઓની એટલે પશ્ચિમ કિનારાના હિંદુઓની વસ્તી મોટી હોવાનું તો મુસાફરો લખી ગયા છે. જાવા બાબુની પ્રવૃત્તિ આપણે જોઈ ગયા છીએ, અને કાંકણ આદિને કિનારે પણ ગુજરાતી વેપારીઓનો મોટો વસવાટ હતો. મોગલ સમય આવતા સુધી ફિરગીઓનું જોર હિંદી મહાસાગરમાં વધુ નહોતું, અને તેવે વખતે, જ્યારે ગુજરાતનું નૌકાસૈન્ય જળવાન હતું ત્યારે, ગુજરાતી સાહસ સર્વોપરી હતું અને એવે સમયે બહારનાં બંદરોમાં ગુજરાતી મંથાનો ન હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. આ બંદરોમાં ગુજ-

૭૬: "બુએ Birds Mirate Ahmed. Note. I p. 128. "Though the word Bandar usually means a port it also bears the signification of a trading town or mart, and in this sense it must be understood, as many of the Bandars here-after enumerated are in foreign countries; to which commercial agents were appointed from Gujarat, or between which and the latter a trading intercourse was kept up."

ચોરૂંગીજના ત્રણ નાના સરથાનો અને કાંસના બે સરથો હિંદુસ્તાનમાં છે એ આપણે એ બે દેશો સનામાં અને સ્વતંત્ર હોવાથી અને નજરે જોવાથી માનીએ છીએ, અને જે વખતે બીજા દેશો બહારમાં આવ્યા નહોતા, અને ગુજરાત કે જે પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી પરદેશમાં વસવા માટે બહુીતરું તેવું તે વખતે પણ કાંઈ સરથાન હોઈ શકે નહિ એમ માનવું એ ઐતિહાસિક નોખ ન કરવાની આપણી ખરાબ રીતિ અને પરદેશીએ લખેલા આપણા ઇતિહાસ વાંચી થયેલી વિચિત્ર મનોહસાને લીધે જ બનેલું છે. જવામાં એ વાત ઘઈ ઘઈ છે. અહીં પણ માનવાને કારણે અને આગળ પણ જોઈશું. આ માટે આ નીચેનો કતારો ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે.

ગતીઓની વસ્તીના ગુજરાતી બાદશાહોના કાફલાથી થતા ગ્રંથણ પેટે કાર્ક અપાતું હોય એમ પણ ગતી શકે. વળી આ બદારના બદરોમાં દિંદો વેપારીઓનું જોર એટલું બધું હતું કે તે દેશના સત્તાધિકારી આગળ ફિરગીઓને દાખી મૂકવા માટે એ લોકોએ લાગવમ ચનાચ્યાના ઉત્તેજો છે આ વાદમરત વિવચમા આગળ જિતની વગર આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે જે આવક મતાવવામા આવી છે તે દેશ જઈતની જ હોય તો પણ દરિયાઈ વેપાર ધજો દજો, અને એ વાત સિદ્ધ છે કે ગુજરાતના વેપારીઓનો વસવાટ અને આડતિયા એ બધા દેશોમા હતા ૮૦

ગુજરાતી બાદશાહીના સમયના વહાણચલાનો આવે જવનંત હેવાત આપણે જોયે. તે પછી જસો વર્ષ મોગનાઈના આવે છે તે વખતે દેશમા બંદર શાંતિ હતી. દરિયાઈ વ્યવહારને લગતી બામતોમા મોગનાઈમા રાન્ય તરફથી મક્કાના યાત્રાળુઓ માટે થતી વ્યવસ્થા અને તેના રક્ષણ માટેના કાફલા મિવાય વિશેષ જાગ્યેજ દેખાય છે મોગના રાન્યનું મુખ્ય બંદર સુરત હતું અને મક્કાનું એ દાર હતું, અને ત્યાં મોગના કાફલો ગહેતો ફિરગીઓના બંદરો તેમને પોતાને તામે જ હતા, અને તેમા બાદશાહી અમનદારો બહુ દખન કરતા નહિ તેથી નૌકાયુદ્ધોના વખત આવતા નહિ આ વખતમા આઈને અકમરીમાથી ગુજરાતના બંદરોના નામ અને જીપજ જાહી આવે છે અબુફજન ગુજરાતની કારીગરી અને ઉદ્યોગના વખાણ મુક્તકઠે કરે છે ઇનિઝાબેયના વખત પછી લડનને ત્યાંના ઇતિહાસકારોએ દુનિયાનું બજાર (market of the world) કહેલું છે અમદાવાદને અબુવ હજ્જે દુનિયાનું બજાર કહ્યું છે ૮૧ ત્યાં દુનિયાના દરેક ભાગમા થતી ચીજો મળતી તે ગુજરાતના વહાણચરીઓ દેશેદેશ જતા હોય તો જ બની શકે સમુદ્રના માલિક(lords of the Sea)નું ગુજરાતી બાદશાહોનું પદ તો મોગનો થી ન અચવાયુ, કારણ કે ફિરગીઓનું જોર ઘણું બધું હતું પરંતુ ગુજરાતી વેપારીઓની સત્તા ફિરગીઓ ઉપર કેવી હતી તે આગળ જોઈશું આ

૮૦ In Moluccas on the Malbar coast, and at the gold mines of Sofala the mohamadan subjects of the king of Gujarat were found glutting the markets with their goods combining to force up the prices of country produce and sometimes even stirring up the native Governments and populace to drive out the Europeans (Abd Gaz p 88 Kerr's Voyages)

૮૧ 'You may here provide yourselves with the productions of every part of the globe (Gladwin's Annals Akbari p 351)

વખતમા ખખાતના અખાતનો ઉપલો ભાગ પુરાઈ જવાથી ઘોઘા પણ મોડુ બદર થયુ હતુ, ત્યા ઘણા વહાણ આવતા અને તહવરી (Tahwery) નામના નાના વહાણોમા ભરાઈને માવ ખખાત જતો ૮૨ આઈને અકમરીમા લડયને માટે પણ મોડુ બારુ હતુ એમ લખે છે, અને તેના કાવી, ગાધાર આદિ ચાર નાના બદરો હતા અકબર બાદશાહે પહેનવહેલો દર્ગિયો જોઈ ખખાતના એક વહાણમા દરિયામા થોડી સફર મારી હતી ૮૩ જહાગીર બાદશાહે પણ ખખાતમા બાર દિવસ સુનતાન અહમદશાહના બનાવેલા બાગમા રહી દરિયામા સહેલ ભોગવી હતી ૮૪

મોગનાઈના સમયમા વહાણોના અને દરિયાઈ વેપાર તથા ગુજરાતી બદરોના કિત્તેબ ઘણા છે અને તે બધા લખવા જતા વિગ્તાર બહુ વધે શાહજહાનના વખતમા અલી અકબર નામનો વેપારી ખખાતનો વતની હતો અને ત્યા વહાણ બાધી વેપાર કરતો હતો એ જ ખખાત બદરનો સરકારી મુતમદી પણ હતો એણે બસરાના હાકેમ સાથે મૈત્રી કરેલી અને ત્યાથી ૭ ઘોડા લાવીને બાદશાહને ભેટ ધરેલા તેની કિંમત તે વખતે રૂ. ૨૫૦૦૦) ની હતી અને એક જ ઘોડો “લાલે બે બહાની” નામનો રૂ. ૧૫૦૦૦)ની કિંમતનો હતો એ ઉપરથી એ વેપારી કેટલો ધનવાન હશે એ સમજાય છે ૮૫ અને ગુજરાતના વેપારીઓ પરદેશની રાજસત્તાઓ સાથે મારી લાગવગ ધગવતા એ વાતને પણ આથી ટેકો મળે છે

વેપારીઓ પોતે પોતાની કુનેહથી દેશપરદેશની રાજસત્તાઓ અને ચાચિયા વગેરે માથે મેમ નલાવતા અને અનેક રાજબદલીઓ અને ચાચિયા ગીરી છતા ગુજરાતનો વેપાર મોગનાઈના અત સુધી કેમ સારી રીતે ચાલ્યો તેનું એક ખીજુ દષ્ટાંત પણ જાણવા જેનું છે અકબર બાદશાહના વખતમા ગાધારપુર(ખખાત પાસેનું ગાધાર)ના વતની જસિરા નામના ગૃહમંથને વળિયા અને રાજિયા નામે પુત્રો હતા એ ગાધારથી ખખાત આવીને વગ્યા હતા અને વેપારમા ધણુ કમાયા હતા અકબર બાદશાહના દરબારમા અને દરિયાઈ સત્તા તરીકે મોવાના પોર્ટુગીઝ મવર્નર આગમ તેમની ધણી લાગવગ હતી ૮૬ ઈ ૧૫૭૩(મવત ૧૬૩૯)ના અરમામા આ હકીકત બનેલી છે આ

૮૨ એ જ, પૃ ૩૫૨

૮૩ મિરાતે અહમદી, ગુ ભા ૧ ૧૦૬

૮૪ મિરાતે અહમદી, પૃ ૧૯૭

૮૫ મિરાતે અહમદી, પૃ ૨૨૮

૮૬ પ્રાચીન જૈન લેખસમૂહ, પૃ ૩૨૨ સ્વભનપુરના લેખ

પરીખ રાજિયા અને વજિયાની કીર્તિ હીંગવિજય રામમાં ખંભાતના વતની કવિ ઋષભદેવે પણ ગાઈ છે. “પારેખ વજિયા રાજિયા, જૈન શિરોમણિ ગણુ” એના શબ્દોથી શરૂ કરી આ બે બાઈએને વિમળશાહ અને વગુપાળ તેજપાળ માથે સરખાવ્યા છે. અને આગળ લખે છે કે “અનેક ગુણ રાજિયા કેરા કહેતા પામુ ન પાર રે” એમ લખાને તેના પ્રસંગ ગણાવતા લખે છે કે એવલ જાદરના એક બોજગીને કેટલાક માણસો માથે ફિરગીઓ પકડીને ગોવા લઈ ગયા અને ત્યાં જે ગખ્યા ત્યાં મોઈ કારણુમર પરીખ રાજિયો જઈ ચડ્યો અને એને ખનર પડવાથી એ લોકોને છોડાવ્યા ત્યાંના વીજરેજલ નામના પોદુંગીઝ અધિકારી ઉપર એવી ઘણી વગ હતી વળી તે પછી ફરી પકડાતાં એક લાખ ત્યાંદરી નામના સિદ્ધાને દંડ એ બોજગીનો થયો અને ફરી પછીખ રાજિયાએ જામીન થઈ એને છોડાવ્યો. આ ઉપકારને વડા હોવાથી એ બોજગીએ અવલ જંદરે એક વખત ૨૨ ચોર પકડ્યા હતા અને જૈનોના પર્યુપણના તરેવારોને દિવસે એ તેમને મારી નંખાવેના હતા એનામા ચોરોને યાદ આવવાથી તેમણે પરીખ રાજિયાના તહેવાગનો દિવસ મંભામો અને બોજગીએ ગજિયાનું નામ સાબળી તેમને છોડી મૂક્યા એવી જ રીતે ગોવામા ફિરગીઓ એક વહાણ પકડી લાવેલા તે પણ પરીખ ગજિયાના નામથી છૂટેલું અને માત્ર મહિન વેપારીઓને પાછું મોકલું આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતી વેપારીની લાગવગ રાજસત્તા અને ખદારની બીજી સત્તાઓ આગળ પણ કેવી હતી અને કહેવાય છે કે ફિરગીઓ પણ રાજિયા પરીખના નામને માન આપતા ૮૭ સુવત ૧૬૬૧ ના મોટા ટુકાગમા આ દાનેશરી બાઇઓએ ચાર હજાર મણુ અનાજ ગરીબોને વહેંચી દાનમા કુલ તેરીસ લાખ રૂપિયા એ એક જ વર્ષમા વાપરી હતા, એ એમની ધનમપત્તિ ખતાવે છે. છેવટે કવિ ઋષભદેવે લખે છે કે —

“મુનિવરમા ગુરુ હીરજી અસુર અછનર સાર
વણિગ વંશમા રાજિયો, દયા દાન નહિ પાર.”

મોગયાઇમા સુરત હિંદુસ્તાનમા મોટામા મોટું બદર હતું અને કુનિયા-

૮૭* પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, પૃ. ૩૨૫-૩૨૭

ગુજરાતમા આવા આવા દાખલા ઘણા છે અને આજે પણ જને છે મોગલાઈમા અને તે પછીજૈનોએ આવી લાગવગથી આજ સુધી રાજસત્તાઓ આગળ પોતાનું માન જાળવેલું છે કચ્છના ઇતિહાસમા એક વખત માડનીના હિંદુઓને રાવે સત્તાઆવી પેસા લેરીને ત્યાંના વેપારીઓએ લશ્કરને પોતાના પક્ષમા લઈ રાવને પાછા હડાવ્યાનો દસ્તાવેજી જુઓ, James Burgess' History of Cutch, p. 155-156

ના તમામ વેપારીઓ સુરત આવતા. ૮૮ ખંભાત અને બરુચ પુરાના માંડવાથી સુરતની ચડતી થઈ; મોગલાઈના અકબર પછીના વખતમાં તે સુરત બંદરના ઉદ્ભવેના વારંવાર આવે છે. અમદાવાદના સૂળાના તાગામાં દોઢા છતાં સુરતને જુદો મુસદ્દો મળ્યો હતો. અને સુરતમાં માલ ખરીદી મકામા ખેરાત તરીકે વહેંચવો એવાં ફરમાનો મિરાતે અહમદીમાં દેખાય છે. સુરતના માલના વીસ ટકા અરબસ્તાનમાં વધારે ઊપજતા એમ પણ લખેલું છે. ૮૯ શાહજહાનના વખતમાં રૂમ (મિન્ન) ના મુલ્કનાનો વડાલ (એલચી) સુરત આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ૯૦ સર ટોમસ રો તથા બીજા યુરોપીય મુસાફરો પણ આ સમયમાં ધણા આવ્યા છે તે આગળ જોઈ ગયા. સુરત બંદરના મોટા વેપારીઓમાં જીવો વડોરા અને શાંતિદાસ જવેરીનાં નામો મુખ્ય જણાય છે. ૯૧ સુરત બંદર એટલું ધનવાન હોવું જોઈએ કે તેના ખજાનામાંથી બાદશાહ દિલ્લી જોકે વારંવાર ઉપાડ કરતા. ૯૨ એક વરસે વેપારીઓનો માલ આપાત નિકાસ વધારે થવાથી સુરતની આવક બેવડી થઈ અને તે બાદશાહે એમને ધનામમાં આપી એવો ઉલ્લેખ છે. ૯૩ શાહજહાન સામે બળવો થયો ત્યારે ગુજરાતના સૂળા શાહજહાન મુશ્કેલી વેપારીઓ પાસેથી ને નાણાં ઉઠીનાં લીધાં હતાં તે બદલ ને મહેમુલમાંથી પાછાં આપવાનો ટુકમ લખી આપેલો તેમાં ખંભાત બંદરની આવકમાંથી રૂ. ૧૫૦૦૦૦) અને બરુચ બંદરમાંથી રૂ. ૭૫૦૦૦) શાંતિદાસ જવેરીના પુત્ર માણેકચંદને આપવા એમ લખ્યું હતું; એ ગુજરાતી વેપારીઓનો રાત્ન સાથેના મંજૂરનો એક વધુ દાખલો. ૯૪ ઔરંગઝેબના રાત્નમાં સુરતના વહાણોના રક્ષણ માટે દંડારાજપુર (જંજીરા) ના વાહતખાં હજસીને સુરતના ખજાનામાંથી દર વર્ષે રૂ. ૧૫૦૦૦૦) દોઢ લાખ આપવાનું ફરમાવેલું હતું અને એ આમીર સુરતનાં બાદશાહી અને વેપારી વહાણોની સલામતી જાળવવા બંધાયો હતો. ૯૫ સમુદ્ર તરફ જતા માલ માટે ગુજરાતની બંદરનાં સ્થળોએ ખરીદીની જગ્યાએ જકાત લેવાનું ફરમાન ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમાં થયું છે તે ઉપરથી

૮૮: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૫૭.

૮૯: મિરાતે અહમદી, ૨૩૨.

૯૦: એ જ, પૃ. ૨૩૨.

૯૧: એ જ, પૃ. ૨૪૧-૪૨.

૯૨: એ જ, ૨૪૩.

૯૩: એ જ, પૃ. ૨૨૫.

૯૪: મિરાતે અહમદી, પૃ. ૨૪૬.

૯૫: એ જ, પૃ. ૨૮૧-૮૨.

દેશના દરેક ભાગમાંથી બંદરોએ આવી માલ ચડતો હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.^{૬૬} ઔરંગઝેબના પુત્ર બાદશાહનદા મુદમ્મદ આગમચાંદની સૂબાગીરીમાં ફિરંગીઓનું જોર વધી ગયાનું અને સુરતના વેપારીઓનાં વહાણ લૂંટાયાનું લખાણ બાદશાહ સમક્ષ ગયાથી ટાળીવાગાઓના માલને જપ્ત કરવા હુકમ થયો હતો.^{૬૭} આવા અનેક વેપારીઓનાં અને દળના યાત્રાળુઓનાં વર્ણનો છે; અને મોગલાઈની લાંબી શાંતિમાં વહાણવટું સારી રીતે ખીલેલું હતું તે સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં છે. આ બધા સમયમાં જુદે જુદે બંદરે હિંદની અંદરના ભાગોમાંથી જે જે માલ આવતો અને દરિયા પર જે જે દેશે ચડતા તેનું વિગતવાર વર્ણન અત્રે કરવું ઉચિત નથી. એટલે માત્ર સુરત માટે થોડું જોઈએ. સુરતથી હિંદના દરેક ભાગમાં ધોરી રસ્તા ફેલાતા હતા અને ગાડાં, ઊંટ, આખલા વગેરે ઉપર લાદેલો માલ સુરતમાં આવતો. સુરતનાં વહાણો કોંકણ, મલબાર, સિંદ્ધકોટ, ઈરાન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકા તથા રાતા સમુદ્રના બંદરો અને પેશુ વગેરે તથા જાવા અને સુમાત્રાના અચીન બંદરે જાઆવ કરતાં.^{૬૮} સુરતથી બાર માઇલ દૂર આવેલા મુંવાળી ગામમાં મોટાં મોટા વહાણો લંગર નાંખતાં અને ત્યાંથી નાના મહવામાં માલ સુરત આવતો.^{૬૯} સુરતથી હીરા, મોતી, માણિક, અકીકનાં પવાસાં પોર્ટુગીઝ બંદરોએ ચડતાં.^{૧૦૦} જવેરાતનો ધધો અસલથી આગલી પેઢે જ ગુજરાતને હાથ હતો. જામનગર પાસે મોતી નીકળતાં. સિસોન અને ઈરાની અખાતમાં નીકળતાં મોતીનો વેપાર પશ્ચિમ ગુજરાતીઓના હાથમાં હતો, પાટણ પાલણુ પુર અને સુરતના જવેરીઓ પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં પર્યટન કરતા. મોગલાઈમાં ધનમંપત્તિને લીધે સ્વર્ગ જેવા લાગતા ગુર્જરદેશનું વર્ણન પરદેશી મુસાફરો ઉપરાંત દક્ષિણનો વ્યંકટાપ્પરિ નામનો કવિ વિશ્વગુણાદર્શનપૂ નામના સંવાદાત્મક કાવ્યમાં કરી ગયો છે. અને તેમા ધણે દિવસે પહોંચાય એવા દૂર દેશોમાં હીરા માણિક આદિના વાણિજ્યમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે એમ ગુજરાતીઓ માટે લખ્યું છે. વળી હિંદના અન્ય પ્રાંતો સાથે ગુજરાતનાં ઉદ્યોગ અને સાહસની સરખામણીમાં અન્ય લોકોને કટાક્ષથી એ કવિ આ પ્રમાણે કહે છે.-વ્યાપારાન્તરમુત્સજ્યવી ક્ષમાણો વખૂમુલ્લમ્। ચો રુદ્ધે શ્વે

૬૬: એ જ, પૃ. ૩૫૩-૫૪.

૬૭: એ જ, પૃ. ૩૬૬-૭૦.

૬૮: ગુ. સ. સ. ૨૫૭.

૬૯: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭

૧૦૦: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭.

નિદ્રાતિ દરિદ્રાતિ સ દુર્મતિઃ ॥ ૧૦૧ ગુજરાતના વેપાર અને તેનાં દેશાટન અને ઝવેરાતના ધધાને ઉદ્દેશીને એ કવિએ સારું વર્ણન કર્યું છે.

સુરતથી કોળા આદિ અનાજ અને કાપડમાં જરીકમળનું કામ અને રેશમી સુતરાઉ કાપડ પણ ઘણું ચડતું અને દેશવરોમાં પંકાતું. એ સિવાય કસ્ટૂરી, અંગર, ઘી, તેલ, ખાંડ, સાણુ, મુરખ્યા, કાગળ, મીણુ, અદ્રીણુ અને ગળી, પારો અને લાખ વગેરે પરચૂરણ ચીજો એટલે બધી ચડતી કે તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો ગુજરાતનાં બંદરોનો એક જુદો જ ઇતિહાસ લખીએ ત્યારે આપી શકાય. ૧૦૨

સુરતમાં વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ પણ સારો હતો અને બાંધનારા કસબી હતા. સુરત અને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાના બંદરોએ ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ ટનનાં વહાણો બંધાવાના ઉદ્યોગો છે. વહાણ બાધવામાં પારસીઓ બહુ આગળ પડતા હતા અને એ ઉદ્યોગ ત્યાં મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં ગણાતો. ૧૦૩ વેપારીઓ પણ અનેક જાતના હાલ મુળકમાં છે તેટલી જાતના સુરતમાં વસતા. તેમાં હિંદુ, મુમલમાન, પારસી, આરબ, તાતાર, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ, વલંદા, ફિરંગી અને આર્મિનિયનો ખાસ હતા. હિંદુ વેપારીઓમાં મોટે ભાગે વાણિયા હતા, અને તે સાદા નાનાં ઘરમાં રહેતા પણ પૈસે તાજા હતા. દલાલીનો ધંધો વાણિયાના જ હાથમાં હતો અને પગ્દેશીઓ તો દલાલ વગર માલ વેચી કે લઈ શકતા નહિ. અંગ્રેજોના દલાલો પાસે જ ત્રીસ ત્રીસ

૧૦૧: વિ. ગુ. ચપૂ ગુર્જરદેશવર્ણનમ્ નિહંધસાગરની આવૃત્તિ, ત્રીથેના સ્થાકો સરખાવો: પૃ. ૭૭ થી ૭૭.

નિવાસજા નિરુપમમનિગ્રેખિવાનિજ્યલામે
ચન્નમ્યન્તે ઘટ્ટુદિનપરિપ્રાપ્યદેશન્તરેણ ॥

x x x x

દેશે દેશે કિમપિ કુત્રુકાદદ્રુત લોકમાના.

સપાથેવ દ્રવિણમતુલ સચમૂયોડપ્યવાપ્ય.

સયુજ્યન્તે સુચિતવિરહોત્કટિતામિ સતીર્મિ.

સૌહ્યં ધન્યાઃ કિમપિ દયસે સર્વસપ્તસમૃદ્ધા ॥ (વિ. ગુ. ચપૂ પૃ. ૭૫)

૧૦૨: ગુ. સ. સ. ૨૫૭-૫૮.

૧૦૩: જુઓ Imperial Gaz, Vol XXIII p 161 "વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ (સુરતમાં) મુખ્ય હતો અને તે પારસીઓના હાથમાં હતો" The largest vessels were engaged in the China trade and were from 500 to 1000 burden." બાળતનું વર્ણન આગળ કરેલું છે.

લાખનો શુલ્ક હતો ૧૦૪ “ધણા હિંદુ વેપારીઓ જ્ઞાનામા અને સુભાનામા વેપારને સારુ ગણેતા અને અચીન(સુભાના)મા તો એક નિરાળા મોહોલામા જ્યાંબધ રહેતા” ૧૦૫ ઔરંગઝેમના અવમાન પછી સુરતમા ગાદશાહી જોર નરમ પડ્યું અને અંગ્રેજોનું બળ વધતું મધુ ઈ મ ૧૭૨૧ માં વિવાયતના વણકરોએ તોફાન મચાવી દિલ્લી છોટ ન વાપરવા માટેનો કાયદો કાઢ્યો તેથી ગુજરાતમા અવ્યવસ્થા વધી પડવાથી, તેમજ પાઠબથી અંગ્રેજોએ મુખ્યમને મુખ્ય મથક બનાવ્યાથી, સુરતનો વેપાર ધીમે ધીમે પડી બાગ્યો પરંતુ તેને ગુજરાતના ખીજા બદરોની પેઠે ખરો ફટકો તો રેલવેએ માર્યો અને રીમરો થવાથી વહાણોનું બાધકામ પણ ઓછું થઈ ગયું છતાં વેપારને લીધે સુરતની જાહોજનાની ઘણી હતી અને છેક ૧૭ ૭ એંગ્રે એંગલોસમી સદીની શરૂઆત થવાના સમય સુધી સુરતની વસ્તી આઠ લાખની હતી ૧૦૬ સુરતનું રસમય વર્ણન પ્રસિદ્ધ સુરતી કવિ નર્મદે પોતાના નિબંધમા કર્યું છે અને સુરતના વેપાર અને વહાણવટાનું વર્ણન પણ છટાથી કરેલું છે તેથી અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી

પ્રાચીન કાળથી એંગલોસમી સદી સુધીના ગુજરાતના વહાણવટાના મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક હિતો સ્વાતંત્ર્ય અને તેના દૂર માથાથી જોવા અને તેમા સહેજ કટાળા જેવું પણ લાગે, પરંતુ ગુજરાતનું વહાણવટું દિલ્લી ખીજા ભાગે રતા એટલું આગળ હતું અને જ્ઞાન પણ છે કે તે હતું એમ સિદ્ધ કરવાની જરૂર તો ન હતી જ, પરંતુ શરૂઆતમા આપણે જોયું તેમ પરદેશી ઇતિહાસ લખે ત્યારે ખીજા દેશને સહેજ અન્યાય થાય તેથી કેવું અને કેવું હતું તે બતાવવા માટે જ આ પ્રયત્ન થયો છે

એંગલોસમી સદીની શરૂઆતથી આપણે જ્ઞાનના જમાનાની લગભગ પાસે આવીએ છીએ એ સદીમા ઉત્તરોત્તર ગુજરાતના વેપાર અને વહાણ વટાની પડતી હિત જોવા તે કારણથી થતી મર્ડ ઈ સ ૧૮૧૮મા ગુજરાત અંગ્રેજ સત્તા નીચે આવ્યું અને મુંબઈ મુખ્ય બંદર બન્યું વહાણ બાધવાનું કામ સુરતથી મુંબઈ લઈ જવામા આ પુ પણ તેના કારણકે ગુજરાતીઓ પારસીઓ હતા અહારમી સદીના પાછલા ભાગથી એંગલોસમી સદીના

૧૦૪ ગુ સ સ પૂ ૨૫૮

૧૦૫ ગુ સ સ પૂ ૨૫૮

૧૦૬ સરખાવો Imperial Gaz Vol ૧૧ III p 16૪ એ પ્રમાણ ૫ ૧૯૫મા લખે છે કે During the 17th and 18th centuries Surat ranked as the chief of export & import centre of India

ત્રીમ પાદ સુધી મુનર્મના વહાણ બાધના તરીકે લવજી નસરવાનજી અને તેમના કુટુંબની નામના જાણીતી છે. ૧૦૭ મુનર્મના વહાણો ૫૬૨ વર્ષ વપરાયા હતા અગ્રેજી નૌકાસૈન્ય માટે માન ગણાતા અગ્રેજી ઓકના વહાણો હતા ગુજરાતી સાગના વહાણો ટકવામા ચાગથી પાચગણા વધારે હતા અને ચારગણા સસ્તા હતા ૧૦૮ કહે છે કે પ્રખ્યાત નેક્સનનું વિક્ટરી (Victory) નામનું વહાણ ગુજરાતી કારીગરોએ બાંધેલું હતું ૧૦૯ એ વહાણ ૨૧૬૨ ટનનું ૫૨ ફૂટ પડોણુ અને ૧૦૬ ફૂટ લાંબુ હતું. તેમા સો તોપો અને ૧૭૦૦ કિપર માણસોનો સમામ થતો ઈ સ ૧૭૬૬ ના અગસામા એ બધાયુ હતું ૧૧૦

આગળ જોયુ તેમ ઓગણીસમી મીમા મુનર્મ વધવાથી તળ ગુજરાતના બંદરોનો વેપાર ઓઠો થયો, અને કવન્તા, મદ્રામ, રગૂન એ મોટા બંદરો મોટા ભાગે યુરોપીય હાથમા રહેવાથી આખા હિંદુસ્તાનમા દેશીઓથી ચાતતો દરિયાઇ વેપાર અને વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ બધ જોવો જ થઈ ગયો પરંતુ ગુજરાતમા છેક એવુ ન થયુ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો કિનારો દેશીઓના હાથમા હતો દેશી ગળ્યોને હાનની રાષ્ટ્રિય કે ખીજ દષ્ટિએ જોવાનું આ રચળ નથી, પરંતુ એટલુ તો કહેવુ જ પડે કે આપણો મોટો કિનારો દેશી રાજ્યોના હોવાથી કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનુ વહાણવટ અખડ રહ્યું દેશી કારીગરોને હાથે વહાણ બધાવી, અરબસ્તાન, ઈરાન, આફ્રિકા અને મિલેન સુધી ગુજરાતી વહાણો ઝડીમરો થવા છતાં પણ ચાનુ રહ્યા અને હાન પણ ચાનુ છે તે આગળ જોયુ કચ્છમા નાના મોટા નવ બંદરો છે, ૧૧૧ અને સૌરાષ્ટ્રમા આ સહીમા ૧૫૧૧૨ બંદરો હતા, અને તેનો વેપાર કેવળ દેશીઓના હાથમા દેશી વહાણો દ્વારા હતો તળ ગુજરાતના સુ ત આદિ બંદરો અને ખલાતના અખાતના બંદરોના પણ દેશી વહાણ દ્વારા થોડો થોડો વેપાર ચાલુ રહ્યો ઓગણીસમી સદીના અત પછી તુરત એટલે સને ૧૯૦૩ મા ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય બંદરોનો દરિયાઇ વેપાર આ

૧૦૭ Indian Shipping, p 244-45

૧૦૮ એ જ, પૃ ૨૪૬-૪૭

૧૦૯ જુઓ, યુ ધ પુ ૧, 'હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિ' લેખક પ્રીતભરાય પ્ર દેસાઈ

૧૧૦ Encyclopaedia Britannica XIII Edition Vol XXIV p 867

૧૧૧ માડવી, તુણા, સુદા, રોહર વવાણિયા કેટિશ્વર, જખાઈ, લખપત વગેરે એમા કરાચી વધવાથી લખપત વટયુ અને વવાણિયા કચ્છને તાલે નથી ગુ સ સ ૨૬૪

૧૧૨ લાવનગર, મહુઆ, વેરાવળ, બેટી, બેડિયા, પોરબંદર માગરોળ, સલાયા, બકરાબાદ, વવાણિયા, નવીબંદર બેરઈ, કઠીવંદર તળાબ અને મુદરઈ છે

મુગળ દનો : લગ્ન ૩૧ લાખ, વવસા ૧૨ લાખ, ખમાન ૬૩ લાખ, વેગવળ ૪૪ લાખ, નવાનગર (બેડી) ૨૦૩ લાખ અને બાવનગર ૨ લાખ બીજા નદરોના આકડા ૧૬૦૩ ના મળતા નથી મુસ્તનો વેપાર ૧૮૭૪ મા ૪૪૩ લાખ દનો ૧૧૩ ઘોનાનો ૧૮૭૮ મા ૧૧ લાખ ઉપર દનો અને ધોતેરાનો ૩ની મોટી નિકાશને લીધે ૧૮૭૦ મા એક કરોડ સિતે ૭ લાખ ઉપર હતો. ૧૧૪

આ મિલાય મુગલ અને દુનવીના દરિયાઈ વેપારમાંથી યુરોપીય તત્વ કાઢી નાખીએ તો બાકીનો જધો વેપાર હિંદુ, મેમલ, પારસી, ખેલ, વડોરા વગેરે ગુજરાતીઓના હાથમાં જ ગ્યો છે. અને મુબાઈના આકડા માથે દેરા રાજ્યોના બદોના આકડા મેળવવામાં આવે તો ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર ઓગણીસમી સદીમાં હિંદુસ્તાનના અન્ય પ્રાંતો માથે મરખામતા શ્રેષ્ઠ જ હતો અને વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ મોટા પ્રમાણમાં મોરાઈ મિલાય બીજો જધો લગભગ જધ જ્યો જ હતો. મીમરો હિંદમાં કાઢી નાખીની ન હોવાથી દેશીઓનો વેપાર પણ પરદેશી મીમરો દ્વારા ચાલતો હતો.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણવટાનો ઇતિહાસ બેથી ત્રણ હજાર વર્ષ જૂનો છે. ગુજરાતના વહાણો મહામાગઝમાં ચારે દિશાએ ધૂમતા અને ગુજરાતીઓ પરદેશોમાં દરિયાપાર થઈ કરીને રહેતા એ આપણે જોયું. લગભગ સવાસો વર્ષથી હિંદુસ્તાનની માથે આપણે પણ દુનિયામાં મોટામાં મોટી દરિયાઈ પ્રજાની સત્તા નીચે છીએ એ પરદેશી સત્તાથી ઉત્તેજાયેલી પરદેશી દરીયાઈને લીધે અને જમાના પ્રમાણે ન વધવાની આપણી પોતાની શિથિલતાને લીધે પૂર્વના મહાસાગરમાં દરિયાઈ પ્રજા તરીકેનું આપણું ધ્યાન આપણે ખોયું છે, છતાં પણ હિંદુસ્તાનની મરખામણીમાં ગુજરાતે હજી પણ એ સ્થાન કાબૂક અંગે જાળવી રાખ્યું છે ૧૧૫

૧૧૩ જુઓ Im Gaz, Vols IX 18, 292-97, XXIV 3-8-9, XVII p 421, VII 96

૧૧૪ Ahd Gaz 97, 98

૧૧૫ જુઓ ડૉ. મુવતુ આકમી એરિથેન્ટલ કોન્ફરન્સમાં (સ્વીડન) કરેલું બાવણ પૃ ૫૩

"The Gujaratis by whom I understand not only the Hindus but the Parsis, Mahomedans and Christians as well, traded with distant China and Further India and the East Indies as well as with the Red Sea and Arabian Sea and East African coast, carrying their sweet language, honest industry and affable manners wherever they went"

ગુજરાતમાં હજી પણ કેવા વહાણો ને છે, ગુજરાતી ભાષામાં વહાણ વટાને લગતા કેટલાયે શબ્દો હજી પ્રચલિત છે, અને ગુજરાતના વેપારીઓ- મોટે ભાગે પરદેશી ગ્રીમરોમાં પણ-દૂર દરિયાપારના દેશો સાથે કેવા વેપાર ખેડે છે તે જોઈશું મુખ્ય ઇનાકાના દરિયાઈ વેપારમાં મોટે ભાગે દેશીઓનો- ગુજરાતીઓનો જ છે, અને હિંદની પ્રજાઓમાં ગુજરાતી વાણિયાને આખી દુનિયાની વિચક્ષણ વેપારી પ્રજાઓમાં ગણવામાં આવ્યા છે ૧૧૬ હિંદુસ્તાનમાં વેપારી પ્રજા તરીકે ગુજરાતી, મારવાડી અને મુન્તાની જ છે, અને તેમાં પરદેશનું સાહસ અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમાં ગુજરાત જ અગ્રધાને છે મારવાડીઓ પણ ગુજરાતીઓથી કોઈ રીતે જુદા નથી કો કે હ ધ્રુવ ખરુ જ લખે છે કે મારવાડીઓને આપણે હિંદુસ્તાનના ન્યૂ લોકો ગણીએ તો ગુજરાતીઓને હિંદના અગ્રેજો ગણી શકાય ૧૧૭

વર્તમાન સદીનો પણ પ્રથમ પાદ પૂરો થયો છે એમાં ગુજરાતે તો વહાણવટાની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે વધારી છે કન્જ સૌગંદમાં શુદ્ધ દેશી- ગુજરાતી-વહાણવટુ ગર્જ સદીમાં ચાલુ રહ્યું અને હજી છે તે વહાણના ખાધકામ અને પારિભાષિક શબ્દોના વિષયમાં આગળ જોઈશું દરિયાઈ વેપારમાં આ સદીમાં ગુજરાત આગળ વધતું જાય છે કલકત્તાનો ખાડ, મોખા, કરિયાણું અને દેશી કાપડ સૂતરનો વેપાર ગુજરાતીઓના હાથમાં છે, રગૂન, મદ્રાસ, કોચીન, અલપામ્બ વગેરેમાં ગુજરાતી વસવાટવાળા સંસ્થાનો હાન પણ જોવા જેવા કે મદ્રાસમાં જૂના વખતથી વસેના જુદી જુદી નાતોના વાણિયાને નકાના વાણિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જાવામાં ગુજરાતીઓ અન્ય મહોલામાં રહે છે મિંગાપુર અને મોરીશિસના ટાપુમાં હજી પણ ગુજરાતી વેપારીઓ ઘર કરીને ગેદના છે પૂર્વ આફ્રિકામાં તો કન્જ અને ગુજરાતની મોટી વસ્તી પેટીઓ થયા વસેલી છે પેરિસ અને એન્ટવર્પમાં ત્યાંના અવેરીઓને નગની પરીક્ષા ગુજરાતીઓએ જ શીખતી હતી, અને ત્યાં પાટણ અને સુરતના અવેરીઓનું નાનું સંસ્થાન ખ્યાન ખેંચે

૧૧૬ Times of India directry, Bom Pre Peoples

૧૧૭ Baroda State delegate Lecture p 56

'The Marwadis are called the Jews of India But looking to their commercial enterprize and trade instincts and upon Gujaratis as the commercial language of India and of the east I will call the Gujaratis the English of India

એન્સાયક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાની ૧૩મી આવૃત્તિમાં ગુજરાતી ભાષા વિશે લખવા કહે છે કે ગુજરાતી મુબઈની વેપારી ભાષા છે, એ કે મુબઈ ગુજરાતની સીમામાં નથી

એવું છે આ દરિયાકિનારાના પ્રદેશોમાં ગુજરાતીઓ જે પ્રમાણમાં થઈ
કરીને ગયા છે તેવી રીતે દિંદની બીજી ઠાંઈ પ્રજા જોવામાં આવતી નથી
(દિંદની અદરના વેપારી સ્થળોના વમવાટ માટે તો આ સ્થળે લખવાનું નથી)
માત્ર આ બંધી આવજા અને વેપાર ષડેશી સ્ટીમરોમાં થાય છે એ જ
શોચનીય છે આમ છતાં પણ ઈ.સ. ૧૯૧૯ના મદામુદવિરામ પટ્ટી જે
મોટી તેજ આવી તેને પરિણામે અનેક ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતે આકરી,
અને તેમાં નવી રીતિ મુજબ વહાણવટુ-સ્ટીમર કંપનીઓ પણ બિભી થઈ
અને કેટલીક ૧૯૨૧ થી આજ સુધી ચાલુ રહેલી મોટી અશ્રુતપૂર્વ મદીની
અમરમાં પડી પણ ભાગી છતાં કાપડ સૂતરની પેઢે જમાના પ્રમાણે ગુજરાતે
વહાણવટામાં પણ સાદમ કર્યું અને રોડ નરોત્તમ મોરારજીએ મિંધિઆ સ્ટીમ
નેવિગેશન કંપની બિભી કરી આ કંપની જે કે હજી ફાવી છે એમ મ્હી
સકાય નહિ, અને કેવળ ખત અને સાદમથી જ ટકી રહી છે, પરંતુ સગ્ગર
તરફથી ટેકા મળે અને પરદેશીઓને મળતું અણુ-નણુ ઉત્તેજન બધ થાય
તો કંપનીનું ભવિષ્ય સારું જ છે આખા હિંદુસ્તાનનું વહાણવટુ નવા જમાના
પ્રમાણે બિબુ થઈ દેશીઓના હાથમાં રહે તે માટે મિંધિઆ કંપનીના રા. રા.
સારાભાઈ હાજીએ કાઉન્સિલમાં હડત ચલાવી છે હાલની માત્રિક ૬૧થી
વહાણવટુ બિબુ કરવાનો પ્રયાન ગુજરાતે કરવા માડ્યો છે, તેમાં મહત્વતા
મળે તો ગુજરાતનું વહાણવટુ તેના મિલકેલોગની પેઢે ભવિષ્યમાં ખીને એવો
મંજવ છે. હિંદુસ્તાનના વહાણવટાના ઇતિહાસમાં ગુજરાતનું સ્થાન અગ્રે છે
અને તેને યોગ્ય સ્થાન ન આપતા દૂરે પતાવી દેવાય તો હિંદુસ્તાનની નાવિક
પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ જ રહેવાય.

હવે આપણે વહાણોને લગતા હેવાલ અને પારિભાષિક શબ્દો જોઈએ
વહાણોના માપ અને તેની અદગના ભાગ તથા બીજી વિષયો માટે પદ્ધતિસર
લખાયેલુ પ્રાચીન પુસ્તક ગુજરાતીમાં હોય તો તે જાણવામાં આવ્યું નથી
મુસાફરોના વર્ણનો ઉપરથી વહાણના અનુમાન થઈ શકે છે અને જાવાના
ખેરો-નદુરમાં કેતરેલા વહાણ અને દેનવાડામાં કોનરેલા વહાણ ઉપરથી
ગુજરાતના વહાણોના આકાર સ્પષ્ટ થાય છે એ સંધાકુમુદે વહાણોની
જાતોના નામ આપ્યા છે અને તેમાં બે ત્રણ નામ ગુજરાતી જણાય છે
પરંતુ તેમણે કયા પ્રાંતના કયા નામ છે તે આપ્યું ૧૧૮

૧૧૮ ખાસ બગાળી નામ હોત તો એમણે જરૂર આપ્યું હોત, પણ તેડ કાઈ આપ્યું
નથી વહાણને માટે બગાળીમાં જહાજ અને નૌકા શબ્દો સામાન્ય વપરાય છે પરંતુ
વહાણવટુ-shipping-એ શબ્દમાં જે અર્થ આવે છે તેવો શબ્દ મારી પાસેની બગાળી

સુરતમાં ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ ટનના વહાણો, ત્રણચાર ડાળવાળા (mast) બનતા ઈ સ ૧૬૧૨માં સગ એચ મીલ્ટને રાતા મમુદ તરફ જતુ સુરતનું વહાણ રોકેલુ તે ૧૫૦૦ ટનનું, ૧૫૩ ફૂટ લાંબુ ૪૦ ફૂટ પહોળુ અને ૩૧ ફૂટ ઊંડુ હતુ એ જ વખતે ઇંગ્લાડમાં ૩૦૦ થી ૩૫૦ ટનના વહાણ બનતા હતા આગળ લખેના ધવલશેદના દાદાના વહાણોના નામો ભરૂચના વહાણોની જાતો અને કદનો ખ્યાન આપી શકે એમ છે એમાં મધ્યમ જુગ નામનું વહાણ સોળ ફૂટ(mast)નું હતુ એમ લખે છે અને લઘુ જુગ ચાર ફૂટનું હતું એ ઉપરથી સોળ ફૂટનું વહાણ કેવડુ મોટું હશે એનો ખ્યાન કરી શકાય કહેવાય કે કે બૃહત્ જુગ ૬૪ ફૂટનું થતું એ તો ઘણું મોટું હશે એમ માની શકાય પરંતુ તેનો ઉત્તે મ કોઈ જાણ્યો મળ્યો નથી તે સિવાય વડસદર, બેડી, દોણા, વેગડા, સિલ્લા, આનતા, ખુરખા આદિ જે નામો છે તેમાં જુગ અને બેડી હાન જાણીતા છે બાકી બીજા ગુજરાતી નામો આગળ જોઈશુ પ્રો રાધાકુમુદે ધરાગ (grab) નામના વહાણો મુમર્ઝમાં બનતા એમ લખ્યુ છે તે અસન મનમારના લાગે છે ૧૧૯ બીજા દેશોના વહાણોની નકલો પણ ગુજરાતી સુતારોએ કરી હોય એમ લાગે ૧૨૦

વહાણોની હાન જાણીતી જાતો આ પ્રમાણે છે ૧ મજવા, ૨ પડાવ, ૩ બાતેના, ૪ દહિ અથવા બગના, ૫ દીંગી, ૬ કોટિયો, ૭ કતેમારી, ૮ ગળે, ૯ નાવડી અથવા હોડી, ૧૦ લોધિયા

આમાં મજવા અને હોડી સૌથી નાના વહાણ છે અને તે મેથી એંશી ખાડી જેટલા વજનના હોય છે અને નદીઓમાં ચલાવા માટે કામ લાગે છે મોળ વહાણમાં જોખમ વખતે કિતારવા માટે પણ (life boats) નાની હોડીઓ રાખે છે કચ્છના મજવા સૌથી સારા હોય છે મજવા ૩૫ ૫૦)થી

શબ્દકોશમાંથી મળે નથી પ્રો રાધાકુમુદે યુરોપીય મુસાફરના ગ્રંથમાંથી દેશી વહાણો ના જે નામ આપ્યા છે તે તેના મૂળ દેશી સ્વરૂપમાં જોડે જ સમજવી આપ્યા હોત તો લીક હલ્ટ એમણે લખેલા grabs baggage અને paros તે આપણા ધરાળ, બગલા અને પડાવ જ હોય એમ જણાય

૧૧૯ મિરાતે સિમ્દરી

જુગ અથવા જુગોને જ ચીની વર્ણનમાં જક (Jock) લખેલુ છે તે ઉપરથી એ વહાણો ચીન જતા હશે પ્રો રાધાકુમુદે પોતાની ચાદીમાં જમી લખ્યુ છે તે પણ આ જુગ હોય કે જગી એટલે મોટું એ ઉપરથી હોય ઉપરના નામ એમની ચાદીમાં નથી જુગોને હાલ ગુજરાતીમાં ગળે કહે છે તેમાં ગોરનુ માત્રદોળ થયુ એમ વિપર્યયથી થયુ હશે ૧૨૦ વહાણ બાખનાર સુતારોનુ રોજ ૩૫ ૪) ૧

૫૦૦) સુધીમાં ગર્ધ અદીના અંત સુધી જનતા, હાથ મોંઘવારી વધવાથી મોંઘા પડે છે. ૫૬૪ દમણ, વલસાડ, જીલ્લીમોરા, જાવનમર, ઘોધા, વેરાવળના મુતારો બનાવે છે અને ૨૫ થી ૧૭૫ ખાંડી વજનના હોય છે અને વીસ વર્ષ ચાલે છે. ખાતેલા અગર જાતેલા ત્રણ સદના, ૩૫૦ ખાંડી વજનના હોય છે. આ વહાણો ચપટા તળિયાનાં હોય છે તેથી છીછરા પાણીમાં પણ ચાલી શકે છે અને તે ગુજરાતને (સુરત જાણું) કિનારે વધારે વપરાય છે. ખાતેલા રૂ. ૨૪૦૦૦) સુધીની કિંમતના અને છે અને ઉપર ગણાવેલાં બંદરોના મુતાર બનાવી શકે છે. દહિને જગલા જેવા આકારને લીધે જગલા પણ કહે છે. આ વહાણ અરબસ્તાન અને રાતા સમુદ્ર જાણું છે અને કચ્છ મારાઝૂમાં બને છે. એની કિંમત રૂ. ૩૮૦૦૦) સુધી પડે છે અને આઝો ખાંડી વજનનાં હોય છે, એમાં દોડસો ખણસીઓ રાખે છે. ફતેમારી મુનખ અને મલખાર જાણુંથી આવે છે. ગંગે ૩૫૦ ખાંડી સુધીનો હોય છે અને જંગળાર અરબસ્તાન વગેરે જાણું સફર મારી શકે છે. ૧૨૧ આ મોટાં વહાણો આઠ માસ દરિયામાં ફરી શકે છે અને દોઢ માસ સામઠું દરિયામાં રહી શકે એટલી સામઠી પાસે રાખી શકે છે. કેટલાંક બહુ મોટાં વહાણો જાર મામ પણ દરિયામાં રહી શકે છે; અને તેના દેશી ઢંડેબોને રૂ. ૫૦૦)થી ૭૦૦ સુધી પગાર મળે છે. ટૂંકામાં, હાલમાં મોટામાં મોટાં વહાણ ૨૦૦થી ૩૦૦ ટનનાં થાય છે અને ૬૫ થી ૮૦ ફૂટ પહોળાં અને ૧૫ ફૂટ ઊંડાં બને છે. ૧૨૨

આ વહાણો હાલના વખતમાં સ્ટીમરની વધતી જતી આવજા છતાં પોતાનું નખાવી રહ્યાં છે. સ્ટીમરો ઝડપથી જાય આવે છે. તે સિવાય સ્ટીમરનું નૂર એકંદરે મોંઘું પડે છે. વહાણોનું ખર્ચ જોણું અને તેમાં રાંધાથેલી મૂડી પણ જોઈ; તથા ગુજરાતનાં ધણાંખરાં બંદરોએ સ્ટીમરો છેક અંદર નજીક આવી શકતી નથી તેથી, મહવાદારા માલ ચલાવવામાં મોંઘું બહુ પડે છે. તેથી, અને વહાણ કિનારા નજીક આવે છે અને વેપારીની સગવડ મુજબ વહેલુમોડું જીપડી શકે છે તેથી ફરીને દરજી પણ ધણો વેપાર આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઈરાન સાથે અને ખલખાર સાથે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનાં વહાણોથી થાય છે. આ વહાણોને રાજ્ય માથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. રાજ્ય પામેથી

૧૨૧ : ગુજરાત સર્વ સમૃદ્ધ પૃષ્ઠ ૬૨૬.

૧૨૨ : ઉપરનું ખાંડીનું માપ ગુજરાત સર્વ સમૃદ્ધમાં આવેલું છે. પરંતુ એથી મોટાં વહાણ ૨૦૦ થી ૩૦૦ ટન સુધીનાં હોય સૌરાષ્ટ્રમાં બને છે. એટલે એટલિયર લખાતી વખતે એ ખલખર રહી મધ દરે એવર તે વખતે એવડાં જ વહાણ જનતાં હશે. હાલ ગતિ વધારવા માટે દેશી વહાણોમાં મોટાં મૂકે છે એવા સમાચાર આવજાતી વખતે મળ્યા છે.

ગુજરાતનું વહાણવટુ

પરવાનો અને કેલ (Pass Port)માત્ર લેવો પડે છે વહાણોની માલિકા ખાનગી આસામીઓની અગર તો ખાત્વાઓમાથી જ વધેલા ટડેલો અને નાપુદાઓની હોય છે તેથી દેશી વેપારીઓને સગવડ વધારે પડે છે, એટલે ઉતાવળ ન હોય-વિલમ આલી શકે તેમ હોય તેવો માલ વહાણોમા મોકલવો ફીક અને સસ્તો પડે છે, અને ઘણુખરુ તેમા જોખમ હોતુ નથી અને જોખમ માટે દેશી રીતે વીમો જીતરે છે તે આગળ જોઇયુ

વહાણના યત્રો, એના જુદા જુદા ભાગો તથા તેને લગતી બીજી વિગતોના પછુ ગુજરાતી નામો છે અને હિંદુસ્તાનની હાનની ભાષાઓમા એવા નામોની મંપૂર્ણ નામાનની મળવી મુશ્કેલ છે

ગુજરાતી નામો અને ત્યા બીજી ભાષાના નામો સાથે સરખાની, આપણે હવે જોઇએ

ગુજરાતીનામ સમજૂતી અંગ્રેજીનામ બંગાળીનામ નાંધ

૧ વહાણ = મોટુ વહાણ Ship જહાજ નાના ગુજરાતી

૨ વહાણવટુ = સમગ્રય તેમ છે Shipp જહાજ વહાણોના નામ
ing સમૂહ જાણીતા છે

ગુજરાતમા જહાજ

શબ્દ વપરાય છે,

તે પરદેશી છે

વહાણુનટાના અ-

ર્થમા બંગાળીમા

શબ્દ જ-તો નથી

૩ વૂતક અથવા સથો = Deck પોત તલ બંગાળી નામ

૪ નીમ્મ = વહાણને પાણી સસ્કૃત ઉપરથી
મા સરખુ ગખ બનાવેલુ છે

વાને જે બેરેમ

ગખવુ પડે તે

નીરમ વગરના

વહાણુને અક

સ્માત થવા સ

ભન રહે છે

૫ બંડાર =

બંડાર વહાણના
પાંચમાં કે છઠ્ઠા
ભાગ જેવડો
હોય છે. તેના
ઉપર છત્રી-
ટ્રીની અને તે
ઉપર મુકાની
બેસે છે. બંડાર-
ની પાસે પી-
વાના પાણીની
ટાંકી ૧૫૦
બેડાં પાણીમાય
એવડી હોય છે.
બંડારમા ખોરાક-
નો સામાન અને
ખાસીનો સા-
માન રહે છે.

૬ હનો =

વહાણના આ-
ગલા ભાગમાં
તેના ૧૦મા
ભાગ જેવડો-
એમાં લંગરનાં
દોરડાં વગેરે
સામાન રહે છે.

૭ સદ

સદ આઠ
જાતનાં છે :

૧. મોટું સદ
૨. તેમસ્થિ, ૩.
- હતેની, ૪. ચાર-
- ગોસું, ૫. કલમ, ૬.
- કાતરો, ૭. તોક,
૮. દાંડનું સદ

Store નથી બંગાળીમાં બાં-
ડાર શબ્દ છે. તે
સાધારણ St-
oreના અર્થમાં
વપરાય છે. વ-
હાણ સાથે
સંબંધ નથી

Saif પાલ

- ૮ દૂવો અથવા વહાણમા વચમા Mast માસ્તન
ડોળ મોટા ચાલના જેવું હોય છે તે
- ૯ પરમાણુ સહને બાધવાનું હવેના પારિભાષિક
અથવા અને ચડાવવાનું શબ્દોની માત્ર ગુ
પરમાણુ લાકડું, દૂવા જરાતી સમજૂતી
સાથે સંબધ જ આપી છે
- ૧૦ પદાણુ = વહાણના તળિયાનું લાણુ લાકડું
- ૧૧ મહોરો = આગવી મીઠ
- ૧૨ પાછની મીઠ =
- ૧૩ ઝોડા = વહાણનો ફરમો
- ૧૪ પાછનો બતાનો =
- ૧૫ ઝળી = વાકનું લાકડું
- ૧૬ આતરી = વહાણનો કિનારો
- ૧૭ કૂવાની તળી
- ૧૮ વચ્ચે મોટો આડો અને પાછો આડો
- ૧૯ ધામતકડી = વહાણના તળિયામા જે પાણી ભરાય તે આ કૂડીમા ભેગુ થાય છે અને પછી ડોલચીથી ઉતરી નાખે છે
- ૨૦ છત્રી = ભડાર ઉપરનું છાપડું = cabin
- ૨૧ ડમર = દોરડા ખેંચવાનું સાધન ૨૧અ ચરખી = સુકાન ભાડવવાની
- ૨૨ સુકાન = વહાણને ફેરવવાનું યત્ર, એને બગાડીમા પથ્થુ સુકાન કહે છે
- ૨૩ કપા = ગરગડી
- ૨૪ વીણો = સુકાન ફેરવવા માટેનો દાડો
- ૨૫ વાવટાની દાડ = વાવટો ચડાવવાનું લાકડું
- ૨૬ ગાયમ = વહાણનો છેડો પાછલા ભાગમા બાધવાનો ચાલસો
- ૨૭ કાવરાન = વધારે માન ભરવો હોય-capacity વધારવાની હોય તો આતરી ઉપર છૂટા પાટિયા બાંધા મૂકે છે તે
- ૨૮ ભગનું લાકડું = આગના ભાગમા કાતરાનું સડ દહારવાનું

૨૯ ધુકટો અથવા માવમી હોકો=હોકાવન દિશા બતાવવા માટે ગુજરાતમાં ધણા પ્રાચીન કાળથી મઝીવનથી પાણીની કૂડીમાં તેન ભરી ધાતુની માછલી નાખી વહાણમાં દિશા જોતા આ બાબતના ઉલ્લેખ છે ૧૨૩

૩૦ કમાન=માપ લેવા માટે સૂર્યની સાથે તેનો સંગ્રહ છે

૩૧ મરદ=સીસાનું હોય છે અને પાણી ટેલું હોય છે તે માવવા માટે અને તળિયે પથ્થર કાદવ રેતી કે કેવી જાતની જમીન છે તે અવાજ ઉપરથી પારખવાનું યત્ર.

૩૨ લગર=વહાણ અટકાવવાનું

૩૩ ચોપડ=ચૂનો, તેન અને ચરખીવાળા પદાર્થથી વહાણ રંગે છે તે

૩૪ શુડ=વહાણની સાથે ૩ અને તેનની વાટ મૂકી પુરે છે તે

૩૫ ચાચિયા દરિયામાં લૂં કરનારા parate જવદસ્તુ બગાળી નામ સંગ્રહિતઉપરથી ગોઠવેલું છે.

આ સિવાય જુદા જુદા દોરડાના પશુ લાત, હાસરી, સાર, ચગ વગેરે ધણી જાતના જુદા નામો છે અને વહાણની અંરના ખીખ છડા સાધનો મછવા (life boats) હોય તો વગેરેના નામો પણ છે

ગુજરાતીમાં વહાણ ચલાવવા માટે ખાસ વાક્યો બોલાય છે તે આ પ્રમાણે છે —

૧ ગોસરાખ = ચાનતા વહાણની ગતિ ધીમી પાડવી

૨ હામણ બીડ = વહાણને પવનની પાછળ ફેરવવા સુખન ફેરવવું

૩ હામણ તાણ = સડની નીચેનો છેડો ઝેચવો

૪ હામણ છોડ = છેડાને દીના કરવા

૫ હેરિયો = પવન ફરે ત્યારે સડને ડાબી કે જમણી બાજુ ફેરવવું

૬ માપ લેવું = માન ચડાવવો કે છિતાવવો શરૂ કરવો.

છ સોડપાડ = વહાણને મછવાની કે ડચ્છાની ગાળુમાં લઇ જવું

૮ હાજ હમર = સદ ચડાવવો

૯ બારગોસ તાણ = પરમાણુ સાથે ગાધે-ગ દોરડાનો છેડો તાણવો

૧૦ બારગોમ છોડ = અંદર નીરમ (મેરેમ) મૂકવો

આ પ્રમાણે વાક્યો વપરાય છે ધણા પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યો નાથ પામ્યા હશે આ શબ્દોમાં કેટલાય વર્ષોથી કેટલીયે પરદેશી જાનાના

શબ્દોનાં મિશ્રણ થયા હશે ૧૨૪

વહાણના અમલદારોના ગુજરાતી નામો કેટલાક ગુજરાતી, અને કેટલાંક ફારસી અરબી ઉપરથી આવેલા છે, તે આ પ્રમાણે છે —

ગુજરાતી	અંગ્રેજી	બંગાળી	નોંધ
૧ નાપુદા	Ship's commander	પોતાધ્યક્ષ અથવા બહાનરેર સ્વામી	બંગાળી નામ મન્કૃત ઉપરથી બનાવેલું છે. નાપુદા ફારસી ઉપરથી છે.
૨ ટકેય	Captain of the crew	નથી	શુદ્ધ ગુજરાતી લાગે છે.
૩ માયમ	Pilot	બહાનપરિચાલક	બંગાળી નામ સસ્કૃત શબ્દો ગોઠવી બનાવેલું છે માયમ અરબી મુસલીમ ઉપરથી છે
૪ સારંગ	Assistant Captain	નથી	ફારસી ઉપરથી
૫ બડારી	Steward	નથી	ગુજરાતી
૬ કરાણી	Ship's clerk	નથી	ગુજરાતી આ નામની અટકો હાલ ગુજરાતમાં છે

૧૨૪ આઇને અકબરીમાં આપેલા અને તે ઉપરથી પ્રો. રાધાકૃષ્ણે લીધેલા વહાણના અધિકારીઓના નામો હાલ ગુજરાતમાં ૩૯ છે ૧ જેરી, ગુમતી, નાપુદા, ખેસેલ એટલા નામ હાલ જડતા નથી બંગાળીમાં શુદ્ધ બંગાળી નામ જુદા હશે કે કેમ તે મારી પાસેના બંગાળી શબ્દકોશો ઉપરથી જણાવું નથી કૃત સદ અને ડોળને માટે બંગાળી જુદા નામો જણાય છે. પ્રો. રાધાકૃષ્ણે આઇને અકબરીમાંથી આપેલા નામોમાંથી કોઈ નામ આગળ જણાવ્યા મુજબ હાલ શબ્દકોશોમાં દેખાવું નથી ત્યારે ગુજરાતીમાં આ મુજબ છે અને અણુસક્ષરે ફારસી અરબી અને ગુજરાતી નામો એના અથવા મીર બહેરી (Admiral) નું પ્રકરણ લખવા લીધા હોય એમ જણાય છે અહીં આપેલા શબ્દોની સરખામણી માટે આ પ્રમાણે શબ્દકોશોનો ઉપયોગ કર્યો છે ૧ ગુ શબ્દાર્થ ચિતામણિ, ૨ બલસારીની ગુ ઈ ડિક્શનેરી, ૩ આપ્ટેની સસ્કૃત ડિક્શનેરી, ૪ ગુજરાતી, ફારસી, અરબી શબ્દકોશ (ગુ વ સો), ૫ સુબલચંદ્ર મિત્રકૃત બંગાળી અંગ્રેજી ડિક્શનેરી, ૬ સુર અને ૩ કૃત અંગ્રેજી બંગાળી ડિક્શનેરી

૭ ખલાસી	Crew	નાવિકદલ	
૮ સુકાની	Helmsman	કર્ણધાર, માછ કર્ણધાર નામ મરફૂત છે.	
૯ ખારવા	Sea man	નાવિક	બંગાળી નામે સીધાં મરફૂત જ છે.

આ શબ્દો ગુજરાતમાં ઉદ્ભવે છે. બંગાળમાં આને માટે યોગ્યતા શબ્દો ધણે ભાગે સંસ્કૃતમાંથી જનાવેલા સમાસો છે. નાખુદા શબ્દ ૧૨૫ સંસ્કૃત અને ફારસીના મિશ્રણથી થયો છે એમ કોશકારો માને છે. માવમ શબ્દ અગ્ની મુમલીમ ઉપરથી અને સુકાની શબ્દ પણ અરબી ઉપરથી આવેલો છે. નાખુદા અને માલમ શબ્દો આગળ જાયું તેમ ત્રીપાળયરિક્તમાં (પંદરમી મહીમાં બનેલું) જણાય છે, તેથી તે ઉપમા જ અરબ અને ઇરાની શોખિયા સંમર્ગથી મૂળરાશમાં વપરાતા હશે. ૧૨૬ બંદર શબ્દ ફારસીમાં છે એ આપણે છટથી વાપરીએ છીએ. આપણે શબ્દ બારુ મંડૂત દ્વારા ઉપરથી નીકળ્યો છે. ૧૨૭

હવે આપણે ગુજરાતી ખારવા માટે કાર્ક જોઈએ. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ખારવા ગ્રામીણ કાળથી વખણાય છે. જાટ અને રજપૂત ખારવા ઘણા હોશિયાર હતા; અને એ જ્યારે ચામિયા હતા ત્યારે એમનો ત્રામ આખા હિંદી મહાસાગરમાં હતો. ધોધાના ખારવા જણીતા હતા અને એમના વખાણુ યોગણીસમી મદી મુધી પણ સંમળાય છે. ૧૨૮ કચ્છના

૧૨૫: નાવખુદા ઉપરથી નાખુદા શબ્દ થયો એમ કોશકારો લખે છે. સંસ્કૃત તો ફારસીમાં જઈ ત્યાંથી નાખુદા શબ્દ બનીને આવ્યો છે. મદ્રાસના કિનારાના શબ્દો સરખાવવા માટે મને સાધન આ લખવી વખતે મૂળી રાક્યું નથી

૧૨૬. કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાત દ્વારા કે બીજા કોઈ રીતે ઈરાન અરબસ્તાનમાં ગયા હશે, અને ઈરાન અરબસ્તાનના શબ્દો ગુજરાતમાં આવ્યા હશે, એટલે નાખુદા, માલમ વગેરે શબ્દો મધ્યમ કોના તે કહેવું મુશ્કેલ છે. સકુન શબ્દ સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં ફારસીમાં રાકુન શબ્દ તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં રાકુન શબ્દ આવ્યો છે એમ કહેવાય છે કયો શબ્દ કઈ બાષામાંથી કયા બયો તે ખરું તો જાણાસાસીએ બણે પરંતુ રાકુનની પેઠે માલમ-નાખુદા વગેરે શબ્દો પણ પ્રથમ કોના તે ઉપર કાંઈક મકાશ પડેલો જોઈએ. ૧૨૭: દારિકા એ દારિવતી એટલે દરવાજવાળી નગરી એમ માનવા કરતા સમુદ્રનું ખારુ કે દાર-સમુદ્ર એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે દારકાને ટાલેમી Barak કહે છે તે આ વાતને બધ બિરો તેજ છે

૧૨૮. "Its seamen, called Ghogharees, the descendants of the navigators fostered by the kings of Anhilwad still maintain their ancient reputation and form the best and most trusted portion of every Indian crew that sails the sea under the flag of England"

(Itas Mala, p 215)

ખારવા હાલ પણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી સારામાં સારા ગણાય છે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં તો કચ્છના ચાચિયાઓએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પણ ત્રાસ આપેલો અને તેમની મામે મુગધથી કાફલો મોકલવો પડેલો. આ બાબતમાં માડી બદરના અધિકારી-શિવરાજ હસરાજ-નું નામ ઇતિહાસમાં જણીતું છે ૧૨૯

ગુજરાતી ખાગવાની સામાજિક સ્થિતિ પણ જણવા જેવી છે હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં ખારવાની જતો ઘણી છે રૂબરૂ ખારવા હિંદુ છે, અને મૂળ રૂબરૂતોની સોલકી, સોઠા, સોરઠિયા, ચોહાણ, જાલા, મોનેરી, જેઠવા, પરમાર, ગોડેલ, રોરોડ, જડેજ, ચુડામમાં, ચાવડા વગેરે અટકો તેમનામાં મળી આવે છે હિંદુ ખારવા ઘણા પ્રામાણિક ગણાય છે અને વેપારીઓ તેમનામાં વધારે વિશ્વાસ ગમે છે વેરાનજ, માગરોજ અને પોરબદરના હિંદુ ખારવાઓની આટ ઘણી સારી છે હિંદુ ખારવાઓમાં કોળી, કોલી અને માઝી લોકો પણ હોય છે સુરત બાજુના કિનારે માઝી લોકોની વસ્તી વધારે છે બીજા જગ્યા સૌરાષ્ટ્રને કિનારે રહે છે

મુસલમાન ખારવાઓમાં કાનાવતિયા નામના ખારવા છે, અને પટણી, બાડેલા, વાઢેર, વાઘેર, એવા ઉપનામો પણ મુસલમાન ખારવા ઓમાં રહેવાય છે હિંદુ કરતા મુસલમાન ખાગવાની વસ્તી ઓછી છે હિંદુ-મુસલમાન દરેક ખારવા વહાણ ચલાવવામાં ઘણા હોશિયાર હોય છે. માઝી લોકો લાખી મુસાફરીમાં કામ લાગતા નથી. લાખી મુસાફરીમાં માર્ગદર્શક-માયમ તરીકે હોશિયાર રૂબરૂ ખારવા જ કામ કરી શકે છે અને એ અગ્રણી સમુદાય અને હિંદી મહાસાગરના સારા જોખિયા છે.

હિંદી ખારવા ગુજરાતી જણેના હોય છે કેટલાક થોડો થોડો વેપાર કે વેપારીની નોકરી કરી શકે છે, અને નામ પણ જણે છે ઘણા મજૂરી પણ કરે છે. એમની ઊંચો પણ નવરી નથી ગહેતી, અને નાગિયેગના જાનામાંથી સીંદરી, સૂચો વગેરે ચીજો બનાવવામાં અને બીજા ધરગથુ ઉદ્યોગોમાં વખત ગાળે છે. આખી જાત જુ મહેનતુ છે કેટલાક ખારવા માછની પકડવાનો ધવો પણ કરે છે પરંતુ અગિયારસ, અમાસ, પાચમ, ચૌદશ અને બીજા હિંદુ તહેવારોએ માછના પકડતા નથી અને નદીઓમાં માછલા મારતા નથી, એટલી ધર્મભાવના એમનામાં રહી છે

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે ગુજરાતનું વહાણવટુ તેની દરેક શાખામાં

શુદ્ધ રીતે ચાનું ગ્હી સમુદાય છે હવે એની એક ખામ અમલ્યની શાખા જોઈએ
 હિંદુસ્તાનમાં વીમાનું કામ ક્યારથી અને કેવું ચાનું હતું એ કહેવું
 મુશ્કેલ છે વીમો શબ્દ ફારસી જીમદ ઉપરથી નીમ્યો છે પણ એ વાદ્યસ્ત
 છે ગુજરાત અને ઈરાન અનુસ્તાનના કિનારાના માઠ મનધ જેતા
 ગુજરાતથી એ શબ્દ ત્યાં ગયો હશે કે ત્યાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો હશે તે
 તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે વદાણુવટાના ઇતિહાસમાં દર્શાવે વીમો (Mianan
 Indrapatce) એ ખાસ અમલ્યની વાન છે. એ સંખાકુમુદ ખારવાઓની
 જૂનથી વદાણુ કે માવને નુમ્સાન પડે એ તો તેનો જદનો વદાણુ કે માવના
 માલિકને ખારવાઓ આપે એવું મનુસ્મૃતિમાં લખાણુ છે તેને વીમો કહે
 છે ૧૩૦ તે સિવાય દરિયાઈ વીમા માટે એમના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ નથી
 આરમાની સુનતાનીનું જોખમ હો ત્યારે જ વીમો કહી શકાય, જૂન હોય
 તો જૂન કનાર જગી આપે એ વીમો નહિ અને વેપારમાં એનું ચાવી શકતું
 નથી હિંદુસ્તાનના જીમ્મ પ્રાંતોમાં વીમો અને ખામ કરીને દરિયાઈ વીમો
 હશે કે કેમ તે કહી શકાય તેમ નથી, પરંતુ ગુજરાતમાં વીમાનું કામ જૂના
 વખતથી ચાનું હતું અને હાન વિભિટ્ટ વીમા કપનીઓ નીકળ્યા છતાં
 આસનની રીતે ચાલે છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં વીમા માટે શબ્દો છે
 એ ઉપરથી ગુજરાત વીમામાં અને ખામ કરીને દરિયાઈ વીમામાં પણ
 અગ્રસ્થાને હશે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની શકાય છે ૧૩૧

વિવાયતમાં દરિયાઈ વીમો અદારમી સદીની શરૂઆતના અરમાં
 લોહકાંચની રેશ્ટોમાં ખારવા એવા થતા તેમાંથી જન્મ્યો છે આપણે ત્યાં
 ક્યારે જન્મ્યો તે જાણવાને સાધન નથી, પણ એ યદીમાં સાચી રીતે ચાલતો
 તે ઉપરથી જણાવખતથી ચાનું હશે એમ અનુમાન કરવું પડે વિભિટ્ટ
 કપનીઓના જન્મ પહેલાં જૂના વખતમાં એક અગર વધારે વેપારીઓની
 ભાગીદારીવાળી પેઢીઓ પોતાની રીતે દરિયાઈ વીમો કેવી રીતે ઉતારતી
 એ જાણવા જેવી વાત ■ આશિયાના ત્રાસને લીધે ગુજરાતમાં દરિયાઈ
 વીમાનો જન્મ થયો છે એમ કહેવાય છે ૧૩૨ ૬૨૭, સૌરાષ્ટ્ર, ધોના
 અને ધોલેરા બંદરોએ દરિયાઈ વીમો ઉતારવાના ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે
 ધોના ધોલેરામાં ઝોગણુસમી સદીના છેના પાદ સુધી દેશી રીતે વીમો

૧૩૦ જુએ, Indian shipping p ૩૧

૧૩૧ ગુજરાત સર્વ સમર્થ પૃ ૨૪૭

૧૩૨ ગુજરાત સર્વ સમર્થ પૃ ૨૪૭

ઊતરતો હતો, અને સૌરાષ્ટ્રમાં હજી પણ જનરે છે. આ વીમાની જે રીત છે: એક અવંગ કહેવાય છે અને બીજી વીમો કહેવાય છે. આમાં વીમો ઉતારનાર ઉતરાવનારને થોડી રકમ બદાનાની આપે છે. માન સહીમવામત પહોંચે તો તેના નાણા હ આનાની તેરીજે પાછા મળે છે. વીમાનું જોખમ માય ચડે ત્યારથી શરૂ થાય છે તે માય ધણીને સહીસવામત પહોંચે ત્યાં સુધી રહે છે જોખમ કેવું, અને કયા સુધી, અને ફેટલું રાખવું તેને માટે નિયમો છે. વીમાનો દર ઝડપ ઉપર આધાર રાખે છે, એટલું દાક્ષીની લિમિટ્સ વીમા કંપનીઓથી જુદું હોય, તે દેશી વહાણોની બાગતોમાં સ્વાભાવિક છે. દરિયામાં તોફાનના વખતમાં દર વધારે હોય છે. માલને નુકસાન થાય તો તેની ખરી કિંમત અકાવી તેના ૮૭થી ૯૦ ટકા જેટલું ભરી આપે છે ૧૩૩ આ બાબતમાં ધણી ગ્રીણા ગ્રીણા બળવા જેવા અને ગુજરાતી વેપારીઓની ગ્રીણવટ અને હોશિયારી સિદ્ધ કરે એવા નિયમો છે, અને એ બધા અત્રે આપીએ તો વિગતાર બહુ વધે વીમાની નુકસાની કરાવવા અને ઝધડો પડે તો પતવનાના નિયમો પણ છે. ૧૩૪ મહાજન અને પચ્ચી ધણી વાધાના નિકાલ થતા મહાજન તરફથી બંદર ઉપર ૭ માણસો નિમાય છે અને રાજમત્તા પણ તેમનો નિર્ણય કબૂલ રાખે છે ૧૩૫ આવધણી અને વીમો ઉતારનાર વચ્ચેના વાધા બીજા બદરોએ એ બન્નેના આડતિયાઓ મળીને પતાવે છે દરિયાઈ વીમા ખાલી વહાણના અને માવના પણ જીતરે છે. સ્ટીમરમાં ચડતા માલ કરતા વહાણમાં ચડતા માલના વીમાના દર વધારે હોય છે, પરંતુ કાંચ સૌરાષ્ટ્રમાં દેશી પેઢીઓની અદર અદરની હરી કાષ્ઠથી વીમાના દર જીત્યાં છે દેશી રીતે વીમો ઉતરાવનારને ફેટલીક સગ વડો ખાસ મળે છે. એમાં ખાસ કરીને નુકસાનીના દાવા પતાવવામાં અગ્રેજી રીતના વીમા કરતા વિનય ઓછો થાય છે વીમો ઉતારનાર પેઢીઓની સાથ ધણી સારી હોય છે, અને વીમાની નુકસાનીનો દાવો વગર હરકતે ઘુરત પતાવવામાં એ પેઢીઓ પોતાની ખરી આગર સગજે છે હાલ દેશી વીમાની ચિટ્ટીઓ(policies)માં જૂના વખતની ચિટ્ટીઓ કરતા સહેજ સુધારો થયો છે, પરંતુ અગ્રેજી વીમા જેટલી તેમાં ખટખટ નથી. દરેક વીમો દલાવ

૧૩૩ ગુજરાત સર્વ સમ્રહ પૃ ૨૪૭ ૨૪૮

૧૩૪ ગુજરાત સર્વ સમ્રહ પૃ ૨૪૭ ૨૪૮

આ રાસતો અગ્રેજી પોલીસીની સરતો કરતા સાદી, સરળ અને કાચદાની દૃષ્ટિથી જરા પણ જીતરતી નથી

૧૩૫ ગુ સ ઝ પૃ ૨૪૮.

માનકે ન જીતરતો અને હાથ પથ તેમ જ જીતરે છે. પારસીઓમા વીમા દવાલની આટક જોવામા આવે છે જૂના વખતની વીમાની પિટી(policy) નો એક નમૂનો નીચે મુજબ છે —

૦૦૦૧૧૭૬૧ ૦૦૦૦૦૦

વાણ સિકદર દેવ સાનજ વેવજ ધણી સા કરમચદ મીયા વારો અરેથી માન રૂ માદરી ૧૦૦) સા. સોમચદ મીયાની ભરી થી મુમાઈ ગવાના ચવાનો વીમો માદરી ૧ની ખાડી ૧ના હીમામે ખાડી ૧૦૦) દા. રૂ ૧૦૦) લેખે રૂ ૧૦૦૦૦)નો વીમો દા દકા ૦૧ લેખે આમાથી વાર નીચે લખા મુજબ રાખો છે. નુકસાનીમા વીમો દકા ૬૦ના હિસામે માદેન છે મે. ૧૯૩૨ ના

આતર મતુ

દેશી રીત મુજબ જૂના વખતના વીમાના અને હાલ સૌરાષ્ટ્રમા જીતરતા વીમાના નિયમો ધણા છે દુકામા, દેશી રીતે હાલ પથ વીમો જીતરી શકે છે અને વીમાની આવી શુદ્ધ દેશી રીત જૂના વખતથી આવી આવે છે અને હાલ પથ આતે છે, તે ગુજરાતી વેપારને અને સાહસને ખાસ ગૌરવની વાત છે હિંદના કોઈપણ પ્રાંતમા દરિયાઈ વીમાની આવી દેશી રીત ચાલતી હોય એમ જાણવામા નથી

આપણે આગળ જોયું તેમ હાથનું કામ થોડું થોડું આપ્યા છતાં નવા સમય પ્રમાણે કાપડ સૂતર જનાવવાનું કામ ગુજરાતે જ આગળ પડીને પડેલું કર્યું, અને વહાણવટુ પથ જૂની રીતે જાગવી રાખ્યા છતાં નવી રીતે મરોની રીતે ગુજરાતે આનું કર્યું છે, તેમ જ દરિયાઈ વીમાની પ્રગતિ પથ ગુજરાતે માફી જોવા લીધી નથી જા છે. હાલ દસકામા અનેક વીમા કંપનીઓ હિંદમા નીકળી તેમા મુરેશિયન કંપનીઓ સાથે ખરી દરેક ગુજરાતી કંપનીઓએ જ લીધી છે અને દરિયાઈ વીમાનું કામ પથ દેશી કિનારા અને આફ્રિકાના વેપારનું હાથમા લીધું હોય તો ગુજરાતી વીમા કંપનીઓએ જ લીધું છે આજ દરિયાઈ વીમાનું કામ ન્યૂ ઈન્ડિયા, વર્લ્ડન, જ્યુપિટર, યુનિવર્સન બ્રિટિશ ઇન્ડિયા વગેરે ગુજરાતીઓના વહીવટની અને મોટે ભાગે દેશી મૂડીથી જિબી યમેવી કંપનીઓના હાથમા છે

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણનદાનું પુરાતત્ત્વ અને તર્તમાનત્વ આપણે જોયું, એટલે ભવિષ્યત્વ ઉપર જગા નિચાર નાખી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

કૌશલ્ય દેશની ચડતી અને મમૃદ્ધિનો આધાર તેના આયાતનિર્માણના વેપાર ઉપર છે. આ વેપાર માટે પોતાના જ વેપારી વહાણો (Merchant marine) કે સ્ટીમરો, પોતાની જ વીમા કંપનીઓ અને પોતાની જ બેંકો હોય તે દેશ વધારે ત્વચ્છી આગળ વધે છે. હિંદુસ્તાનમાં આટલું ગુજરાતે પ્રમાણમાં ઠીક રીતે મિદ્ધ કર્યું છે. પાશ્ચાત્ય દેશોની માથે આ સરખામણી કરવાની નથી, પરંતુ આદર્શ તો પાશ્ચાત્ય દેશોનો રાખી આપણું સ્વભાવસિદ્ધ વેપારીતત્ત્વ જ ખીનવવાનો છે. હાલની સ્થિતિમાં ગુજરાતી વેપારીઓ ગુજરાત અને જૂનું ગુજરાતમાં એકમંપ કરી, સરકારની મદદ પણ મમે તે રીતે મેળવી, ખતથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખે તો ગુજરાતનું વહાણવટુ નવી અને જૂની બંને રીતે ખીતે અને તેને લગતી દરેક શાખા અને વેપાર પણ ખીલે. હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં બેડી, ઓખા, પોરબર, વેગવળ, અને કચ્છમાં માડવી બદરોનો વેપાર વધતો જાય છે. સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓએ પોતાના બદરો ખીલવવાનું ધ્યાનમાં લઈ ખૂબ પ્રયત્ન કરવા માડ્યો અને પશ્ચિમ મુગધ કરાચી આદિના વેપારીઓ અને વેપાર આકર્ષાઈને જામનગર વગેરે બંદર આવવા લાગ્યા. મુગધને લીધે બ્રિટિશ ગુજરાતમાં તો બંદર ખીલવવાની પ્રવૃત્તિ સરકાર કરે તેમ નથી. સૌરાષ્ટ્રના બદરોની પણ હજી આ સરખાત છે, એટલે ભવિષ્યમાં કેટલા વધશે તે કહેવાય નહિ. પરંતુ એ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે ગુજરાત એકમંપથી ધારે તો પોતાનું ગમેલું વહાણવટું અને દરિયાઈ વેપાર પ્રથમ નેટલા પ્રમાણમાં લાઈ કરી શકે. દરિયાઈ વેપાર તો આજ પણ ધણો છે, પણ તે પરદેશી સ્ટીમરો દ્વારા થાય છે. ગુજરાતમાં બદરો ખીલે અને અરબી સમુદ્રના કાફાનો બધો વેપાર ગુજરાતી સ્ટીમરો દ્વારા થાય તો વેપારને હિતેજન મળવા ઉપરાંત પરદેશી મૂડીથી મચેલી રેલવેઓ જે નાણું ધસડી જાય છે તે બંને અને પરદેશી સ્ટીમરોમાં જતું નાણું પણ બંને અને નૂરમાં પણ બચાવ થાય. મુગધથી મદ્રાસ અને કનકા ચડતી કાપડ સૂતરની ગાસડીઓનો દાખલો લઈએ તોપણ આ નૂરમાં કેટલું બંને તે સમજી શકાશે. મુગધથી ૩૦૦ થી ૪૦૦ રતનની કાપડ કે સૂતરની ગાસડીનું રેલવેમાં કલકત્તા સુધીનું નૂર રૂ. ૧૫ થી ૧૮ આવતું અને મદ્રાસ સુધીનું રૂ. ૯ થી ૧૦ આવતું *

* આ નૂરમાં હાલમાં કાઈ ફેર પડ્યો હશે

મારફતે જ ઊતરતો અને હાન પણ તેમ જ ઊતરે છે પાન્સીઓમા વીમા દયાનની આટક બેવામા આવે છે જૂના વખતની વીમાની ચિટ્ટી(policy) નો એક નમૂનો નીચે મુજબ છે —

૦૦૦૦૦૦૦૦ ૦૦૦૦૦ ()

વાણી સિકદર દરેક સાનજી વેનજી ધણી સા કરમચદ મીયા વારો અત્રેથી માન ૩ ગાદરી ૧૦૦) સા સોમચદ મીયાની ભરી થી મુલાઈ રવાના થવાનો વીમો ગાદરી ૧ની ખાડી ૧ના હીસાબે ખાડી ૧૦૦) હા ૩ ૧૦૦) લેખે ૩ ૧૦૦૦૦)નો વીમો હા ટકા ૦૧ લેખે આસામી વાગ નીચે લખા મુજબ રાખો છો તુકસાનીમા વીમો ટકા ૬૦ના હિમાબે મોદેન છે મં ૧૬૩૦ ના

અતર મતુ

દેશી રીત મુજબ જૂના વખતના વીમાના અને હાલ સૌરાષ્ટ્રમા ઊતરતા વીમાના નિયમો ધણા છે ટૂંકામા, દેશી રીતે હાન પણ વીમો ઊતરી રહે છે અને વીમાની આવી શુદ્ધ દેશી રીત જૂના વખતથી ચાની આવે છે અને હાન પણ આવે છે, તે ગુજરાતી વેપારને અને સાહસને ખાસ ગૌરવની વાત છે હિંદના કોઈપણ પ્રાંતમા દરિયાઈ વીમાની આવી દેશી રીત ચાનતી હોય એમ જણવામા નથી

આપણે આગળ જોયું તેમ હાલનું કામ થોડું થોડું ચાલ્યા છતાં નવા સમય પ્રમાણે કાપડ સૂતર બનાવવાનું કામ ગુજરાતે જ આગળ પડીને પહેલું કર્યું, અને પહાણુવડુ પણ જૂની રીતે જાળવી રાખ્યા છતાં નવી રટી મરોની રીતે ગુજરાતે ચાલુ કર્યું છે, તેમ આ દરિયાઈ વીમાની પ્રવૃત્તિ પણ ગુજરાતે માફી હોવા લીધી નથી આ છેલ્લા દસકામા અનેક વીમા કંપનીઓ હિંદમા નીકળી તેમા યુરોપિયન કંપનીઓ સાથે ખરી ટક્કર ગુજરાતી કંપનીઓએ જ લીધી છે અને દરિયાઈ વીમાનું કામ પણ દેશી મિનારા અને આફ્રિકાના વેપારનું હાથમા લીધું હોય તો ગુજરાતી વીમા કંપનીઓએ જ લીધું છે આજ દરિયાઈ વીમાનું કામ ન્યૂ ઇન્ડિયા, લ કન, જ્યુપિગર, યુનિવર્સલ ઇન્ડિશ ઇન્ડિયા વગેરે ગુજરાતીઓના વહીવટની અને મોટે ભાગે દેશી મૂડીથી બની થયેલી કંપનીઓના હાથમા છે

મથોની કેટલીક વિગત આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ બતાવી છે તથા હાલના વહાણ-વટાના રાખ્દો તથા બામકામને લગતી વિગત તથા વહાણની છબી રા. રા. કૃષ્ણલાલ સી. મુવે આપેલી છે, તથા સુરત બાજુના કિનારાની હકીકત રા. અબ્દુલ્લાહ ઉદયશંકરે આપેલી છે, તે સર્વનો હું અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

નોંધ-સિલોન

આ લેખ પૂરો કર્યા પછી મારા એક મિત્રે તા. ૨૬ જુન ૧૯૨૬ના Indian Daily Mailમાં આવેલા એક લેખ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. એ લેખ સિલોનની Historical Association આગળ મિ. મેન્ડિસ (G. C. Mendis) નામના શૃદ્ધે "Ancient routes from North India to Cylone" એ વિષય ઉપર વાચ્યો હતો. એમાં વિજયે સિલોન છત્યું વગેરે મહાવંશવાળી આખ્યાયિકા ઉપર ઠીક પ્રકાર પાડ્યો છે, અને વિજય હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારેથી નીકળ્યો હતો (ગુજરાતને કિનારે) એમ જણાય છે. "On the other grounds too the Mahavansha account is unsatisfactory According to it the parents of Vijaya's Grandmother were a king of Vanga (Bengal) and a princess of Kelinga Vijaya's father refused to accept the throne of Vanga, and ruled over the land of his birth, Lala with Sinhapur as his capital The writer of the Mahavansha seems to have been under the impression that Lala was a place close to Bengal But Lala is identified with Lata, modern Gujarat which is over a thousand miles away from Bengal In was the town of Sihor which might have been meant by Sinhapur In the account of the voyage southward Vijaya is said to have landed at Surparaka, modern Sopara in the Thana district of Bombay. This shows that by Lala Gujarat was meant rather than a place near Kalinga "

એ લેખક આગળ પ્રો. રાધાકૃષ્ણે લીધેલા રાજવહ્નીય ગ્રંથના આધાર જણાવીને તે મુજબ પણ વિજય બંગાળથી વહાણમાં બેઠો ન હોય એમ જણાવે છે એટલે વિજય ગુજરાતથી અને તે પણ સિંહપુર સિંહોર આગળથી વહાણમાં બેઠો એમ આપણે આગળ જોયું તે વાતને ટકો મળે છે.

સ્ત્રીમરમા કલકત્તા માટે ખામ દરથી ગમે તે વજનની ગામડી રા. ડામા
સ્ત્રીમર કંપની લઈ જતી અને મદ્રાસના પશુ ત્રણેક ડિયા જ આવતા.

અમદાવાદથી ખખાતનો કિનારો અને ધોલેરા ૬૦ માઈલથી વધારે
દૂર નથી. એ કિનારે અમદાવાદ માટે બંદર ઉઠાડવામા આવે તો અમદા
વાદના મિલઉદ્યોગને ઘણી સગવડ પડે. અમદાવાદની મિલોનો માવ ઇરાન,
આફ્રિકા, મયમાર, મદ્રાસ, સિતોન, સિંગાપુર, ચીન, કલકત્તા અને રગૂત
સ્ત્રીમર કંપની સાથે ખાસ સગવડ કરવાથી મસ્તામાં જઈ શકે અને તે તે
જગ્યાએથી ગુજરાત માટે ખાડ, ચોખા, કાવસા, કતાન, ચેલા વગેરે સસ્તા-
મા લાવી શકે ગુજરાતી સ્ત્રીમર કંપની હોય અને હરીશામ કરે તો વળી
વધારે સસ્તું પડે અને દેશને બેવડો લાભ થાય એવા કોઈ બંદર સુધી
અમદાવાદથી ખામ રેલવે થાય અથવા હાલની ધંધુકા અગર ખખાતની
રેલવેને બંદર સુધી લખાવે તોપણ મુશ્કે યમને ચડતા માવ કરતા મરતું
પડે દેશી કિનાગના વેપાર ઉપરાત પરદેશી માવ પણ મધ્ય અને પૂર્વ ગુજરાત
અને માળવા માટે અમદાવાદના એ બાવી બંદરે આવી શકે, અને અમદા-
વાદની મિલોને રોર વગેરે પણ સસ્તું પડી શકે આ આશાઓ સફળ થવી
આશકથ તો નથી, છતાં બવિધના સ્વખામા ન પડતા એટલું જ ઇચ્છીશું
કે હાલની સ્થિતિને સુખ્યવસ્થિત કરીને ગુજરાતીઓ-કુલ-સૌરાષ્ટ્ર-
ગુજરાત-મુગધ અને મદ્રાગુજરાતના સમગ્ર ગુજરાતીઓ પોતાના અદ્ભુત
ઇતિહાસ તરફ સહેજ નજર કરીને, ધીમે ધીમે આગમ વધે, અને પ્રાચીન
કાળથી આપ્યો આવેલો વદાણુવટાનો આવો મહાન ઉદ્યોગ નવી પદ્ધતિથી
જેરમા ચાલુ કરે તો દેશને માટે મુદર બવિધ સામુદાઇ છે. અને દરિ
માઈ વેપારથી પ્રાપ્ત થયેની લક્ષ્મી પવિત્ર છે વાણિયાએ સમુદ્રના વેપારથી
મેગવેલી લક્ષ્મીને શાતિપર્વમા કર્મ અને વિજ્ઞાનથી મગતા મોક્ષ સાથે સખાવી
છે તે મત્ય જ છે. ગુજરાત એની પ્રાપ્તિને માટે ઉન્માદરહિત પ્રયાત કરે
તો બવિધ બિજુ જ છે.

† જુઓ. વર્ણક યથા સમુદ્રદ્વિ યથાર્થ લખતે ધનમ્.

યથા મત્યાર્જિવે જન્તો કર્મવિજ્ઞાનતો મતિ ॥ (મદ્રાભારત-શાતિપર્વ)

હાલ પણ ઘણા લોકો નોપકાપૂજન વખતે ચોપડામા પોતાના દંદદેવ અને બીજા
દેવોની સાથે “શ્રી રત્નાકર મહાસાગરની કિરણ ધણી હજે” એમ કહે છે તે અસત્યથી
દરિમાઈ વેપારનું સૂચન છે

આ લેખ તૈયાર કરવામા જે જે ગ્રંથોમાથી સીધા આધાર લીધા છે તથા જે ગ્રંથો
ની નોંધોના આધાર લીધા છે તે દરેક પાને નીચે નોંધમા જણાવ્યા છે તે ઉપરાત “ન